जनगणना विशेष प्रकाशन

नेपालमा जनगणना

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय
थापाथली, काठमाडौँ

जनगणना विशेष प्रकाशन

नेपालमा जनगणना

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय
थापाथली, काठमाडौँ

नेपालमा जनगणना

प्रकाशकः

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

रामशाहपथ, थापाथली, काठमाडौँ, नेपाल

फोन नं: +९७७-१५३६५३२३, ०१५३२९४०६, ०१५३४५९४७

फ्याक्सः +९७७-१५३२७७२० । पो.ब.नं.: ११०३१

वेवसाइटः www. nsonepal.gov.np, www.censusnepal.cbs.gov.np

इमेलः info@cbs.gov.np, population@cbs.gov.np

प्रकाशन संख्याः १००० प्रति

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

फोन ५३४५९४६, ५३४५९४७, ५३४५९४८, ५३४५८४८, ५३४१८०१, ५३२९४०६

फ्याक्स: ९७७-१-५३२७७२०
पो.ब.नं. ११०३१
रामशाहपथ
थापाथली, काठमाडौं

पत्र संख्या:

च.नं.:-

प्राक्कथन

नेपालमा जनगणनाको शुरुवात वि.सं. १९६८ बाट शुरु भएको हो । वि.सं. २०७८ सालमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले बाह्रौं जनगणना सम्पन्न गरेको छ । पहिलो जनगणनादेखि हालसम्म आउँदा जनगणनाले अवधारणागत, प्रविधिगत तथा सांगठनिक चुनौतीहरु पार गरेको छ । राणाकालीन समयदेखि राजाको प्रत्यक्ष शासनकाल, पञ्चायती व्यवस्था, बहुदलीय व्यवस्था र संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रसम्मका सरकारको तथ्याङ्कीय माग अनुसार जनगणना गरिंदै आएको छ । राष्ट्रिय मूल्य मान्यता, परिवेश तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड कायम राख्न हालसम्मका जनगणना सफल नै देखिन्छन् । समयसँगै जनगणनाका अवधारणा तथा परिभाषा, विषयवस्तु, कानूनी आधार, प्रश्नावली, संकलन विधी, लगत प्रशोधन, गुणस्तर जाँच, नतिजाको प्रकाशन तथा प्रसारण र वितरणमा सामयिक सुधार हुँदै आएका छन् । जनगणना राष्ट्रिय महाअभियान हो । जनगणना राष्ट्रिय तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत हो । जनगणनामा विभिन्न क्षेत्र, वर्ग, समुदायको विस्तृत विवरण उपलब्ध हुने हुँदा सबैले तथ्याङ्कको मुख्य आधारको रुपमा जनगणनालाई लिएको पाइन्छ । जनगणनाबाट सामयिक तथ्याङ्क प्राप्त गर्न, अघिल्लो जनगणनासँग तुलनात्मक अध्ययन गर्न समेत अघिल्लो जनगणनाहरुको अध्ययन आवश्यक हुन्छ । जनगणनाको तयारी गर्दा आवश्यक कानूनी दस्तावेज तयार गर्न, राज्यलाई आवश्यक पर्ने नयाँ तथ्याङ्क प्राप्त गर्न, पुरानो तथ्याङ्कसँग तुलनायोग्य बनाउन जनगणनाको इतिहासको अध्ययन आवश्यक रहन्छ । नेपालमा जनगणनाको इतिहास सम्बन्धी विषयवस्तु सबै प्रयोगकर्ताहरु समक्ष पुऱ्याउन नेपाली भाषामा यो पुस्तक प्रकाशित गरिएको छ । हालसम्मका जनगणनाका विषयवस्तुलाई संकलन गरी यो पुस्तक लेखन गरी यस कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु हुने साविकको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका पूर्व महानिर्देशक श्री तुङ्गशिरोमणी बास्तोलाज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस पुस्तक प्रकाशनमा सहजीकरण गर्ने सामाजिक तथ्याङ्क महाशाखाका उपप्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी श्री नेबिन लाल श्रेष्ठ लगायत जनसंख्या शाखाका कर्मचारीहरुलाई सम्झन चाहन्छु ।

अध्ययनकर्ताले यो पुस्तकको अध्ययनबाट जनगणनाको तुलनात्मक अध्ययन गर्न अधिकतम उपयोग गर्नु हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । साथै राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले आगामी दिनमा जनगणनासँग सम्बन्धित यस प्रकारका पुस्तकहरु प्रकाशन गर्दै जाने योजना रहेको जानकारी दिन चाहन्छु ।

अन्तमा, प्रकाशित पुस्तकबारे आवश्यक सल्लाह, सुझाव र प्रतिकृयाको अपेक्षा गर्दै यो पुस्तिका तयार गर्न सहयोग गर्नुहुने सबैलाई पुनः धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

रामप्रसाद थपलिया
प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

फोन ५३४५९४६, ५३४५९४७, ५३४५९४८, ५३४५८४८, ५३४१८०१, ५३२९४०६

फ्याक्स: ९७७-१-५३२७७२०
पो.ब.नं. ११०३१
रामशाहपथ
थापाथली, काठमाडौं

पत्र संख्याः

च.नं.:-

प्राक्कथन

जनगणना नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीको एक महत्वपूर्ण अंग हो । आधिकारिकरुपमा वि.सं. १९६८ सालमा पहिलो पटक शुरु भएको जनगणनाले विभिन्न शासकीय प्रणालीको परिवर्तनसँगै एक शताब्दी पार गरिसकेको छ । वि.सं. २०१५ साल अगाडि विभिन्न सरकारी आदेशबाट जनगणना सम्पन्न गरिने प्रचलन रहेकोमा तथ्याङ्क ऐन, २०१५ बाट केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको स्थापना पश्चात् २०७८ सालसम्मका सबै जनगणनाहरु उक्त विभागको नेतृत्वमा सञ्चालन हुदै आएका थिए ।

नेपालको तथ्याङ्क प्रणालीको अभिन्न मार्गदर्शक ऐनकोरुपमा प्रचलनमा रहेको तथ्याङ्क ऐन २०१५ करिव ६४ वर्ष पछि नयाँ तथ्याङ्क ऐन २०७९ बाट प्रतिस्थापित भएको छ । उक्त ऐनले निजामति सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको महानिर्देशकको नेतृत्वमा रहेको साविकको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागलाई स्तरोन्नति गरी नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणी(सचिव) को प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीबाट नेतृत्व हुने गरी राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयमा रुपान्तरण गरेको छ ।

नेपालमा हालसम्म सम्पन्न भएका १२ वटा जनगणनाका गणना प्रक्रिया, अवधारणा तथा परिभाषा, नतिजा तथा प्रयोग गरिएका प्रश्नावली तथा गणना गर्नको लागि जारी भएका आदेश लगायतका विषय समेटेर तत्कालित केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका पूर्व महानिर्देशक श्री तुङ्ग शिरोमणी बास्तोलाद्धारा लिखित **नेपालमा जनगणना** नामक यो पुस्तक प्रकाशन गरिएको छ । यस पुस्तकमा समेटिएका सामाग्रीले संघ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकार, नीति निर्माता, प्राध्यापक, सर्वसाधारण लगायत सम्पूर्ण प्रयोगकर्तालाई नेपालमा जनगणना के हो, यो कसरी सञ्चालन गरिन्छ, यसको प्रयोग कसरी गर्ने र यसका सीमितताहरु के के छन्, आदि सजिलै बुझ्न ज्यादै उपयोगी हुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु । यसैगरी यो पुस्तक आगामी दिनमा सञ्चालन हुने गणना तथा सर्वेक्षणहरुको लागि अत्यन्तै उपयोगी हुनुका साथै विभिन्न अनुसन्धानकर्ता तथा विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरुको लागि जनसंख्या विषयको जनगणना सम्बन्धी व्यावहारिक सन्दर्भ सामग्री हुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

नेपालको आधिकारिक तथ्याङ्क उत्पादनको क्षेत्रमा लामो अनुभवबाट हासिल गरेको अपार ज्ञानभण्डार खर्चेर तथा निरन्तरको परिश्रम र लगनका साथ विभिन्न ऐतिहासिक दस्तावेजहरुको संकलन तथा अध्ययन गरी परिष्कृतरुपमा यो पुस्तक लेखन गरी यस कार्यालयलाई प्रकाशनका लागि उपलब्ध गराउनु भएकोमा पूर्व महानिर्देशक श्री तुङ्ग शिरोमणी बास्तोलाज्यू प्रति हामी सबै तथ्याङ्क परिवार कृतज्ञ छौं र विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यस पुस्तक प्रकाशन तथा सम्पादनमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा संलग्न हुनु भएका जनसंख्या शाखाका निर्देशकद्वय श्री ढुण्डीराज लामिछाने र श्री केशब कुमार गौतम, तथ्याङ्क अधिकृत श्री नन्दलाल सापकोटा, तथ्याङ्क अधिकृत श्री दीनानाथ लम्साल, तथ्याङ्क अधिकृत श्री निराजन शर्मा, कम्प्युटर अधिकृत श्री डोल नारायण श्रेष्ठ तथा तथ्याङ्क सहायक श्री विष्णुराज रेग्मीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यो पुस्तकको अधिकतम प्रयोग गरी आवश्यक सल्लाह सुझाव प्रदान गरिदिनु हुन सम्पूर्ण पाठक वर्गहरुमा सदाझैं सादर अनुरोध गर्दछु ।

नेबिन लाल श्रेष्ठ
उप प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी
(महानिर्देशक, साविक केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

मन्तव्य

नेपालमा जनगणना गर्ने परम्पराको गौरवपूर्ण इतिहास छ । पाँचौंदेखि नवौं शताब्दिसम्म काठमाडौं उपत्यकामा लिच्छवी शासन व्यवस्था थियो । भनिन्छ, पाँचौं शताब्दिको अन्त्यतिर नै लिच्छवी शासकहरुले उपत्यकाको राजनीतिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक विवरण सङकलन गरेका थिए । जङ्गबहादुरले '१८६४ ई.-को जुलाईतिर देशको जनगणनाको प्रथम प्रयत्न' गरेको कुरा इतिहासमा भेटिन्छ । विक्रम संवत् १९६८ मा आएर नेपालमा दशवर्षे जनगणनाको परम्परा शुरु भयो । २०६८ सालको जनगणनाले सय वर्ष पूरा गर्‍यो । नेपाली जनगणनाको इतिहासमा शताब्दी-कोसेढुङ्गो ठडियो । २०७८ सालको जनगणनाले एक सय दश वर्ष पूरा गरेको छ । सय वर्षभन्दा बढी समयको कालखण्डमा जनगणनाले धेरै उकाली ओराली पार गरेको छ । धेरै प्रकारका शासन व्यवस्था अनुभव गरेको छ । समयक्रममा जनगणनाको नाम पनि विस्तारै परिवर्तन हुँदैछ – शुरुमा 'सेन्सस उठाउने' नाम दिइएको गणना अहिले आएर 'राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवास गणना' (National Population and Housing Census) मा परिवर्तन भएको छ ।

जनगणनाको शतवार्षिकी मनाउन पाउनु गौरवको कुरा हो । साङ्ख्यिकीय क्षेत्रसँग सम्बद्ध वा यस विषयमा चासो राख्ने व्यक्तिका लागि यसको विशेष महत्व हुन्छ । २००९/११ सालको जनगणना-प्रश्नको भाषा सापटी लिँदा, साङ्ख्यिकीय 'पेशाले पेट पालेको' मलाई पनि स्वाभाविक रुपमा शतवार्षिकीले घचघच्यायो । शतवार्षिक-पर्व मनाउन केही गर्नु वा लेख्नुपर्ला कि ? भन्ने लाग्यो । कतैबाट कसैको केही पुस्तक, लेख आदि निस्केला कि ? भन्ने चासो पनि भै रह्यो । कतैबाट केही आएको देखिएन । मैले निजी प्रयासमा दुई पुस्तक 'One Hundred Years of Census Taking: The Population Censuses of Nepal' र 'जनगन्तीका सय वर्षः नेपालका जनगणनाहरु' छपाएँ । शतवार्षिकी मनाउने हतारोमा तयार पारिएका यी दुवै पुस्तक विषय, सामग्री तथा शैलीका दृष्टिले परिष्कृत होइनन् ।

शुरुमा, यी अपरिष्कृत पुस्तकले कसै-न-कसैलाई परिमार्जित पुस्तक लेख्न घचघच्याउला भन्ने आशा लागेको थियो । साङख्यिकी विषयमा समरुचि वा समपेशा भएका वा सहधर्मा कोही-न-कोही त होला, अगाडि आउला भन्ने आशा लागिरह्यो । नारायण गोपालले गाएको गीतमा जस्तै, 'पर्खी बसेँ आउला भनि ...' !। साविकको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले आफ्नो नियमित कार्यक्रमअन्तर्गत अङ्ग्रेजी भाषामा 'पपुलेसन मोनोग्राफ' तयार गर्‍यो । यस बाहेक, जनगणना विषयमा प्रकाशित पुस्तक भेटिन । सायद, स्वनामधन्य साङ्ख्यिकीविद् तथा जनसङ्ख्याविद्को स्वस्फूर्त चासोको विषय भएन छ 'क्यारे' । समय वित्दै गयो, २०७८ सालमा बाह्रौं जनगणना सम्पन्न भयो, नतिजा सार्वजनिक भयो । त्यसपछि मैले उही पुरानो 'जनगन्तीका सय वर्षः नेपालका जनगणनाहरु' पुस्तकको धुलो टकटक्याएँ । यसलाई संशोधित, 'अद्यतन' वा सामयिक बनाएर 'नेपालमा जनगणना' पुस्तक तयारगर्ने जमर्कोसम्म गरेको छु ।

प्रिय पाठक ! पुस्तकमा हालसम्मका बाह्रओटा नेपाली जनगणना सम्बन्धी छोटकरी विवरण प्रस्तुत गर्ने इमान्दार प्रयास गरेको छु । बाँकी सामग्री 'नेपालका जनगणनाहरु'मा जस्तै छन् । जनगणनाहरुमा प्रयोग भएका प्रश्नावली फाराम तथा गणना सञ्चालनार्थ निकालिएका इस्तिहार, ऐन तथा आदेशहरु पुस्तकमा समावेश छन् । अभिलेखका लागि यी सामग्री तथा उद्धरणहरु स्रोतअनुसार जस्ताको-तस्तै उतार्ने प्रयास गरिएको छ । शब्दको हिज्जे, ह्रस्व-दीर्घ आदि पनि स्रोतसामग्रीमा भएजस्तै साभार नकल उतारको प्रयत्न भएको छ । कुनैकुनै स्रोतमा एउटै शब्द पनि फरकफरक तरिकाले लेखिएको भेटियो । छपाइ वा सम्पादनको दोष पनि हुन सक्छ । जे होस्, यी उद्धरणहरुले सय वर्षभन्दा बढीको समयावधिमा नेपाली साङ्ख्यिकीय फाँटमा प्रयुक्त भाषा शैली आदिमा आएको परिवर्तन देखाउने आशा छ ।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (National Statistical Office)–का उपप्रमुख (Deputy Chief Statistician) डा. श्री हेमराज रेग्मीज्यूप्रति आभारी छु । उहाँले आफ्नो अमूल्य समय खर्ची पाण्डुलिपि पढेर परिमार्जनका लागि महत्वपूर्ण सल्लाह र सुझाव दिनुभएको छ । निर्देशक (Director) श्री ऋषिराम सिग्देलज्यूले झिजो नमानी मिहिनेतपूर्वक पुस्तकलाई थप पठनीय बनाउन सहयोग गर्नुभएको छ । उहाँलाई हृदयदेखि धन्यवाद छ । निर्देशक श्री ढुण्डिराज लामिछानेज्यूले पाण्डुलिपि पुनरावलोकन गरेर यसमा समावेश भएका विवरणलाई अध्यावधिक बनाउन मद्दत गर्नुभएको छ । साथै, प्रकाशनका लागि सक्रियता साथ सहयोग गर्नुभएको छ । उहाँलाई मुरी मुरी धन्यवाद छ । कार्यालय प्रमुख (Chief Statistician) श्री रामप्रसाद थपलियाज्यू तथा उपप्रमुख

श्री नेबिनलाल श्रेष्ठज्यूलाई पुस्तक प्रकाशनमा उहाँहरुबाट प्राप्त अमूल्य सल्लाह एवं सहयोगका लागि कृतज्ञता-ज्ञापन गर्दछु। पुस्तक प्रकाशन गरी सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याइदिएकोमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयप्रति आभार व्यक्त गर्दछु। ...

पुस्तकमा कैयौं महत्वपूर्ण कुराहरु छुटेका हुनसक्छन्। सङ्ख्याको जङ्गलमा टाइपिङ-दोष (Typo) पनि घुसेका हुनसक्छन्। असावधानी, भ्रम आदि कारणबाट भएका वा देखिनसक्ने उचनिचका लागि क्षमाप्रार्थी छु। कहीँ, कतै, केही त्रुटी देखिएमा सो को कृपापूर्ण जानकारीको प्रतीक्षा रहनेछ। पुस्तकमा व्यक्त विचारहरु निजी हुन्। रातका-को आधिकारिक विचारसँग यी विचारहरु मिल्न जरुरी छैन।

भाषा-शैलीबारे केही भन्नै पर्ला। नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले २०४० सालदेखि 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' प्रकाशन गर्दै आएको हो। नेप्रप्रलाई नेपाली भाषाको आधिकारिक संस्था मानिन्छ। करिब ४० वर्षको यात्रामा नेप्रप्रले धेरै पटक शब्दकोशको रुप फेर्दै आएको छ। अहिले प्रज्ञा नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०७९)-को प्रथम संस्करण आएको छ। २०४० सालको पहिलो संस्करणभन्दा उक्त नयाँ कोश धेरै फरक छ। पहिलेका लेखमा मैले सकभर २०४० सालको कोशले स्वीकार गरेको नियम पालन गर्दै आएको हुँ। अहिले नयाँ शब्दकोशमा भर परेको छु। 'जसोजसो ... बाजे उसैउसै स्वाहा' ! इमान्दर प्रयासको विपरीत कुनै छुटपुट हुन गएको भए क्षमा चाहन्छु।

माथि भनी सकिएको छ, उद्धरणको नकल उतारमा वर्णविन्यास आदि बदलिएको छैन; स्रोतअनुसार जस्ताको तस्तै उतार्ने प्रयत्न भएको छ। उदाहरणका लागि, स्रोतसामग्रीमा 'तथ्यांक' लेखिएको भए त्यसलाई 'तथ्याङ्क' बनाइएको छैन; तथ्यांक नै सारिएको छ। संख्यालाई 'सङ्ख्या' बनाइएको छैन। उद्धरणहरु भरसक एकोहोरो (' ') उद्धरण-चिन्हभित्र देखाइएको छ। परिच्छेदपिच्छे विषय-प्रसङ्ग मिलाउन खोज्दा कति कुरा दोहोरिएका हुन सक्छन्। यसबाट पाठकमा झर्को लाग्ने स्थिति आएमा क्षमापार्थी छु।

अन्त्यमा, जीवन सङ्घर्षमा सधैं हौसला दिने, हरतरहले सहयोग र हेरबिचार गर्ने मेरो परिवारका सन्तोषी सदस्यहरुप्रति अत्यन्त आभारी छु।

तुङ्ग बास्तोला

चैत्र, २०७९

विषयसूची

प्राक्कथन

१	विषयप्रवेश	१
२	परम्परा	८
३	विषयवस्तु	२२
४	अवधारणा तथा परिभाषा	३३
५	कानुनी आधार	५०
६	प्रश्नावली	५९
७	सङ्कलन विधि	६७
८	लगत प्रशोधन	७६
९	गुणस्तर जाँच	८१
१०	प्रकाशन तथा प्रसारण	८८
११	नतिजा	९८
१२	उपयोग	११५
	परिशिष्टः प्रलेख सङ्ग्रह	१२१
	परिशिष्ट १ : जनगणना सम्बन्धी नियम, कानूनहरु	१२२
	परिशिष्ट २ : प्रश्नावली लगत फारामहरु	१७१
	सन्दर्भ सामग्री	२३६

बक्स, चित्र र तालिका

बक्स

१.१	नेपालका जनगणनाहरु – एक झल्को	५
१.२	गणना मितिअनुसार जनगणना, १८६८ - २०७८	६
२.१	इतिहासका पानाबाट	९
२.२	जनगणनाको परम्परा	१९
३.१	पहिला चार जनगणनामा समावेश विषय	२८
३.२	२००९/११ सालदेखि २०२८ सालसम्मका जनगणनामा समावेश विषय	२८
३.३	२०३८ सालदेखि २०४८ सालसम्मका जनगणनामा समावेश भएका विषय	२९
३.४	२०५८ र २०६८ सालका जनगणनामा समावेश भएका विषय	३०
३.५	२०७८ सालको जनगणनामा समावेश विषय	३१
४.१	कसकसको विवरण कहाँबाट लेख्ने?	३६
४.२	परिवारको परिभाषा	३८
४.३	परिवारमुलीको परिभाषा	३९
४.४	जातजातिको परिभाषा	४०
४.५	धर्मको परिभाषा	४१
४.६	पुरुष-महिलाको अवधारणा	४२
४.७	उमेरको अवधारणा	४३
४.८	विवाहको अवधारणा	४५
४.९	लेखपढको अवधारणा	४६
४.१०	मातृभाषाको अवधारणा	४७
४.११	काम र पेशाको अवधारणा	४८
४.१२	व्यवसायको अवधारणा	४९
५.१	जनगणनाको सूचित आदेश, २०१७ - २०३७	५७
५.२	जनगणनाको सूचित आदेश, २०४७ - २०६८	५७
६.१	जनगणना २०४८ का प्रश्नको सन्दर्भ समय	६०
६.२	व्यक्तिलाई लागुहुने आधारमा जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नालीको वर्गीकरण	६१
६.३	जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीमा कोड सहित उत्तर भएका प्रश्नहरु	६४
९.१	जनगणना २०५८ मा भएको गणना छुटको अनुमान	८४
९.२	जनगणना २०४८ मा उमेर झुत्तापरेर (Age heaping) आएको उदाहरण	८६

९.३ जनगणना २०६८ मा उमेर भुत्तापरेर (Age heaping) आएको उदाहरण ८७

चित्र

७.१ जनगणना २०२८ मा कर्मचारी व्यवस्था ७०
७.२ जनगणना २०२८ को अञ्चल, जिल्ला तथा उपाञ्चल कार्यालय ७०
७.३ जनगणना २०६८ को सङ्गठन ७३
७.४ जनगणना २०७८ को सङ्गठन ७५

तालिका

५.१ तथ्याङ्क ऐन २०१५, सारांश ५३
.५.२ तथ्याङ्क ऐन २०७९, सारांश ५४
१०.१ 'जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट'मा प्रकाशित तालिका ८९
१०.२ नेपालको जनगणना पुस्तकमा छापिएका तालिका ८९
१०.३ जनगणना २०१८ को नतिजा तालिका सूची ९०
११.१ जनगणनाका एक सय दश वर्ष, नेपाल, १९६८ - २०७८ ९८
११.२ घर तथा परिवारको आकार, नेपाल, १९६८ - २०७८ ९९
११.३ जनसङ्ख्याको पुरुष-महिला अनुपात, नेपा, १९६८ - २०७८ ९९
११.४ भौगोलिक क्षेत्रअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १००
११.५ नगर क्षेत्र/पालिकाको जनसङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०१
११.६ उमेर समूहअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०१
११.७ विदेशमा जन्मिएको र विदेशिएको जनसङ्ख्या, नेपाल, १९९८ - २०७८ १०२
११.८ धर्मअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०२
११.९ प्रमुख मातृभाषाअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०३
११.१० जातजातिअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २०४८ - २०७८ १०३
११.११ दश वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्याको वैवाहिक स्थिति, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०४
११.१२ दश वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिको साक्षरता, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०४
११.१३ पन्ध्र वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिको आर्थिक सकृयता, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०५
११.१४ कृषि पेशामा संलग्नता (१५ वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्ति सङ्ख्या), नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०५
११.१५ कृषि व्यवसायमा संलग्न पन्ध्र वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्ति सङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०६
११.१६ जनगणनाका प्रारम्भिक र अन्तिम नतिजा, नेपाल, २००९/११ - २०७८ १०६

११.१७ जिल्लाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, १९६८ - २००९/११ १०७
११.१८ जिल्लाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, २००९/११ - २०१८ १०८
११.१९ जिल्लाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, २०२८ - २०७८ ११०
११.२० औद्योगिक क्षेब र प्रदेशअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, २०७८ ११२
११.२१ राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को नतिजा सारसंक्षेपमा ११२

परिशिष्ट तालिका

१.१ १९७७ सालको जनगणनाको लागि १९७६ सालमा निकालिएको इस्तिहार १२३
१.२ जनगणना १९९८ सालको इस्तिहार, १९९८ १२६
१.३ जनगणना ऐन, २००९ १२७
१.४ २०१० सालको इस्तिहार १२९
१.५ जनगणना ऐन, २०१३ १३१
१.६ तथ्याङ्क ऐन, २०१५ १३३
१.७ तथ्याङ्क ऐन, २०७९ १३६
१.८ तथ्याङ्क (जनसंख्या) आदेशहरु, २०१७ १४७
१.९ तथ्याङ्क (जनसंख्या) सङ्कलन आदेश, २०२७ १४९
१.१० राष्ट्रिय जनगणना, २०३८ को आदेश, २०३७ १५१
१.११ राष्ट्रिय जनगणना, २०४८ को आदेश, २०४७ १५३
१.१२ राष्ट्रिय जनगणना, २०५८ को आदेश, २०५७ १५५
१.१३ राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को आदेश, २०६८ १५७
१.१४ राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६ १५९
२.१ जनगणना १९६८ को फाराम नम्बर २ १७१
२.२ जनगणना १९७७ को फाराम नम्बर २ १७३
२.३ जनगणना १९८७ को फाराम नम्बर २ १७५
२.४ जनगणना १९९८ को फाराम नम्बर २ १७७
२.५ जनगणना १९९६ सालको घर सङ्ख्या सर्वेक्षण फाराम १७९
२.६ जनगणना २००९/११ को प्रश्नावली १८०
२.७ जनगणना २००९/११ को पारिवारिक लगत १८१
२.८ २०१८ सालको सर्वेक्षण प्रश्नावली १८२
२.९ शहरी क्षेत्रको घरपरिवार लगत, २०१८ १८३
२.१० राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को घरपरिवार तथा व्यक्तिगत लगत फाराम १८४
२.११ राष्ट्रिय जनगणना २०१८, पारिवारिक तथा व्यक्तिगत लगत १८५

२.१२ राष्ट्रिय जनगणना २०२८, पारिवारिक लगत १८६
२.१३ राष्ट्रिय जनगणना २०२८, व्यक्तिगत लगत १८९
२.१४ राष्ट्रिय जनगणना २०३८, पारिवारिक लगत १९१
२.१५ राष्ट्रिय जनगणना २०३८, व्यक्तिगत लगत १९३
२.१६ राष्ट्रिय जनगणना २०४८, पारिवारिक लगत १९७
२.१७ राष्ट्रिय जनगणना २०४८, व्यक्तिगत लगत १९९
२.१८ राष्ट्रिय जनगणना २०५८, घर/परिवार सूचीकरण लगत २०२
२.१९ राष्ट्रिय जनगणना २०५८, लगत-१ २०३
२.२० राष्ट्रिय जनगणना २०५८, लगत-२ २०६
२.२१ राष्ट्रिय जनगणना २०६८, घर/परिवार सूचीकरण लगत २१०
२.२२ राष्ट्रिय जनगणना २०६८, लगत-१ २१२
२.२३ राष्ट्रिय जनगणना २०६८, लगत-२ २१६
२.२४ राष्ट्रिय जनगणना २०७८, घर तथा घरपरिवार सूचीकरण लगत २१९
२.२५ राष्ट्रिय जनगणना २०७८, मुख्य प्रश्नावली फाराम २२१
२.२६ राष्ट्रिय जनगणना २०७८, सामुदायिक प्रश्नावली फाराम २३१

परिच्छेद १

विषय प्रवेश

'जनगणनाविना देशमा सुशासन कायमराख्न सकिदैन ।'

सन् १८७९, फेब्रुअरी महिनामा संयुक्त राज्य अमेरिकाको प्रतिनिधि सभामा प्रस्तुत जनगणना सम्बन्धी अध्यादेशको पक्षमा बोल्दै न्यु योर्कका सांसद कक्स (Hon. S. S. Cox)-ले भनेका थिए – 'A country without a census cannot be well governed'.

'जनगणना' दुई शब्द जन र गणनाको समास भएर निर्माण भएको पद हो – जनको + गणना। जन भनेको जनता हो। जनता शब्दको अर्थ हुन्छ – 'मानिसको जमात वा जनसमूह'। गणना भनेको 'गन्ती वा हिसाब' हो। सामान्य अर्थमा, जनगणना शब्दले कुनै देश वा निश्चित क्षेत्रका जनताको कुल सङ्ख्या निकाल्न गरिएको वा गरिने गन्तीलाई बुझाउँछ – जनगणनामा मानिसहरुको गन्ती गरिन्छ। कस्ता मानिसको गन्ती गर्ने ? केटाकेटी, बुढाबुढीको गन्ती गर्नु पर्छ कि पर्दैन ? कहाँ-कहाँ बसेका मानिसको गन्ती गर्ने ? जस्ता थुप्रै कुराहरु बुझाउन भने थप भन्नुपर्छ। व्यक्तिको गन्ती कहाँ, कहिले, कसले, कसरी र किन गर्ने ? भनेर बुझाउन अझ विस्तारित परिभाषा चाहिन्छ।

जनगणनामा कुनै देशमा बसोबास गर्ने सबै मानिसको गन्ती गरिन्छ – निश्चित समय भित्र देशमा बसेका सबै व्यक्तिको विवरण सङ्कलन गरिन्छ। नेपालमा पनि देश भित्र रहेका सबै व्यक्तिहरुको गणना हुने भएकोले यसलाई राष्ट्रिय जनगणना भन्ने गरिएको छ (केतवि, २०१८, परिचय, पृ. १)।

जनगणनामा व्यक्तिको गन्ती गर्दा दुई प्रकारले गर्ने चलन छ। पहिलो प्रकारमा, जनगणनाको समयमा 'जो जहाँ भेटिएको छ' त्यहींबाट गणना गरिन्छ। दोस्रो प्रकारमा, व्यक्तिको 'अक्सर बसोबास' गर्ने ठाउँलाई आधार मानेर गणना गरिन्छ। नेपालका जनगणनाहरु अक्सर बसोबासको आधारमा गरिएका छन्। अक्सर बसोबासको आधारमा जनसङ्ख्यालाई उपस्थित र अनुपस्थित दुई वर्गमा छुट्याउने चलन छ।

सरकारले सञ्चालन गर्ने साङ्ख्यिकीय क्रियाकलापमध्ये जनगणना सबै भन्दा ठुलो र खर्चिलो हुन्छ। जनगणना अक्सर पाँच वा दश वर्ष पछि दोहोऱ्याएर गर्ने चलन छ। नेपालका २०१८ सालदेखि २०७८ साल सम्मका सबै जनगणनाहरु दशदश वर्षमा भएका छन्। ऐन मार्फत सरकारले जनगणना गर्ने जिम्मा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (पहिलेको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)-लाई दिएको छ।

जनगणनाको लगत सङ्कलनका मुख्य दुई तरिका प्रचलनमा छन् – पहिलोमा, सम्बन्धित व्यक्ति वा परिवारमुली वा परिवारको सदस्यले आफैं लगत फाराम वा प्रश्नावलीमा विवरण भरेर सरकारलाई दिने; दोस्रोमा, सरकारले खटाएको गणक सम्बन्धित व्यक्ति बसेको ठाउँ, घरदैलोमा गएर प्रश्नावली फाराममा विवरण भर्ने। नेपालले हालसम्म दोस्रो विधिअनुसार विवरण सङ्कलन गर्दै आएको छ। गणकहरुले तोकिएको अवधिमा मुलुकभर बसोबास गर्ने प्रत्येक घरपरिवारको घरदैलोमा पुगेर सबै परिवार तथा व्यक्तिको विवरण सङ्कलन गर्दै आएका छन्।

हालका जनगणनाहरु पहिलेको भन्दा बढी समावेशी भएका छन् – अहिले जनगणनामा जनसाङ्ख्यिक, सामाजिक एवं आर्थिक विवरण समेत सङ्कलन गरिन्छ। जनगणनाले कुनै समय विन्दुमा देशभर बसोबास गरेका मानिसको तस्विर प्रस्तुत गर्छ। यो जनसङ्ख्याको फोटो खिचे जस्तै हो। निश्चित समय विन्दुमा देशभरको जनसङ्ख्या र यसको स्वरुपको जानकारी गराउने सबैभन्दा भरपर्दो स्रोत जनगणना नै हो।

जनगणनाको लगतबाट गाउँ, नगर, वडा, बस्ती, टोल, छिमेक जस्ता स-साना भौगोलिक एवं प्रशासनिक क्षेत्रको जनसङ्ख्या-विवरण निकाल्न सकिन्छ। यस्तै, देशभर बसोबास गरेका अल्पसङ्ख्यक जातजाति, उनिहरुको भाषा सम्बन्धी विवरण पनि आउँछ। यस अर्थमा जनगणना अरु गणना/ सर्वेक्षणभन्दा भिन्न र पूर्ण हुन्छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घका अनुसार जनगणनाका लागि यी कुरा आवश्यक हुन्छन् – प्रत्येक व्यक्ति र वासस्थानको एकएक गरेर छुट्टाछुट्टै गणना हुनुपर्छ; मुलुकभर वा यसको केही निश्चित भागभित्र बसोबास गर्ने सबै व्यक्ति कोही नछुटाई गन्ती गर्नुपर्छ; निश्चित समयभित्र प्रत्येक व्यक्तिको गन्ती गर्नुपर्छ; व्यक्तिसँग सम्बन्धित घटनाको विवरण लिँदा स्पष्टसँग तोकिएको समयभित्र घटेका घटनाको मात्र विवरण लिनुपर्छ; सामान्यतया १० वर्षमा एक पटक जनगणना गर्नुपर्छ (UN, 2008b; paras. 1.8 – 1.13)। वर्षेनी वा पाँच वर्षमा एक पटक जनगणना गर्न नसकिने भएमा १० वर्षको अन्तराल तोकिएको हो। अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनलाई समन्वयका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घले जनगणनामा सङ्कलन गर्नुपर्ने विषयहरु, तिनका अवधारणा, परिभाषा एवं वर्गीकरण तथा अन्य उपयोगी विषयहरुमा विस्तृत सुझाव दिँदै आएको छ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले आधुनिक जनगणनालाई जनताको विवरण सङ्कलनदेखि नतिजा प्रसारणसम्मको 'समष्टिगत प्रकृया' भनेको छ। सङ्घले दिएको जनगणनाको परिभाषाको मोटामोटी नेपाली रुपान्तर यस प्रकार छ - जनगणना भनेको कुनै निश्चित समयमा मुलुकभर वा मुलुकको कुनै निश्चित सीमा भित्रका सबै मानिसको जनसाङ्ख्यिक, आर्थिक एवं सामाजिक आँकडा सङ्कलन, एकीकरण, मूल्याङ्कन, विश्लेषण, प्रकाशन अथवा प्रसारण गर्ने समष्टिगत प्रकृया हो। (UN, 2008b; para. 1.4)

सामान्य अर्थमा, 'प्रकृया' भनेको कुनै कार्य सम्पन्नगर्न चरणबद्ध रुपमा अपनाइने कामको श्रृङ्खला हो, विधि हो। संयुक्त अधिराज्यको साङ्ख्यिकी कार्यालयले जनगणनाको सम्पूर्ण तयारी प्रकृयालाई मुख्य सात चरणमा बाँडेको भेटिन्छ – सङ्कलनको विवरण निश्चित गर्ने, गणना क्षेत्र निर्धारण गर्ने, प्रश्नावलीको मस्यौदा तयार गर्ने, प्रश्नावली र नियम परिभाषालाई अन्तिम रुप दिने, गणकलाई तालिम दिने, विवरण सङ्कलन गर्ने, लगत प्रशोधन गर्ने, सङ्कलित विवरणको मूल्याङ्कन गर्ने, गणनाको नतिजा विश्लेषण गर्ने र नतिजा प्रकाशन वा प्रशारण गर्ने।

जनगणना कसको लागि ?

हाम्रो देशको जनगणना हाम्रै लागि हो। जनगणनाबाट प्राप्त नतिजाले हामीबारे थुप्रै कुरा बताउँछ – लिङ्ग, उमेर, जातजाति, भाषा, धर्म, शिक्षा, पेशा, व्यवसाय जस्ता विषयअनुसार जनसङ्ख्या थाहा पाइन्छ। हामी कति छौं ? कुन-कुन जातजाति छौं ? कहाँ-कहाँ बसेका छौं ? हाम्रो रोजगारी के-कस्तो छ ? बसाईंसराइको प्रकृति के-कसरी परिवर्तन हुँदैछ ? आदि प्रश्नको जवाफ पाइन्छ। निश्चित अवधिमा दोहोर्‍याएर गरिएको जनगणनाले देशको जनसङ्ख्याको बनोटमा भएको परिवर्तनको जानकारी दिन्छ।

नेपालको २००९/११ सालमा भएको जनगणनाको सन्दर्भमा निकालिएको इस्तिहार (२०१०)-मा जनगणनाको उपयोगिताबारे यसो भनिएको छ –

'देश र सरकारलाई काम लाग्ने कुराहरु जस्तो कति मानिस छन् ? कति मर्द, कति जनाना, तिनीहरु कुन कुन ठाउँमा के हिसाबले छरिएर बसेका छन्, तिनीहरु मध्ये बालक यौवन तथा बृद्ध त्यस्तै विवाह भएका, विधवा कति कति छन्, कति लेख्न जान्ने छन् र कुन कुन भाषा बोल्दछन् र कुन कुन पेशा (काम) मा लागेका छन र उक्त काममा कति कुन कुन तरिकाले लागेका छन, कति आफै कमाउदछन र कति अर्काको कमाइ खान्छ इत्यादि कुरा थाहा हुन्छ' (संख्या विभाग, २०१४; परिशिष्ट, पृ. २६)।

यस्तै, २०१८ सालको जनगणनाको 'परिभाषा र नियम' पुस्तिकामा यस्तो उल्लेख छ – 'देशका मानिस के कसरी कहाँ कुन रुपले बसेका छन्, उनीहरुको उमेर, धर्म, भाषा, व्यवसाय, विवाह-सम्बन्ध आदि कुरा के कस्तो छ, जान्नलाई राष्ट्रका प्रत्येक व्यक्तिहरुलाई जनसंख्यामा सोधनी गर्दछन्।'

जनगणनाको महत्व

जनगणना किन महत्वपूर्ण छ ? किन आवश्यक छ ? यसको नतिजा क-कसले प्रयोग गर्छन् ? जनगणनाको कुरागर्दा यी र यस्तै अरु प्रश्नहरु उब्जन सक्छन्। जनगणनाको महत्व झल्काउने बुँदागत विवरणहरु यहाँ प्रस्तुत छन्।

लोकतान्त्रिक समाजको सूचना प्रणालीमा सरकारी साङ्ख्यकीलाई एक अपरिहार्य तत्व मानिन्छ (के.त.वि., २०६६; पृ. ८)। जनगणना देशको आधिकारिक साङ्ख्यकीय प्रणालीको एक प्रमुख स्रोत हो। देशको साङ्ख्यकीय प्रणालीको आधारशिला पनि जनगणना नै हो।

जनगणनालाई प्रजातन्त्रको जग मानिन्छ। सानो वा स्थानीय प्रशासनिक एवं भौगोलिक क्षेत्र विभाजनका लागि आवश्यक सूचना जनगणनाबाट मात्र प्राप्त हुन्छ। सरकारलाई देशको सङ्घीय संरचनाको खाका तयार गर्न पनि जनगणनाले मद्दत गर्छ।

सरकारलाई जनगणनाको आवश्यकताबारे अमेरिकी सांसद एस. एस. कक्सले सन् १८७९-ताका भनेका कुरा आजपनि प्रासङ्गिक छन्। उनले भनेका थिए – उचित तरिकाले सरकारको सञ्चालनका लागि जनगणना विगतमा पनि अपरिहार्य हुन्थ्यो आजपनि छ। ... जनगणना नभएको देशमा सुशासन कायम गर्न सकिदैन। जनगणना जति चाँडो-चाँडो र सही तरिकाले गरिन्छ उत्ति नै राम्रोसँग सरकार सञ्चालन गर्न सकिन्छ।

'... It was indispensable in early days, as it is to-day, for the proper conduct of government. ... A country without a census cannot be well governed; and the more frequent and accurate the census, the better the conduct of affairs in government.' [Speech of Hon. S. S. Cox of New York, in the House of Representatives, February, 1879.]

सोह्रौं अमेरिकी राष्ट्रपति अब्राहम लिङ्कनले सन् १८५८-ताका भनेको कुरा जनगणनाको सन्दर्भमा पनि उत्तिकै प्रासङ्गिक छ। 'हामी कहाँ छौं र कता लाग्दै छौं भन्ने मात्र थाहा पायौं भने पनि हामीले के गर्ने र सो कसरी गर्ने भनेर बढी राम्रो निर्णय लिन सक्ने छौं।'

"If we could know where we are, and whither we are tending we could better judge what to do and how to do it." (Abraham Lincoln, *House Divided Speech*, Illinois Republican State Convention, Springfield: Illinois, 1858)

विकास आयोजनाको व्यवस्थापन, मूल्याङ्कन एवं अनुगमनका लागि सरकारलाई आधार चाहिन्छ। आधिकारिक साङ्ख्यिकीय सूचक यसको बलियो र भरपर्दो आधार हो। 'योजना सफलतापूर्वक तर्जुमा गरी कार्यान्वित गर्नलाई तथ्यांकको' कति महत्व छ भन्ने कुरा नेपालको पहिलो पञ्चवर्षीय योजना पुस्तकमा धेरै चर्चा गरिएको छ। आवश्यक 'सही, प्रासङ्गिक तथा सामयिक' सूचनाको अभावमा योजना अपूरो र आधारहीन हुन्छ। यो तथ्यलाई उक्त योजनाको मसौदामा स्वीकार गरिएको छ (नेपाल सरकार, २०१३; पृ. ३ र ८९)। आधिकारिक साङ्ख्यिकी सूचनाको आधार जनगणना हो। जनगणनाले जनसङ्ख्या वृद्धिदर, जनसङ्ख्या वितरण, जनघनत्व आदिबारे आधिकारिक जानकारी दिन्छ। नगर/ग्रामीण क्षेत्रको केन्द्रीकरणबारे थाहा हुन्छ। नगरोन्मुख क्षेत्रबारे जानकारी दिन्छ। जनसङ्ख्याको सामाजिक-आर्थिक पक्षको विश्लेषण पछि जनसङ्ख्या प्रक्षेपण गर्ने आधार खडा हुन्छ।

जनताका लागि केही गर्नुभन्दा पहिले सरकारलाई जानकारी चाहिन्छ। उमेर तथा महिला-पुरुषअनुसार जनसङ्ख्याको संरचना, आर्थिक-सामाजिक स्वरुप र श्रमशक्ति विकास योजना तर्जुमाका लागि जानकारी आवश्यक हुन्छ। कुन ठाउँमा स्कुल आवश्यक छ ?, कुन ठाउँमा अस्पताल आवश्यक छ ? जस्ता कुरा पत्ता पाउन सजिलो हुन्छ। 'जनगणनाको देशमा धेरै कुराको बन्दोबस्त गर्न जस्तो स्कूल पाठशाला अस्पताल पानी बाटो घाटो त्यस्तै रोटी रोजीको साधन जुटाई सुख संबृद्धि बढाउन योजना बनाउन साह्रै आवश्यक छ।' (संख्या विभाग, २०१४; परिशिष्ट, पृ. २६)।

यस्तै, १९७६ सालमा जारी भएको जनगणनाको इस्तिहारले 'हाम्रा मुलुक भरका दुनियाँ एस एस किसिमका रहेछन भन्या श्रेस्ता कायम नभयाको दुनियाँमा बखत अनुसार सरकारबाट गर्नु पर्ने इन्तजाम गर्नालाई दुरुस्त नहुने' कुरामा जोड दिएको छ। (संख्या विभाग, २०१४; परिशिष्ट, पृ. १४)।

नागरिक समाज तथा अन्य सरोकार समूहका व्यक्तिहरुलाई पनि जनगणनाको आवश्यकता पर्छ – सरकारको मूल्याङ्कन गर्न सजिलो हुन्छ। देशमा सामाजिक समानताको स्थिति के-कस्तो छ ? थाहा पाउन जनगणनाले मद्दत गर्दछ। राजनीतिक पार्टी र पार्टीका उम्मेदवारहरुलाई देशको भौगोलिक र राजनीतिक विभाजन अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण चासोको विषय हुन्छ। स्थानीय निकाय तथा विधायिकाको चुनावका लागि पनि जनसङ्ख्या महत्वपूर्ण हुन्छ। नेपालमा, २०१० सालको इस्तिहारमा अन्य कुराका अतिरिक्त यो कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ – 'निर्बाचनको निमित्त निर्बाचन क्षेत्र तजबिज गर्नलाई र अरु कुराको प्रबन्ध गर्न गराउन पनि अति जरुरी छ।' (संख्या विभाग, २०१४; परिशिष्ट, पृ. २६)।

समुदाय, निजी संस्था र सरकारका सबै तहमा निर्माण गरिने संरचनाहरु छुट्याउन जनसङ्ख्यालाई आधार मानिन्छ। यसै गरेर, स्थानीय तहमा सामुदायिक स्रोत र अन्य सुविधा उपलब्ध गराउने योजना तर्जुमाका लागि जनगणनाका नतिजा निर्णायक हुने

गर्छन्। विभिन्न व्यवसायी, उद्योगपति तथा श्रमशक्तिसँग सम्बन्धित व्यक्ति एवं संस्थाहरुलाई जनगणनाबाट प्राप्त हुने विवरण चासोका विषय हुन्छन्। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय तथा विद्वत्वर्गलाई पनि जनगणना महत्वपूर्ण हुन्छ।

नेपाल सरकार दिगो विकासका लक्ष्यहरु प्राप्त गर्न प्रतिबद्ध छ। दिगो विकासका १७ लक्ष्य छन्। पहिलोले, 'सबै प्रकारका गरीबीलाई सबै ठाउँबाट अन्त्य गर्ने' लक्ष्य लिएको छ। दोस्रोमा, 'शून्य भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्यसुरक्षा तथा उन्नत पोषण हासिल गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने' लक्ष्य छ। नेपालमा, कोभिडको माहामारी भन्दा अगाडि अनुमानित १७ प्रतिशत गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसङ्ख्याको अनुपातलाई कमगर्दै लैजाने सरकारी लक्ष्य छ। विकास योजना यसै अनुरुप बनेको छ। दिगो विकासका लक्ष्यको कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि जनगणनाका नतिजा दरिलो आधार हुन्छ। यसले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा देशको तुलना समेत गर्न सकिन्छ।

नेपाल सरकारले राष्ट्रिय जनगणनाबाट प्राप्त नतिजाको विभिन्न किसिमले उपयोग गर्दै आएको छ। पहिलो उदाहरणमा, १९७७ सालमा भएको जनगणनालाई लिऔं। १९८१ सालको ऐतिहासिक करिया अमलेखको आधार १९७७ सालको जनगणना हो। 'यसको पुष्टि करिया अमलेख पुस्तिकाको अनुसूची पर्याप्त छ' (संख्या विभाग, २०१४; दोश्रो भाग, पृ. ७)। यस्तै, २००९/११ सालको जनगणनाको नतिजा तात्तातै उपयोगमा आएको कुरा गणना प्रतिवेदनमा उल्लेख छ (ऐजन; पृ. च)।

निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग, २०४७ ले 'कुन-कुन जिल्लाबाट के कति सदस्य सङ्ख्या निर्वाचित हुने भन्ने कुराको निर्धारण' गर्न २०३८ सालको जनगणनाबाट प्राप्त जिल्लाअनुसारको जनसङ्ख्यालाई आधार बनाइएको थियो (निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग, २०४७; पृ. ४ र ९)।

संविधान सभामा जिल्ला-जिल्लाबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्य सङ्ख्या निर्धारण एवं बाँडफाँड गर्न जनसङ्ख्यालाई आधार मानिन्छ। समावेशीकरणका लागि आवश्यक 'महिला, दलित, उत्पीडित समुदाय/आदिवासी जनजाति, पिछडिएको क्षेत्र, मधेसी र अन्य वर्गको' जनसङ्ख्या सम्बन्धी जानकारी जनगणनाले उपलब्ध गराउँछ। जनगणनाबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा समानुपातिक व्यवस्था अन्तर्गत सदस्यको सङ्ख्या तोकिन्छ।

समयसमयमा जनगणनाका सम्बन्धमा विविध प्रश्नहरु उठ्ने गरेका छन् : जनगणना नगरे के हुन्छ ? यो अनिवार्य छ ? यसको विकल्प छैन ? यसले दिने जस्ता विवरण अन्य स्रोतबाट उपलब्ध हुदैनन् ? जन्म-मृत्यु जस्ता व्यक्तिगत घटना दर्ताका विवरणले यसको सट्टामा काम गर्दैन ? सरकारी निकायका प्रशासनिक अभिलेखबाट यसले दिने जस्तो विवरण निकाल्न सकिदैन ? जनगणना गर्न जटिल र खर्चिलो भएकोले विगतका जनगणनाहरुमा विकासका साझेदार संस्था वा निकायहरुले नेपाललाई आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्दै आएका छन्। हामी कति परनिर्भर भैरहने ? मितव्ययी उपाय खोज्ने समय भएन ? आदि।

पहिलो कुरा, जनगणनाको वैधानिकता पनि छ। नेपालमा राष्ट्रिय जनगणना गर्नुपर्ने व्यवस्था देशको संविधानले नै गरेको छ। (नेपालको संविधान, धारा ५१-च(८), ८४, २८१, १७६, २८६(५) आदि)।

दोस्रो कुरा, व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रणाली भरपर्दो भएका कुनैकुनै विकसित देशले दर्ता प्रणालीलाई जनगणनाको विकल्पका रुपमा प्रयोग गर्न थालेका छन्। नेपालमा जन्म, मृत्यु, बसाइँसराइ जस्ता व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्नुपर्ने ऐनमा व्यवस्था गरेको छ। ऐन आएको ४५ वर्ष नाघिसक्यो तापनि यसको अवस्था भरपर्दो छैन। व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्ने चलन अपूरो छ। यसले नेपालमा जनगणनाको विकल्प दिँदैन।

देशमा जनसङ्ख्याको अध्यावधिक अभिलेख राख्ने अरु कुनै सरकारी संयन्त्रको व्यवस्था छैन। देशभरको जनसङ्ख्या अनुमान वा प्रक्षेपणको अन्य आधार पनि विकास भएको छैन। विभिन्न विषयका लागि आवश्यक घरपरिवार सर्वेक्षणहरु नियमित रुपमा भएका छैनन्। अरु स्रोतको अभावमा १० वर्षमा एक पटक हुने जनगणनाबाट फाइदा लिने उद्देश्य, आवश्यकता र चाहनाले गर्दा नेपालमा जनगणना पहिलेको भन्दा बढी बोझिलो र महत्वपूर्ण हुँदै आएको छ। सबै कुरा बिचार गर्दा अहिले नेपालमा जनगणनाको विकल्प देखिदैन। नेपालका लागि जनगणना हिजो जति आवश्यक थियो आजपनि उत्तिकै आवश्यक छ।

जनगणना संक्षेपमा

नेपालमा जनगणनाको परम्परा शुरु भएको एकसय दश वर्ष पुगिसकेको छ। सय वर्षभन्दा बढीको यात्रामा जनगणनाले निरन्तर दगुरिरहेको समयको विभिन्न कालखण्डमा झण्डा गाड्दै आएको छ। यात्राको क्रममा विभिन्न कोसेढुङ्गा कायम भएका छन्। केही छुटपुट बेरुजुहरुलाई छोडेर यो यात्रा निरन्तर सलल बग्दै आएको छ – यात्राको क्रममा केही अविस्मरणीय घटना भएका र अनुभव गरिएका छन्।

नेपालमा २०१८ सालभन्दा पहिलेका जनगणनाहरु लगभग १० वर्षको समय अन्तरमा गरिएका थिए। २०१८ साल पछिका गणनाहरु भने १० वर्षको समय अन्तरमा हुदै आएका छन्। वि.सं. को पछाडि ८ को अङ्क आउने अथवा इस्वीमा पछाडि 1 को अङ्क आउने वर्षमा जनगणना हुँदै आएको छ। २०७८ सालको जनगणना हालसम्मको सबै भन्दा पछिल्लो गणना हो। कोभिडको महामारीले गर्दा यसको स्थलगत कार्य करिब ५ महिना पछि सरेको थियो।

नेपालमा जनगणनाको स्वरुप एकै किसिमको छैन। पहिलेका चार गणनामा सङ्कलित विवरणका विस्तृत नतिजा भेटिदैन्। जनसङ्ख्याको मोठ अङ्क मात्र भेटिएको छ। पछिका जनगणनाहरुका नतिजा भने प्रकाशनमा आएका छन् – नतिजाको दायरा फराकिलो हुँदै गएको छ। प्रश्लावलीको विस्तारका साथै तालिकीकरण पनि विस्तृत हुँदै आएका छन्।

पछिल्ला जनगणनाहरु बढी सङ्गठित भएका छन्। शुरुका चार-पाँच जनगणनाहरु सम्बन्धित गाउँ-ठाउँका थरी, मुखिया, जिम्वाल र पटवारी मार्फत् गराइएका थिए। पछि-पछि भने जनगणनाको कामका लागि छुट्टै कर्मचारीको व्यवस्था गर्न थालियो। २०४८ सालदेखि २०६८ सालसम्मका गणनाहरुमा स्कुलका शिक्षकहरुले गणक भएर काम गरेका थिए। २०७८ सालको जनगणनामा भने म्यादी गणकहरु तथा नगरमा सुपरिवेक्षकहरु करारमा भर्ना गरिएका थिए।

जनगणनामा संलग्न गणक लगायतका कर्मचारीलाई दिइने मेहनतानाको किसिम फरक पर्दै आएको छ। शुरुका चार गणना सरकारी उर्दीका भरमा गरिएको थियो। २००९/११ सालको जनगणनामा भने गोटागन्तीका हिसाबले मेहनताना दिइएको रहेछ –'जनसंख्या स्लिप लेखे बापत १ जवान व्यक्तिको स्लिप लेखेकोमा १ पैसाका दरले मेहनत आना पाउने भएको छ।' (नेपाल सरकार, जनगणना ऐन २००९, दफा ११)। यस पछिका गणनामा पनि कहिले गोटागन्तीअनुसार र कहिले एकमुष्ट पारिश्रमिक दिने गरेको भेटिन्छ। पछिल्ला गणनाहरुमा भने गणकहरुलाई पारिश्रमका अतिरिक्त गणनाभत्ता पनि दिन थालियो। गणकको स्थलगत कार्य बोझ पनि अनुमानित जनसङ्ख्याअनुसार फरकफरक पार्न थालियो।

जनगणनाका नतिजाहरु पनि विभिन्न प्रशासनिक र भौगोलिक क्षेत्र विभाजनअनुसार प्रकाशित हुँदै आएका छन्। तालिकीकरणको दायरा पनि फरक-फरक छ। २०५८ र २०६८ सालका गणनामा नमुना छनोट विधि पनि मिसाइएको थियो।

जनगणनाले आफ्नो यात्राको क्रममा विविध शासन प्रणाली अनुभव गरेको छ – जहाँनिया राणाशासन, एकतन्त्रीय शाहीशासन, पञ्चायती एक दलीयशासन, प्रजातन्त्रीय शासन तथा सङ्घीय गणतन्त्रात्मक शासन। समयक्रममा जनगणनाले नयाँनयाँ नाम पनि पाएको छ – शुरुमा यसलाई 'सेन्सस उठाउने' भनियो, त्यसपछि 'जनसंख्याको सेन्सस खडा गर्ने' भनियो। २००९/११ सालको गणनालाई जनगणना भनियो। २०१८ सालदेखि राष्ट्रिय जनगणना भन्न थालियो। अहिले आएर यो राष्ट्रिय जनसङ्ख्या तथा आवासगणना (National Population and Housing Census) भएको छ।

जनगणनाहरु सहज तथा असहज दुवै परिस्थितिमा सम्पन्न भएका छन्। कुनै गणना जनविद्रोहको अवस्थामा सम्पन्न भएका थिए भने कुनै विद्रोह पश्चात् सम्पन्न भएका छन्। नेपालका जनगणनाहरुको एक झल्को बक्स १.१-मा प्रस्तुत छ।

बक्स १.१ : नेपालका जनगणनाहरु – एक झल्को

साल	विशेषता
१९६८	देशको जम्माजम्मी जनसङ्ख्या देखाउने नेपालको पहिलो जनगणना, यो गणनालाई केवल मुडगन्ती भन्ने गरिएको छ। यो पहिलो गणना र यसपछि १९७७, १९८७ र १९९८ सालमा सम्पन्न भएका अरु तीनोटा जनगणनाहरुको मोठ अङ्क मात्र प्राप्त भएको छ।
२००८	२००८ सालमा देशको पाँचौं जनगणनाको तयारी हुँदाहुँदै राणाशासन विरुद्धको जनआन्दोलनले गर्दा गणनाको स्थलगत काम बिचैमा रोकियो।
२००९	वैज्ञानिक आधारमा गरिने जनगणनाको महत्वलाई बुझेर पहिलो पटक अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुरुपका अवधारणा, परिभाषा एवं रीति-विधानलाई अनुसरण गरेर २००९ सालमा देशको पाँचौ गणना सञ्चालन भयो तर यसमा एउटा 'खोट' रह्यो। आवश्यक स्रोत

बक्स १.१ : नेपालका जनगणनाहरु – एक झल्को	
साल	**विशेषता**
	र साधनको कमीले गर्दा यो गणना देशभरमा एकै पटक हुन सकेन ।
२०११	२००९ सालमा गणना गर्न बाँकी रहेका पूर्वको महोत्तरी जिल्ला र पश्चिम खण्डको जनगणना २०११ सालमा आएर सम्पन्न भयो । दुई फरक-फरक सालमा गरेर देशभरको गणना भएकोले यसलाई २००९/११ को जनगणना भन्ने गरिएको छ ।
२०१८	अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनअनुसार देशभर एकै पटक वैज्ञानिक हिसाबले सम्पन्न भएको पहिलो जनगणना मानिएको छ । यसपछिका सबै गणनाहरु दश वर्षको अन्तरमा पछाडिको अङ्क '८' आउने सालमा सम्पन्न हुँदै आएका छन् । पछिल्ला गणनाहरुमा विज्ञान र प्रविधिमा छिटोछिटो भएको आश्चर्यजनक विकासले असर पार्दै आएको छ ।
२०२८	पहिलो पटक जनगणनाको लगत कम्प्युटरका माध्यमले प्रशोधन गरियो ।
२०३८	जनगणनाको गुणस्तर जाँचका लागि पहिलो पटक गणनोत्तर सर्वेक्षण गरियो ।
२०४८	जातजातिअनुसारको जनसङ्ख्या थाहा भयो । संविधानमा जनगणना उल्लेख भएपछिको यो पहिलो जनगणना हो ।
२०५८	नमुना छनोट विधि मिसाएर जनगणना गरियो । केही जिल्लामा माओवादी विद्रोहको विपरीत असर पर्‍यो । पहिलो पटक राष्ट्रिय दिवसका रुपमा जनगणना दिवस मनाइयो ।
२०६८	यसले नेपालको जनगणना इतिहासमा सय वर्ष पूरा गर्‍यो । यसमा पनि नमुना छनोट विधि मिसाइयो । पहिलो पटक पशुपंक्षीको पूर्ण गणना भएको थियो ।
२०७८	देशमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक प्रणाली लागु भएपछिको पहिलो जनगणना हो । यस पटक सबै विषयको पूर्ण गणना भयो । साथै, सामुदायिक विवरण पनि सङ्कलन गरिएको थियो । कोभिडको महामारीले गर्दा मुख्य प्रश्नावली भर्ने स्थलगत कार्य पहिले निर्धारित मिति (असार १ देखि १५ सम्म) को सट्टा कार्तिक २५ देखि मंसिर ९ सम्म सञ्चालन भएको थियो ।

जनसङ्ख्या वृद्धि र परिवर्तन

विभिन्न मितिमा सञ्चालन भएका नेपाली जनगणनाले जनसङ्ख्याको अङ्कमाला तयार पार्दै आएका छन् । जनगणनाहरुको मिति बक्स १.२-मा प्रस्तुत छ ।

बक्स १.२ : गणना मितिअनुसार जनगणना, नेपाल, १९६८ – २०७८			
गणना वर्ष		**जनगणना दिवस**	
बिक्रम सम्बत्	**इस्वी सन्**	**बिक्रम सम्बत्**	**इस्वी सन्**
१९६८	१९११	जेष्ठ १५ गते	२८ मे, १९११
१९७७	१९२०	भाद्र १५ गते	३१ अगष्ट, १९२०
१९८७	१९३०	अप्राप्य	अप्राप्य
१९९८	१९४२	फागुन १५ गते	१ मार्च, १९४२
२००९	१९५२	जेष्ठ १५ गते	२८ मे
२०११	१९५४	जेष्ठ १५ गते	२८ मे
२०१८	१९६१	आषाढ ८ गते	२२ जुन
२०७८	२०२१	मंसिर ९ गते	नोभम्बर २५
टिप्पणी: २०१८ देखि २०६८ साल सम्मका सबै गणनाहरुले सम्बन्धित सालको आषाढ ८ गतेलाई नै जनगणना दिवस कायम गरेका थिए ।			

एक सय वर्ष अघिको नेपालभन्दा २०७८ सालको नेपाल धेरै कुरामा फरक भैसकेको छ । उदाहरणका लागि, यातायात र सञ्चारको क्षेत्रमा भएको विकासलाई हेरौं । यी दुवै क्षेत्रमा सय वर्ष अघिको तुलनामा अहिले धेरै विकास भएको छ । सय वर्ष अघिको कुरा छोडौं, २००९ सालमा यातायातको सुविधा कस्तो थियो भन्ने झल्को तलको छोटो वर्णनले दिन्छ –

'जनगणनाका लागि आवश्यक प्रश्नावली फाराम तथा अन्य कागजपत्र समेत गरेर अन्दाजी १९ टन सामान काठमाडौं बाट गणना स्थलसम्म ओसारपसार गर्नु परेको थियो । यी सबै सामानहरु पहाडको बिकट गोरेटो बाटोमा भरियाले पिठचूँमा बोकेर नै ओसारपसार गरेका थिए । कुनै कुनै ठाउँमा पुग्न त ४ हप्तासम्म पनि लागेको थियो ।' (Department of Statistics, 1958; Preface)

अहिलेको अवस्था माथि बर्णन गरेभन्दा भिन्न छ – कम्तीमा जिल्ला सदरमुकाम सम्म बाटोको सुविधा छ। सञ्चार माध्यममा आश्चर्यलाग्दा परिवर्तन भएका छन्। यी परिवर्तनले नेपालको जनसङ्ख्या सङ्कलनमा सकारात्मक प्रभाव पार्दै आएका छन्। देशका दुर्गम जिल्लाहरुमा पनि मोबाइल फोनद्वारा सम्पर्क गर्न सकिन्छ। २०७८ सालको जनगणनामा केही नगर क्षेत्रमा गणनाका लागि कम्प्युटर (टचाब्लेट) प्रयोग भएको थियो। यस्ता थुप्रै विकास भइसकेका भए तापनि जनगणनालाई आज पनि जटिल, खर्चालु र समय लाग्ने साङ्ख्यिकीय कार्य मानिन्छ।

जनसङ्ख्याको हिसाबले पनि १९६८ सालभन्दा २०७८ साल धेरै फरक छ। यो अवधिमा जनसङ्ख्या अचम्मसँग परिवर्तन भएको छ। जनसङ्ख्याको वृद्धिदरले रेकर्ड बनाएको छ। १९६८ सालमा भरनेपालको जनसङ्ख्या ५६ लाख थियो। सय वर्ष पछि २०६८ सालमा जनसङ्ख्या दुई करोड ६४ लाख नाघ्यो। जनगणना मध्ये दोस्रो र तेस्रो गणनामा बाहेक सबैमा एक पछि अर्को पटक जनसङ्ख्या बढ्दै गएको छ। जनसङ्ख्याको मात्रात्मक वृद्धिको दृष्टिले २०४८ साल र २०५८ साल बिचको वृद्धिदर सबै भन्दा बढी छ – दश वर्षको अवधिमा जनसङ्ख्या करिब ४६ लाख बढचो। २०५८ सालबाट २०६८ सालसम्म आइपुग्दा जनसङ्ख्या करिब ३६ लाखले बढचो। त्यसैगरी २०६८ सालबाट २०७८ सालसम्म आइपुग्दा करिब २७ लाखले बढचो।

पुरुष-महिलाको अनुपात जनगणनापिच्छे घटबढ भए तापनि समग्रमा घटेको छ। पहिलो जनगणनामा पुरुष र महिलाको सङ्ख्या लगभग बराबर थियो; पुरुष-महिला अनुपात १०० थियो। पचास वर्ष पछिको जनगणनामा यो अनुपात ९७ मा झऱ्यो, महिलाको सङ्ख्या एक लाख ४१ हजार बढी भयो। २०७८ सालको जनगणनामा यो अनुपात घटेर ९५ भयो, पुरुषभन्दा महिलाको सङ्ख्या करिब सात लाख बढी देखियो।

जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर पनि घटबढ हुँदै आएको छ। पहिला तीन गणना पछि जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर बढ्दै गएर २०२८-३८ सालको दशाब्दीमा सबै भन्दा बढी भयो; २.६ प्रतिशत प्रतिवर्ष। २०६८-७८ को अवधिमा बृद्धिदर ०.९२ प्रतिशत प्रतिवर्षमा झरेको अनुमान छ।

जनसङ्ख्या दोबर हुने कुरा वार्षिक वृद्धिदरसँग सम्बन्धित हुन्छ। लगभग ६० वर्षमा जनसङ्ख्या ५६ लाखबाट बढेर दोबर भयो। त्यसपछि दोबर हुन अर्को ३० वर्ष मात्र लाग्यो। २०७८ सालको जनगणनामा देखिएको वृद्धिदर कायम रहेमा जनसङ्ख्या दोबर हुन ७५ वर्ष लाग्ने छ – जनसङ्ख्या दुई करोड ९२ लाखबाट बढेर पाँच करोड ८४ लाखको हाराहारीमा पुग्ने छ।

संवत् १९६८ मा नेपालभर भएको जनसङ्ख्याभन्दा बढी जनसङ्ख्या २०७८ सालमा पाँचवटा जिल्लामा देखियो। मानिसको बसाइँसर्ने प्रवृत्ति हिमाली भेकबाट पहाड अनि पहाडबाट तराइका जिल्लातर्फ बढ्दै गएको छ। विगत सय वर्षमा हिमाल र पहाडका जिल्लाको एकमुष्ट जनसङ्ख्या दुई सय ६० प्रतिशतले बढचो भने तराइ र भित्री मधेशको जनसङ्ख्या छ सय प्रतिशतले बढचो। १९६८ सालमा देशको जम्मा जनसङ्ख्या मध्ये ३६ प्रतिशत तराइ र भित्री मधेशमा थिए। सय वर्ष पछि २०६८ सालमा यो हिस्सा बढेर ५० प्रतिशत पुग्यो। २०७८ सालमा अझै बढेर ५४ प्रतिशत पुग्यो।

विगत ७० वर्ष यता मध्य तथा सुदूरपश्चिम तराइको जनसङ्ख्या अचम्मसँग बढेको छ। बाँके, बर्दीया, कैलाली र कञ्चनपुरको कुल जनसङ्ख्या १९९८ सालमा एक लाख ६६ हजार भएकोमा २०६८ सालमा बढेर २१ लाख ६५ हजार पुग्यो। २०७८ सालमा करिब २४ लाख ८२ हजार पुग्यो।

काठमाडौं उपत्यकामा पनि जनसङ्ख्या अत्यधिक मात्रामा बढेको छ। सय वर्ष अघि १९६८ सालमा जम्मा दुई लाख ९१ हजार भएको उपत्यकाको जनसङ्ख्या २०६८ सालमा २५ लाख ११ हजार पुग्यो। २०७८ सालमा ३० लाख २५ हजार पुगेको छ। चितवन र नवलपरासी जिल्लामा पनि जनसङ्ख्या वृद्धि अत्यधिक छ।

परिच्छेद २

परम्परा

विज्ञहरुले नेपालमा जनगणनाको 'श्री गणेश १९६७ साल हो' भनेका छन् ।

(संख्या विभाग, २०११; भूमिका) ।

परापूर्व कालमा पनि जनगणना लिने गरिन्थ्यो भन्ने कुरा इतिहासकारहरुले पत्ता लगाएका छन् । अमेरिकी सांसद स्यामुअल सुलिभान कक्सको विचार पनि यस्तै थियो । उनले भनेका छन् – विश्वमा जनगणना कुनै नौलो चरो होइन । इस्वी सन् शुरु हुनुभन्दा पहिलेदेखि यसको प्रारम्भ भएको हो । चाइनिज, जापानिज, हेब्रु, ग्रेसियन तथा रोमन सभ्यतामा यसको वर्णन भेटिन्छ ।

'A census is no new thing under the sun. It antedates the Christian era. It illustrates the Chinese, Japanese, Hebraic, Grecian, and Roman civilizations.' (Hon. S. S. Cox of New York, February, 1879)

पहिलेका शासकहरुलाई जनताबाट कर उठाउन अथवा फौजमा अनिवार्य भर्तीगर्न जनसङ्ख्या आवश्यक हुन्थ्यो । यस्ता उद्देश्यले गरिएका गणनाको नतिजा सार्वजनिक गरिदैनथ्यो । जनसङ्ख्याविद् पिटर कक्सले भनेका छन् –

'Historians have discovered that enumerations of the people have been carried out from the earliest civilized times. These early counts appear to have been made for limited practical purposes, such as tax-collecting or military conscription, and the results were probably not disclosed publicly.' (Cox, 1990; p. 28)

अन्यत्रको मात्र किन कुरा गर्ने ? काठमाडौं उपत्यकामा पनि जनगणना भएको इतिहास भेटिन्छ । पाँचौं शताब्दिको अन्त्यतिर लिच्छवी शासकहरुले राज्यको राजनीतिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक विवरण सङकलन गरेका थिए । त्यसपछि, चौधौं शताब्दिका राजा जयस्थिति मल्लले घर तथा जग्गाको विवरण सङकलन गरेर त्यसको आधारमा वर्गीकरण गरेका थिए । भनिन्छ, मल्ल शासन कालमा उपत्यकाका राजाहरुले जनसङ्ख्याका आधारमा लडाइ गर्ने गरेका थिए । इतिहासकार बालचन्द्र शर्माका अनुसार, राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुरले '१८६४ ई.-को जुलाईतिर देशको जनगणनाको प्रथम प्रयत्न' गरेका थिए ।

नेपालमा पनि जनगणनाको शुरुआत लगभग यस्तै उद्देश्यले भएको थियो होला भन्ने विषय विज्ञहरुको अनुमान छ । १९६८ सालदेखि १९८७ सालसम्मका जनगणना मुख्य रुपमा 'फौजी भर्ती र कर' यी दुई उद्देश्य पूर्ति गर्ने कुरामा केन्द्रित थिए । शुरुका चार जनगणनाका नतिजा सार्वजनिक भएका छैनन् । यी गणनाबारे ज्यादै थोरै कुरा मात्र थाहा भएको छ । । (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पृ. २०-२१)

इतिहासकारका अनुसार, नेपालको एकीकरण नहुँदै पनि यहाँका राजा रजौटाहरुले आ-आफ्ना रैतीहरुको लगत राख्ने गर्दथे । पृथ्वीनारायण शाहको पालाको गोरखा राज्यलाई '१२ हजार गोर्खा' भन्ने चलन त्यस बखतको घरधुरी सङ्ख्याको आधारमा चलेको होला भन्ने तर्क रायामाझीको छ । अन्य ठाउँमा पनि यस प्रकारका चलन चलेको पाइने र यी चलनहरु मानिस वा घरधुरी गन्तीका आधारमा नै चलेको हुनुपर्छ भन्ने उनको जिकिर छ । उनले थप उदाहरण दिएका छन् – तेह्रबीस थूम (पश्चिम ३ नम्बर तनहुँ), ७०० खोला र १८०० खोला (पश्चिम १ नम्बर नुवाकोट), तथा छ बीस दरा (डोटी) । देशका विभिन्न ठाउँमा प्रचलित सांस्कृतिक पर्व तथा मेलाहरुलाई विचारगर्दा यस्तो गन्ती गर्ने काम १२ वर्ष या २५ वर्षमा दोहोऱ्याएर गरिन्थ्यो होला भन्ने उनको अनुमान छ । काठमाडौं उपत्यकामा गुठीप्रथा धेरै पहिले देखि चल्दै आएको हो । गुठी चलाउन घरधुरी गणना गरिन्थ्यो होला भन्ने इतिहासविद्हरुको तर्क छ । (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पृ. ६)

पृथ्वीनारायण शाहका पालामा घरधुरी लगत खडा गरिएको कुरा अरु इतिहासकारहरुले पनि पत्ता लगाएका छन् । इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले 'नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त' पुस्तकमा पृथ्वीनारायण शाहले घर-धुरी कर उठाउन घरको लगत लिएको कुरा लेखेका छन् (काठमाडौं, २०६३; पृ. ३१०) । भीमसेन थापाले आफ्नो प्रधानमन्त्रीत्व कालमा लडाइका लागि 'जनवल' जान्न देशभरको गणना गरेको कुरा इतिहासमा भेटिन्छ । सन् १८९४ को जुलाइतिर जङ्गबहादुरले जनगणनाको प्रयास गरेको भए तापनि अज्ञात कारणले यो सफल हुन सकेन । (बक्स २.१)

जनगणना १९६८

राजा पृथ्वी वीरविक्रम शाहको शासन कालको अन्तिम वर्ष र प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको पालामा भरनेपालको जनगणना गरिएको थियो । आजसम्म प्राप्त भएका प्रमाणका आधारमा यसैलाई नेपालको पहिलो जनगणना मानिएको छ ।

पहिलो जनगणना कुन उद्देश्यबाट भएको थियो भन्ने यकिन प्रमाण भेटिएको छैन । प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरका पालामा नेपालमा धेरै नयाँ-नयाँ काम भएका थिए । पहिलो जनगणना यिनैमध्ये पर्छ । यो जनगणना गर्ने प्रेरणा नेपाललाई भारतबाट प्राप्त भएको होला भन्ने अनुमान छ । भारतमा चौथो पटक जनगणना भैसकेको थियो । नेपालमा 'समूचा देशको' जनसङ्ख्या कति छ भनेर थाहा थिएन । रायामाझीको जिकिर छ – यसकारण, त्यस बखतका राणा प्रधानमन्त्रीलाई जनगणना गर्न घच्घच्यायो होला । (संख्या विभाग, २०१७; दोश्रो भाग, पृ. ७) ।

बक्स २.१ : इतिहासका पानाबाट
... देशभर समान किसिमका भूमिव्यवस्थाहरु लागु गर्नको निमित्त सर्वप्रथम घर तथा जमिनहरुको पनि लगत राख्नु आवश्यक अनुभव हुन आइरहेको थियो । यसै आवश्यकता अनुसार राजा पृथ्वीनारायण शाहले अधिराज्यभरका घरहरुको लगत राखी प्रत्येक घरको निमित्त वार्षिक चार-पैसा र विपन्न परिवारको निमित्त चार-दाम वा एक-पैसाको दरले धुरीकर लगाएर उठाउने परम्परा बसालिदिएका थिए । ... (बाबुराम आचार्य, 'नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त', काठमाडौं, २०६३, पृ. ३१०)
(जङ्गबहादुर प्रधानमन्त्री भएको समयमा) १८६४ ई.-को जुलाईतिर जनगणनाको प्रथम प्रयत्न पनि गरियो । आर्को वर्ष नेपाल र भोटको बीचका घाटीहरुको सर्वे गराई नक्शा बनाउने उद्योग पनि गरियो । ... (बालचन्द्र शर्मा, 'नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा', वनारस, २००८, पृ. ३३४)
१९१० र १९२० ई.-मा नेपालमा जनसंख्या एकत्रित गर्ने प्रयत्न भएको थियो । यी मध्ये १९२० को रिपोर्ट केही विस्तृत छ । यसै रिपोर्टको आधारमा पर्सिवल लेण्डनले दिएको विस्तृत विवरणको अनुसार सम्पूर्ण नेपाल देशमा ५५,७३,७९१ व्यक्ति थिए । नेपाल सरकारको शिक्षा-विभागद्वारा स्वीकृत नेपालको भूगोलले यो संख्या लगभग ६४ लाख अनुमान गरेको छ । ... (ऐजन, पृ. ४१)
... शुक्रबार, ८ नवम्वर १९२४ ई.-को दिन उनले (चन्द्रशमशेरले) यस विषयमा एक विस्तृत भाषण दिँदै सर्वसाधारणलाई यस पुनीत काममा सहयोग दिने प्रार्थना गरे । ... थाहा भयो कि देशमा जम्मा ५९,८७३ दास-दासी छन् । ... (ऐजन, पृ. ३५४)
... जुद्ध शमशेरले जनसंख्या-गोश्वारा खडा गराएर १९९८ बि.-मा सामान्य रीतिले देशको जन-गणना गराउने पनि प्रयत्न गरे । यसको साथै जन्म-मरण-दर्ता अड्डा पनि उनैले खडा गराए । (ऐजन, पृ. ३७३)

पहिलो जनगणना साल १९६७ कि १९६८? – नेपालको पहिलो जनगणनाबारे बताउने आधिकारिक पुस्तक 'नेपालको जनगणना' नै हो । सङ्ख्या विभागबाट २०११ सालमा प्रकाशित 'जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट'-मा पनि पहिलो जनगणनाबारे उल्लेख छ । यी प्रकाशनका ठाउँ-ठाउँमा कतै १९६७ र कतै १९६८ साल लेखिएको भेटिन्छ । उदाहरण –

'जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट'-को भूमिकामा रायामाझीले यसो भनेका छन् – 'नेपालमा जनगणना लिने प्रथम प्रयास जङ्गबहादुरको शासनकालमा गरिएको हो भनिन्छ तापनि यस्को श्री गणेश १९६७ साल हो भन्नु पर्दछ ।' अर्कोतर्फ, नेपालको जनगणना पुस्तकको दोस्रो भागमा छापिएको 'नेपालको जनगणनाको परम्परा' लेखमा उनले यसो भनेका छन् – 'बि. सं. १९६८ मा फारामको तर्जुमा गरी भर नेपालमा गिन्ती भएको देखिन्छ । उक्त फारामको नमूना परिशिष्टमा दिइएको छ ।' परिशिष्टमा दिइएको नमूनाको शिरमा चाहिँ 'सम्बत .... १९६७ ... साल' छापिएको छ । नेपालको जनगणनाको परिशिष्ट, पृष्ट १४ मा छापिएको १९७७ सालको जनगणनाको इस्तिहारको पेट बोलीमा पनि '६७ सालमा सेन्सस उठाइ गाउँ मौजाका तालुकदार मार्फत सेन्सस फाराम खडा गराई' भन्ने बेहोरा परेकोछ ।

'जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट'-को पृष्ट ७९ मा दिइएको पारिभाषिक टिप्पणीले पनि अन्योल बढाएको छ – '१९६७ सालको जनसङ्ख्या यसको मोठ अंक लीग अफ नेसन्सको जनगणना सम्बन्धी रिपोर्टमा उल्लेख गरिएको छ । जिल्ला जिल्लाको संख्या नपाइएकोले यस रिपोर्टमा नराखिएको हो । यसको घर संख्याको लगत करिया अमलेखको पुस्तकमा पनि उल्लेख छ ।' उक्त रिपोर्टमा दिइएका तालिकाहरुमा पनि १९६७ साल नै भेटिन्छ ।

'नेपालको जनगणना' पुस्तकको दोस्रो भागमा छापिएको नरकान्त अधिकारीको लेखले पनि यस्तै अलमल खडा गरेको छ । अधिकारीले भनेका छन् – '६७ सालको जनगणना फाराममा घरको वर्गीकरण गरेको फारामबाट देखिन आएको छ ' (पृष्ट १) । घर सङ्ख्याको लगतबारे यस्तो उल्लेख छ – 'जनगणना प्रदेशमा पूर्व तराईमा सवभन्दा बढेको अर्थात् ६७ सालमा २,४७,३६७ मा अहिले ६,२८,७६७ अर्थात् ४२ वर्षको अन्तरमा ३,८१,४०० बढेको देखिन्छ ।'

माथि जे भनिएको भए तापनि 'नेपालको विभिन्न गणना' लेखमा रायामाझीले भनेका छन् – '१९६८ मा भएको जनसंख्याको फाराम संम फेला परेको छ। ... यस पटकको जनसङ्ख्या कायम गर्ने मिति १९६८ साल जेष्ठ १५ गतेको थियो' (नेपालको जनगणना, दोश्रो भाग, पृ. ९)।

त्यस बखतको जनसङ्ख्या ५,६३९,०९२ भएको र सो सङ्ख्या १९६८ साल चैत्र १३ गते सोमबारको गोर्खापत्रमा प्रकाशित भएको कुरा कंसाकारले उल्लेख गरेका छन्। यो सङ्ख्या नेपालको जनगणना पुस्तकमा देखाइएको जनसङ्ख्याभन्दा ३४३ अङ्कले बढी छ। (Kansakar, 1993; p. 7)

१९६८ साल भन्दा पहिले पनि नेपालमा जनगणना भएको थियो भन्ने इतिहासकारहरु पनि नभएका होइनन्। रेग्मीले सम्पादन र सङ्कलन गरेको Nepal – Antiquary पुस्तिकामा उनले नेपालमा पहिलो जनगणना १८५३ - ५६ सालमा नै भएको दावी गरेका छन्। (Regmi, Kathmandu, 1991)

त्यसबखत सङ्कलित केही अङ्कहरु पनि सो आलेखमा प्रस्तुत छन्। यसमा देशको केही भागको जनसङ्ख्या देखाइएको छ। काठमाडौंको भने केही विस्तृत विवरण छ – टोलअनुसारको घर सङ्ख्या, परिवार सङ्ख्या र महिला पुरुष सङ्ख्या।

रेग्मीको लेखमा भरमुलुकको जनसङ्ख्या कति हो खुलेको छैन। यो गणनाको विधिबारे पनि केहि जानकारी छैन। प्राप्त भएका विवरणहरु आंशिक क्षेत्र वा केही जिल्लाहरुलाई समेटेर सङ्कलन गरिएका जस्ता देखिन्छन्। त्यसकारण, रेग्मीले दाबी गरे जसरी यसलाई नेपालको पहिलो जनगणना भन्न सकिने भरपर्दो आधार देखिदैन। प्राचीन नेपालको केही भागको भएपनि जनसङ्ख्या थाहा दिने हुनाले यसको केही उपयोगिता छ। यसलाई देशभरको जनसङ्ख्या दर्शाउने पहिलो जनगणना भने मान्न सकिएन। यसमा राष्ट्रिय जनगणनाका लक्षण भेटिएनन्।

जनगणना १९७७

पहिलो गणना भएको ९ वर्ष पछि १९७७ सालमा दोस्रो जनगणना भयो। यस पटक भाद्र १५ गतेलाई जनगणना दिवस मानिएको थियो। १९७६ सालको इस्तिहारको पेटबोलीअनुसार – '६७ सालमा सेन्सस उठाइ गाउँ मौजा मौजाका तालुकदार मार्फत सेन्सस फाराम खडा गराई बक्सी १०।१० वर्षमा सेन्सस उठनेछ ढाचा राखी बुझनु भन्या स्मेत सनद उर्दि पुर्जि गरी वक्स्याको र सो अघि सेन्सस उठेको १० वर्ष भयाको हुनाले यो ७७ साल भाद्र मैनामा सेन्सस उठने छ'।

यो जनगणनाको सिलसिलामा निम्न कुराहरु उल्लेखनीय छन्:

१९७५ सालतिर देशमा आएको इन्फ्लुएन्जा रोगको महामारी,

सन् १९१४-१८ को पहिलो विश्वयुद्ध, र

१९८१ सालको करिया अमलेख।

जनसङ्ख्याको 'मोठ' अङ्कसम्म थाहा भएको छ; जनसङ्ख्या ५५ लाख ७५ हजार थियो। अघिल्लो जनगणना पछि ९ वर्षको अवधिमा देशको जनसङ्ख्या बढ्नु पर्नेमा उल्टो करिब ६५ हजार घटेको देखियो। यसरी घट्नुको एउटा कारण, दुई वर्ष अघिको महामारीबाट भएको क्षति भएको हुनसक्ने जनसङ्ख्याविद्हरुको आशङ्का छ। अर्को कारणमा, पहिलो विश्व-युद्धलाई औंल्याइएको छ। यो विश्वयुद्धमा नेपालीहरु गोर्खा पल्टनमा भर्ना भएर लडाइमा गए। लडाइमा खटिएर गएका मध्ये कति मारिए। दुवै घटनामा गरेर जम्मा के कति नोक्सानी भयो सो भने यकिन थाहा छैन। 'नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा' पुस्तकमा बालचन्द्र शर्माको दाबी छ - 'नेपालबाट नयाँ रँगरुटहरुको ठूलो दल बाहेक १६५४४ तालीम पाएका जवानहरु अँग्रेजहरुको सहायतार्थ पठाइए'। लडाइमा पठाउन देशभरबाट अठारदेखि पचास वर्षसम्मका पुरुष लिइएका थिए। देशको जनसङ्ख्याको कमसेकम बीस प्रतिशत जनसङ्ख्या यूरोपीय युद्धमा 'व्यय' भएको शर्माको अनुमान छ (शर्मा, २००८; पृ. ३४९-५०)। यसबारे रायामाझीको तर्क यस्तो छ – 'तर उपरोक्त दुई घटनाले नै ६८ साल र ७७ सालको विचमा अर्थात् ९ वर्षमा त्यसरी जनसंख्यामा घाटा परेको हो भन्न मुस्किल पर्दछ'। (संख्या विभाग, २०१७, दोश्रो भाग, खण्ड एक, पृ. ९)।

रायामाझीले यस पटकको जनसङ्ख्या घट्नुका अरु विशेष कारणहरु औंल्याएका छन् – पहिलो जनगणनाको तुलनामा यसपटक गन्ती गर्ने काममा शिथिलता आउनु, जनगणनाको महत्व थाहा नभएर आम जनताले यसमा चाख नलिनु, र जनसङ्ख्या लेख्नेहरुले 'दै दस्तुर' आदिबाट जनतालाई पीर मर्कामा पार्नु । यी सबै कारणले गर्दा जनसङ्ख्याको लगत कम भएको उनको निष्कर्ष छ ।

गणना विषयका विज्ञहरुले जनगणनामा प्रयोग भएको फाराममा पनि दोष देखाएका छन् । यो फाराम साधारण र सरल छैन, हेर्दा र भर्दा अल्मल्याउने किसिमको छ । फाराममा ५६ महल छन् । १९६८ सालको फारामसँग तुलना गर्दा करिया, नोकर र बाँधाको सङ्ख्या अनि 'मत' बाहेक अरु विशेष उल्लेखनीय कुरा यसमा पाइँदैन ।

यो जनगणनाले १९८१ सालको करिया अमलेखका लागि आधार खडा गरेको थियो । नेपालमा मानिसलाई दासका रुपमा किनबेच गर्ने र घरेलु कामदार, कमारो, बाँधा बनाएर राख्ने जस्ता सामाजिक कलङ्कको करिया अमलेख पछि अन्त्य भयो । यसरी सामाजिक सुधारका काममा आधार खडा गरेकोले यस गणनाको सामयिक महत्व छ ।

जनगणना १९८७

'तेश्रो, १९८७ सालमा भएको हो । ... सो जनसङ्ख्या लगत मात्रको हुन गयो । ... तसर्थ भरपर्दो मान्न नसकिने किसिमको छ । जनसङ्ख्या फाराम चाहिँ १९७७ सँग मेल खान्छ । यसमा विशेषता केही छैन ।' (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड; पृ. ७) ।

यो गणनाबारे ज्यादै कम विवरण थाहा भएको छ । जनगणना दिवस समेत थाहा छैन । त्यसबेला प्रयोग भएका फारामहरु फेला परेकाले जनगणना भएको बुझिन्छ । गणनाको नतिजा प्रकाशमा आएको भने भेटिएन । यस पटक नेपालको जनसङ्ख्या ५५ लाख ३३ हजार पुगेको कुरा 'नेपालको जनगणना' पुस्तकमा उल्लेख छ । यो सङ्ख्या १९७७ सालको भन्दा ४१ हजारले कम छ । १९६८ सालको भन्दा एक लाख ६ हजार कम छ । यसरी १९६८ र १९८७ सालको अवधिमा अर्थात् १९ वर्षमा जनसङ्ख्या बढ्नुको सट्टा एक लाखभन्दा बढी घट्नु स्वाभाविक होइन ।

जनसङ्ख्या घट्नुको मुख्य कारण कम-गणना नै हो भन्ने विज्ञहरुको ठम्याइ छ । भनिन्छ, कम-गणनाको कारण युद्धको आशङ्का हो । गणनाको समयमा नेपाल र तिब्बतको सम्बन्ध बिग्रिएर युद्धको सम्भावना बढेको थियो । यो गणनालाई युद्धमा काम दिन सक्ने व्यक्तिहरुको गन्ती सम्झेर जनताले सही विवरण लुकाएकोले जनसङ्ख्या 'दब्न गएको' हुन सक्छ । सबै भन्दा धेरै असर काठमाडौंमा परेको देखिन्छ । उपत्यकामा मात्र १९७७ सालमा भन्दा ४५ हजार जनसङ्ख्या घटेको छ ।

भनिन्छ, जनगणनाको केही समय अघि चन्द्रशमशेरको मृत्यु भएकोले पनि यो गणनामा नकारात्मक असर पर्‍यो । चन्द्रशमशेर पछिको प्रधानमन्त्री भीमशमशेरले यसलाई महत्व नदिएको कारणले पनि हुन सक्छ 'यो जनसङ्ख्या लगतमात्रको हुन आयो' । भनिन्छ, चन्द्रशमशेरले युद्धको तयारीको लागि मुल्की खानामा अढाइ करोड रुपिया जम्मा गरिसकेका थिए । यसैबीच उनको मृत्यु भएकोले यो तयारी स्थगित भयो । अर्कोतर्फ, भारतस्थित बृटिश सरकारको मध्यस्थताले नेपाल र तिब्बतबिचको विवाद शान्तिपूर्ण ढंगले टुंगियो । (शर्मा, २००८; पृ. ३५१ र ३५७) । यस पछि युद्धको संभावना टर्‍यो ।

यो जनगणनालाई केवल १० वर्षे परम्परा कायम राख्न गरिएको गणनाका रुपमा हेरिएको छ । रायामाझीले यो गणनालाई महत्वहीन ठानेका छन् – 'यो गणनाको लगत कायम भै प्रकाशमा आएको पनि बुझिँदैन । ... यसै कारणले यस पटकको जनसङ्ख्या बिलकुल महत्वको छैन । केवल यति १० वर्षे स्थिति सम्म कायम गर्न सरकार संलग्न भएको कुरा चाहिँ महत्व-को छ ।' (संख्या विभाग, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड, २०१४; पृ. ११) ।

'पूर्व प्रशासकका सम्झनाका गोरेटोहरु' पुस्तकमा प्रकाशित लेखमा त रायामाझीले यसलाई नेपालको जनगणनामा गन्ती नै गरेका छैनन् । 'नेपालमा पहिलो जनगणना वि. सं. १९६८, दोश्रो १९७८ र तेश्रो १९९८ सालमा भएका थिए । ... वि. सं. २००८ सालमा हुनुपर्ने चौथो गणना भने प्रथमतः क्रान्तिका कारण एक वर्ष ढीला भयो ।' (रायामाझी, पूर्व प्रशासकका सम्झनाका गोरेटाहरु, सर्वाङ्गीण विकास अध्ययन केन्द्र, २०५९; पृ. ४१-४२) ।

जनगणना १९९८

चौथो पटकको जनगणना १९९८ सालमा भएको हो। फागुन १५ गतेलाई जनगणना दिवस मानिएको थियो। यो जनगणनाको मिति सम्बन्धमा (इस्वी सन्मा) अलमल देखिएको छ। कंसाकारको भनाइ अनुसार १९९८ साल फागुन १५ गते भनेको सन् १९४२ फब्रुअरी २६ तारिख हो, यसकारण यो गणनाको मिति सन् १९४२ हुनुपर्छ (Kansakar, 1993; p. 8). सरकारी प्रकाशनहरुमा भने जनगणनाको मिति सन् १९४१ नै कायम छ।

यो जनगणनाको नयाँ पक्ष छ। जनसङ्ख्या लिने कामका लागि १९९५ सालमा 'जनसङ्ख्या गोश्वारा' नामको स्थायी अड्डा स्थापना भयो। यो अड्डाको उद्देश्य १९९८ सालमा जनगणना गर्ने र पछि काठमाडौं उपत्यका भित्रको जन्म-मृत्युको लगत राख्ने रहेको थियो। यस पटक दुई प्रकारका नियमहरु बनाइएका थिए – जनसङ्ख्याको लगत लिने तथा घर-सङ्ख्याको लगत लिने नियम। घरधुरी गणनामा घरको किसिम होइन घर-सङ्ख्याको लगत मात्र 'उठाइएको' थियो।

दोस्रो विश्व-युद्ध चर्केको समयमा जनगणना भएको थियो। नेपाल सरकारले बृटिश सरकारलाई सहायता गर्ने आन्तरिक सम्झौता भएअनुसार 'सो लडाइमा नेपाली फौज पनि होमियो'। लडाइमा पठाउन थुप्रै नयाँ भर्ती समेत गरियो। 'अँगरेजी फौजमा रहेको गोरखाली फौजमा एक-एक हजार जवानका १० नयाँ रेजिमेन्ट थप रेक्रूट दिएको घोषणा, र साथै दसदेखि चौध हजारसम्म बढी गोरखा रेक्रूटको नयाँ प्रबन्ध गरिरहेको कुराको चर्चा थियो'। यो लडाइमा अङ्ग्रेजी फौजलाई सहायता गर्न एक लाखभन्दा बढी नयाँ जवान भर्ती गरिएको शर्माको अनुमान छ। (शर्मा, २००८; पृ. ३६३)

'नेपालको बिभिन्न गणना' शीर्षक लेखमा रायामाझीले पनि यो कुरा उल्लेख गरेका छन् – 'गल्ला द्वारा विदेशी फौजमा भर्ति गर्न मानिसहरुलाई प्रलोभन देखाइ डफाकाडफा व्यक्ति भारत भर्ति केन्द्र तिर लगिन्थे'। यसरी लडाइँमा फौज पठाउने कामले जनगणनामा अवश्य नै असर पारेको हुनुपर्छ। अवस्थाअनुसार आमजनता जनगणनाप्रति सशङ्कित हुनु स्वाभाविक नै हो। सरकारको ध्यान लडाइँतिर केन्द्रित भएको अवस्थामा जनगणनाले उचित प्राथमिकता पाएन।

देशमा सात लाख ५१ हजार जनसङ्ख्या थपियो, जनसङ्ख्या ६२ लाख ८४ हजार पुग्यो। दोस्रो र तेस्रो जनगणनाले लगातार जनसङ्ख्या घटेको देखाएकोमा यस पटक एकैचोटि यति धेरै वृद्धि भएको देखियो। भौगोलिक प्रदेश अनुसारको वृद्धि झनै अनौठो छ। काठमाडौं उपत्यका सहित पहाडका जिल्लामा नै अधिकांश वृद्धि (सात लाख ४३ हजार) भएको थियो। तराइमा वृद्धि ज्यादै कम (आठ हजार) मात्र छ। फौजमा भएको भर्तिले जनसङ्ख्यामा असर गरेको भए पहाडी भागमा यस्तो असर देखिनु पर्ने तर यसको उल्टो भएको छ। जनसङ्ख्या वृद्धि जति पहाडी भागमा नै देखिएको छ। यो वृद्धिको मुख्य कारण अघिल्ला दुई गणनामा भएको कम गणना नै हुनुपर्छ भन्ने विज्ञहरुको दाबी छ।

जनगणनामा तीन किसिमका फारामहरु प्रयोग भएका थिए – गाउँको तहमा लगत सङ्कलनका लागि, थुम प्रगन्नाको जोडका लागि र जिल्ला तहको तेरिजका लागि। गाउँतहमा लगत लिने फारामनै गणनाको मुख्य प्रश्नावली हो। यो फाराम १९६८ सालको फारामसँग धेरै मेल खान्छ। यसलाई १९६८ सालको फाराम जस्तै सरल बनाउने कोसिस गरिएको बुझिन्छ। फाराममा 'करिया, नोकरबाँधाको सङ्ख्या लिने महल' हटाई 'जीविकाका निमित्त मुगलान गएका र मुगलानीया (नेपालमा भएका)'-को विवरण थप गरिएको थियो।

जनसङ्ख्या लिनकै लागि गठन भएको नयाँ अड्डाले गरेको यो गणनाको पूरा नतिजा निकालिएको पाइदैन। यो अड्डाले जनसङ्ख्या तेरिजसम्म तयार गरेको थियो। घर सङ्ख्या, उमेरको वर्गीकरण, मोगलानीयाँ – जीविकाको निमित्त मोगलानिएका, नोकरी लेखपढ, काम दिन नसक्ने तथा जात समेत निकाल्ने प्रयत्न भएको थियो। तर घर-सङ्ख्या बाहेक अरु विवरण प्रकाशनमा आएको छैन। यस्तै, प्रश्नावलीमा भएको चौपाया सङ्ख्या र अन्य विवरण पनि निकालिएको भेटिदैन।

रायामाझीले नेपालका पहिला चार जनगणनाहरुको विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरेका छन्। चारवटा जनगणना मध्ये १९६८ सालको गणना नै सबैभन्दा भरपर्दो देखिएको उनको निष्कर्ष छ। नेपालको पहिलो गणना भएर मात्र होइन यसमा भएका गुणहरुका कारणले १९६८ सालको गणनाको विशेष महत्व छ।

टिप्पणी – अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताको दृष्टिबाट नेपालका १९६८ सालदेखि १९९८ सालसालसम्मका जनगणनामा आवश्यक गुणहरुको अभाव देखिन्छ। यसै कारण, यी चार जनगणनालाई 'खास जनसङ्ख्या भन्न नसकिएको हो र जनसङ्ख्या जस्तो गिन्ती मात्र (census like enumeration) गरेको भनिएको हो'। (संख्या विभाग, दोश्रो भाग, खण्ड एक, २०१४; पृ. २१)।

जनगणना २००९/११

संवत् १९९८ को १० वर्ष पछि २००८ सालमा जनगणना गर्ने कार्यक्रम थियो । समयमै जनगणना गर्ने उद्देश्यले २००७ साल मङ्सिर महिनाको अन्त्य तिर प्रारम्भिक कार्यका लागि कार्यस्थलमा कर्मचारी खटाइएका थिए । परन्तु, देशमा भै रहेको जनक्रान्तिले गर्दा गणनाको काम शुरु हुन सकेन । फागुन महिनामा सबै कर्मचारीलाई फिर्ता बोलाइयो र गणनाको काम स्थगित भयो । पछि २००९ साल जेठ १५ गतेलाई जनगणना दिवस मानेर महोत्तरी जिल्ला बाहेक पूर्वका जिल्लाहरुमा जनगणना सम्पन्न भयो ।

'नेपालको जनगणना' पुस्तकमा नरकान्त अधिकारीले गणना एकाइबारे लेखेका छन् । उनले भनेका छन् – '२००९।०११ को जनगणनामा सबभन्दा सानु एकाई व्यक्ति नै हो र व्यक्ति विशेषका सोधिएका खवरहरु संकलित भएका हुन्' । (संख्या विभाग, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड, २०१४; पृ. १)

के-कति कारणले हो पछि आएर उनले आफ्नो संस्मरणमा सो गणनालाई २००८ सालको जनगणना बताएका छन् । 'विसं १९६८ देखि नेपालमा जनगणनाको विधिवत् सुरुवात भए पनि तथ्यांकशास्त्रीय दृष्टिले २००८ सालको राष्ट्रिय जनगणना मात्रै वैज्ञानिक मानिन्छ' । उनका अनुसार, त्यतिबेला सरकारले अरु मुलुकसँग तुलना गर्न सकिने किसिमको जनगणनाको अभ्यास गरेको थियो । जर्नेल विजयशमशेर जबराले सरदार भीमबहादुर पाँडेलाई जनगणना सञ्चालनको नेतृत्व सुम्पिएका थिए । अधिकारीले २००८ साललाई नै जनगणना मिति मानेका छन् – 'त्यस टोलीले ००६ मा सुरु गरी करिब दुई वर्ष लगाएर त्यो काम सम्पन्न गरेको थियो' । (नरकान्त अधिकारी, 'विसं ००८ को जनगणना', स्मरण, नेपाल पत्रिका, अंक ४९८) । यी दुई प्रकारका मितिले अलमल पार्न खोजे तापनि प्रामाणिक रुपमा नेपालको पाँचौं जनगणनाको पहिलो चरणको काम २००९ सालमा नै सम्पन्न भएको प्रमाण भेटिन्छ ।

पहिलो चरणमा गणना हुन नसकेका पश्चिम भागका जिल्लाहरु तथा पूर्वको महोत्तरी जिल्लामा २०१० सालमा पनि गणना हुन सकेन । यो भागमा २०११ साल लागे पछि मात्र गणना भयो । यस पटक पनि गणना समय भने जेठ १५ गतेको सूर्योदयलाई नै कायम गरियो । यसरी दुई पटक लगाएर गरिएको सङ्ख्या मिलाउँदा नेपालको जम्मा जनसङ्ख्या ८४ लाख ७३ हजार (अनुपस्थित समेत) पुगेको देखिन्छ । भरमुलुकको उपस्थित जनसङ्ख्या भने ८२ लाख ५७ हजार पुगेको देखिन्छ । यी दुवै प्रकारका सङ्ख्यामा दुई वर्षको अवधिमा पूर्वाञ्चलमा भएको जनसङ्ख्या वृद्धिको भने हिसाब गरिएको छैन ।

दुई पटक गरिएको यो गणनालाई 'जनगणना २००९/११' भन्ने गरिएको छ । निश्चित अवधिमा देशको सबै भागमा एकै पटक हुन नसकेकोले यसमा समय-दोष भएको छ । यसो भए तापनि यो गणनाका धेरै सकारात्मक पक्ष छन् । यस अघि भएका चारवटा जनगणना भन्दा यो बिलकुल फरक ढङ्गको छ । यो गणनालाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुसारको पद्धति अपनाएर वैज्ञानिक ढङ्गबाट लिइएको पहिलो जनगणना दाबी गरिएको छ ।

अत्यावश्यक ठानिएका न्यूनतम दश प्रश्नहरु मात्र राखेर जनगणनाको प्रश्नावलीलाई पहिलेको भन्दा सरल बनाइएको थियो । प्रश्नावलीमा मुख्यतः व्यक्तिको उमेर, पुरुष-महिला, वैवाहिक सम्बन्ध, साक्षरता, शैक्षिकस्तर, मातृभाषा, पेशा (व्यवसाय) विषय परेका छन् । प्रश्नावलीमा समावेश भएका मुख्यमुख्य विषयको परिभाषा र नियमावली तयार पारिएको थियो । यस बाहेक, प्रश्नावली भर्ने विस्तृत निर्देशिका पनि तयार गरेर गणनाको स्थलगत कार्यमा प्रयोग भएको थियो ।

पहिलो पटक जनगणनाको लगत प्रशोधन गरी नतिजा सार्वजनिक गरिएका छन् । तालिकाबद्ध नतिजाहरु भरमुलुकका अतिरिक्त जिल्ला तथा प्रदेश तहमा प्रकाशित छन् । गाउँ, घर, परिवार तथा जनसङ्ख्या जस्ता विषय भने प्रदेश, जिल्ला तथा थूम, प्रगन्नाअनुसार तालिकाबद्ध भएका छन् । साक्षरता, व्यवसाय जस्ता विषयहरुको महिला-पुरुष तथा उमेर अनुसार महत्वपूर्ण छड्के विवरणहरु प्रकाशित छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुरुपका नियम, परिभाषाहरु समावेश भएको हुँदा यो गणनाका नतिजाहरु अरु मुलुकसँग तुलनागर्न सकिने दाबी गरिएको छ । भविष्यमा हुने जनगणनाका लागि यो गणनाले दरिलो जग खडा गरिदिएको सङ्ख्या विभागको दाबी छ ।

यो जनगणनाको अर्को महत्वपूर्ण 'उपज' नेपालको नक्सा हो । नक्सामा देशका जिल्ला, थुम प्रगन्ना देखाइएको छ । यस भन्दा पहिले नेपालमा यस्तो नक्साको अभाव थियो । थुम प्रगन्नाको साँध छुट्टिएको नक्सा र जनसङ्ख्या पछि निर्वाचन आयोगले निर्वाचन क्षेत्र छुटयाउन प्रयोगमा ल्यायो । निर्वाचन आयोगका लागि यो अति महत्वपूर्ण काम भयो ।

टिप्पणी – सेतोपाटी डिजिटल पत्रिकामा शताब्दि पुरुष सत्यमोहन जोशीको (गिरीश गिरीसँगको) संवाद छापिएको छ – 'यसरी तयार पारेका थियौं नेपालको पहिलो नक्सा'। जोशीले भनेका छन् – 'नेपालको पहिलो नक्सा हामीले २००६ सालमैं तयार पारेका थियौं। त्यही नक्सा २०१४ सालको मुलुककै पहिलो आधुनिक जनगणना प्रतिवेदनमा छापिएको थियो'। (प्रकाशित मितिः शनिबार, असार ६, २०७७)

जोशीले नक्सा तयार पार्दाको नौलो अनुभव गिरीलाई सुनाएका छन्। नक्सा बनाउन सुरु गर्ने कुनै आधार थिएन। मेहनत साथ खोज्दा मुन्सीखाना (परराष्ट्र मन्त्रालय)-मा रोल गरेर कोचेर राखिएको भारतको नक्सा फेला परेछ। एक इन्च बराबर चार माइलको २७-२८ टुक्रामा अटाएको नेपालको नक्सा हात परेछ। त्यसलाई जोड्दा झण्डै २५ फिट लामो हुन्थ्यो। त्यसैबाट नेपालको नक्सा तयार पारिएको रहेछ। ब्रिटिश भारतले आफ्नो नक्सा निकाल्दा त्यसमा नेपाल पनि उल्लेख गरिदिएको थियो। त्यसकै कारण नेपालको नक्सा निकाल्न मद्दत पुगेको जोशीको जिकिर छ। अहिले चर्चामा आएको लिम्पियाधुराबारे जोशीले भनेका छन् – 'त्यो बेलाको नक्सामा दार्चुलाको लिम्पियाधुरा पनि लेख्न लगाएको मलाई अहिले पनि सम्झना छ'।

यो जनगणनाको विस्तृत रिपोर्ट निकालिएको छ। यस अघिका जनगणनाहरुको यस्तो विवरण सार्वजनिक नभएको अवस्थामा यो पनि एक महत्वपूर्ण काम भएको हो। यो रिपोर्टमा अघिका गणनाको खोज-खवरगरी प्राप्त भएसम्मका विवरण एवं फारामहरु एकत्रित गरी प्रकाशमा ल्याइएका छन्। जनगणनाको विश्लेषणात्मक तुलना एवं व्याख्या समेत गरिएकोले पनि यो रिपोर्टको महत्व र उपयोगिता बढेको छ। यसरी एकत्रित नगरिदिएको भए अहिले सो खोजी गरी नेपालको जनगणनाको श्रृङ्खलाबद्ध विश्लेषण गर्ने काम सम्भव हुने थिएन। यो अतिनै प्रशंसनीय काम भएको छ।

जनगणना २०१८

२०१८ सालको गणना छैठौं हो। साविकको 'सङ्ख्या विभाग' खारेज भएर केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग खडा भएपछि गरिएको यो पहिलो जनगणना हो। यो र यस पछिका जनगणनाहरुलाई 'राष्ट्रिय जनगणना' भनिदै आइएको छ। यो जनगणनाको छुट्टै किसिमको महत्व छ। अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा मानक तथा वैज्ञानिक पध्दतिअनुसार निश्चित मितिमा देशभर एकै पटक गरिएको यो नै पहिलो जनगणना हो। यो गणनामा मुखिया र पटवारीले गणकको काम गरेका थिए।

गणनाका लागि २००९/११ सालको गणनामा कायम गरिएका नौ प्रदेशलाई दश प्रदेश बनाइयो। अघिल्लो गणनामा कायम भएको जिल्लाको साँध सिमाना पुनरावलोकन गरी नमिलेको देखिएका ठाउँमा मिलाएर परिमार्जन गरियो। देशका ५५ जिल्लालाई १८ गणना अञ्चल र एक सय दुई उपाञ्चल बनाइयो। देशभरका २८ हजार चार सय गाउँलाई चार सय छपन्न डोरमा (गणना क्षेत्रमा) विभाजन गरियो।

गणना दुई चरणमा सम्पन्न भएको थियो। पहिलो चरणमा २०१८ साल बैशाख ३१ गतेदेखि जेठ ६ गतेसम्म सुपरिवेक्षकहरुले घरपरिवार सूची तयार पारे। जेठ २२ गतेदेखि असार ७ गतेसम्मको १८ दिनलाई जनगणना अवधि मानेर गणकहरुले व्यक्तिगत लगत सङ्कलन गरे। असार ८ गतेलाई गणना दिवस मानेर सोही दिनको सूर्योदयको समयसम्म अघिल्ला १८ दिनमा भएको घटबढलाई मिलान गरेर जम्मा जनसङ्ख्या कायम गरियो।

२००९/११ सालको घर गणनामा 'मानिस बसेकोलाई घर भन्नु' भनिएको थियो। मानिस बसेको भए पाटी, पौवा, धर्मशाला पनि घरमा गणना भएका थिए। अर्कोतर्फ, मानिस नबसेको भए 'राम्रै घर पनि' गणनाबाट छुटका थिए। यो दोष हटाउन २०१८ सालको गणनामा पुरानो परिभाषालाई परिमार्जन गरियो।

पहिलो पटक एकेक वर्षको उमेर विभाजनअनुसार जनसङ्ख्या खुल्ने गरेर तालिका तयार पारिएको थियो। एकएक वर्षको अन्तरमा सबै उमेरको जनसङ्ख्या देखाइयो। यसका लागि छनोट विधि अपनाइएको थियो। जनगणनाको सम्पूर्ण लगतमध्ये एक प्रतिशत व्यक्तिगत लगत छुटयाएर सो लगतबाट एकेक वर्षको उमेर अन्तरमा जनसङ्ख्याको तालिका तयार पारिएको थियो।

आर्थिक दृष्टिले सक्रिय व्यक्तिको परिभाषामा पनि परिमार्जन गरिएको थियो। २००९/११ सालको गणनामा 'आमद हुने काम'-लाई मुख्य आधार मानिएकोमा २०१८ सालको गणनामा 'श्रमशक्ति'-को अवधारणालाई पनि मिलान गरियो। २००९/११ सालमा सबै उमेरका व्यक्तिलाई आर्थिक रुपले सक्रिय भए नभएको सोधिएकोमा २०१८ सालको गणनामा यो प्रश्न १५ वर्ष र सो भन्दा माथिका व्यक्तिलाई मात्र सोधियो।

पहिलो पटक जायजन्म सम्बन्धी प्रश्न सोधिएको थियो। यस पटकको गणनामा नगरपालिकालाई सहरी क्षेत्र मानेर गणना भयो। नगर तथा ग्रामीण क्षेत्रको छुट्टाछुट्टै विवरणहरु तालिकाबद्ध गरिए।

जनगणना २०२८

यस पटकको जनगणना हुँदा देशमा पञ्चायती व्यवस्था लागु भएको थियो। नयाँ साँध सिमाना कायम गरेर देशलाई ७५ प्रशासनिक जिल्लामा बाँडिएको थियो। साबिकका २८ हजार चारसय ४८ गाउँ र १६ नगर क्षेत्रलाई पुनर्वर्गीकरण गरेर तीन हजार नौ सय ३१ गाउँ पञ्चायत र १६ नगर पञ्चायत गठन भएका थिए। अर्कोतर्फ, भरमुलुकका ७५ जिल्लालाई चार विकास क्षेत्र तथा १४ अञ्चलमा समूहीकृत गरिएको थियो।

यो गणना पनि दुई चरणमा सम्पन्न भएको हो। पहिलो चरणमा करिव ३ महिना लगाएर खरिदारले परिवार सूची तयार पारेका थिए। यो दोस्रो चरणमा १५ दिन लगाएर मुखियाले व्यक्तिगत लगत भरेका थिए। खरिदार पदकालागि न्यूनतम शैक्षिक योग्यता एसएलसी राखिएको थियो भने मुखियाको लागि लेखपढ जानेको भए हुने थियो। गणकलाई एक व्यक्ति गणना गरेको पाँच पैसाका दरले पारिश्रमिक दिइएको थियो। गणनाका लागि अस्थायी भर्ना भएका करिब पाँच सय खरिदार र ती अन्तरगत करिब १२ हजार मुखियाहरु संलग्न भएका थिए। परिवार तथा व्यक्तिको गणना गर्दा 'अक्सर बसोबास' गरेको ठाउँलाई आधार मानिएको थियो।

अधिकांश प्रश्नहरुमा कोड राखिएको थियो। कोड राखेकोले पछि उत्तर जनाउन, डेटा-इन्ट्रि तथा लगत प्रशोधन गर्न सहज भयो।

यस पटक सबै जसो जिल्लामा पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाको कम-गणना भएको आशङ्का छ। खास गरेर बालकहरुको कम-गणना भएको आशङ्का छ। कारण थाहा भएन।

जनगणनाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण विशेषता – देश कम्प्युटर युगमा प्रवेश गऱ्यो। नेपालमा कम्प्युटर मेशिनद्वारा लगत प्रशोधनको शुरुआत भयो। छिटो, छरितो एवं वैज्ञानिक तरिकाले जनगणनाको लगत प्रशोधन गर्ने उद्देश्यका साथ कम्प्युटर ल्याइयो। पहिलो पटक आइबिएम कम्पनिको मेनफ्रेम कम्प्युटरको प्रयोग भयो। कम्प्युटरको सहायताले धेरै विवरणहरु प्रकाशित भएका छन्। करिव ३६ हजार वडाहरुमा भएको महिला र पुरुषको जनसङ्ख्या देखिने गरेर नतिजा प्रकाशित भएको छ।

गणनाको स्थलगत कार्य गर्दा देशमा नयाँ जिल्ला तथा पञ्चायत बनिसकेका थिए। तिनको स्पष्ट साँध सिमाना छुट्टिने नक्सा भने बनिसकेका थिएनन्। कर्मचारीलाई कार्यस्थलमा काम गर्न गाह्रो भयो। अन्दाजको भरमा साँध सिमाना छुट्याउनुपर्ने भयो। यसले गर्दा गणनामा कम या बेसी गणनाको सम्भावना बढ्न गयो। कति ठाउँमा गलत तरिकाले एकै ठाउँमा बसेर गणना भएको पनि शङ्का गरियो। पञ्चायत गठन गर्दा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्षण क्षेत्रहरु कुनै पनि पञ्चायतमा नपरेका हुनाले त्यहाँको जनसङ्ख्या छुट्न गयो। पर्वतको एक गाउँ पञ्चायत गणनामा नै छुटेको थियो। जिल्ला विभाजन फरक तथा कुन भाग कता भन्ने थाहा नभएकोले २०१८ सालको नतिजासँग २०२८ सालको नतिजा दाँज्न सहज छैन। (Kansakar, CEDA, 1993)

जनगणना २०३८

यो गणना पनि दुई चरणमा सम्पन्न भएको हो। पहिलो चरणमा सुपरिवेक्षकहरुले साढे दुई महिना लगाएर पारिवारिक विवरण भरेर परिवारसूची तयार पारेका थिए। त्यसपछि, गणकहरुले दुई हप्ताको समय भित्र व्यक्तिगत लगत भरेका थिए।

जनगणनाको स्थलगत कार्यमा १५ हजार गणक, १५ सय सहायक सुपरिवेक्षक, एक सय पचास सुपरिवेक्षक र ७५ जना जनगणना अधिकृत संलग्न थिए। प्रत्येक जिल्लामा जनगणना कार्यालय स्थापना भएका थिए। गणकहरु जिल्ला-जिल्लामा नै भर्ना गरेर तालिम दिइएको थियो। गणना गरेको एक जनाको २० पैसाका दरले गणकलाई पारिश्रमिक दिइएको थियो। (परिच्छेद ७)

पहिले जस्तै यो जनगणना पनि असार ८ गतेको सूर्योदयको समयलाई गणना समय मानेर गरिएको थियो। यस जनगणनाले दश वर्षको अन्तरमा करिब ३५ लाख जनसङ्ख्या थपिएको देखायो। दशाब्दीको वार्षिक वृद्धिदर हिसाब गर्दा २.६६ प्रतिशत आयो। नेपालको इतिहासमा यो सबै भन्दा उच्च वृद्धिदर हो। यो वृद्धिदर अश्वाभाविक छ र यसको मुख्य कारण २०२८ सालमा भएको कम गणना र २०३८ सालमा त्यसको उल्टो अधिक गणना हो भनिएको छ। भनिन्छ, अधिक गणनाको कारण दाहोरो गणना (एकै जनालाई दोहोऱ्याएर गन्ती गर्ने काम) मात्र नभएर जथाभाबी गणनाको पनि परिणाम हो। (Kansakar, CEDA, 1993; p. 60)

यो जनगणनाको राम्रो पक्ष, गणनोत्तर सर्वेक्षण गर्ने प्रयत्न हो । पहिलो पटक जनगणनाको गुणस्तर जाँच गर्न सर्वेक्षण गरिएको थियो । तर दुर्भाग्यवश सर्वेक्षणबाट निकालिएका सूचकहरु विश्वसनीय देखिएनन् र उपयोग भएनन् ।

२०२८ सालमा कायम रहेका जिल्लाको सिमानामा परिवर्तन भइसकेको थियो । पञ्चायतहरुको सङ्ख्या घटाइएको हुँदा सिमाना पनि हेरफेर भएको थियो । फेरी पनि जनगणना सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने नक्साको खाँचो भयो । छुट्टै नक्सा आयोजना खडा गरेर नक्सा बनाउने प्रयत्न भयो । गाउँ पञ्चायत र नगर क्षेत्रमा वडा खुलेका नक्साहरु तयार पारिएका थिए । तर विषय विज्ञको भनाइमा यी नक्साहरु काम लाग्ने खालका भएनन् । गुणस्तर कमसल भएकाले जनगणनामा यिनको प्रयोग गर्न सकिएन । (Kansakar, CEDA, 1993; p. 59)

जनगणना २०४८

यो जनगणना प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनाको लगत्तै गरिएको हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले जनगणनालाई विशेष दायित्व समेत थपि दिएकोले यसको महत्व बढ्न गयो । प्रतिनिधि सभाको सदस्य निर्वाचनका लागि जिल्लामा निर्वाचन क्षेत्र कायम गर्न जनगणनालाई आधार बनाउनुपर्ने कुरा संविधानले व्यवस्था गरेको थियो ।

यो गणना पनि पहिलेपहिलेका जस्तै रुपान्तरित विधितः गणना (Modified de jure method of counting) विधि अनुसार सम्पन्न भएको थियो । परिवार तथा व्यक्तिको गणना गर्दा अक्सर बसोबास स्थल (Usual place of residence)-लाई आधार मानिएको थियो । छोटो अवधिका लागि परिवारबाट बाहिर रहेका व्यक्तिलाई उनीहरुको अक्सर बसोबास स्थलबाट नै गणना गरिएको थियो । छोटो र लामो अवधि छुट्याउन अलमल परेको अवस्थामा ६ महिनालाई सँघार/आधार मानिएको थियो – ६ महिना भन्दा कम समय भए छोटो अवधि र ६ महिना र सो भन्दा बढी भए लामो अवधि ।

यो गणनामा २० हजार गणक तथा चार हजार सुपरिवेक्षकहरु संलग्न थिए । पहिलो पटक देशभरका प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरुलाई गणक र प्राथमिक विद्यालयका हेडमाष्टर, निम्न माध्यमिक विद्यालयका शिक्षकहरुलाई सुपरभाइजरको रुपमा प्रयोग गरिएको थियो । कतैकतै प्राथमिक विद्यालयका हेडमाष्टर, निम्न माध्यमिक विद्यालयका शिक्षकहरुले गणक भएर पनि काम गरेका थिए । पहिलो पटक त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा पढ्दै गरेका विद्यार्थीहरुले पनि सुपरभाइजर भएर काम गरेका थिए । स्थानीय शिक्षकहरुबाट लगत सङ्कलन भएको हुँदा यस पटक जनगणनाको गुणस्तरमा सुधार भएको विभागले दाबी गरेको थियो । (परिच्छेद ७)

गणना अवधि जम्मा १७ दिनको (जेठ २२ गतेदेखि असार ७ गतेसम्म) थियो । असार ८ गतेलाई जनगणना दिवस मानियो । गणनाको अवधिमा गणकले प्रत्येक घर दैलोमा गएर पहिले पारिवारिक लगत र त्यसपछि व्यक्तिगत लगत भरेका थिए । परिवारसूची तयार गर्ने र व्यक्तिगत विवरण सङ्कलन गर्ने काम एकै पटक सँगसँगै गरेको हुनाले यस पटकको गणनामा परिवार छुट भई कम गणना भएको आशङ्का पनि छ । (Kansakar, CEDA, 1993; pp. 62-63)

पहिलो पटक परिवारले कृषिकार्यमा प्रयोग गरेको जग्गाको पूर्ण गणना गरिएको थियो । कृषिकार्यमा उपयोग भएको जग्गाको क्षेत्रफलको आँकडा प्रत्येक घर दैलोबाट सङ्कलन गरिएको थियो । पहिलो पटक व्यक्तिको जातजाति पनि सोधिएको थियो । भरमुलुकका जातजाति अनुसारको जनसङ्ख्या उपयोगकर्ता माझ ज्यादै चाखको विषय भयो । जनगणनाको समयमा सुपरिवेक्षकहरुले गाउँ बस्तीको विवरण पनि सङ्कलन गरेका थिए ।

२०४८ साल असार ८ गते सूर्योदयको समयमा नेपालको जनसङ्ख्या एक करोड ८४ लाख ९१ हजार ९७ पुगेको छ । दश वर्षको अवधिमा देशको जनसङ्ख्या ३४ लाख ६८ हजार दुई सय ५९ बढ्यो । भरमुलुकमा पुरुष भन्दा महिलाको सङ्ख्या ४९ हजार एक सय ४९ बढी देखियो । यो भन्दा अघिल्लो जनगणनामा भने महिलाको सङ्ख्या पुरुषको भन्दा तीन लाख ६७ हजार आठ सय ३३ ले बढी थियो ।

जनगणना २०५८

जनगणनाको इतिहासमा यो दशौं गणना हो । इस्वी सन्‌को नयाँ शताब्दीका साथै सहस्राब्दीको यो पहिलो जनगणना पनि हो । एक शताब्दीबाट अर्को शताब्दी र एक सहस्राब्दी अर्को सहस्राब्दी फेरिने बित्तिकै गरिएको गणना हो । यसले देशमा बस्ने जनता, उनीहरुको साङ्ख्यिकीय पक्ष, संस्कृति र आर्थिक बनौटका सम्बन्धमा आधारभूत विवरण प्रस्तुत गरेको छ । युगान्तरको जनगणना भएकोले यसलाई सहस्राब्दी गणना पनि भन्न सकिन्छ । यो जनगणनामा लैङ्गिक मुद्दा, सामाजिक विशेषता एवं आर्थिक कृयाकलापलाई बढी ध्यान दिइएको देखिन्छ ।

जनगणनाको पहिलो चरणमा जेठ १ गतेदेखि १५ गतेसम्म घरपरिवार सूची तयार गरियो । व्यक्तिगत लगत सङ्कलनको काम जेठ २८ गते शुरु भएर असार १२ गते समाप्त भयो । जनगणना दिवस भने असार ८ गतेलाई नै मानियो । पहिलो पटक जनगणना दिवस मनाउन असार ८ गते देशभर सार्वजनिक बिदा पनि दिइएको थियो ।

जनगणनामा सङ्कलन गर्नुपर्ने विषयहरु थप्नुपर्ने माग दिनदिनै बढ्दै गएको छ । जनगणनाका लागि उपलब्ध साधन स्रोत भने सीमित छ । संभावित उपयोगकर्ताको माग पूरा गर्न केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागलाई लगत सङ्कलनमा छनोट विधिको पनि प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो । पहिलो पटक पूर्ण गणनाका साथै छनोटमा आधारित गणना विधि अपनाइयो । मुख्यमुख्य विषय सवै घरपरिवार र व्यक्तिसँग तथा बाँकी विषय केही घरपरिवार छनोट गरेर लगत सङ्कलन गरिएको थियो ।

मिश्रित गणना विधिका लागि दुई प्रकारका फारामहरु तर्जुमा गरिएको थियो – लगत-१ र लगत-२ । लगत-१ सबै घरपरिवार र लगत-२ छनोटमा परेका घरपरिवारमा मात्र प्रयोग भएको थियो । यसो गर्दा लगत-१ मुलुकका सबै घरपरिवारमा र लगत-२ सरदरमा हरेक पाँचमा एक घरपरिवारमा मात्र भरिएको थियो ।

२०४८ सालको जनगणनासँग तुलना गर्दा २०५८ सालको जनगणनाको प्रश्नावलीमा केही विषय थपिएका थिए – स्थायी सम्पत्तिमा महिलाको स्वामित्व, आवास तथा घरपरिवारमा भएका सुविधा, र परिवारमा १६ वर्ष मुनिका बालबालिका कोसँग बसेका छन् । पेशा र व्यवसायलाई एकरुपताका साथ स्तरयुक्त रुपमा बर्गीकरण गरी नतिजा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राखिएको थियो । 'नेपाल पेशा वर्गीकरण' तथा 'नेपाल व्यवसाय वर्गीकरण' तयार गरेर गणनामा प्रयोग गरिएको थियो । पहिलेपहिले आर्थिक काममा गणना नगरिएका दाउरा खोज्ने, पानी ल्याउने र अन्य यस्तै घरेलु कामकाजलाई पनि आर्थिक क्रियाकलापको विस्तारित परिभाषा अन्तर्गत समावेश गरिएको थियो । जनगणनाको नतिजालाई इलेक्ट्रोनिक माध्यमबाट पनि उपलब्ध गराउने थप व्यवस्था गरिएको थियो ।

गणनामा १९,३७० गणक, ४,९२६ सुपरिवेक्षक, र ३५० कार्यालय सहायक संलग्न थिए । अधिकांश सुपरिवेक्षक र गणकहरु स्थानीय प्राथमिक तथा माध्यमिक विद्यालयहरुका शिक्षकहरु मध्येबाट लिइएका थिए । गणनामा पाएसम्म बढी मात्रामा महिलाहरुलाई सहभागी गराउने लक्ष्य राखिएको थियो । जनगणनाको काममा संलग्न हरेक पाँच कर्मचारी मध्ये एक महिला कर्मचारी थिए । (परिच्छेद ७)

जनगणनाको समयमा वाधा अवरोधहरु आए । जनगणनाका लागि कर्मचारीको व्यवस्था गरेर गणकहरुको तालिम दिने समयमा अप्रत्याशित 'दरबार हत्याकाण्ड' भयो । राजा वीरेन्द्रको वंश नाश हुने गरी भएको हत्याकाण्डले देशभर अन्योलको वातावरण श्रृजना भयो । यसको असर आसन्न जनगणनामा पनि पऱ्यो । जनगणनाको लगत सङ्कलन कार्यक्रम एक हप्ता पछि सऱ्यो र केही दिन लम्बियो ।

जनगणनाको स्थलगत कार्यलाई त्यतिखेर भै रहेको माओवादी विद्रोहले पनि असर पाऱ्यो । देशका १२ जिल्लाका विभिन्न भागको गणनामा कहीँ धेरै कहीँ थोरै मात्रामा वाधा पुग्यो । सल्यान र कालीकोट जिल्लामा अत्यधिक मात्रामा असर पऱ्यो । यस कारण देशभरको जम्मा जनसङ्ख्या दुई करोड ३१ लाख ५१ हजार चार सय २३ अनुमान गरिएको भए तापनि दुई करोड २७ लाख ३६ हजार नौ सय ३४ सङ्ख्या मात्र विस्तृत रुपमा तालिकबद्ध भएका छन् ।

जनगणना २०६८

यो नेपालको एघारौं जनगणना हो । यसले नेपालको जनसङ्ख्याको लगत लिने इतिहासमा सय वर्ष पूरा गऱ्यो ।

व्यक्तिगत लगत लिँदा पहिले जस्तै सम्बन्धित व्यक्ति 'अक्सर बसोबास' गरेको ठाउँबाट निजको विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । अक्सर बसोबास गरेको ठाउँको परिभाषा यस प्रकार छ – व्यक्ति धेरै जसो बसोबास गरेको स्थान; वा गणनाको समयको छ महिना वा सोभन्दा धेरै अघिदेखि बसोबास गरिरहेको स्थान । छ महिनाभन्दा कम अवधि बसोबास गरेको व्यक्तिको हकमा आगामी बसोबासको 'सोचाई'-लाई आधार मानेर अक्सर बसोबासको ठाउँ निश्चित गनुपर्ने नियम थियो । छ महिना वा सोभन्दा बढी परिवारबाट बाहिर रहेकालाई परिवारको सदस्यमा गणना नगरी अनुपस्थितमा गणना गरिएको थियो ।

यो जनगणनामा तीन प्रकारका फारामहरु भरिएका थिए – घरपरिवार सूचीकरण लगत, लगत-१ र लगत-२ । बैशाख १ गते देखि १८ गतेसम्म सुपरिवेक्षकहरुले घरपरिवार सूची तयार गरेका थिए । असार ३ गते देखि १३ गते सम्ममा खास गणनाको काम सञ्चालन गरियो । असार ८ गतेलाई जनगणना दिवस मानिएको थियो । वासस्थान निश्चित नभएका फिरन्ते, जोगी, महन्त, सडक बालबालिका आदिको गणना भने अन्तिम दिनमा गरियो ।

यस पटकको गणनामा पनि अघिल्लो गणनामा जस्तै छनोट विधि प्रयोग भएको थियो । पहिले जस्तै दुई प्रश्नावली भरिएका थिए । पहिलो प्रश्नावली (लगत-१) सबै परिवार र व्यक्तिसँग विवरण लिन प्रयोग भएको थियो । दोस्रो प्रश्नावली (लगत-२) छनोट भएका परिवार र व्यक्तिसँग मात्र विवरण लिन प्रयोग भएको थियो । छनोट विधि २०५८ सालको जस्तै हो । यस पटक एउटा कुरा फरक थियो – छनोट एकाइ २०५८ सालमा 'घर' थियो भने २०६८ सालमा 'परिवार'-लाई छानिएको थियो ।

स्थलगत गणना कार्यका लागि देशका ७५ जिल्लामा ८० वटा जनगणना कार्यालय खोलिएका थिए । जनगणना कार्यालय अन्तर्गत इलाका कार्यालय पनि खडा गरिएका थिए । जनगणना कार्यालयको प्रमुखमा अधिकृत स्तरको कर्मचारी खटाइएको थियो ।

गणना सञ्चालनार्थ करिब ४० हजार कर्मचारी खटिएका थिए, ती मध्ये १६ हजार महिला थिए । देशभर आठ हजार सुपरिवेक्षक तथा ३१ हजार गणकहरु स्थलगत कार्यमा संलग्न भएका थिए । कर्मचारीहरु भरसक समावेशी आधारमा पूर्ति भएको थियो । यस पटक पनि अधिकांश स्थलगत कर्मचारी विद्यालयका शिक्षक/शिक्षिका थिए ।

यो गणनाले देशको जनसङ्ख्या दुई करोड ६४ लाख ९४ हजार पाँच सय चार पुगेको देखाएको छ । पुरुषको भन्दा महिलाको सङ्ख्या सात लाख ९६ हजार चार सय २२ बढी देखिएको छ । दश वर्ष (२०५८-२०६८) को अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्या ३३ लाख ३३ हजार ८१ बढेको छ । विगत सय वर्षमा नेपालको जनसङ्ख्या ५६ लाख बाट बढेर दुई करोड ६५ लाख पुगेको छ – दुई करोड नौ लाख बढेको छ ।

जनगणना २०७८

देशमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक प्रणाली लागु भएपछि भएको यो पहिलो जनगणना हो । यो जनगणनाले एक सय दश वर्ष पूरा गरेको छ ।

परिवारमा अक्सर बसोबासको आधारमा वैयक्तिक विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । अक्सर बसोबास गरेको ठाउँको परिभाषा यस प्रकार छ – व्यक्ति धेरै जसो बसोबास गरेको स्थान वा गणनाको समयको छ महिना वा सोभन्दा धेरै अघिदेखि बसोबास गरिरहेको स्थान । छ महिनाभन्दा कम अवधि बसोबास गरेको व्यक्तिको हकमा, आगामी बसोबासको 'मनसाय'-लाई आधार मानेर अक्सर बसोबासको ठाउँ निश्चित गर्नुपर्ने नियम थियो । छ महिना वा सोभन्दा बढी परिवारबाट बाहिर रहेकालाई परिवारको सदस्यमा गणना नगरी अनुपस्थितमा गणना गरिएको थियो । अक्सर बसोबासको ठेगान नभएका र चलायमान व्यक्तिको हकमा जनगणनाको अन्तिम दिन जहाँ छ त्यहीँबाट गणना गरियो ।

विवरण सङ्कलनका लागि तीन प्रकारका प्रश्नावली फाराम प्रयोग भएका थिए – घर तथा घरपरिवार सूचीकरण फाराम, मुख्य प्रश्नावली, र समुदायिक प्रश्नावली । पहिलो चरणमा, सुपरिवेक्षकले घरपरिवार सूची तयार पारेका थिए । यसको स्थलगत कार्य भाद्र ३० गतेदेखि असोज १७ गतेसम्म सञ्चालन भएको थियो । कार्तिक २५ गतेदेखि मंसिर ९ गतेसम्ममा गणकहरुले मुख्य

प्रश्नावली भर्ने काम सम्पन्न गरे । वासस्थान निश्चित नभएका फिरन्ते, जोगी, महन्त, सडक बालबालिका आदिको मंसिर ९ गते गणना भयो । यसरी मंसिर ९ गते जनगणना दिवस भयो ।

जनगणनामा छनोट विधि प्रयोग भएन । सबै घरपरिवारको पूर्ण गणना (Complete count) भयो । गणना सञ्चालनका लागि विभागका अतिरिक्त प्रदेश जनगणना कार्यालय, जिल्ला जनगणना कार्यालय, तथा स्थानीय जनगणना कार्यालय खडा गरिएका थिए । कार्यालय प्रमुखमा उपसचिव तथा अधिकृत स्तरका कर्मचारी खटाइएको थियो ।

जनगणना सञ्चालनार्थ प्रदेश तथा जिल्लास्तरमा व्यवस्थापकीय कार्यका लागि १,८७५ कर्मचारी र स्थलगत कार्यका लागि करीब ९,००० सुपरिवेक्षक तथा ३६,००० गणकहरु करारमा संलग्न थिए । भरसक स्थानीय आधारमा कर्मचारीको पूर्ति भएको थियो । यस पटक विद्यालय शिक्षक/शिक्षिकालाई संलग्न गराइएन । (भनिन्छ, तिनीहरुलाई तालिममा प्रशिक्षकको रुपमा भने संलग्न गराइएको थियो) ।

यस पटक मुलुकभरको जनसङ्ख्या दुई करोड ९१ लाख ६४ हजार पाँच सय ७८ पुगेको देखियो । पुरुषको भन्दा महिलाको सङ्ख्या छ लाख ५७ हजार चार सय ७६ बढी देखिएको छ । दश वर्ष (२०६८-२०७८)-को अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्या ३३ लाख ३३ हजार ८१ बढेको देखियो । विगत सय वर्षमा नेपालको जनसङ्ख्या ५६ लाख बाट बढेर दुई करोड ९२ लाख पुगेको छ – दुई करोड ३६ लाख बढेको छ ।

नेपालमा जनगणना परम्पराको सारांश टिप्पणी बक्स २.२ मा प्रस्तुत छ ।

बक्स २.२ : जनगणनाको परम्परा

गणना वर्ष	टिप्पणी
१९६८	यो गणनाले भरमुलुकको जनसङ्ख्या ५,६३८,७४९ देखायो । देशकै पहिलो यो गणनाका धेरै उल्लेख्य पक्ष रहेका छन् । यो ऐतिहासिक महत्वको गणना हो । जनगणनाको इतिहासमा यसले कोशे-ढुङ्गा ठडयाएको छ । देशमा जनगणनाको पहिलो प्रयास हुँदाहुँदै पनि यसको सरलता र विश्वसनीयता यस पछिका तीनवटा गणना भन्दा राम्रो भएको मानिन्छ ।
१९७७	दोस्रो जनगणनाको एक उद्देश्य भरमुलुकमा भएका नोकर, बाँधा, करियाको जनसङ्ख्या पत्ता लगाउने रहेको थियो । गणना भएको करिब ४ वर्ष पछि १९८१ सालमा नेपालमा करिया अमलेख भएको थियो । करिया अमलेखको आधार खडा गर्ने तर्फ यो गणनाले विशेष जोड दिएको अनुमान गरिन्छ । गणनामा प्रयोग भएको प्रश्नावली फाराम त्यत्ति चुस्त भएको पाइदैन, अलमलिने किसिमको छ । (संख्या विभाग, दोस्रो भाग, २०१४; पृ. ७) यसपटकको गणनाले १९६८-को भन्दा ६४,९६१ जनसङ्ख्या कम देखाएको छ । सामान्यतया वर्ष वित्दै जाँदा जनसङ्ख्या बढ्ने प्रवृत्ति हुन्छ । यो गणनामा जनसङ्ख्या घटेको देखिनुका तीन कारण औंल्याइएका छन् – पहिलो विश्व युद्धमा नेपाली सैनिकहरुको मृत्यु, केही वर्ष अगाडिको इन्फलुएन्जाको महामारी तथा गणनामा भएको छुट ।
१९८७	यो गणनाले पनि १० वर्ष पहिले भन्दा जनसङ्ख्या घटेकै देखायो । यसरी जनसङ्ख्या घट्नुमा – गणनामा छुट भएको, निकट भविष्यमा तिब्बतसँग हुने सम्भावना भएको युद्धमा खटिनु पर्ला भन्ने डरले काम दिनसक्ने व्यक्तिको सङ्ख्या दबाइएको र जनगणनाप्रतिको हेलचक्र्याइँलाई मुख्य कारण ठानिएको छ ।
१९९८	१९९८ साल फागुन १५ गते नेपालको जनसङ्ख्या ६२ लाख ८३ हजार ६४९ पुग्यो । यसरी दश वर्षको अवधिमा ७ लाख ५१ हजार ७५ जना थपिएछन् । अघिल्ला दुई गणनामा घट्दै गएको जनसङ्ख्या एकै पटक करिब १३ प्रतिशतले बढ्न गएको त्यत्ति स्वभाविक हैन भन्नेहरु पनि छन् । नयाँ गठन भएको 'जनसङ्ख्या गोश्वारा' अड्डाले यो जनगणना सञ्चालन गरेको थियो । जनगणनाको गुणस्तर सुधारका लागि यसपटकको गणनामा थरी, मुखिया तथा जिम्वालहरुलाई सहयोग तथा उनीहरुको कामको समेत अनुगमन गर्न केही अस्थायी कर्मचारीको पनि व्यवस्था भएको थियो । गणनामा तीन प्रकारका प्रश्नावली फाराम प्रयोग भएका थिए – पहिलो परिवारको तहमा लगत लिन, दोस्रो मौजा/थूम/प्रगन्ना तहको तेरिज (जोड) निकाल्न र तेस्रो फाराम जिल्ला तहको तेरिज निकाल्न प्रयोग भएको थियो । गणनाको नतिजा केही तालिका मार्फत् निकालिएको बुझिन्छ ।
२००९/११	यो गणनाका धेरै नयाँ र राम्रा पक्षहरु भेटिन्छन् । यसलाई पहिलो पटक अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्वीकृत नियम परिभाषाअनुसार गरिएको वैज्ञानिक गणना मानिएको छ । गणनाका लागि विशेष प्रकारले तालिम प्राप्त कर्मचारीहरु लगाइएको थियो । यो गणनामा थोरै प्रश्न सोधिएका थिए । अधिकांश प्रश्नहरुको नतिजा तालिकाबद्ध गरेर प्रकाश गरिएको छ । यसको अर्को अति राम्रो पक्ष अभिलेखन (डकुमेन्टेसन) हो । यसले पहिले अन्यथा लोपप्राय भैसकेका पुराना चार गणनाको पाएसम्मका फाराम र तालिकाको अभिलेख प्रस्तुत गरेको छ । जनगणनामा चासो राख्नेहरुका लागि यसले ज्यादै ठुलो गुन लगाएको छ । गणनाको प्रयोगका लागि तयार पारिएको थूम/प्रगन्ना खुलेको नक्सा पहिलो पटक तयार गरेर पुस्तकमा छापियो । करिब १७,००० गणक लागेको यस गणनामा प्रत्येक व्यक्ति गन्ती गरेको एक पैसाका दरले पारिश्रमिक दिइएको थियो । गणनाका लागि आवश्यक पर्ने इस्तिहारका अतिरिक्त यसपटकको गणनामा ऐन समेत लागु भएको थियो । गणनाको कमजोर पक्ष भनेको देशभर एकै पटक गणना गर्न सकिएन ।

बक्स २.२ : जनगणनाको परम्परा	
गणना वर्ष	**टिप्पणी**
२०१८	यो र यसपछिका सबै जनगणनाहरुलाई 'नेपालको राष्ट्रिय जनगणना' भन्ने गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुसार विश्वका अन्य मुलुकका जनगणनाहरुसँग तुलनागर्न सकिने हिसाबले वैज्ञानिक विधिबाट देशभर एकै पटक गरिएको यो नै पहिलो गणना मानिन्छ । तथ्याङ्क ऐन, २०१५ लागु भएपछि गठन भएको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गरेको पहिलो जनगणना हो। यो गणना पश्चात् नेपालका जनगणनाहरु नियमित रुपमा दशदश वर्षको अन्तरमा सम्पन्न हुँदै आएका छन्। २०६८ सालसम्मका सबै गणनाहरुमा असार ८ गतेलाई जनगणना दिवस मानिएको छ । यो गणनामा मानक परिभाषा सहित घर र घरखण्डको विवरण समेत लिइएको थियो। जनसङ्ख्याको जन्म, मृत्यु र प्रजननदर समेत पत्ता लगाउने प्रयत्न भएको थियो। तर नतिजा भरपर्दा भएनन्। जनसङ्ख्या विवरणहरु नगर एवं ग्रामीण क्षेत्र अनुसार निकालिएका छन्। यसपटक एकजना गणकले सरदरमा ६०० व्यक्तिको गणना गरेका थिए ।
२०२८	जनगणनाको लगत प्रशोधनमा पहिलो पटक कम्प्युटरको प्रयोग भयो। लगत प्रशोधनमा आइबीएम कम्पीनको ठुलो कम्प्युटरको प्रयोग भयो। देशमा पहिलो कम्प्युटर भित्रियो । यो गणनाका समयमा पञ्चायत शासन प्रणालीअन्तर्गत देशलाई ४ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल, ७५ जिल्ला, ३,९३१ गाउँ पञ्चायत तथा १६ नगर पञ्चायतमा विभाजन गरिएको थियो। प्रशासनको सबैभन्दा सानो एकाइको रुपमा देशभर जम्मा ३६,००० वडाहरु बनेका थिए । कम्प्युटरको प्रयोग भएको हुँदा प्रत्येक वडाअनुसार स्त्री-पुरुषको सङ्ख्या समेत प्रकाश भएका थिए। यस गणनामा घर/घरखण्डको विवरण, विविध व्यक्तिगत घटना समेतको विवरण लिने प्रयत्न भएको देखिन्छ। करिब १२,०० गणक तथा ५०० जना सुपरिवेक्षक संलग्न भएको यो गणनामा एक व्यक्ति गन्ती गरेबापत गणकलाई ५ पैसा मेहनताना दिइएको थियो ।
२०३८	गणनामा प्रजननदर तथा श्रमशक्ति निकाल्न सहयोग पुऱ्याउन राखिएका दुईवटा प्रश्नको राम्रो अनुमान निस्केन। गणना क्षेत्रको नक्सा बनाउन छुट्टै जनगणना नक्सा आयोजना गठन भएको थियो। ठुलो खर्च लगाइएको भए तापनि यो आयोजनाले आशातीत प्रतिफल दिन सकेन। गतिलो नक्साको अभावमा धेरै ठाउँमा गणनागर्दा एकै व्यक्तिको दोहोरो गणना भएको तथा गणनामा नपर्नु पर्ने व्यक्ति समेत परेको आशङ्का भै रह्यो । पहिलो पटक सञ्चालन गरिएको गणना जाँच सर्वेक्षण पनि आफैंमा शङ्काको. घेरामा पऱ्यो। यसबाट निकालिएको नतिजा विश्वसनीय देखिएन । गणक तथा सुपरिवेक्षक समेत करिब १७ हजार कर्मचारी संलग्न भएको यस गणनामा एक व्यक्तिको गणना गरेको २० पैसाका दरले पारिश्रमिक दिइएको थियो ।
२०४८	देशमा प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली पछिको यो पहिलो तथा जनगणना श्रृंखलाको नवौं गणना हो। जनगणनाको प्रावधान नेपालको संविधानमा परेपछिको पहिलो गणना हो। नयाँ व्यवस्था अनुसार गठन भएका गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा वडाहरुको सीमा विभाजन भएका नक्साहरु नभएकोले गणनामा अप्ठेरो पऱ्यो। अपूरा नक्सामा भरपर्दा गणनाले समेट्ने क्षेत्र निर्क्यौल गर्न कठिन भयो । पहिलो पटक जातजातिको सङ्ख्या निकालियो। गणना गर्दा कृषिको क्षेत्रफल तथा पशुधनको विवरण सोधिएको भए तापनि यसको नतिजा सार्वजनिक भएन । प्राथमिक विद्यालयका करिब २० हजार शिक्षकहरुले गणकको काम गरे भने विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत केही विद्यार्थीहरु पनि गणनामा संलग्न थिए। पहिलो पटक एक छुट्टै फाराममा करिब चार हजार सुपरिवेक्षकहरुले सामुदायिक विवरण भरेर ल्याए। लगत प्रशोधनमा मिनि कम्प्युटरको प्रयोग गरियो ।
२०५८	पहिलो पटक मिश्रित गणना विधि अपनाइयो – मुख्य विवरणहरु सबै परिवारमा सोधियो भने अरु बाँकी विवरणहरु हरेक आठ घरमा एक घर छानेर ती घरमा बस्ने परिवारमा मात्र सोधियो । लैङगिक सचेतनाका कार्यक्रम समावेश भए, महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी केही प्रश्न सोधिए र महिला गणक संलग्न गराउने कुरामा विशेष जोड दिइयो। गणनामा करिब २१ प्रतिशत महिला गणकको सहभागिता रह्यो । गणनामा केही बाधाअवरोध देखिए। गणनाको मुखैमा जेठ १९ गते भएको दरवार हत्याकाण्डले गणनाको तयारीमा केही दिन अन्योल बनायो। देशमा भै रहेको राजनीतिक विद्रोहले गर्दा १२ जिल्लामा गणनाको काम केही हदसम्म बिथोलियो। जनगणनाको महत्व बुझाउन जनगणना दिवसमा सार्वजनिक बिदा दिइयो। नियम परिभाषामा परिमार्जनका साथै पेशा-व्यवसायका मानक वर्गीकरणहरु तयार भए । डेटा-इन्ट्रिको काम निजी कम्पनीहरुलाई दिइयो। अन्तिम तालिका तयार गर्ने काम भने विभाग भित्रै भयो। लगत प्रशोधनका सबै काम माइक्रो कम्प्युटरमा गरियो।
२०६८	नेपालको इतिहासमा जनसङ्ख्याको लगत लिने परम्पराको एकसय वर्ष पूरा भयो। यस पटक पनि मिश्रित गणना विधि अपनाइयो । अधिकांश पक्षमा २०५८ सालको गणनामा जस्तै प्रकृया र रीतिविधान अपनाइयो। यस पटक पनि जनगणना दिवसमा सार्वजनिक बिदा दिइयो। प्रधानमन्त्रीबाट केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको प्राङ्गणमा बनाइएको जनगणनाको सयवर्ष स्तम्भ अनावरण भयो ।

बक्स २.२ : जनगणनाको परम्परा	
गणना वर्ष	**टिप्पणी**
	डेटा-इन्ट्रिको काम यस पटक पनि निजी कम्पनीलाई दिइयो । जनसङ्ख्याको लगत कसेर तालिका तयार गर्ने काम विभागमै भयो । लगत प्रशोधनका सबै काम माइक्रो कम्प्युटरमा गरियो । नतिजा सार्वजनिक हुन भने अघिल्लो जनगणनामा भन्दा बढी समय लाग्यो ।
२०७८	देशमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक प्रणाली लागु भएपछि गरिएको यो पहिलो जनगणना हो । सङघीय संरचनाले देशलाई सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाँडचो । स्थानीय तहसम्मको पूर्ण गणनाको आवश्यकता बढ्यो । त्यसैले, यस पटक छनोट विधि (Sampling method) लागु भएन । सबै घरपविारको पूर्ण गणना (Complete count) भयो । तीन प्रकारका प्रश्नावली फाराम प्रयोग भए – घर तथा घरपरिवार सूचीकरण फाराम, मुख्य प्रश्नावली, तथा सामुदायिक प्रश्नावली । घरपविार सूचीकरणमा पहिलो पटक थपिएको बैङ्किङ तथा ऋण सम्बन्धी प्रश्नले धेरैको ध्यान आकर्षण गऱ्यो । मुख्य प्रश्नावलीमा प्रश्न थपिएका छन् – जस्तै, घरको विवरण, मातृ मृत्युबारे प्रश्न, व्यक्तिको जन्म मिति, जन्म दर्ता, पुर्खाको भाषा आदि । प्रश्नावली अहिलेसम्मकै लामो छ, करिब ८० प्रश्न छन् । कोभिडको महामारीले जनगणनाको स्थलगत कार्य केही महिना पछाडि सार्नुपरेको थियो । लगत प्रशोधन कार्य विभागको प्रत्यक्ष निगरानीमा भयो । गणनाको स्थलगत कार्य सकिएको तीन महिनाभित्र प्रारम्भिक नतिजा निकालियो । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले सञ्चालन गरेको जनगणनाको अन्तिम नतिजा गणना सकिएको करिब १६ महिना पछि राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले सार्वजनिक गऱ्यो ।

परिच्छेद ३

विषयवस्तु

प्रश्नावली निर्माण शुरु गर्नुभन्दा पहिले जनगणना कसका लागि भन्ने थाहा पाउनु आवश्यक छ ।

What is the census for? Whose needs will be satisfied by having the data it produces? The answers to these questions enable the census planners to select the pertinent topics to be included in the census inquirey". (US Bureau of Census, 1979a; p. 57).

सहभागिताको हिसाबले जनगणना देशको सबैभन्दा ठूलो साङ्ख्यिकीय कार्यक्रम हो । देशको आमनिर्वाचनले भन्दा जनगणनाले धेरै जनालाई समेट्छ । निर्वाचनमा निश्चित उमेरका व्यक्तिहरु मात्र समेटिन्छन् । जनगणनामा चाहिँ भर्खर जन्मेका बच्चादेखि लिएर कुनै उमेरका व्यक्ति पनि छुटाउनु हुँदैन । परिवारमा अक्सर बसोबास भएका सबै उमेरका व्यक्तिलाई समेट्नु पर्छ । सबैलाई मिल्ने प्रश्नावली बनाउने उद्देश्य लिनुपर्छ ।

जनगणना खर्चिलो हुन्छ । सङ्कलन गरिने विषयको सङ्ख्या बढे पछि जनगणनामा लाग्ने खर्च पनि बढ्छ । जनगणनाको खर्च जुटाउन सधैं विदेशी वा अन्तर्राष्ट्रिय निकायको मुख ताक्नु राष्ट्रिय गौरवको कुरा हुँदैन । यसकारण, जनगणनाका लागि उपलब्ध बजेट र गणनामा सङ्कलन गर्ने विषयबिच सन्तुलन बनाउनु जनगणना गर्ने निकायको प्रमुख चुनौति हुन्छ ।

जनगणनाको नतिजा धेरैले प्रयोग गर्छन् । यसले बढीभन्दा बढी उपयोगकर्तालाई सन्तुष्ट पार्नुपर्छ । उपयोगकर्ताको सन्तुष्टि जनगणनाको प्रश्नावलीमा समावेश गरिने विषयसँग घनिष्ट रुपले सम्बन्धित हुन्छ । उपयोगकर्ताले प्रश्नावलीमा थुप्रै विषयहरु समावेश गर्नुपर्ने माग राख्छन् । विभिन्न कारणले मागअनुसारका सबै विषय समेट्न सम्भव हुँदैन । प्रश्नावलीलाई ज्यादै लामो बनाउन सकिदैन र हुँदैन । जनगणना कसका लागि र के प्रयोजनका लागि भन्ने थाहा पाउनुपर्छ । प्राथमिकता कायम गर्नुपर्छ । यसले विषय छान्न सजिलो पार्छ । व्यक्तिको उमेर, लिङ्ग जस्ता विषय तथा व्यक्तिसँग सम्बन्धित अन्य सामाजिक र आर्थिक विषयबिच सन्तुलन कायम राखेर प्रश्नावली निर्माण गर्नुपर्छ ।

जनगणनाको विषयवस्तु निर्धारण गर्दा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सिफारिसलाई पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । सङ्घले जनगणनामा समावेश गरिने विषयहरु छान्दा निम्न कुरामा सन्तुलन ल्याउने प्रयत्न गर्नुपर्छ भनेको छ – देश भित्रका उपयोगकर्ताको आवश्यकता, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा तुलनीय, उत्तरदाताको रुचि र क्षमता, र राष्ट्रिय स्रोत तथा साधनको उपलब्धता । (UN, 2008b; p. 109)

जनगणनाको विषयवस्तु सम्बन्धमा प्रमुख सरोकारवाला समूहसँग छलफल हुनु आवश्यक हुन्छ । सबै उपयोगकर्ता तथा सरोकारवालाको आवश्यकता वा फर्मायसलाई एउटा जनगणनाले आफ्नो परिधिभित्र रहेर पूरा गर्न सक्दैन; यो नै वास्तविकता हो । यसकारण विषयवस्तुको प्राथमिकता निर्धारण हुनुपर्छ ।

विषयहरु छान्नुपर्दा, देशको ऐन कानुन अनुसार गर्नुपर्ने कामका लागि आवश्यक विषय, त्यसमा लाग्ने खर्च, अघिल्ला गणनाहरुमा सङ्कलन भएका विषय, र हाल आवश्यक देखिएका विषय सबैको लेखाजोखा गर्नुपर्छ । अरु देशसँग तुलना योग्य पनि हुनुपर्छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घले जनगणनामा राखिने विषयलाई मुख्य र अन्य दुई भागमा बाँडेको छ । मुख्य विषय सबै देशले सङ्कलन गर्नुपर्छ । अन्य विषयमा देशको आवश्यकता र उपलब्ध हुन सक्ने खर्च समेतलाई ध्यान दिएर सम्भव भए जतिमात्र सङ्कलन गर्ने राष्ट्र सङ्घको सुझाव छ । उत्तरदाताको इच्छा तथा निजको जनजीवनसँग घनिष्ट रुपले सरोकार राख्ने अति संवेदनशील विषय र जवाफ दिन कठिन हुने विषय जनगणनामा राख्नु हुँदैन भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता छ ।

नेपालका जनगणनाहरुको प्रश्नावलीमा समावेश भएका विषयहरु यहाँ उल्लेख गरिएका छन् । समावेश भएका विषयहरुको सारसंक्षेप बक्स ३.१ देखि ३.४ सम्ममा दिइएको छ । यी विषयहरु मध्ये के कति विवरणहरु तालिकाबद्ध भएर नतिजा सार्वजनिक भए भन्ने विषय अर्को परिच्छेदमा खुलाइएको छ ।

जनगणना १९६८

यस गणनामा तीन किसिमका फाराम प्रयोग भएको कुरा उल्लेख भैसकेको छ । यी मध्ये फाराम नम्बर १ लगत सङ्कलनको मुख्य फाराम हो । यो गाउँपिच्छे परिवारको तहमा लगत लिन प्रयोग भएको फाराम हो । फाराममा जम्मा ४० महल छन् । फाराममा घरको मुख्य मानिसको नाम र परिवारका सदस्यको व्यक्तिगत विवरण परेका छन् । अन्य विषयमा परिवार बसेको घरको किसिम, चौपाया र गाडा-डोली रहेका छन् ।

जनगणनामा प्रयोग भएको फाराम नम्बर २ को नमुना 'नेपालको जनगणना' पुस्तकको परिशिष्टमा छापिएको छ । फाराम २ मा पनि ४० महल छन् । सो फाराममा परेका विषय यस प्रकार छन् – मौजा (नम्बर, गाउँ), घरको किसिम (पक्की, कच्ची, फुसको), जात, जनसङ्ख्या (पुरुष, स्त्री, १६ वर्ष मनिका, १६ देखि ५० वर्ष सम्मका र ५० वर्ष माथिका), काम दिन सक्ने नसक्ने स्त्री पुरुष (सद्दे, काम दिन नसक्ने), लेखपढ गर्न जान्ने, इलम (खेती, व्यापार, विद्यार्थी, जागीर जङ्गी निजामती, वेइलम), चैपाया (हात्ती, घोडा, गाई, भैंसी, गधा, खच्चर, भेडा, बाख्रा, चौंरी), तथा गाडा, डोली इत्यादी ।

जनगणना १९७७

यो गणनामा केही विषय थपिएका छन् । फारामको महल सङ्ख्या पहिलेको ४० बाट बढेर ५६ पुगेको छ । फाराममा थप भएका मुख्य विषय यस प्रकार छन् – मत (धर्म), नोकर, बाँधा र करिया । पहिलो गणनामा परेका काम दिन सक्ने नसक्ने, इलमी बेइलमीलाई यसपटक छुट्टाछुट्टै राखिएको छ, र महल फरक परेका छन् । यस पटकको फाराममा काम दिन सक्ने मर्दानालाई विशेष जोड दिएको देखिन्छ ।

गणनाको २ नम्बर फाराममा परेका विषयहरु यस प्रकार छन् – मौजा, घर, जात, जम्मा जहान, मर्दाना (जागिरे भैरहेका, सरहदका पल्टन कम्पनीका जागिरबाट कामदिन सक्ने वा नसक्ने, मोगलानका जागिरबाट पेन्सन पाउने मध्ये काम दिन सक्ने वा नसक्ने र घाइते, पेन्सन नपाउने काम दिन सक्ने वा नसक्ने), जनाना, नोकर बाँधा, उमेरअनुसार मर्दाना जनाना, काम दिन सक्ने नसक्ने मर्दाना जनाना, इलम (लेखपढ गर्ने, खेती, बेपार, जम्मा), उमेरअनुसार, चौपाया, गाडा, डोली इत्यादि) ।

जनगणना १९८७

यो गणनाको फाराम पनि लामो छ । यसमा जम्मा ५७ महल छन् । यो फाराम १९७७ को फारामसँग लगभग मिल्छ । करियाको महल झिकेर त्यसको बदला रोगी (मर्दाना, जनाना) राखिएको छ । त्यस बाहेक अरु केही फरक छैन केवल महल नम्बरहरु हेरफेर भएका छन् ।

जनगणना १९९८

अघिल्ला दुई गणनामा प्रयोग भएका लामा फारामलाई यस पटक छोटो र सरल बनाइएको छ । फाराममा परेका विषय पहिले भन्दा थोरै छन् । घरको किसिमको लगत यसपटक उपत्यका भित्र मात्र परेको छ । उमेरको महलमा १६ - ५० वर्षलाई फोडेर बाँडिएको छ – १६ देखि ३० वर्षसम्म र ३० देखि ५० वर्षसम्म । उमेरको महल पछि मर्दाना, जनाना र जम्मा छुट्याएर राखिएको छ । मर्दानाको पेशा राखिएको छ । पहिलेका फाराममा इलम परेको थियो । साक्षरता निकाल्न मिल्ने गरेर लेखपढ राखिएको छ । जीविकाको लागि मोगलान गएका र मोगलानीयाका नयाँ महलहरु थपिएका छन् । चौपायामा हात्ती र खच्चरको महल झिकिएको छ । डोलीको महल पनि झिकिएको छ ।

गणनामा प्रयोग भएका तीन फाराम मध्ये फाराम नम्बर १ र २ को नमुना 'नेपालको जनगणना' पुस्तकको परिशिष्टमा दिइएको छ । फाराम नम्बर १ मा जम्मा ४१ महल छन् । यो फाराममा परेका विषय यस प्रकार छन् – सही छाप, सिलसिलेवार नम्बर, घरका मुख्य मानिसको नाउँ, जात, उमेर फाँट (मर्दाना जनाना), पेशा (नोकरी, वेइलमी, लेखपढ नजान्ने), बृटिश सरकारबाट पेन्सन नपाएको, लुला लङ्गडा इत्यादि काम दिन नसक्ने, जीविका निमित्त मोगलानमा गएको, मोगलानीयाँ, चौपाया, गाडा, र कैफियत ।

जनगणना २००९/११

यो जनगणनालाई 'विश्वमा अपनाइएका पद्धतिअनुसार देश सुहाउँदो तरिकाले' योजना गरेर कार्य सञ्चालन भएको भनिएको छ। यस पटक केही नयाँ विषयहरु थप भएका छन् भने केही झिकिएका छन्। साथै, पहिलेका गणनाहरुमा परेका केही विषय विस्तार एवं परिमार्जन गरिएका छन्। थपिएका विषय यिनै हुन् – मुख्य मानिसको नाता, वैवाहिक स्थिति, मातृभाषा र अरु (दोस्रो) भाषा, साक्षरता (पढ्न र लेख्न जानेको), पास (शैक्षिक स्तर), पेशा, व्यवसाय, र काममा नभए कारण। पहिलेका चारवटै गणनामा भएका चौपाया सङ्ख्या र गाडा-डोली झिकिएका छन्। यस पटक प्रत्येक व्यक्तिको उमेर एकएक गरेर लेख्ने व्यवस्था थियो। उमेर लेख्दा पूरा गरेको उमेर लेख्ने स्पष्ट निर्देशन थियो। व्यक्तिपिच्छे महिला पुरुष छुट्याएर लेख्नुपर्ने अर्को राम्रो व्यवस्था थियो। प्रश्नावली/व्यक्तिगत फाराममा दश प्रश्नमात्र राखिएका थिए।

पारिवारिक विवरण सङ्कलनका निमित्त छुट्टै 'परिवार (जहान) को लगत फाराम'-को व्यवस्था थियो। यो फाराममा ठाउँ ठेगाना बाहेक जम्मा १० महल छन्। महलअनुसारका शीर्षक यिनै हुन् - सहीछाप, परिवार नं., परिवारको मुख्य मानिसको नाम, संख्या, हाल घरमा भएको तर केही दिनका निम्ति बाहिर गएको मानिस (म., ज.), ६ महिना देखि बढीलाई घर छाडी बाहिर गएको मानिस (म., ज.), जम्मा म., ज.), र कैफियत।

जनगणना २०१८

गणनामा २००९/११ सालको 'परिवार (जहान) को लगत फाराम'-को सट्टामा 'घर र परिवार' लगत प्रयोग गरिएको छ। लगतमा दुई खण्ड छन् – सबै घरपरिवारका लागि पहिलो खण्ड र छ वटा नगर क्षेत्रका लागि दोस्रो खण्ड। दोस्रो खण्ड भर्न तोकिएका छ वटा नगर क्षेत्र यी हुन् – काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, वीरगञ्ज, नेपालगञ्ज र विराटनगर।

घर र परिवार लगतको पहिलो खण्डमा परेका विषय यस प्रकार छन् – परिचयात्मक विवरण, घरको किसिम, घरको खण्ड सङ्ख्या, खण्डको सि. नं., परिवारको सि. नं. (कच्चावारी), परिवारको मुलीको नाम र जात, परिवारका व्यक्तिहरु (समयअनुसार), छ महिनाभन्दा बढी समयको लागि विदेश गएका, गएको देशको नाम, जन्मेको सङ्ख्या (मर्द जनाना), मरेकाको सङ्ख्या (उमेर, मर्द जनाना), परिवारले जग्गा कमोद गरेको (ज, प, जप, -)। 'यस पटक घर-परिवार लगतमा परिवार भीत्र एक वर्ष पहिले भएको जन्म र मृत्युको लगत समेत सोधिएको थियो। त्यस्को मुख्य उद्देश्य हाम्रो यहाँ जन्म मृत्यु दर्ता गर्ने चलन नभएको र २००९/११ र २०१८ को मात्र आधुनिक किसिमबाट लिएको जनसंख्या हुनाले जनसंख्यामा हुन आउने बृद्धिदरको अध्ययन तथा अनुमान गर्न केही सहायता होस् भनी राखिएको हो।' (राष्ट्रिय जनगणना २०१८)।

छ वटा नगर क्षेत्रमा सोधिएका थप विषयहरु यस प्रकार छन् – घरमा बसोबासको अवस्था, घरको किसिम, घरको उपयोग, कोठा सङ्ख्या, घरको उपभोग, बहालको रकम, घरमा भएका सुविधा (कलधारा, शौचालय तथा बिजुली)।

अघिल्लो जनगणनाको तुलनामा यस पटकको प्रश्नावली लामो छ, नयाँ विषयहरु थपिएका छन्। थपिएका विषयहरु यस प्रकार छन् – जन्मस्थल, नागरिकता, मातृत्व (विवाह भै सकेका महिलाले जिउँदै जन्माएका बच्चा सङ्ख्या)। काम गर्दाको तहको सम्भावित उत्तरहरुमा 'परिवारको काम सघाउने' विकल्प थपिएको छ। पहिलेको गणनामा परेको 'बोल्ने दोश्रो भाषा' झिकिएको छ। मुख्य मानिसको सट्टा 'मूली' शब्द राखिएको छ।

व्यक्तिगत लगत (व्यक्तिपिच्छे सोधिएका प्रश्न)-का विषय यी हुन् – परिचयात्मक विवरण, घरको नं. र घर खण्ड, नाम जात, नाता, मर्द कि जनाना, उमेर, धर्म, मातृभाषा, जन्मस्थल, स्वदेश वा विदेश), नागरिकता, (६ वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरकालाई मात्र) – लेखपढ, पूरा गरेको शिक्षा पास, विवाह सम्बन्ध, (१५ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरकालाई मात्र) – मातृत्व वा जायजन्म, कुनै आमद हुने काम (छ छैन), आमद हुने कममा नभए कारण, पेशा, व्यवसायको किसिम, काम गर्दाको तह।

जनगणना २०२८

यो गणनाको पारिवारिक लगत पहिलेको भन्दा लामो छ – फारामलाई आठ खण्डमा बाँडिएको छ। खण्ड १ मा वडा, गणक र निरीक्षकको परिचयात्मक विवरण, खण्ड २ मा परिवार लगत, खण्ड ३ मा एक वर्ष भित्र ६ महिनाभन्दा बढी समयसम्म

परिवारबाट अनुपस्थित व्यक्तिको विवरण, खण्ड ४ मा एक वर्षभित्र परिवारमा भएको मृत्यु, खण्ड ५ मा एक वर्षभित्र परिवारमा भएको नर सदस्यको विवाह, खण्ड ६ मा एक वर्षभित्र परिवारको नर सदस्यको पाचुके, खण्ड ७ मा परिवारमा शारीरिक तथा मानसिक कमजोरी भएका सदस्यहरुको विवरण, तथा खण्ड ८ मा कृषि पेशामा भएका परिवारको विवरणहरु राखिएका छन् ।

एक वर्ष भित्र भएको नर सदस्यको विवाह तथा पारपाचुके, शारीरिक वा मानसिक कमजोरी यस पटक थपिएका नयाँ विषय हुन् । कृषि पेशामा 'माछा खेती' थप गरिएको छ ।

अघिल्लो गणनामा जस्तै देशका शहरी क्षेत्रका लागि थप विषय राखिएका छन् । पहिलेका छ वटा शहरी क्षेत्रमा यस पटक धरान थपेर सात बनाइएको छ । उपरोक्त लगतहरु बाहेक घर सङ्ख्या सर्भे लगत पनि तयार गरेको भेटिन्छ । यसमा राखिएका विवरण यस प्रकार छन् – परिचयात्मक विवरण, घरधुरी नं., घरको विवरण, घरधुरीको प्रयोग, निर्माणको किसिम, निर्माण अवधि, बसोबास भएका घरको भोगचलन, तथा धारा, चर्पी, बिजुली, टेलीफोन, र रेडियोको विवरण । २००९/११ सालको गणनामा भएको 'घर धुरी र घरखण्ड' तथा 'घरमा मानिस कसरी बसेका छन्' भन्ने विषय यसमा देखिदैन । 'एक वर्ष भित्र बनाइसकेको वा बनाइरहेको घर संख्या' थपिएको छ । घरमा भएका सुविधामा 'टेलिफोन जडान' थपिएको छ ।

व्यक्तिगत लगतमा समावेश भएका विषयहरु यस प्रकार छन् – परिचयात्मक विवरण, व्यक्तिको नाम थर, मुलीको नाता, लिङ्ग, उमेर, जन्मस्थल, नागरिकता, धर्म, मातृभाषा, वैवाहिक स्थिति, मातृत्व (जायजन्म), लेखपढ, शिक्षण संस्था, पूरा गरेको शिक्षा, आमद हुने काम गरे नगरेको, आमद हुने काममा नहुनाको कारण । पहिले भएको व्यक्तिको जातको सट्टा यस पटक 'थर' राखिएको छ । आर्थिक दृष्टिले काममा भए 'काम गर्ने जिल्ला' थपिएको छ ।

जनगणना २०३८

यो गणनाको पारिवारिक लगतमा राखिएका विषयहरु यस प्रकार छन् – परिचयात्मक विवरण, घर र परिवार क्रमसङ्ख्या, परिवार सङ्ख्या, परिवार मुलीको नाम थर, परिवारमा उपस्थित सदस्य सङ्ख्या, परिवारमा अनुपस्थित सदस्यको विवरण, विदेश गएको कारण, मृतकको विवरण (पुरुष र महिलाको उमेर), शारीरिक तथा मानसिक अपाङ्गताको विवरण पुरुष महिलाअनुसार, उमेर, रेडियोको सङ्ख्या, कृषि र घरेलु उद्योग, कृषक क्रम सङ्ख्या ।

व्यक्तिगत लगतमा परेका विषयहरु – परिचयात्मक विवरण, परिवारका प्रत्येक व्यक्तिको विवरण, परिवारका व्यक्तिको नाम थर, आमाको क्रम सङ्ख्या, नाता, लिङ्ग, उमेर, जन्मस्थल, जन्म स्थल यस जिल्लामा नभए (यस जिल्लामा बसोबास अवधि, बसोबास गर्नुको मुख्य कारणं), नागरिकता, मातृभाषा, धर्म, लेखपढ, शैक्षिक योग्यता, वैवाहिक स्थिति, मातृत्व जायजन्म, आम्दानी हुने काममा थियो थिएन (गएको ७ दिनभित्र आम्दानी हुने काममा थियो थिएन), काममा थिएन भने कामको खोजीमा थियो थिएन, बितेको एक वर्ष भित्र कम्तिमा ८ महिना कुनै आम्दानी हुने काम गरे नगरेको, आम्दानी हुने काममा थिएन भने कारण, गत वर्षमा ८ महिना आम्दानी हुने काम गरेको भए (व्यवसाय, काम गर्दाको तह) ।

परिवारमा भएका सुविधामा रेडियोको सङ्ख्या बाहेक अरु सुविधा हटाइएको छ। घरको अरु विवरण पनि हटाइएको छ। व्यक्तिगत लगतमा 'आमाको क्रमसंख्या', 'जिल्लामा बसोबास गरेको अवधि' र 'बसोबासको कारण' थपिएका छन् । यस पटक श्रमशक्ति (विगत सात दिनको काम) थपिएको छ ।

जनगणना २०४८

गणनामा पारिवारिक लगतमा परेका विषयहरु यस प्रकारका छन् – परिचयात्मक विवरण, परिवारले प्रयोग गरेको घरको क्रम सङ्ख्या, घरको किसिम, परिवारको क्रम सङ्ख्या, परिवार मुलीको नाम थर, परिवारका सदस्य सङ्ख्या, परिवारले प्रयोग गरेको घर/घरखण्डको स्वामित्व, बितेको बाह्र महिनामा परिवारमा कसैको मृत्यु भए नभएको, परिवारमा अनुपस्थित भएका व्यक्ति विदेश गएका भए विवरण, कृषिको चलन, परिवारले कृषि बाहेक कुनै साना घरेलु व्यवसाय चलाएको भए विवरण र कामदार सङ्ख्या, परिवारको प्रयोगमा रेडियो ट्रान्जिष्टर छ छैन ।

पारिवारिक लगत अघिल्लो गणनामा भन्दा केही फरक छ। 'घरको प्रकार' तथा 'परिवारले प्रयोग गरेको घर/घरखण्ड'को उपभोग थपिएको छ। जिल्ला भित्र कृषिमा प्रयोग भएको जग्गाको क्षेत्रफल तथा पाल्तु चौपायको सङ्ख्या पनि थप विषय हुन्। परिवारले चलाएको गैरकृषि साना व्यवसायमा नियमित रुपमा काम गर्ने कामदार सङ्ख्या पनि थपिएका छन्। रेडियोको साथै ट्रान्जिष्टर पनि राखिएको छ।

व्यक्तिगत लगतमा परेका विषयहरु – परिचयामक विवरण, क्रम सङ्ख्या, परिवारका व्यक्तिको नाम थर, जातजति, पुरुष-महिला, मुलीको नाता, धर्म, भाषा, नागरिकता, जन्मस्थान, एक वर्ष अघिको बसोबास, लेखपढ, पास गरेको तह, स्कुल जाने नजाने, वैवाहिक स्थिति, जायजन्म, १२ महिनामा भएको जायजन्म, बितेको १२ महिनामा गरेको काम, काम गरेको महिना, गरेको काम, काम गरेको ठाउँ, काम गर्दाको तह, काम नगर्नाको कारण।

आमाको क्रम सङ्ख्या हटाइएको छ। नयाँ विषयमा व्यक्तिको 'जातजाति' थपिएको छ। एक वर्ष अघिको बसोबास गरेको ठाउँ, पछिल्लो बच्चा जन्मेको साल र महिना पनि थप भएका छन्। बितेको १२ महिनामा गरेको काम र काम गरेको अवधि पनि यस पटक थप भएका हुन्। व्यक्तिले बोल्ने भाषामा मातृभाषा र दोस्रो भाषा राखिएको छ।

जनगणना २०५८

यो गणनाको घर/परिवार सूचीकरण लगत (पारिवारिक लगत फाराम) २००९/११ सालको जस्तै छोटो छ। यो सबै घर र परिवारको लगत लिने फाराम हो। ठाउँ-ठेगाना बाहेक यो फाराममा परेका विषय यस प्रकार छन् – घर र परिवार क्रमसङ्ख्या, परिवार मुलीको नाम थर, परिवार मुलीको अन्य बोलाउने प्रचलित नाम, जम्मा परिवार सङ्ख्या (जम्मा, पुरुष, महिला), छानिएका घर/परिवार क्रमसङ्ख्या।

लगत-१ सबै घर परिवारमा भरिने फारामलाई तीन खण्डमा बाँडिएको छ – परिचयात्मक विवरण, पारिवारिक विवरण तथा व्यक्तिगत विवरण। परिचयात्मक विवरणमा परेका विषयहरु यस प्रकार छन् – ठाउँ ठेगाना (जिल्ला, गा.वि.स., वडा नं., गाउँ/बस्ती/टोल), घर क्रम सङ्ख्या, परिवार क्रम सङ्ख्या, परिवारमा जम्मा व्यक्ति (पुरुष, महिला) सङ्ख्या।

लगत-२ छनोटमा परेका घर/परिवारमा मात्र भरिने फाराम हो। पारिवारिक विवरणमा परेका विषयहरु यी हुन् – घरको प्रकार, कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको जग्गाको क्षेत्रफल, कृषि प्रयोजनले पालेका चौपाया र पन्छी सङ्ख्या, महिलाको स्वामित्वमा भएको घर जग्गा र जग्गाको क्षेत्रफल, महिलाको पेवा दाइजोको पाल्तु चौपाया, गैर कृषि साना व्यवसाय, परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएको भए निजको विवरण।

लगत-१ को व्यक्तिगत विवरणमा परेका विषय यी हुन् - क्रम सङ्ख्या, परिवारका व्यक्तिको नाम थर, लिङ्ग (पुरुष/स्त्री), उमेर, जात/जाति, मुलीको नाता, धर्म, भाषा, नागरिकता तथा अपाङ्गता। लगत-२ पनि तीन खण्डमा बाँडिएको छ। परिचयात्मक विवरणमा परेका विषयहरु यस प्रकार छन् – ठाउँ ठेगाना (जिल्ला, गा.वि.स., वडा नं., गाउँ/बस्ती/टोल), घरको क्रम सङ्ख्या, परिवारको क्रम सङ्ख्या, परिवारमा जम्मा व्यक्ति (पुरुष, महिला) सङ्ख्या। पारिवारिक विवरणमा परेका विषयहरु – पिउने पानीको स्रोत, खाना पकाउन प्रयोग हुने इन्धन, बत्ती बाल्न प्रयोग हुने इन्धन, चर्पीको व्यवस्था, परिवारमा भएका सुविधाहरु।

लगत-२ को व्यक्तिगत विवरणमा परेका विषय यस प्रकार छन् – क्रम सङ्ख्या, परिवारका व्यक्तिको नाम थर, लिङ्ग, उमेर, जन्मस्थल, बसोबास गरेको अवधि, बसोबास गर्नुको कारण, पाँच वर्ष अघिको बसोबास, लेखपढ, उत्तीर्ण गरेको तह र पढाइको मुख्य क्षेत्र, हाल स्कुल जाने वा नजाने, वैवाहिक स्थिति, पहिलो पटक विवाह गर्दाको उमेर, हालसम्मको जायजन्म, वितेको १२ महिनामा भएको – जन्म, गरेको काम, कामको समय, आर्थिक कामको विवरण, काम गरेको सङ्घ संस्था क्षेत्र वा निकाय, काम गर्दाको तह, काम नगरेको भए कारण, र १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्ति परिवारमा कोसँग बसेका छन्।

यी विषयहरु थपिएका हुन् – घरायसी उपभोग्य सुविधा, महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी प्रश्न, लैङ्गिक विभेदका मुद्दाहरुलाई सम्बोधन गर्ने प्रश्न, विवाहित भए विवाहको प्रकार, १६ वर्ष मुनिका केटाकेटी परिवारमा कोसँग बसेका छन्, र विस्तारित आर्थिक काम।

जनगणना २०६८

यस जनगणनाको घर/परिवार सूचीकरण लगतमा परेका विषयहरु यस प्रकार छन् – गणना क्षेत्रको परिचयात्मक विवरण; घर क्रमसङ्ख्या; परिवार क्रमसङ्ख्या; परिवारमुलीको नाम, थर, जातजाति; परिवारका सदस्य (थप तेश्रो लिङ्गी समेत); परिवारले कृषि प्रयोजनको लागि – चलन गरेको जग्गा र क्षेत्रफल; तथा पालेका पशुपन्छी र सङ्ख्या; र परिवारले चलाएको कृषि बाहेकका साना घरेलु व्यवसाय । पछिल्ला तीन विषय २०५८ सालको जनगणनामा लगत-१ मा पनि परेका थिए ।

लगत-१ को परिचयात्मक विवरणमा परेका विषय – गणना क्षेत्रको ठाउँ ठेगाना; घर र परिवार क्रमसङ्ख्या; परिवारमुलीको नाम, थर, लिङ्ग; परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य (जम्मा पुरुष र महिला); परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति (स्वदेशभित्र रहेका वा विदेश गएका) जम्मा (पुरुष र महिला) ।

पारिवारिक विवरणमा परेका विषय यस प्रकार छन् – घरको स्वामित्व र बनौट; पिउने पानीको श्रोत; खाना पकाउने इन्धनको प्रयोग; बत्ती बाल्ने साधन; चर्पीको प्रयोग; परिवारले प्रयोग गरेका सुविधाका साधनहरु; महिलाको नाममा रहेको घर, जग्गा र जग्गाको क्षेत्रफल; विगत १२ महिनामा परिवारमा कसैको मृत्यु भएको भए मृतकको विवरण र मृत्युको कारण; परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएको भए विदेश जानुको कारण र व्यक्तिको विवरण ।

व्यक्तिगत विवरणमा परेका विषयहरु – क्रमसङ्ख्या; परिवारका सदस्यको नाम, थर; परिवार मूलीसँगको नाता; लिङ्ग; उमेर; जात/जाति; वैवाहिक स्थिति, पहिलो विवाह गर्दाको उमेर; धर्म; मातृभाषा र दाश्रो भाषा; नागरिकता; शारीरिक वा मानसिक अपाङ्गता भएको/नभएको; लेखपढ गर्न जानेको/नजानेको; लेखपढ गर्न जानेको भए उत्तीर्ण गरेको तह, क्षेत्र र विषय ।

लगत-२ को परिचयात्मक विवरणका विषयहरु – गणना क्षेत्रको परिचयात्मक विवरण; लगत-१ को घर र परिवार क्रमसङ्ख्या; परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्ति सङ्ख्या जम्मा, पुरुष र स्त्री ।

व्यक्तिगत विवरणका विषयहरु – परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिको नाम; लिङ्ग (पुरुष/महिला); उमेर; वैवाहिक स्थिति; जन्मस्थल; अहिलेको ठाउँमा बसोबास गरेको अवधि; बसोबासको मुख्य कारण; पाँच वर्ष अघिको बसोबास; विवाह भएका १५ देखि ४९ वर्ष सम्मका महिलाले – हालसम्म जीवित जन्माएका सन्तानको विवरण; वितेको १२ महिनामा जीवित जन्माएका बच्चा; वितेको १२ महिनामा गरेको – काम र समयावधि; ठाउँ, आर्थिक काम गर्दाको हैसियत; वितेको आर्थिक रुपले सक्रिय नहुनुको कारण; १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका केटाकेटी कोसँग बसेका छन् ?

जनगणना २०७८

यस पटकको गणनाको घर तथा घरपरिवार सूचीकरण फाराममा परेका विषयहरु यस प्रकार छन् – गणना क्षेत्रको परिचयात्मक विवरणमा प्रदेश थपिएको छ, घर क्रमसङ्ख्या; परिवार क्रमसङ्ख्या; परिवार मुलीको नाम, थर, जातजाति; अक्सर बसोबास गर्ने जम्मा सदस्य (अन्य लिङ्गी समेत); परिवारले कृषि प्रयोजनको लागि – चलन गरेको जग्गा र क्षेत्रफल; पालेका पशुपन्छी र सङ्ख्या; र परिवारले चलाएको कृषि बाहेकका साना घरेलु व्यवसाय । पछिल्ला तीन विषय २०६८ सालको जनगणनामा लगत-१ मा परेका थिए ।

मुख्य प्रश्नावली तीन खण्डमा बाँडिएको छ – परिचयात्मक, पारिवारिक तथा व्यक्तिगत खण्ड । परिचयात्मक खण्डमा प्रदेश तथा परिवारमा अनुपस्थित सङ्ख्या (स्वदेश र विदेशमा गएका) राखिएको छ ।

पारिवारिक खण्डका विषय यस प्रकार छन् – घरको स्वामित्व र बनौट (जग, बाहिरी गारो, छाना, भुइँ), खानेपानीको स्रोत; खाना पकाउने इन्धनको प्रयोग; बत्ती बाल्ने साधन; चर्पीको प्रयोग; परिवारले प्रयोग गरेका सुविधा तथा साधनहरु; महिलाको नाममा रहेको घर, जग्गा र जग्गाको क्षेत्रफल; परिवारले चलाएको घरेलु व्यवसाय र सञ्चालक; विगत १२ महिनामा परिवार भएको मृत्यु विवरण (नाम, थर, लिङ्ग, उमेर, १५ वर्षदेखि ४९ वर्षसम्म महिलाको मृत्यु हुँदाको अवस्था कारण); परिवारमा अनुपस्थित (विदेश गएको व्यक्तिको विवरण - नाम थर, लिङ्ग, उमेर, शैक्षिक तह, गएका् अवधि, कारण, गएको देश) ।

व्यक्तिगत खण्डमा परेका विषयहरु – क्रमसङ्ख्या; परिवारका सदस्यको नाम, थर; परिवार मुलीसँगको नाता; लिङ्ग (पुरुष, महिला); उमेर (जन्म मिति र पूरा भएको वर्ष); जन्म दर्ता (५ वर्ष र मुनि उमेरकालाई); जात/जाति; पुर्खाको भाषा; मातृभाषा;

दोस्रो भाषा; धर्म; नागरिकता; वैवाहिक स्थिति, विवाह गर्दाको उमेर (१० वर्ष र माथि उमेरका व्यक्तिलाई); ५ वर्ष र माथिका व्यक्तिको शैक्षिक विवरण (लेख, पढ, शैक्षिक संस्थामा गए नगएको, उत्तीर्ण तह, अध्ययनको क्षेत्र);

बसाइँसराई सम्बन्धी विवरण (जन्मस्थान, जिल्ला वा देश, पहिलेको बसोबास-स्थान, जिल्ला/देश, नगर वा गाउँ, बसाइँ सरेको अवधि, बसाइँसराईको कारण); १५ वर्षदेखि ४९ वर्षसम्मका विवाहित महिलाको प्रजनन सम्बन्धी विवरण (जीवित जन्मेका बच्चा सङ्ख्या, मृत्यु भएका बच्चा सङ्ख्या, १२ महिनामा जीवित जन्मेका बच्चा सङ्ख्या); १८ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिका कोसँग बसेका छन्; अपाङ्गता सम्बन्धी विवरण;

१० वर्ष वा माथि उमेका व्यक्तिको आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी विवरण – आर्थिक काम गरेको महिना सङ्ख्या, कामको किसिम, काम गरेको ठाउँ/संस्थामा हुने वस्तु वा सेवाको उत्पादन, काम संलग्नताको प्रकार, कामको संस्थागत क्षेत्र, ६ महिनाभन्दा कम समय आर्थिक काम गर्नुका वा कुनै काम नगर्नुका कारण, र गत १२ महिनामा कामको खोजीमा थियो वा थिएन ।

(टिप्पणी – यस पटकको जनगणनामा सामुदायिक विवरण पनि सङ्कलन गरिएको थियो । सामुदायिक प्रश्नावलीका छ खण्डमा यी विषय परेका छन् – परिचयात्मक विवरण, वडाको आधारभूत विवरण, जात/जाति तथा मातृभाषा सम्बन्धी विवरण, वडाभित्र रहेका सेवा सुविधाको विद्यमान अवस्था, शहरी सेवा सुविधामा वडाबासीको पहुँचको अवस्था, तथा विपद् जोखिमको अवस्था ।)

१९६८ देखि २०७८ सम्मका जनगणनामा समावेश भएका विषयहरुको सारांश टिपोट बक्स ३.१ देखि ३.५ सम्म प्रस्तुत गरिएको छ ।

बक्स ३.१ : पहिला चार जनगणनामा समावेश विषय				
जनगणना १९६८	**जनगणना १९७७**	**जनगणना १९८७**	**जनगणना १९९८**	
फाराम नम्बर २	**फाराम नम्बर २**	**फाराम नम्बर २**	**फाराम १**	**फाराम २**
मौजा	मौजा नम्बर, गाउँ	मौजा	सहीछाप	सिलसिलेवार नम्बर
घरको किसिम	घरको किसिम	घरको किसिम	सिलसिलेवार नम्बर	टोल गाउँ मौजा
जात	जात	जात	मुख्य मानिसको नाम	उमेर
उमेर	जम्मा जहान	जम्मा जहान	जात	मर्दानाको पेशा
काम दिन सक्ने	जागिरे र ढाके	जागिरे र ढाके	उमेर	जनाना
काम दिन नसक्ने	पेन्सन पाउने र नपाउने	पेन्सन पाउने र नपाउने	जम्मा- मर्द, जनाना, दुवै	दुवै जम्मा
इलम	नोकर र बाँधा	नोकर र बाँधा	मर्दानाको पेशा	मोगलानीयाँ
चौपाया	करिया	उमेर	जनाना	चौपाया, गाडा
गाडा	उमेर	काम दिन सक्ने र नसक्ने	दुवै जम्मा	कैफियत
डोली	काम दिन सक्ने	रोगी	मोगलानीयाँ	
कैफियत	इलम	इलम	चौपाया, गाडा	
	मत	मत	कैफियत	
	चौपाया, गाडा, डोली	चौपाया, गाडा, डोली		

बक्स ३.२ : २००९/११ सालदेखि २०२८ सालसम्मका जनगणनामा समावेश विषय					
जनगणना २००९/११		**जनगणना २०१८**		**जनगणना २०२८**	
उपस्थित	**अनुपस्थित**	**घरपरिवार लगत**	**व्यक्तिगत लगत**	**परिवार लगत**	**व्यक्तिगत लगत**
नाम	नाम	घरधुरी सङ्ख्या	व्यक्तिको नाम जात	१ वर्ष भित्र	व्यक्तिको नाम थर
नाता	नाता	घर खण्ड सङ्ख्या	मूली सँगको नाता	नरसदस्यको विवाह, पारपाचुके	मुलीको नाता
जात	जात	परिवार सदस्य सङ्ख्या	मर्द वा जनाना	परिवारमा मृत्यु, अनुपस्थित	लिङ्ग
धर्म	धर्म	मुख्यको नाम जात उमेर	पूरा पुगेको उमेर	शारीरिक मानसिक कमजोरी	उमेर वर्ष महिना
लिङ्ग	लिङ्ग	उपस्थित अनुपस्थित सङ्ख्या	धर्म	कृषि पेशा	जन्मस्थल

बक्स ३.२ : २००९/११ सालदेखि २०२८ सालसम्मका जनगणनामा समावेश विषय					
जनगणना २००९/११		**जनगणना २०१८**		**जनगणना २०२८**	
उपस्थित	**अनुपस्थित**	**घरपरिवार लगत**	**व्यक्तिगत लगत**	**परिवार लगत**	**व्यक्तिगत लगत**
उमेर	उमेर	१ वर्ष भित्र जन्मेका सङ्ख्या	मातृभाषा	जग्गा कमोद, पशुपालन	नागरिकता
वैवाहिक स्थिति	गएको ठाउँ	मरेका सङ्ख्या, उमेर	जन्मस्थल		धर्म
लेखपढ		जग्गा कमोद वा पशुपालन	नागरिकता	घर गणना	मातृभाषा
मातृभाषा			लेखपढ	घरको किसिम	वैवाहिक स्थिति
दोस्रो भाषा		घर सङ्ख्या	पूरा गरेको शिक्षा	१ वर्ष भित्र घर निर्माण	मातृत्व (जायजन्म)
कमाइ-पेशा		घरमा बसोबासको अवस्था	विवाह सम्बन्ध	चलन भएको घर सङ्ख्या	लेखपढ
आश्रितको पेशा		घरको किसिम र चलन	मातृत्व	चलन भएको कोठा सङ्ख्या	शैक्षिक स्तर
काम भए		चलन भएका जम्मा कोठा	आमदानी हुने काम	शौचालय	आर्थिक काम
नभएको					
		घर/घरखण्डको उपयोग	काममा नभए कारण	बिजुली जडान	आर्थिक काम गर्ने ठाउँ
		मासिक बहाल	पेशा	टेलिफोन जडान	पेशा
		घर भित्र कलधारा	व्यवसाय	घरमा बसेका परिवार सङ्ख्या	व्यवसाय
		शौचालय	काम गर्दाको तह		आर्थिक स्तर
		बिजुली जडान			काममा नहुनाको कारण

बक्स ३.३ : २०३८ सालदेखि २०४८ सालसम्मका जनगणनामा समावेश विषय			
जनगणना २०३८		**जनगणना २०४८**	
परिवार लगत	**व्यक्तिगत लगत**	**पारिवारिक लगत**	**परिवारमा सबैलाई सोध्ने**
घर क्रम सङ्ख्या	परिवारको व्यक्तिको नाम थर	घरको क्रम सङ्ख्या	परिवारका सदस्यको नाम थर
परिवार क्रम सङ्ख्या	आमाको क्रम सङ्ख्या	घरको प्रकार	जातजाति
मुलीको नाम थर	मुलीको नाता, लिङ्ग, उमेर	परिवारको क्रम सङ्ख्या	पुरुष वा स्त्री, उमेर
परिवारमा उपस्थित सदस्य सङ्ख्या	जन्मस्थल	मुलीको नाम थर	मुलीको नाता
परिवारमा अनुपस्थित सदस्य सङ्ख्या	यस जिल्लामा बसोबासको अवधि	परिवारको सदस्य सङ्ख्या	धर्म, बोल्ने भाषा, जन्मस्थल
मृतकको विवरण र उमेर	यस जिल्लामा बसोबासको कारण	प्रयोग गरेको घर/घरखण्ड	१ वर्ष अघिको बसोबास
शारीरिक मानसिक कमजोरी	नागरिकता	१२ महिना भित्र भएको मृत्यु	लेखपढ
सङ्ख्या, उमेर	मातृभाषा	अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएको ठाउँ	जायजन्म
रेडियो सङ्ख्या	धर्म	विदेश जानुको कारण	पछिल्लो बच्चाको जन्म
कृषि, घरेलु उद्योग	लेखपढ	कृषि कार्यमा चलन गरेको जग्गा क्षेत्रफल	वैवाहिक स्थिति
जवाफ दिनेको सही	शैक्षिक योग्यता		१२ महिनामा गरेको काम
	वैवाहिक स्थिति	कृषिमा पालेका चौपाया सङ्ख्या	काम गरेको अवधि महिना
	मातृत्व (जायजन्म)	साना घरेलु उद्योग	के काम गरेको
	आम्दानी हुने काम	रेडियो, ट्रान्जिष्टर	काम गर्दाको हैसियत
			काम नगरेको कारण

बक्स ३.४ : २०५८ र २०६८ सालको जनगणनामा समावेश विषय					
जनगणना २०५८			**जनगणना २०६८**		
घरपरिवार सूचीकरण	**लगत – १**	**लगत –२**	**घरपरिवार सूचीकरण**	**लगत – १**	**लगत – २**
ठाउँ ठेगाना	परिचयात्मक विवरण	परिचयात्मक विवरण	ठाउँ ठेगाना	परिचयात्मक विवरण	परिचयात्मक विवरण
घर क्रम सङ्ख्या	ठाउँ ठेगाना	ठाउँ ठेगाना	घर क्रम सङ्ख्या	ठाउँ ठेगाना	ठाउँ ठेगाना
परिवार क्रम सङ्ख्या	घर क्रम सङ्ख्या	घरको क्रम सङ्ख्या	परिवार क्रम सङ्ख्या	घर क्रम सङ्ख्या	लगत १ को
परिवार मुलीको नाम थर	परिवार क्रम सङ्ख्या	परिवारको क्रम सङ्ख्या	परिवार मुलीको नाम थर	परिवार क्रम सङ्ख्या	घर क्रम सङ्ख्या
मुलीको बोलाउने नाम	परिवारमा सदस्य सङ्ख्या	परिवारमा जम्मा व्यक्ति	परिवार सदस्य सङ्ख्या	मुलीको नाम थर	परिवार क्रम सङ्ख्या
जम्मा सदस्य सङ्ख्या		पारिवारिक विवरण	पुरुष, स्त्री, तेश्रो लिङ्गी	परिवार सदस्य सङ्ख्या	परिवारको सदस्य “
छानिएको घर/परिवार	पारिवारिक विवरण	पिउने पानीको श्रोत	कृषिको जग्गा क्षेत्रफल	अनुपस्थितको सङ्ख्या	व्यक्तिगत विवरण
क्रम सङ्ख्या	घरको प्रकार	खाना पकाउने इन्धन	पालेका पशुपक्षी सङ्ख्या	पारिवारिक विवरण	व्यक्तिको नाम
	घरको स्वामित्व	बत्ती बाल्ने श्रोत	साना घरेलु व्यवसाय	घरको स्वामित्व	लिङ्ग - पुरुष, स्त्री
	कृषि-जग्गाको क्षेत्रफल	चर्पीको व्यवस्था		घरको बनौट	उमेर
	चौपाया पन्छी सङ्ख्या	घरायसी सुविधा		पिउने पानीको श्रोत	वैवाहिक स्थिति
	महिलाको स्वामित्वमा	१२ महिनामा मृत्यु		खाना पकाउने इन्धन	जन्मस्थल
	घर, जग्गा	मृत्युको विवरण		बत्ती बाल्ने साधन	यहाँ बसोबासको अवधि
	महिलाको पेवा	व्यक्तिगत विवरण		चर्पीको प्रयोग	यहाँ बसोबासको कारण
	पाल्तु चौपाया	क्रम सङ्ख्या		परिवारमा भएको सुविधा	पाँच वर्ष अघि बसोबास
	साना व्यवसाय	व्यक्तिको नाम थर लिङ्ग		महिलाको नाममा भएको	जीवित जन्मेका सन्तान
	विदेश गएकाको विवरण	उमेर		घर जग्गा, क्षेत्रफल	१२ महिनामा जन्मेका
		जन्मस्थल		१२ महिनामा मृत्यु	१२ महिनाको काम
	व्यक्तिगत विवरण	बसोबासको अवधि		विदेश गएकाको विवरण	काम गरेको अवधि
	क्रम सङ्ख्या	बसोबासको कारण		व्यक्तिगत विवरण	आर्थिक काम गरेको ठाउँ
	व्यक्तिको नाम थर	पाँच वर्ष अघि बसोबास		क्रम सङ्ख्या	काम गर्दाको हैसियत
	पुरुष/स्त्री	लेखपढ		सदस्यको नाम थर	काम नगरेको कारण
	उमेर	उत्तीर्ण गरेको तह		मूलीसँगको नाता	१६ वर्ष मुनिका केटाकेटी
	जात/जाति	स्कुल जाने गरेको		लिङ्ग	कोसँग बसेका छन्
	मूलीको नाता	वैवाहिक स्थिति		उमेर	
	धर्म	विवाह गर्दाको उमेर		जात/जाति	
	भाषा	जन्मेका छोराछोरी		वैवाहिक स्थिति	
	नागरिकता	१२ महिनामा जन्म		धर्म	
	अपाङ्गताको किसिम	१२ महिनाको काम		मातृभाषा, दोश्रो भाषा	
		कामको किसिम		नागरिकता	
		आर्थिक कामको		अपाङ्गता	

बक्स ३.४ : २०५८ र २०६८ सालको जनगणनामा समावेश विषय					
जनगणना २०५८			**जनगणना २०६८**		
घरपरिवार सूचीकरण	**लगत – १**	**लगत –२**	**घरपरिवार सूचीकरण**	**लगत – १**	**लगत – २**
		विवरण आर्थिक कामको ठाउँ काम गर्दाको तह काम नगरेको कारण १६ वर्ष मुनिका केटाकेटी कोसँग बसेका छन		लेखपढ स्कूल/कलेज जाने उत्तीर्ण गरेको तह	

बक्स ३.५ : २०७८ सालको जनगणनामा समावेश विषय			
जनगणना २०७८			
घर तथा घरपरिवार सूचिकरण फाराम	मुख्य प्रश्नावली		
	परिचयात्मक खण्ड	**पारिवारिक खण्ड**	**व्यक्तिगत खण्ड**
प्रदेश, जिल्ला,	प्रदेश, जिल्ला	**परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व**	**परिवारका सदस्यको**
गाउँ/नगर पालिका, वडा नं.,	गाउँपालिका, नगरपालिका,	**परिवारले प्रयोग गरेको घरको बनोट –**	नाम, थर, परिवारमुलीको नाता,
गणना क्षेत्र, गाउँ/वस्ती/टोल,	वडा नं., गाउँ/बस्ती/टोल	जग, बाहिरी गारो, छाना, भुइँ	लिङ्ग, जन्म मिति र पुगेका वर्ष,
घर/परिवार सम्बन्धी विवरण	गणना क्षेत्र नं.	**परिवारले अक्सर प्रयोग गर्ने –**	जन्म दर्ता (५ वषै वा मुनि उमेका),
घर क. सं., घरको तला,	जनगणना घर क्रम सङ्ख्या	खानेपानीको स्रोत, खाना पकाउने इन्धन	जातजाति, पुर्खाको भाषा, मातृ भाषा,
बनेको अवधि, घरको प्रयोग	जनगणना परिवार क्रम सङ्ख्या	बत्तीको स्रोत, चर्पीको प्रकार	दोस्रो भाषा, धर्म, नागरिकता,
घरमा बसेको परिवार क्र.सं,	परिवार मुलीको नाम, थर	**परिवारमा भएका सुविधा तथा साधन –**	**१० वर्ष वा माथि उमेरका व्यक्तिको –**
परिवार सम्बन्धी विवरण –	सम्पर्क टेलिफोन/मोबाइल	सञ्चारका साधन, यातायातका साधन,	वैवाहिक स्थिति र विवाह गर्दा उमेर
जनगणना घर क. सं.	**परिवारका सदस्यको सङ्ख्या (ज., म., पु.)**	अन्य सुविधा/साधन, कुनै पनि छैन	**५ वर्ष वा माथि उमेरका व्यक्तिको –**
जनगणना परिवार क. सं.	परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य	**महिलाको नाममा घर/जग्गा छ छैन?**	लेख पढ, शैक्षिक संस्थामा गए नगएको,
परिवार मूलीको नाम थर	परिवारमा अनुपस्थित (स्वदेशभित्र)	**परिवारले चलाएको साना घरेलु व्यवसाय**	उत्तीर्ण कक्षा, अध्ययनको क्षेत्र,
परिवारको सदस्य सङ्ख्या –	परिवारमा अनुपस्थित (विदेश गएका)	घरेलु व्यवसायको मुख्य सञ्चालक	बसाइँसराई सम्बन्धी विवरण
पुरुष, महिला, अन्य लिङ्गी		**मृत्यु सम्बम्धी विवरण**	जन्मस्थान सम्बन्धी विवरण
कृषि तथा पशुपन्छीको विवरण		गत १२ महिनामा भएको मृत्यु,	जन्मस्थान, जिल्ला/देशको नाम,
कृषि चलनको क्षेत्रफल हाल बसोबासभन्दा बाहिरको		मृतकको – नाम, थर, लिङ्ग, उमेर, मृत्युको कारण, १५ देखि ४५वर्षका	पहिले बसोबासको अवस्था, **अघिल्लो र पछिल्लो बसाइँसराई**
कृषि चलनको क्षेत्रफल		महिलाको मृत्यु हुँदाको अवस्था	अघिल्लो अक्सर बसोबासको स्थान
पालेका पशुपन्छी सङ्ख्या		**अनुपस्थितको विवरण –**	जिल्ला/देशको नाम
पशु – गाइगोरु, राँगाभैंसी,		हाल विदेशमा भए नभएको, विदेश	अघिल्लो बसोबास नगर/गाउँको नाम

बक्स ३.५ : २०७८ सालको जनगणनामा समावेश विषय			
जनगणना २०७८			
घर तथा घरपरिवार सूचिकरण फाराम	मुख्य प्रश्नावली		
	परिचयात्मक खण्ड	**पारिवारिक खण्ड**	**व्यक्तिगत खण्ड**
याकनाक चौरी, भेडा		विदेश गएका व्यक्तिको विवरण –	**पछिल्लो स्थानमा सरेको अवधि**
बाखा			
च्याङ्ग्रा,, सुँगुर बङ्गुर।		नाम, थर, लिङ्ग, विदेश जाँदाको	बसाइँसराइको कारण
		उमेर,	
घोडा खच्चर गधा, अन्य		विदेश जाँदाको शैक्षिक तह	**प्रजनन सम्बन्धी विवरण**
पन्छी – कुखुरा हाँस, अन्य		गएको अवधि, गएको कारण र देश	(१५-४५ वर्षका विवाहित महिला)
अन्य विवरण			हालसम्म जीवित जन्मेका बच्चा
			सङ्ख्या
सरकारी अनुदानमा			जीवित जन्मेकामध्ये मृत्यु भएका
आवासीय घर निर्माण			गत १२ महिनामा जीवित जन्मेका
बैंक/वित्तीय संस्थामा			**१८ वर्षभन्दा कम उमेरका**
खाता			**बालबालिका**
हुने महिला पुरुष सङ्ख्या			कोसँग बसेका छन्
प्राविधिक/व्यावसायिक			**अपाङ्गता सम्बन्धी विवरण**
तालिम प्राप्त व्यक्ति संख्या			अपाङ्गताको प्रकार
बैंक, सरकारी वा वित्तीय			**आर्थिक कृयाकलाप सम्बन्धी विवरण**
संस्थाबाट ॠण सविधा			(१० वर्ष वा सोभन्दा माथि उमेरका
			लागि)
			गरेको मुख्य आर्थिक काम,
			काम गरेको ठाउँको नाम र उत्पादन
			हुने वस्तु वा सेवाको किसिम
			काममा संलग्नताको प्रकार
			आर्थिक कामको संस्थागत क्षेत्र
			आर्थिक काम नगर्नाको कारण
			कामको खोजीमा भए नभएको

परिच्छेद ४

अवधारणा तथा परिभाषा

मेरो विभ्रान्त भो बुद्धि दोधारे बोलिले गरी,
जस्मा श्रेय छ त्यै यौटा आज्ञा होस् निश्चयै गरी ।
(कोमलगीता ३:२)

गीतामा अर्जुनले उपदेश नबुझ्रेर श्रीकृष्णलाई अर्थ स्पष्ट पार्न गरेको अनुरोध –
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयात् ॥
(भगवद्गीता, ३:२)

कसैले भन्न खोजेको कुराको दोधारे अर्थ लाग्न गयो भने यसले अन्योल सिर्जना गर्छ । महाभारतको लडाइँ शुरु हुने समयमा अर्जुनलाई यस्तै भएछ । प्रश्नावलीको सन्दर्भमा पनि कुरा यस्तै हो । भाषा स्पष्ट र ठिक भएन भने जे भन्न वा सोध्न खोजिएको हो त्यो अर्थ लाग्दैन । प्रश्नको सही अर्थ नलागेपछि सही जवाफ आउँदैन । सही जवाफ नआए गणनाको सार्थकता रहँदैन । गणना दोषयुक्त हुन्छ । गणनाले दिने नतिजा काम लाग्ने हुँदैनन् । यस्ता नतिजाका आधारमा गरिने निर्णय त्रुटिपूर्ण हुन सक्छन् ।

***

जनगणनामा विशेष खालको अर्थ बुझाउन पारिभाषिक शब्दहरु प्रयोग भएका हुन्छन् । पारिभाषिक शब्दहरुको अर्थ स्पष्ट हुनु पर्छ । अर्थ स्पष्ट नभए शब्दको अपव्याख्या भएर गलत अर्थ लाग्ने सम्भावना बढ्छ । यस्तो अपव्याख्या गणक वा उत्तरदाता जसबाट भएको भए तापनि यसले लगत सङ्कलनमा वा सङ्कलित विवरणमा त्रुटि बढाउँछ । शब्दहरुको राम्रो परिभाषा आवश्यक हुन्छ । सेल्जरले आँकडा सङकलन, सञ्चयन तथा प्रसारणमा प्रयोग हुने परिभाषा एवं अवधारणालाई देशको साङ्ख्यिकीय प्रणालीको चट्टानी आधार मानेका छन् ।

“The definitions and concepts used in the collection, compilation, and dissemination of statistics are the rocks on which the statistical contour of a country are built.” (Seltzer, 1994, p. 5)

प्रारम्भिक चरणमा निश्चित गर्नुपर्ने कुरामा गणनामा प्रयोग हुने अवधारणा र परिभाषा पर्छन् । गणना हुनुभन्दा पहिले निर्धारण भएको अवधारणा र परिभाषा गणक र उत्तरदाताले एकै प्रकारले राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ । परिभाषा सरल र बुझिने हुनुपर्छ ।

राम्रो परिभाषा कस्तो हुन्छ ? के-के गुण भएमा परिभाषा राम्रो मानिन्छ ? कार्लिन र क्रेनिचका अनुसार राम्रो परिभाषाका गुण यस प्रकार छन् – प्रयोगकर्ताले बुझ्न सजिलो हुनुपर्छ, परिभाषाको विषय गणना गर्न सकिने हुनुपर्छ, चल्तीको रीति-विधान बमोजिम प्रयोगमा ल्याउन सकिने हुनुपर्छ, उपलब्ध बजेट भित्र विवरण सङ्कलन गर्न सकिने हुनुपर्छ । (Carlin & Crenich, 1979, p. 933)

राम्रो परिभाषामा यी विषय पनि पर्छन् – सामान्य भाषाको प्रयोग गर्ने, अस्पष्टता हटाउने, विरोधाभास हटाउने (असङ्गति हटाउने), समेटिनु पर्ने जति सबै समावेश गर्ने, असान्दर्भिक कुरा नराख्ने, र घुमाउरो नबनाउने ।

उपयुक्त सही अवधारणा र परिभाषाको विकास गर्ने काम कठिन हुन्छ । क्यासले र लुरीले यो काम गणनाको प्रकृतिमा भरपर्छ भनेका छन् । उनीहरुले अवधारणा र परिभाषाको विकास गर्दा ध्यान दिनुपर्ने केही मुख्य र चल्तीका नियमहरु यस प्रकार सुझाएका छन् -

- देशको आवश्यकताअनुसार प्रासङ्गिकता हेरेर स्थानीय परिस्थिति र परम्परा अनुकूल रुपान्तर गर्नुपर्छ,
- देशभित्र ठाउँअनुसार हुने भाषा र सास्कृतिक भिन्नताको मूल्याङ्कन गरेर एकै प्रकारको र स्पष्ट उत्तर आउने हुनुपर्छ,

– पारिभाषिक शब्दावलीको पूर्व परीक्षण गरेर मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ ।

गणना गर्दा स्तरीय र प्रामाणिक अवधारणा र परिभाषाको प्रयोगमा सँधैं जोड दिइन्छ । मानिसको प्रत्यक्ष ज्ञान बनाउन, भाषाको महत्व दर्शाउन रोजर्स आदिले एस्कीमोले प्रयोग गर्ने भाषाको उदाहरण दिएका छन् – उनका अनुसार अङ्ग्रेजी बोल्ने मानिसले 'हिउँ' भन्न एउटा शब्द मात्र प्रयोग गर्छन् भने एस्कीमोले कम्तीमा १२ थरिका छुट्टै हिउँका नाम भन्न सक्छन् । अङ्ग्रेजीमा विशेषण नलगाई भन्नुपर्दा हिउँको एउटा मात्र शब्द हुन्छ । अर्कोतर्फ, एस्किमोले विशेषण नै नलगाई बनेका शब्दहरु प्रयोग गरेर विभिन्न थरीका हिउँ छुट्याउँछन् । (Rogers et al., 1976, p. 17)

नेपालको हिमाली भेकमा पाइने 'चौंरी'-को उदाहरण लिऊँ । 'चौंरी भनेको हिमालमा पाइने गाई' हो मात्र भनेर परिभाषा दियो भने अपूरो हुन्छ । कसैले चौंरी भनेको हिमालमा पाइने पुच्छर झुप्प परेको, तीखा सिङ, होचो र मोटो शरीर भएको गाई बुझ्छन् । कसैले भाले याक र पोथी नाक हो भन्लान् । डोल्पा जस्तो हिमाली जिल्लामा गयो भने चौंरीमात्र भन्दा कम सङ्ख्या आउन सक्छ । त्यहाँका बासिन्दाले नश्ल र मिश्रणको आधारमा खास चौंरी र ठिमाहालाई छुट्टाछुट्टै नामले चिन्छन् । हामीले हेर्दा सबैलाई चौंरी नै भनिन्छ । याक र स्थानीय गाईबाट जन्मेको झोपा (भाले) वा झोपाकी (पोथी) हुन्छ । यस्तै, पहाडको साँढे र धिमु (नाक) बाट जन्मेको डिम्जो (भाले) र झोमु (पोथी) हुन्छ । यस्तै अरु नामहरु आउँछन् – तोल्बु, तोल्मु, घार्बु, घार्मु, चाल्बु, चाल्मु आदि । गणनामा सोधिएको चौरीले यी सबैलाई समेट्नुपर्ने हुन्छ ।

गणनामा हुने त्रुटि मध्ये सङ्कलन गरिने विषयको अपर्याप्त परिभाषा हो । परिभाषाले पूर्ण रुपमा समेटेन भने गणना गर्दा छुट्ने वा कम गणना हुने सम्भावना बढी हुन्छ । गणनाको विवरण दब्न जान्छ र गणनाको दोष बढ्न जान्छ । माथिको उदाहरणमा, चौंरीको परिभाषा दिँदा खास चौंरीमात्र भन्न खोजिएको हो वा चौंरीका सबै नश्ल (ठिमाहा समेत) भन्न खोजिएको हो स्पष्ट हुनुपर्छ । उत्तरदाताले बुझेपछि मात्र सही सङ्ख्या आउने भयो ।

परिवारको अवधारणा स्पष्ट नभएमा हुने अलमलबारे उदाहरण तल दिइएको छ । यस्तै, कस्तो व्यक्तिलाई परिवारमा अनुपस्थित मान्ने ? अर्को उदाहरण हो । कस्तोलाई अनुपस्थित भन्ने ? – गणनाको समयमा घरपरिवारमा उपस्थित नभएकोलाई हो कि ? जिल्ला वा देश बाहिर गएकोलाई हो कि ? विदेशमा जन्मेकोलाई हो कि ? औषधोपचारका लागि छोटो समय परिवारबाट बाहिर रहेको व्यक्ति अनुपस्थितमा पर्छ कि पर्दैन ? कति समय परिवारबाट छुट्टिएर अन्यत्र बसेको व्यक्ति अनुपस्थितमा गणना हुन्छ ? परिवारमा उपस्थित र अनुपस्थित छुट्ट्याउन समयसीमा किटान गर्नुपर्छ कि पर्दैन ? आदि ।

उदाहरण

जनगणनामा गन्तीको मुख्य एकाइ व्यक्ति हो । व्यक्ति पहिचान गर्ने मुख्य दुई आधार हुन्छन् – परिवार तथा संस्था । संस्था अन्तर्गत सैनिक शिविर, छाउनी, ब्यारेक, सुधार गृह, झ्यालखाना, छात्रावास, धार्मिक संस्था, अस्पताल आदि पर्छन् । यस्ता संस्थामा बस्ने व्यक्तिहरुको सङ्ख्यालाई संस्थागत जनसङ्ख्या भनिन्छ ।

परिवार भनेको थाहा नपाउने कोही छैन जस्तो लाग्छ । यो शब्द नेपाली बुझ्ने सबैले सुनेको हुनुपर्छ, र सबैले यसको अर्थ लगाउन सक्छन् जस्तो लाग्छ । गाँठी कुरा के हो भने सबैले एकैनासले बुझेर अर्थ लगाउँछन् कि लगाउँदैनन् ? कसैले परिवार भनेको जहान हो भन्छन् । जहानको अर्थ पनि बेग्ला बेग्लै लाग्छ । कसैले यसको अर्थ लोग्ने वा स्वास्नी भन्ने लगाउँछन् । स्वास्नी मानिसले आफ्नो श्रीमान्लाई र लोग्ने मानिसले आफ्नी श्रीमतीलाई जहान भन्ने गर्छन् । कसैले साना ठूला मानिसको समूह भनेर बुझ्लान् । कसैले एकै भान्सामा खाने व्यक्तिको समूह भन्लान् । कसैले एउटै घरमा बसेका सबै भनेर 'एकाघरका जहान' भन्लान् । कसैले श्रीमान्/श्रीमती र छोराछोरीलाई मात्र परिवार भित्र पार्लान् । त्यस्तै, कसैले आफ्ना बाबु आमालाई परिवारमा मिसाएर बुझ्लान् ।

कसैले नाता पर्ने मात्र परिवार हो भन्न सक्छन् । अरु कसैले सँगै बसेका नाता नपर्ने पनि परिवारमा लिन सक्छन् । घरमा बसेका नोकर, भान्छे परिवारमा पर्छन् कि पर्दैनन् ?, दुईजना नाता नपर्ने व्यक्ति सँगै बसेका छन् भने त्यो परिवार हो कि होइन ?, परिवार भनेको व्यक्तिको समूहमात्र हो कि अरु लक्षण पनि हुनु पर्छ ?, एक व्यक्तिमात्र बसेको परिवार हुन्छ कि हुँदैन ? परिवारको परिभाषाले यी र यस्तै कुरा स्पष्ट पार्न सक्नुपर्छ ।

यसकारण, सबै भन्दा पहिले जनगणनामा परिवारको स्पष्ट व्याख्या गर्नु वा अर्थ लगाउनु आवश्यक हुन्छ । पाहुना र परिवारका सदस्यमा के फरक छ ?, परिवारमा उपस्थित र अनुपस्थित कसरी छुट्याउने ?, यस्ता कुरामा पनि परिभाषा स्पष्ट हुनुपर्छ । यो एउटा उदाहरण मात्र हो । जनगणनामा प्रयोग हुने अरु प्राविधिक पारिभाषिक शब्दहरुको पनि यसै गरेर व्यक्तिपिच्छे फरकफरक अर्थ लाग्न सक्छ । कुराको सार उही हो – जनगणनामा प्रयोग भएका प्राविधिक पारिभाषिक शब्दको अर्थ स्पष्ट हुनुपर्छ ।

अब जनगणनामा प्रयोग हुने मुख्यमुख्य पारिभाषिक शब्द र तिनको अवधारण तथा परिभाषातर्फ विचार गरौं । सबैभन्दा पहिले, जनगणनामा कस्को कहाँबाट गणना गरिन्छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ । जनसङ्ख्याको प्रकारअनुसार गणनाको रीतिविधान (Methodology) फरक पर्छ । संयुक्त राष्ट्र सङ्घले जनसङ्ख्याको प्रकार छुटचाएको छ – उपस्थित जनसङ्ख्या, अक्सर बसोबास गर्ने जनसङ्ख्या, सेवा दिनु पर्ने जनसङ्ख्या, र अन्य विशेष प्रकारको जनसङ्ख्या ।

उपस्थित जनसङ्ख्या भनेको ‘गणनाको लागि तोकिएको दिन र समयमा उपस्थित व्यक्तिहरुको सङ्ख्या’ हो । तोकिएको दिन र समय भन्नाले गणनाको दिन भन्दा अघिल्लो रात बिताएको ठाउँलाई लिने गरिन्छ । अक्सर बसोबास गर्ने जनसङ्ख्या भनेको ‘गणनाको समयमा व्यक्ति जहाँ भए तापनि निजको अक्सर बसोबास भएको ठाउँबाट गन्ती गरिएका व्यक्तिहरुको सङ्ख्या’ हो । सेवा दिनु पर्ने जनसङ्ख्यामा दिउसोमात्र जम्मा हुने व्यक्ति, कामदार र छोटो समयका लागि आएका अन्य व्यक्तिहरु पर्दछन् ।

विशेष प्रकारको जनसङ्ख्यामा गन्ती गर्न गाह्रो पर्ने व्यक्ति पर्छन् । यसमा यी व्यक्ति पर्छन् – फिरन्तेहरु, अति दुर्गम र विकट ठाउँमा बस्नेहरु, छोटो समयका लागि देश बाहिर गएकाहरु, गणनाको समयमा छोटो समयका लागि देश भित्र भएका विदेशी नागरिकहरु, शरणार्थीहरु, विदेशमा रहेका स्वदेशी सैनिक र कूटनीतिक व्यक्तिहरु तथा उनिहरुका परिवारहरु, स्वदेशमा रहेका विदेशी सैनिक र कूटनीतिक व्यक्तिहरु तथा उनिहरुका परिवारहरु, दिनहुँ सीमा पार गरेर देशभित्र कामगर्न आउने विदेशी नागरिकहरु, दिनहुँ सीमा पारगरेर विदेशमा कामगर्न जाने स्वदेशी नागरिकहरु, र निश्चित घर नभएका व्यक्तिहरु ।

लगत लिने विधि

माथि उल्लेख भए जस्तै, जनगन्तीका दुई मुख्य विधि छन् – ‘वस्तुतः’ (de facto) गणना विधि तथा ‘विधितः’ (de jure) गणना विधि । वस्तुतः गणना विधिमा गणनाको दिनभन्दा अघिल्लो रात जसले जहाँ बिताएको थियो त्यहींबाट गन्ती गरिन्छ ।

गणनाको समयमा व्यक्ति जहाँ भए तापनि निजको अक्सर बसोबास भएको ठाउँबाट गणना गर्ने विधितः गणना विधि हो । पहिलो तरिकाबाट गणना गर्न सजिलो हुन्छ । दोस्रो तरिकाबाट गणना गर्न पहिलो तरिका भन्दा केही झन्झटिलो भए तापनि यो बढी उपयोगी हुन्छ । यसरी व्यक्तिको बसोबास भएको ठाउँबाट गन्ती गर्दा व्यक्तिहरुको सङ्ख्या र उनीहरुको चालचलन रहनसहन बारे बढी राम्रोसँग जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

बसोबास भन्नाले के बुझिन्छ ? बसोबासको ठाउँ भनेको धेरै जसो जाने-बस्ने गरेको ठाउँ हो । धेरैजसो व्यक्तिहरु एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सरिरहँदैनन् । यिनीहरुको बसोबासको ठाउँ निश्चित र स्पष्ट हुन्छ र गणना गर्न समस्या हुँदैन । अर्कोथरि व्यक्तिहरु चलायमान हुन्छन्, एकै ठाउँमा बसिरहँदैनन् । यस्ता व्यक्तिको गन्ती गर्न अक्सर बसोबासको अवधारणा आवश्यक पर्छ । अक्सर बसोबासको न्यूनतम अवधि किटान गर्नुपर्ने हुन्छ – कुनै ठाउँमा कम्तीमा कति समय बसेपछि त्यहाँ अक्सर बसोबास गरेको मानिन्छ ?

उपरोक्त सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सिफारिस यस प्रकार छ – गणनाको दिन भन्दा ६ वा १२ महिना पहिलेदेखि नियमित रुपमा बस्दै आएको, वा गणनाको दिनभन्दा ६ वा १२ महिना पहिलेको अवधिमा कम्तीमा ६ वा १२ महिना त्यही ठाउँमा नियमित रुपमा बस्ने अभिप्रायले आएको । ६ महिनाको नियमले नसमात्ने व्यक्तिहरु जसको अक्सर बसोबासको नियमित स्थान हुदैन (जस्तै, घरद्वार नभएकाहरु), उनीहरुको अक्सर बसोबासको ठाउँ भनेको गणनाको समयमा उनीहरु जहाँ भेटिन्छन् त्यहिँ नै हो । (UNSD, 2008b; paras. 1.8 – 1.13)

नेपालको जनगणनामा ६ महिनाको अवधिलाई सँघार/आधार (Threshold) मानिएको छ । ६ महिनाको अवधि हेर्दा कृत्रिम जस्तो देखिए तापनि हामीलाई एउटा नियम आवश्यक पर्छ । प्रत्येक व्यक्तिको अक्सर बसोबास एक ठाउँमा मात्र हुनुपर्छ । नेपालको जनसङ्ख्या भनेको नेपाल भित्र बस्ने व्यक्तिहरुको एकमुष्ट सङ्ख्या हो । नेपाल भित्र अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिहरुको सङ्ख्या हो । नेपालमा पारिवारिक सम्बन्ध भएका तर विदेशमा अक्सर बसोबास भएका नेपाली नागरिक अनुपस्थित जनसङ्ख्यामा पर्छन् ।

कसको गणना कहाँबाट ?

पहिलेका चार जनगणनामा 'सकभर स्ववासबाट नै मानिसहरु लेख्ने लेखाउने' उद्देश्य राखिएको थियो । गणनामा बसोबासलाई आधार मानेर जनसङ्ख्याको 'लगत कसेको' थियो ।

पहिलो जनगणनाको सनद नभेटिएको कुरा माथि उल्लेख भैसकेको छ । पहिलो सनद पनि १९७७ सालको जनगणनाको लागि जारी भएको जस्तै थियो होला भन्ने विज्ञको अनुमान छ । १९७७ सालको सनदमा यसो भनिएको छ – 'जागीरे, ढाके लगायत महलमहलमा अंक भर्दा सेन्सस् उठाउनलाई तोकियका दिन कोही मानिस अन्त कहीं गयाको भया पनि जुन गाउं मौजाको वासिन्दाहो उस गाउं मौजामा सो मानिस समेत फाराममा जहां लेख्नु पर्ने मिलाई जम्मा पारी लेख्नु' । १९९८ सालको 'जनसंख्याको काम गर्ने रुलमा' यस्तो उल्लेख छ – 'मुकर्रर भएको दिनको सबै जनसंख्याको लगत लिनु पर्ने हुनाले सो मुकर्रर भएको तारिखको दिन जति जना जहान चौपायी छन् उतिको लगत लिनू दिनू ... केही काम निमित्त अथवा तीर्थवर्त केही दिनको निमित्त मुगलान गएका जवानलाई जम्मा लगतमै लेख्ने गर्नु' (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, दोश्रो खण्ड; पृ. ३०) ।

२००९/११ सालको गणनामा पनि 'स्ववास'-लाई नै जोड दिइएको छ । गणनाको 'परिभाषा र नियमावली'-मा यसो भनिएको छ – 'सबैले आफ्नो आफ्नो वासस्थानबाट लेखाउनु पर्दछ, तर घरको बा परिवारको मानिस ६ महिना भन्दा बढी समयको लागि घर छाडी अन्त गएको र फर्कने निधो नभएको भए छुट्टै लेखाउनू ।' विद्यार्थीको हकमा भने छुट्टै व्यवस्था गरिएको थियो – 'पढ्न जाने विद्यार्थी जति महिनाको लागि बाहिर गएको भएतापनि घरबाट लेखाउनू ।'

२००९/११ साल पछिका गणनाहरुमा कुनै न कुनै रुपमा अक्सर बसोबासको ठाउँलाई मुख्य आधार मानिएको छ । २०४८ साल र यस पछिका गणनामा स्पष्ट रुपमा अक्सर बसोबासको आधारमा रुपान्तरित विधितः गणना (modified de jure) भनिएको छ । यसमा वस्तुत गणनाको अवधारणा पनि मिसिएको हुन्छ ।

नेपालका शुरुदेखि हालसम्मका जनगणनाहरुमा समावेश भएका मुख्यमुख्य विषयका परिभाषा तथा अवधारणाहरुको तुलनात्मक संक्षेप तलका बक्समा दिइएको छ । यी विषय सम्बधिन्त जनगणना निर्देशिकामा आधारित छन् । पछिल्ला गणनाहरुमा थप भएका केही विषय जस्तै कृषिको विवरण, घरायसी सुविधाहरु, अपाङ्गता, प्रजनन आदि विषयहरु यसमा छुटेका छन् ।

बक्स ४.१ : क-कसको विवरण कहाँबाट लेख्ने?	
१९७७	"कसैले अर्काको नोकरी पनि गर्छ तेसको आफ्नो घर खेती जहान पनि छन् भने तेसलाई नोकर नलेखनु उसका घरतर्फबाट लेखनु लेखाउनु" "नोकर बाँधा लेखनु पर्ने ठाउँमा आफ्ना घर खेती जहान छुट्टै भयाकालाई नोकरमा लेखनु पर्दैन" ... "करियाका महलमा ज्युमासियाका जात कमारा कमारीहरु मात्र छुटचाई लेखने गर्नु नोकर बाँधाहरु सो महलमा घुसाई लेखनु हुँदैन" "जागिरे ढाके लगायत महलमहलमा अंक भर्दा सेन्सस उठाउनलाई तोकियका दिन कोही मानिस अन्त कहीँ गयाको भया पनि जुन गाउँ मौजाको वासिन्दा हो उस गाउँ मौजामा सो मानिस समेत फाराममा जहाँ लेख्नु पर्ने मिलाई जम्मा पारी लेख्नु"
१९९८	"मुकर्रर भएको दिनको सबै जनसंख्याको लगत लिनुपर्ने हुनाले सो मुकर्रर भएको तारिखको दिन जति जना जहान चौपायी छन् उतिको लगत लिनू दिनू" "घरघरको लगत गर्दा घरद्वार नभै अर्काका घरमा कोठा लिई डेरा गरी बसेको हकमा जुन घर डेरा गरिबसेको छ त्यो घरवालाको लगत लेखी सकेपछि त्यसैको मुनि घरको सिलसिला नम्बरखानामा नम्वर शून्य लेखी अरु खाना फाराम बमोजिम भर्ने गर्नु" "लोग्नेको घर कहिल्यै नजाने भै माइत वसेकी र विवाह नभएकी छोरी बेटीलाई सम्म माइत तर्फबाट लेख्नू" "केही काम निमित्त अथवा तीर्थवर्त केही दिनको निमित्त मुगलान गएका जवानलाई जम्मा लगतमै लेख्ने गर्नु"
२००९/११	"यसमा सबैले आफ्नो आफ्नो वासस्थानबाट लेखाउनु पर्दछ, तर घरको वा परिवारको मानिस ६ महिना भन्दा बढी समयको लागि घर छाडी अन्त गएको र फर्कने निधो नभएको भए छुट्टै लेखाउनू । यसमा पढ्न जाने विद्यार्थीलाई जति महिनाको लागि बाहिर गएको भए तापनि घरबाट लेखाउनू ।" "केही समयको लागि अर्थात् ६ महिना भन्दा घटीको लागि घरछाडी जानेहरु - तीर्थयात्री, औषधि गर्न जाने विरामी, मुद्दामा जाने, घूमफिरगर्न जानेहरुलाई घरबाट लेखाउनू, त्यस्तै अन्तबाट आएका पाहुना यात्रीहरुलाई पनि त्यस ठाउँमा नलेखाउनू ।"

बक्स ४.१ : क-कसको विवरण कहाँबाट लेख्ने?	
	"अन्तबाट कोही नयाँ मानिस आएको छ र उसको घरमा लेखाई दिने कोही छैन भने या बसाँईनै सरी आएको रहेछ भने त्यही ठाउँबाट उसको जनसंख्या लेखाउनू" "लोग्नेको घर जाँदै नजाने गरी माइत वसेकी छोरी र विवाह मात्र भएको भए सानी भएकीले माइतै पालिएकी छोरीलाई माइतैबाट लेखाउनू घरबाट नलेखाउनू" "नोकर भान्सेको लागि हिड्नेहरुले बसेकै ठाउँबाट अर्थात जहाँ बसेको छ उही ठाउँबाट लेखाउनू, अन्तबाट नलेखाउनू" "सर्कारी र अरु जागिरदारहरु पनि घरछाडी काम गर्न अन्यत्र बस्नु परेको रहेछ भने बसेकै ठाउँबाट लेखाउनू घरबाट नलेखाउनू" "हप्ताको छुट्टीमा आवतजावत गर्ने तर डेरा भने लिई बसेका मानिसहरुलाई भने घरैबाट लेखाउनू पर्दछ डेराबाट लेखाउनू हुदैन" "अखडाका जोगी फकिर, नाबालकखानामा बस्ने केटाकेटी, अनाथालयमा बस्नेहरु, कोढीखानामा बस्नेहरु, जेलमा बस्नेहरु र स्वास्थ्य निवास (स्यानाटोरियम) मा बस्नेहरुलाई बसेकै ठाउँबाट जनसंख्या लिईने छ।" "फिरन्ता माग्नेलाई जनसंख्याको आखिरीमा गनिने छ।"
२०१८	परिवारमा लेखिने व्यक्तिहरु – परिवारका सबै व्यक्ति जो हाल घरै छन् र जो केही समयको लागि अन्त गएका छन्। परिवारमा नलेखिने व्यक्तिहरु – धेरै समयको लागि (६ महिना भन्दा बढी) अन्त जानेहरु, नेपाल भित्र अर्कै जिल्लामा नोकरी गर्न, पढ्न जानेहरु वा विदेश जानेहरु। आफ्नै घरबाट (व्यक्तिगत फाराममा) लेखिने – गाउँ वा गणना क्षेत्रका सबै व्यक्ति जो स्थायी बासिन्दा छन्, स्थायी हुनेगरी बसेका परिवारका सबै मानिस जो घरै नै छन्, र कोही हाल केही समयको लागि (तीर्थ, देश घूमफिर, औषधि गर्न र मुद्दा गर्न) अन्त जाने समेत आफ्नै घरबाट व्यक्तिगत फाराममा लेखिने छन्। विदेशमा ६ महिना भन्दा बढी समयको निमित्त गएकालाई घरबाट लेख्नु हुन्न। जुनठाउँमा छन् उतैबाट लेखिनेहरु – अर्कै जिल्लामा गएका (मालिककै घरमा बसी खाने) नोकर, भान्छे, सरकारी नोकरीमा (हप्ताको छुट्टिमा आउने बाहेक) अन्यत्र बसेकाहरु, अनाथालयमा, स्वास्थ्य निवासमा, जेलमा भएकाहरु जनसंख्यामा नलेखिने – विदेशी दूतावासका व्यक्ति र विदेशी सहायता मिशनका व्यक्तिहरु नेपालमै भए पनि लेखिने छैनन्।
२०२८	– परिवारका सबै व्यक्ति जो गणना समयमा परिवारमै बस्छन् – एकै परिवार – केही समय (६ महिना भन्दा कम) को लागि अन्त गएकाहरु – एकै परिवार – सोही परिवारमा खाई बसेका भान्छे र नोकर – एकै परिवार – त्यही परिवारको भान्सामा खानपीन नगरी खाली वेहान बेलुका आई काम गर्ने नोकर चाकर – भिन्दै परिवार – त्यही घरमा बसोबास गरिरहेका तर आफ्नै भिन्दै भान्सामा खानपीन गर्ने नोकर चाकर – भिन्दै परिवार – धेरै समय (६ महिना भन्दा बढी) को लागि अन्त गएकाहरु – भिन्दै परिवार – नेपाल भित्र अर्कै जिल्लामा पढ्न गएका वा नोकरी गर्न गएकाहरु – भिन्दै परिवार – ६ महिना भन्दा बढी समयका लागि विदेश गएकाहरु – अनुपस्थितमा गणना
२०३८	गणना गरिएको समयमा उपस्थित रहेका प्रत्येक व्यक्तिहरु तथा ६ महिना भन्दा कम समयको लागि परिवारबाट बाहिर गएकाहरुलाई (जस्तैः- तीर्थ यात्रा, औषधि उपचार तथा अध्ययन वा तालिम आदि काममा बाहिर गएका) परिवारमा उपस्थित सरह मानी सोही परिवारबाट गणना गर्ने। ६ महिना भन्दा बढी समयको लागि परिवारबाट बाहिर गएका छन् भने त्यस परिवारबाट गणना नगरी जहाँ गएका छन् त्यहीँबाट गणना गरिने छ।
२०४८	परिवार र व्यक्तिको गणना गर्दा अक्सर बसोबास गरेको ठाउँबाट गणना गर्नुपर्छ। तर अक्सर बसोबास गरेको ठाउँ यकिन नभएकालाई गणना गर्दा ६ महिना भन्दा बढी समयको लागि अन्यत्र गएका छन् भने जहाँ गएका छन् त्यहीँबाट गणना हुने छ। त्यस्तै अक्सर बसोबास गरेको ठाउँ यकिन नभएका र ६ महिना भन्दा बढी समय देखि गणना भएको ठाउँमा बसोबास गरिरहेका भए त्यहीँबाट गणना गर्नुपर्छ।
२०५८	गणना समयमा परिवारहरु जहाँ अक्सर बसोबास गरेका छन्, त्यहीँबाट विवरण लिनुपर्दछ। परिवारबाट अनुपस्थित र विदेश गएका भन्नाले – गणना गर्न लागिएका परिवारको कुनै सदस्य छ महिना र सो भन्दा बढी समयदेखि अथवा केही दिनअघि मात्र गएका भए पनि छ महिना र सो भन्दा बढी समयका लागि मुलुक बाहिर गएका भए अनुपस्थित र विदेश गएका बुझाउँछ।
२०६८	परिवार र व्यक्तिको गणना गर्दा अक्सर (धेरैजसो) बसोबास गरेको ठाउँबाट गर्नुपर्दछ। लामो समयसम्म अनुपस्थित परिवारका सदस्यहरु अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्ति नभएकोले जनगणना प्रयोजनका लागि

बक्स ४.१ : क-कसको विवरण कहाँबाट लेख्ने?	
	तिनीहरुको विवरण यहाँबाट भर्नु पर्दैन । तर, तीर्थयात्रा, औषधोपचार कामले छोटो अवधिको लागि अनुपस्थित सदस्यहरुको चाहीँ त्यही परिवारबाट विवरण भर्नुपर्दछ । गणना समयमा परिवारहरु जहाँ अक्सर बसोबास गरेका छन् ... (जनगणना २०५८ मा जस्तै) ... सामान्यतया बेग्लै बसेको अवस्थामा जहाँ बसेका छन् त्यहीबाट गणना गर्नु पर्दछ । ... साधारणतया यसै परिवारमा बस्ने सदस्य भए गणनाको समयमा अनुपस्थित भए पनि यसै परिवारबाट गणना गर्नु पर्दछ । परिवार र परिवारका सदस्य छुटयाउन आम्दानी खर्च र भान्साको अवधारणा प्रमुख रहेको छ । (नोट - संयुक्त राष्ट्र संघको अवधारणा खाना अथवा अन्य आवश्यकताहरुको व्यवस्था भन्ने वाक्यांशहरु परेका छन् ।)
२०७८	जो व्यक्ति जुन परिवारमा अक्सर बसोबास गर्छन् ती व्यक्तिहरुको सोही परिवारबाट गणना गर्नुपर्छ । परिवारका सदस्यका रुपमा गणना गर्न उक्त व्यक्ति अक्सर त्यही परिवारमा बसोबास गरेकै हुनुपर्छ । व्यक्तिको अक्सर बसोबास निजको आफ्नै स्थायी घर भएको ठाउँ वा अस्थायी बसोबास गरेको ठाउँ पनि हुनसक्छ । कुनै व्यक्ति दुई वा सोभन्दा बढी ठाउँमा बसोबास गर्ने गरेका रहेछन् भने निज सबैभन्दा बढी समय जहाँ बस्छन् त्यही ठाउँबाट गणना गर्नुपर्छ । व्यक्तिको अक्सर बसोबास छुट्टयाउन गत एक बर्षको अवधिमा ६ महिना वा सो भन्दा बढी समय जहाँ बसोबास गरेको छ वा आगामी दिनमा बस्ने मनसाय राखेको छ सोही ठाउँबाट निजको गणना गर्नुपर्छ । छोटो समयका लागि घुम्न गएका, धार्मिक यात्रा वा तीर्थ यात्रामा गएका, बिरामी भई अस्पतालमा बसेका, छोटो अवधिका लागि कार्यालय तथा व्यापारको काममा स्वदेश तथा विदेश आउने जाने गरेका आदि व्यक्ति तथा परिवारलाई अक्सर बसोबासको हिसाबले बसोबास गरिरहेको स्थानबाट गणना गर्नुपर्छ ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिवार

परिवारबारे माथि चर्चा भैसकेको छ । शुरुका चार गणनामा परिवारको विधिवत् परिभाषा दिएको भेटिएन – १९७७ र १९९८ सालका गणनाको इस्तिहारमा 'जहान' शब्दसम्म प्रयोग भएको देखिन्छ । पाँचौं गणनामा 'नछुट्टिएका एकै भान्सामा खाने एक जहान' लाई परिवार मानिएको छ । त्यसपछिका गणनाहरुमा परिवार छुटयाउने मुख्य दुई आधार लिइएको छ – 'एउटै भान्सामा खाने' र 'एउटै आम्दानी खर्चले व्यवहार चलाउने' व्यक्तिहरुको समूह । पछिपछिका गणनामा परिभाषालाई बढी स्पष्ट पार्ने उद्देश्यले विशेष अवस्था र अपवादका उदाहरणहरु पनि थपिएका छन् । २००९/११ सालदेखि २०७८ सालसम्मका जनगणनाहरुमा अपनाइएका परिभाषाहरु बक्स ४.२ मा दिइएको छ ।

बक्स ४.२ : परिवारको परिभाषा	
२००९/११	परिवार भनेको नछुट्टिएका एकै भान्सामा खाने एक जहानलाई भन्दछन् ।
२०१८	यसले एउटै भान्सामा खाने र एउटै आम्दानी खर्चबाट व्यवहार चलाउने व्यक्तिसमूहलाई जनाउदछ । भान्छे र नोकर सो परिवारमा खाई बसेको भए मात्र सोही परिवारभित्रको व्यक्ति मानी त्यहीबाट लेखिनु पर्दछ ।
२०२८	परिवार भनेको एउटै भान्सामा खाने र एउटै आम्दानी खर्चबाट घर व्यवहार चलाउने व्यक्तिको समूह हो । भान्छे र नोकर सोही परिवारमा खाई बसेका भएमात्र सोही परिवार भित्रको सदस्य मानी सो परिवार बाट लेखिनु पर्दछ । त्यही परिवारको भान्सामा खान पीन नगरी खाली विहान बेलुका आई काम गर्ने नोकर चाकर र त्यही घरमा बसोबास गरी रहेका नोकर चाकरहरु पनि आफ्नै भिन्दै भान्सामा खान पीन गरिरहेका भए भिन्दै परिवारमा गनिनु पर्दछ ।
२०३८	परिवार भनेको एउटै भान्छामा खाई एउटै आम्दानी खर्चले घर व्यवहार चलाई राखेको व्यक्तिहरुको समूह हो । यदि कुनै परिवारमा नोकर भान्छे पनि कम्तीमा ६ महिना देखि त्यही परिवारमा खाई त्यही बसेका भए तिनीहरु पनि त्यही परिवारको सदस्य मानी सोही परिवारबाट त्यस्ता नोकर र भान्छे समेतको लगत भर्नु पर्दछ । तर कुनै मानिस दिनहुँ बिहान बेलुकी आई भान्छे नोकरले गर्ने कार्य मात्र गरी त्यस परिवारमा नबसी आफ्नो घरमा फर्कन्छ भने त्यस्ता भान्छे नोकरलाई त्यस परिवारको लगतमा समावेश नगरी उनीहरुको आफ्नै परिवारको लगतमा समावेश गर्नु पर्दछ । यसरी नोकर भान्छेको लगत भर्दा निज हाल बसेको मालिकको घरमा निजको लगत समावेश गर्न सक्ने देखिएमा निज नोकरको आफ्नो स्थायी घरबाट लगतमा समावेश गर्न हुँदैन । यसमा दोहोरो नपरोस् भनी विशेष ध्यान दिनु पर्छ ।
२०४८	सामान्यतया एउटै आम्दानी-खर्चले घरव्यवहार चलाई एकै भान्सामा खानपीन गरी बसेका व्यक्तिहरुको समूहलाई परिवार भन्दछन् । परिवारमा एकमात्र वा धेरै व्यक्तिहरु हुन सक्दछन् । कानूनी तवरले भिन्न भइनसकेको भए तापनि भिन्दै बसी वा भिन्दै भान्सामा खानपीन गरी आएका व्यक्तिहरुको समूहलाई

बक्स ४.२ : परिवारको परिभाषा	
	जनगणना लगत लेख्ने उद्देश्यका लागि मात्र बेग्लै परिवार मानी लेख्नु आवश्यक पर्दछ । गणना समयमा परिवारहरु जहाँ अक्सर बसोबास गरी बसेका छन् त्यहींबाट लगत लेखिनु पर्दछ । त्यसकारण कुनै एक 'मूल' परिवारको कुनै व्यक्तिहरु गणना समयमा कानूनी तवरले भिन्न भई अन्यत्र बसेका नभए तापनि मूल परिवारमा छैनन् र जुनसुकै कारणले भए पनि अन्यत्र बसोबास गरिरहेका छन् र भिन्दै भान्सामा खानपीन गर्दछन् भने, 'मूल' परिवारबाट नलेखी हाल बसोबास गरिरहेकै ठाउँमा छुट्टै परिवार मानी गणना गर्नुपर्दछ, परिवारबाट गणना गर्नु हुँदैन ।
२०५८	परिवार भन्नाले – सामान्यतया एउटै आम्दानी-खर्चले घर व्यवहार चलाई एकै भान्सामा खानपीन गरी बसेका व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूहलाई - बुझ्ाउँछ । परिवारमा एक व्यक्ति मात्र वा धेरै व्यक्तिहरु, नाता पर्ने वा नपर्ने व्यक्तिहरु हुन सक्दछन् । परिवार र परिवारका सदस्य छुटचाउन आम्दानी-खर्च र भान्साको अवधारणा प्रमुख रहेको छ । कानूनी तवरले भिन्न भइ नसकेको भए तापनि भिन्दै वा छुट्टै बसी वा भिन्दै भान्सामा खानपान गरी आएका व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूहलाई जनगणनाको प्रयोजनका लागि बेग्लै वा छुट्टै परिवार मानी लेख्नुपर्दछ । गणना समयमा परिवारहरु जहाँ अक्सर बसोबास गरेका छन्, त्यहींबाट विवरण लिनुपर्दछ । परिवारका कुनै व्यक्ति वा व्यक्तिहरु गणना समयमा मूल परिवारमा छैनन् र जुनसुकै कारणले भए पनि सामान्यतया अन्यत्र बसोबास गरेका छन् र भिन्दै भान्सामा खानपान गर्दछन् भने, "मूल" परिवारबाट नलेखी हाल बसोबास गरिरहेकै ठाउँमा छुट्टै परिवार मानी गणना गर्नुपर्दछ ।
२०६८	जनगणना २०५८ मा जस्तै छ ।
२०७८	जनगणनामा परिवार र घरपरिवारलाई एउटै अर्थमा लिइएको छ । परिवार भन्नाले सामान्यतयाः व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूह हो । परिवार एउटै आम्दानी खर्चले घरव्यवहार चलाई एकै भान्सामा खानपीन गरी बसेका हुन्छन् । – परिवारमा एक वा धेरै व्यक्तिहरु, नाता पर्ने वा नाता नपर्ने हुन सक्छन्; – परिवार र यसका सदस्य छुट्टयाउन आम्दानी-खर्च र भान्साको अवधारणा प्रमुख रहेको छ; – गणनाको समयमा परिवारको सदस्य अक्सर जहाँ बसोबास गरेको छ, त्यहीबाट विवरण लिनुपर्छ; – अस्थायीरुपले (घरायसी काममा, औषधोपचार, व्यापार, तीर्थयात्रा वा अन्य काममा) परिवार बाहिर रहेका व्यक्तिको परिवारबाटै विस्तृत विवरण लिनुपर्छ; – नाता नपर्ने व्यक्ति पनि एउटै भान्सामा खानपीन गरी सँगै बसेका वा अलग अलग खाने गरेका भए तापनि सँगै बसेको भएमा एउटै परिवारमानी विवरण सङ्कलन गर्नुपर्छ ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिवारमुली

महिला पनि परिवारमुली हुनसक्ने कुरालाई २०१८ साल र यस पछिका जनगणनाहरुमा जोड दिइएको छ । सामान्यतया नाबालकलाई परिवारमुली मान्न नहुने कुरा २०४८ सालको गणना नियममा उल्लेख थियो । यसै गरेर, २०५८, २०६८, २०७८ सालका जनगणनाहरुमा १० वर्ष उमेर नपुगेका केटाकेटीलाई परिवारमुली लेख्नु हुँदैन भनिएको छ ।

बक्स ४.३ : परिवारमुलीको परिभाषा	
२००९/११	मुख्य मानिस – मुख्य मानिस भन्नाले हाल घरमा परिआएको सबै काम चलाउने मानिस हो ।
२०१८	मूली भन्नाले घरको भइपरी आउने सबै व्यवहार चलाउने (मर्द वा जनाना जो होस्) मुख्य मानिसलाई संझनु पर्छ ।
२०२८	'मुली' भन्नाले परिवारमा परि आएको विधि व्यवहार तथा परिवारको दैनिक काम काजमा पनि मुख्य भई काम चलाउने मूल व्यक्ति (मर्द वा जनाना) हो ।
२०३८	परिवारका मूली भन्नाले परिवारमा परिआएका दैनिक कामकाज तथा घर खर्च र घर व्यवहार चलाउने मुख्य व्यक्ति हो । परिवारको मूली पुरुष अथवा स्त्री जो पनि हुन सक्दछ ।
२०४८	परिवारको आय व्यय खर्च चलाउने, परिवारको बारेमा निर्णय लिने र दिने व्यक्तिलाई परिवार मूली भनिन्छ । परिवार मूली स्त्री, पुरुष दुवै हुन सक्छन् । यसको लागि उमेरको कुनै बन्देज पनि आवश्यक छैन तापनि सामान्यतया नाबालकहरुलाई मूली लेख्नु हुँदैन ।
२०५८	परिवारमूली भन्नाले – परिवारमा परिआएका दैनिक कामकाज, खर्च र व्यवहार चलाउन व्यवस्था मिलाउने मुख्य व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ । परिवारको मूली (सामान्यतया परिवारमा उपस्थित रहने) स्त्री वा पुरुष हुन सक्छन् । तर उमेर नपुगेका (१० वर्ष नपुगेका) केटा वा केटी परिवारमूली हुन सक्तैनन् ।
२०६८	२०५८ मा जस्तै छ ।

बक्स ४.३ : परिवारमुलीको परिभाषा	
२०७८	परिवारमा नै अक्सर बसोबास गर्ने, परिवारमा परिआएका दैनिक कामकाज, खर्च र व्यवहार चलाउन व्यवस्था मिलाउने अर्थात् घरको कामकाज चाँजोपाँजो मिलाउने व्यक्तिलाई परिवारमुली भनिन्छ । १० वर्ष नपुगेका बालबालिकालाई परिवारमुलीको रुपमा लिनु हुँदैन । १० वर्ष मुनिका बालबालिकाका कोही न कोही संरक्षकसँग बसेका हुन सक्छन्, त्यस्तो अवस्थामा निजका संरक्षकलाई परिवारमुली मानी विवरण सङ्कलन गर्नुपर्छ ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

जातजाति

शुरुका चार गणनाहरुमा प्रयोग भएका प्रश्नावली फारामहरुमा व्यक्तिको 'जात' सोधिएको थियो । यसको परिभाषा भने थाहा पाइएको छैन । त्यसपछिका दुई जनगणनाहरुमा जात र थर दुई भिन्न कुरा हुन् भन्ने सम्म खुलाइएको छ । २०३८ सालको जनगणनामा जातबारे केही उल्लेख छैन । २०४८ साल र त्यसपछिका तीन जनगणनामा भने जातजातिको परिभाषा दिइएको छ ।

बक्स ४.४ : जातजातिको परिभाषा	
१९७७	२।३ नम्बरका फाराममा जात्को आवर्ज्य गरी नमुना बमोजिम जाहाँ जाहाँ जम्मा लेख्नु पर्ने हो लेख्नु १ नम्बरका फाराम्मा ब्राम्हणहरु जुन जुन जात्का छन छुट्टा छुट्टै लेख्नु २।३ नम्बरका फाराम्मा ब्राम्हणहरु जति एकै ठाउँमा ब्राम्हण भनि लेख्नु लेखाउनु कसैका गाउँमा जात भात लेखनालाई अडवड पर्ने जातका रैयत छन् भने पनि तालुकदारका चित्तले जुनसह्न लेखने ठहर हुन्छ सो लेखे हुन्छ मानिस गन्तिमा फरक पऱ्यो भने मात्र वात लाग्छ
२००९/११	जात लेखदा थर मात्र लेखन हुँदैन ।
२०१८	जात भन्नाले बाहुन, क्षेत्री, गुरुङ्ग, तामाङ्ग, आदि हो थर होइन । थर मुलीको मात्र लेखे हुन्छ, अरुकोमा जातमात्र भए हुन्छ ।
२०४८	व्यक्तिको वंशपरम्परा, संस्कार, धर्मकर्म आदिको आधारमा छुट्टिने वर्गविशेषलाई जात/जाति भन्दछन् । ... कतिपय जातका थरहरु एउटै हुन्छन् जस्तै - मल्ल र सिंह क्षेत्री पनि हुन्छन्, नेवार पनि हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा यी विभिन्न थर भएका व्यक्तिहरु कुन जात/जातिका हुन् प्रष्ट छुटयाई लेख्नु पर्दछ, थर मात्र लेख्नु हुँदैन ।
२०५८	सामान्यतया जात भन्नाले – हिन्दू वर्णाश्रम अन्तरगतका विभिन्न वर्गका समूहलाई जनाउँछ । यसमा जनै लगाउने, नलगाउने र दलित जातहरु पर्दछन् र यिनीहरुको बेग्लाबेग्लै थर र गोत्र हुन्छ । जाति भन्नाले – आफ्नो छुट्टै मातृभाषा र संस्कार भएका जनजातिलाई जनाउँछ । उदाहरणको लागि – ब्राह्मण, क्षेत्री, कामी, राजपूत, कायस्थ, मारवाडी जात हुन् र भोटे, लिम्बु, तामाङ, थामी आदि जाति हुन् । कतिले आफ्नो जात वा जातिको सट्टा थर वा उपजाति जनाउने (लेखाउने) गर्दछन् । यस्तो जनाएमा सो थर वा उपजाति कुन जात वा जातिमा पर्दछ, खुलाएर लेख्नुपर्छ । एउटै परिवारमा विभिन्न जात वा जातिका मानिस बस्न सक्ने भएकाले परिवारमूलीको जात वा जाति के हो सोधी लेखिसकेपछि परिवारका अरु प्रत्येक सदस्यको पनि जात वा जाति सोधी लेख्नु पर्दछ । परिवारका सदस्यको गणना गर्दा मूलीको जात/जाति नै अरु सदस्यको जात/जातिमा उतार्नु हुँदैन । अन्तरजातीय विवाहबाट जन्मेका छोरा वा छोरीको जात/जाति आमा वा बाबुको भन्दा फरक हुन सक्तछ । त्यसैले परिवारका सदस्यको गणना गर्दा प्रत्येक महिला, पुरुष, बालक, बालिका, वृद्ध, वृद्धाको जात/जाति के हो सोधी यकिन गरी लेख्नुपर्छ ।
२०६८	परिभाषा २०५८ जस्तै छ । यस पटक थप – जात/जाति सम्बन्धी विवरण एउटै परिवारका सदस्यहरुको समेत फरक फरक हुनसक्छ । परिवारका सदस्यहरुको जात/जाति लेख्दा निष्पक्ष भई उनिहरुले बताए बमोजिम नै लेख्नुपर्छ ।
२०७८	सामान्यतया, 'जात' भन्नाले हिन्दू वर्णाश्रम अन्तर्गतका विभिन्न समूहलाई जनाउँछ । यसमा जनै लगाउने, नलगाउने र दलितभित्रका जातहरु पर्छन् र यिनीहरुको बेग्लाबेग्लै थर र गोत्र हुन्छ । उदाहरणका लागि, ब्राह्मण, क्षेत्री, दशनामी, कामी, राजपूत, कायस्थ, मारवाडी आदि जात हन् । 'जाति' भन्नाले आफ्नो छुट्टै भाषा र संस्कार भएका जनजातिका विभिन्न समूहलाई जनाउँछ । उदाहरणका लागि, शेर्पा, लिम्बू, तामाङ, नेवार, थामी, सन्थाल, उराव/झाँगड आदि जाति हुन् । थरका आधारमा मात्र जात/जाति थाहा पाउन सकिँदैन । उदाहरणका लागि, रिजाल, घिमिरे आदि थर ब्राह्मण र दलित दुवैले लेख्न सक्छन् । कतिले आफ्नो जात/जातिको सट्टा उपजाति लेखाउने गर्छन् । उदाहरणका लागि, शेरचन (थकाली), स्याङताङ (तमाङ), राजोपाध्याय (नेवार ब्राह्मण), चर्माकार (सार्की), शर्मा/मिश्रा (तराई ब्राह्मण) आदि । यस्तो अवस्थामा सो थर वा उपजाति कुन जात वा जातिमा पर्छ, उत्तरदातासँग सोधी मात्र उल्लेख गर्नुपर्छ ।

बक्स ४.४ : जातजातिको परिभाषा	
	पहाड र मधेश तराईका केही जातहरु उस्ताउस्तै लाग्ने तर बेग्लै पहिचान भएका हुन्छन् । अन्तरजातीय विवाह भई जन्मेका छोरी वा छोराको जात/जाति आमा वा बाबुमध्ये कुनै एकको वा दुवैको भन्दा फरक पनि हुनसक्छ । त्यसैले परिवारका सदस्यको गणना गर्दा प्रत्येक महिला, पुरुष, बालक, बालिका, बृद्ध, बृद्धाको जात/जाति के हो सोधी यकिन गरी लेख्नुपर्छ । जात/जाति लेख्दा उत्तरदाताले बताए बमोजिम नै लेख्नुपर्छ ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

धर्म

१९७७ साल र १९८७ सालको 'जनसंख्या' फारामहरुमा 'मत' शब्द परेको छ । मतको परिभाषा दिइएको छैन । पहिलो पटक २००९/११ को जनगणनामा 'धर्म' शब्द प्रयोग भयो । त्यसपछिका जनगणनाहरुमा धर्म शब्द नै प्रयोग भएको छ । धर्मको परिभाषा बुझाउन विभिन्न उदाहरण दिएको पाइन्छ । पछिल्ला दुई गणनाहरुमा व्यक्तिले कुन देवी, देवताको पूजा गर्छन् त्यसको आधारमा धर्म छुटचाउन नहुने कुरालाई जोड दिइएको छ ।

बक्स ४.५ : धर्मको परिभाषा	
२००९/११	धर्म भन्नाले हिन्दू, बौद्ध, इस्लाम (मुसलमान), क्रिश्चीयन आदि हो, यसमा मत, मार्ग वा सम्प्रदाय - (जस्तो, वैष्णव, शैव, हिनायान) को नाम लेखनु हुँदैन । पंचायन देवताको (गणेश, शिब, बिष्णु, सूर्य, देबी) आजा पूजा गर्नेहरु जस्तो बाहुन, क्षेत्री, मगर, घर्ती, गुरुङ, सार्की, दमाई, इत्यादि लाई हिन्दू धर्ममा लेख्नू । बुद्ध भगवानको मत ली सोही बमोजिम धर्ममा लाग्नेहरु बौद्ध धर्म मान्ने हुन् जस्तोः - साल्मी, उदास, बाँडा, लामा, थकाली इत्यादि । मस्जिदमा गै नमाज पढ्नेहरुलाई इस्लाम धर्म मान्नेमा लेख्नु जस्तैः - मुसल्मान, चुरेटा इत्यादि । कुनै मानिसहरुको धर्म यो धर्म भनि छुटचाउन नसकेमा उनीहरुको जन्मदा मर्दाको रीति थितिबाट र व्यवहारबाट यी माथि लेखिएका धर्ममा कता पट्टि ढल्किन आउँछ उसैलाई धर्म कायम गरी लेख्नू ।
२०१८	धर्म भनेको मानिसले लिएको मत – हिन्दू, बौद्ध, मुसलमान, आदिलाई जनाउँदछ । तर, एक धर्म भित्रका संप्रदाय (हिन्दुमा वैष्णव, शैव, सनातनी, आदि) को नाम लेख्नु हुन्न । त्यस्तै बौद्ध धर्ममा (हीनयान, महायान) संप्रदाय हुन्छ, सो जनाउन हुन्न, केवल हिन्दू, बौद्ध, मुसलमान, क्रिश्चियन, आदि नाम मात्र लेख्नु पर्दछ । धर्म छुटचाउन नसकेमा सो मानिसले जन्मदा मर्दा गर्ने विधि व्यवहार बुझी कुन कस्तो देवताको पूजा गर्दछन्, सो समेत बुझी छुटचाउनु पर्दछ । पाञ्चायन, गणेश, शिव, विष्णु, सूर्यको पूजा गर्ने सबै हिन्दू हुन् ।
२०२८	प्रत्येक व्यक्ति जुन धर्म मान्ने हुन् सोही धर्म खुलाउने - हिन्दू, बौद्ध, मुस्लिम, जैन र अन्य ।
२०३८	धर्म भनेको मानिसले पालन गरी आएको आध्यात्मिक विश्वास, नियम तथा मत हो । (धर्म भित्रका सम्प्रदाय र धर्म छुटचाउने तरिका २०१८ मा जस्तै छ ।)
२०४८	धर्म भनेको मानिसले पालन गरी आएको आध्यात्मिक विश्वास, नियम तथा मत हो । ... यदि कुनै परिवारले कुन धर्म मान्नु हुन्छ भनी प्रश्न गर्दा भन्न वा बुझ्न नसकेमा कुन देवता महादेव, विष्णु, दुर्गा, भीमसेन आदि (हिन्दू), बुद्ध, महासत्व (बौद्ध), मोहमद, अल्ला (इश्लाम) आदि मान्दछन् भनेर सोधेर पनि थाहा पाउन सकिन्छ । धर्म छुटचाउन सकिएन भने चाडपर्व, पूजाआजा गर्दा, मृत्यु हुँदा को पुरोहित लगाउँछन् ब्राह्मण, गुभाजु, वा लामा इ. बाट पनि छुट्टिन सक्दछ ।
२०५८	धर्म भनेको मानिसले मानिआएको संस्कार र विश्वास हो । व्यक्तिले मानिआएको धर्म छुटचाउन मृत्यु कर्म गर्दा लगाइने पुरोहित तथा मान्ने चाड पर्वको सहयोग लिनु पर्दछ । कर्मगर्दा लगाइने पुरोहित - ब्राह्मण भए धर्म हिन्दू हुन्छ, लामा भए धर्म बौद्ध हुन्छ, मुल्लाह भए धर्म इस्लाम हुन्छ, नोक्चा वा फेदाङमा भए धर्म किराँत हुन्छ, पादरी भए धर्म इसाई हुन्छ । आफ्नै परम्परागत जातीय पुरोहित मान्ने भए आदिम धर्म हुन सक्छ । ... महादेव, भीमसेन, बुद्ध आदि देवतालाई प्रायः एक भन्दा बढी धार्मिक समुदायले मान्ने गरेको हुनाले कुन देवी, देवताको पूजा गर्दछन् त्यसको आधारमा धर्म छुटचाउन उपयुक्त हुँदैन ।
२०६८	धर्म भनेको मानिसले मानिआएको संस्कार र विश्वास हो । व्यक्तिले मानिआएको धर्म छुटचाउन मृत्यु कर्म गर्दा लगाइने पुरोहित तथा मान्ने चाड पर्वको सहयोग लिनु पर्दछ । ... गणनाको समयमा हरेक व्यक्तिले मान्ने गरेको धर्म उल्लेख गर्नु पर्दछ । कतिपय देवी वा देवतालाई एकभन्दा बढी धार्मिक समुदायका मानिसहरुले मान्ने चलन छ । ... त्यसैले कुनै देवी वा देवतालाई पूजा

बक्स ४.५ : धर्मको परिभाषा	
	गरेकै वा मानेकै आधारमा व्यक्तिको धर्म छुट्याउन उपयुक्त हुँदैन ।
२०७८	धर्म भनेको मानिसले मानिआएको संस्कार र विश्वास हो । एउटै परिवारका सदस्यहरुको धर्म फरकफरक हुनसक्छ । प्रत्येक सदस्यको धर्म एकएक गरी सोधी लेख्नुपर्छ । नेपालमा एउटै व्यक्तिले विभिन्न धर्मसँग सम्बन्धित मठ, मन्दिर, गुम्बा, गुरुद्वारा, मस्जिद, चर्च आदिमा जाने, दर्शन गर्ने, पूजापाठ गर्ने तथा एक अर्काका चाडपर्व मनाउने गर्छन् । त्यसैले दशैं, तिहार, तीज आदि मनाउँदैमा हिन्दू धर्म नहुन सक्छ ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

लिङ्ग

जुनसुकै व्यक्ति पनि महिला र पुरुष मध्ये एक हुन्छ भने जस्तो लाग्छ । वास्तविकता अर्कै छ । महिला र पुरुष बाहेक अन्य लिङ्गी पनि हुन्छन् । १९६८ देखि २०१८ सम्मका छ वटा गणनाहरुमा पुरुष र महिलालाई मर्दाना र जनाना भनिएको छ । पुरुष जनाउनलाई कुनैमा मर्दना (१९६८) वा मर्दाना (१९७७) र कुनैमा मर्द (२००९/११) मात्र भनिएको छ । त्यसपछि २०२८ सालको गणनामा नर र नारी भनियो । २०३८ सालदेखि २०६८ सालसम्मका चार गणनामा पुरुष र स्त्री भनिएको छ । २०७८ सालको गणना फाराममा महिला र पुरुष छापिएको छ ।

कुनै सालको गणनामा तेश्रो लिङ्गी (गणनामा नपुंशक भनिएको) लाई पुरुषमै लेख्नु भन्ने निर्देशन छ भने पछिल्ला दुई (२०५८ र २०६८ सालका) गणनाहरुमा तेश्रो लिङ्गीले भने बमोजिम पुरुष वा महिला जनाउने व्यवस्था भएको देखिन्छ । यस बाहेक २०६८ सालको घरपरिवार सूचीकरणमा 'तेश्रो लिङ्गी'-को छुट्टै लगत लिने व्यवस्था थियो । २०७८ सालको घर तथा घरपरिवार सूचीकरणमा 'अन्य लिङ्गी'-को लगत लिने व्यवस्था थियो ।

बक्स ४.६ : पुरुष-महिला को अवधारणा	
१९६८	मर्दना र जनाना
१९७७	मर्दाना (मर्दाना) र जनाना
१९८७	मर्दना (मर्दाना) र जनाना
१९९८	मर्दना र जनाना
२००९/११	मर्द र जनाना – मर्द वा जनाना नछुट्टिने नपुंशक लाई मर्द मै लेखनू । (केशर बहादुर आचार्यले नेपालको जनगणना पुस्तकमा प्रकाशित 'पुरुष र स्त्रीको अनुपात' भन्ने लेखमा भने यस्तो लेखेको भेटिन्छ – 'यस पालाको जनगणनामा नपुंशकलाई परिभाषा बनाई स्त्रीमानी गणना गर्ने गरिएको हो' ।
२०१८	मर्द र जनाना – लोग्ने मानिस जति मर्द र आईमाई जति जनानामा लेख्नू । नपुंसक मर्द मानिने छ ।
२०२८	नर र नारी – मर्द वा जनाना के हो, मर्द भए नर र जनाना भए नारी को कोठामा चिन्ह लगाउने ।
२०३८	पुरुष र स्त्री – पुरुष वा स्त्री नछुट्टिने नपुंषक रहेछ भने पुरुषको संकेतको चौकोठामा चिन्ह लगाउनु पर्दछ ।
२०४८	पुरुष र स्त्री – यो प्रश्नले उत्तरदाता पुरुष वा स्त्री को हो छुट्ट्याउने कार्य गर्दछ । कसैको नामको आधारमा लिंग छुटयाउन नसकिने हुन्छ किनभने कतिपय नामहरु स्त्री, पुरुष दुवै बीच प्रयोग भएको पाइन्छ ।
२०५८	पुरुष र स्त्री – गणना गरिएका प्रत्येक व्यक्ति पुरुष अथवा स्त्री के हुन् छुट्ट्याउनुपर्दछ । व्यक्ति पुरुष वा स्त्री नछुट्टिने भए उत्तरदाताले पुरुष, स्त्री मध्ये कुन लिंग जनाउन भन्दछन् सोही जनाउनु पर्छ ।
२०६८	पुरुष र स्त्री – गणना गरिएका प्रत्येक व्यक्ति पुरुष अथवा स्त्री के हुन् छुट्ट्याउनुपर्दछ । व्यक्ति पुरुष वा स्त्री नछुट्टिने भए उत्तरदाताले पुरुष, स्त्री मध्ये कुन लिङ्ग जनाउन भन्दछन् सोही जनाउनु पर्छ । *नोट* - घर/परिवार सूचीकरण लगतमा भने पुरुष र स्त्री बाहेक तेश्रो लिङ्गी पनि लेखाउन पाउने व्यवस्था थियो ।
२०७८	महिला र पुरुष – मुख्य प्रश्नावलीमा, व्यक्तिको प्राकृतिक लिङ्ग (Biological sex) महिला वा पुरुष के हो सोधिएको छ । अन्य लिङ्गीको सम्बन्धमा लेख्दा प्राकृतिक लिङ्ग वा जन्मभएको बखत कुन लिङ्ग लिएर जन्मेको हो भन्ने आधारमा लेख्नुपर्छ । प्राकृतिक लिङ्ग नछुट्टिने व्यक्तिको हकमा सम्बन्धित व्यक्तिले रुचाए अनुसार पुरुष वा महिला लेख्नुपर्छ । केही नामहरु जस्तै अम्बिका, तुलसी, तारा, लक्ष्मी आदि महिला पुरुष दुवैले प्रयोग गरेको पाइन्छ । त्यसैले उत्तरदातालाई नसोधी नामको आधारमा मात्र व्यक्तिको लिङ्ग अन्दाज गर्नुहुँदैन । *नोट* - घर तथा घरपरिवार सूचीकरण लगतमा 'अन्य लिङ्गी' पनि लेखाउन पाउने व्यवस्था थियो ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

उमेर

उमेर लेख्दा पूरा उमेर (पूरा भएको वर्ष) लेख्नु पर्ने कुरा २००९/११ सालको गणना देखि यता मात्र लागू भएको पाइन्छ। सो भन्दा पहिलेका गणनामा उमेरको औपचारिक परिभाषा भेटिएन। जनसङ्ख्या लेख्ने र लेखाउनेको तजबिजमा कसैले लागेको उमेर लेखे होलान्। अरु कसैले पूरा भएको उमेर लेखे होलान्। यस बाहेक १९६८ देखि १९९८ सम्म व्यक्तिको खास उमेर नलेखेर तोकिएको वर्गमा जनाउनु पर्ने व्यवस्था थियो। २०४८ साल र यस पछिका गणनाहरुमा उमेर बताउन नसकेको अवस्थामा के गर्ने भन्ने कुराको बेलीविस्तार लगाउने प्रयास गरिएको छ (बक्स ४.७)।

बक्स ४.७ : उमेरको अवधारणा	
१९६८	१६ वर्ष मुनिका (मर्दना, जनाना), १६ वर्ष देखि ५० वर्ष सम्मको (मर्दना, जनाना), ५० वर्ष माथिका (मर्दना, जनाना)
१९७७	१६ वर्ष मुनी (मर्दाना, जनाना), १६ वर्ष देखि ५० वर्ष सम्म (मर्दाना, जनाना), ५० वर्ष माथि (मर्दाना, जनाना)
१९८७	१६ वर्ष मनी (मर्दना, जनाना), १६ वर्ष देखि ५० वर्ष सम्म (मर्दना, जनाना), ५० वर्ष माथि (मर्दना, जनाना)
१९९८	१६ वर्ष सम्मका (मर्दना, जनाना), ३० वर्ष सम्मका (मर्दना, जनाना), ५० वर्ष सम्मका (मर्दना, जनाना), ५० वर्ष देखि माथिका (मर्दना, जनाना)
२००९/११	उमेर लेखदा पूरा गरेको उमेर लेखनू, लागेका मात्र उमेर लेख्न् हुदैन। जस्तोः– १६ वर्ष ११ महिना पुगेकोलाई १६ मात्र लेखनु पर्दछ, १७ लेखन हुन्न। यसैले वर्ष दिन पूरा नभएका बालकको उमेर लेखदा "०" वर्ष लेखनु पर्दछ। उमेर बताउन नसक्नेहरुको (अनिकाल, हैजा वा ९० सालको भूकम्प आदिको) सहाराबाट उमेर पत्ता लगाई लेख्ने गर्नू। यसरी पत्ता लगाएको उमेर लेख्दा यो ☐ भित्र अङ्क लेख्नू र बाहिर अं. लेखी दिनू जस्तोः– [१६] अं.
२०१८	उमेर भनेको वर्ष हो। उमेर वा वर्ष लेख्दा पूरा पुगेको लेख्नू, लागेको उमेर लेख्नु हुन्न। कुनै मानिस १० वर्ष ११ महिना लागेको रहेछ भने १० वर्ष मात्र लेख्नु पर्दछ, ११ हुन्न। त्यसकारणले १ वर्ष नपुगेका (१२ महीनाभित्रका) बालकको उमेर "०" वर्ष लेख्नु पर्दछ। याद गर्नु पर्ने कुराः– उमेर बताउन नसकेमा कुनै ठूलो घटना (९० सालको भूकम्प वा ०७ सालको आन्दोलन आदि) को सहाराबाट खुलाई लेख्नु। यस्तो अन्दाज गरेको उमेर भरेपछि उमेरको कोठा बाहिर अं. भनी जनाइदिनु पर्दछ।
२०२८	उमेर (पूरा गरेको उमेर वर्षमा) खुलाउने। एक वर्ष पनि नपुगेका बालकहरुलाई शून्य वर्ष लेख्नुपर्दछ। उमेर अङ्कले नै जनाउने।
२०३८	उमेर लेख्दा चालू वर्ष होइन, पूरा भएको वर्ष सोधी ... उमेर जनिने गरी अंकमा लेख्नु पर्दछ। जस्तै कुनै व्यक्तिको उमेर २० वर्ष १० महिना छ भने २० मात्र लेख्ने र कुनै बच्चा एक वर्ष भन्दा कम उमेरको छ अर्थात् ११ महिनाको अथवा १ दिनको मात्रै छ भने ० लेख्नु पर्दछ। कुनै व्यक्तिले आफ्नो उमेर बताउन सकेन भने छिमेकका बुढापाकासँग सोधी यकीन गरी लेख्नु पर्दछ। बुढापाकासँग सोधेर पनि उमेर खुल्न सकेन भने ठूल–ठूला घटनाहरु जस्तै १९९० सालको भूकम्प, २००७ सालको क्रान्ती, २०१७ सालको घटना आदिको मद्दत दिएर निजको उमेरको यकीन अनुमान गरी लेख्नु पर्दछ। उमेर लेख्दा अंकले नै स्पष्ट लेख्नु पर्दछ। अक्षरमा लेख्नु हुन्न।
२०४८	गणना गरिने व्यक्तिको उमेर पूरा भएको वर्षमा लेख्नु पर्दछ, लागिरहेको वर्ष लेख्नु हुदैन। विशेषतः सजिलोका लागि जनगणनामा आफ्नो उमेर "०" वा "५" अन्त्यमा आउने अंकका वर्षहरुमा भन्ने गरेको पाइन्छ। जस्तैः १० – १५ – २० – २५ – ३० – ३५ इत्यादि। यस्तो अवस्थामा आफूलाई शंका लागेमा पुनः प्रश्न सोधी वास्तवमा कति उमेर हो सो भनाउने प्रयास गर्नु पर्दछ। त्यस्तै कतिपय व्यक्तिहरुले विभिन्न कारणले आफ्नो उमेर भन्न नसक्ने स्थिति आउन सक्छ। यस्तो अवस्थामा समसामयिक महत्वपूर्ण घटनालाई दर्शाएर उसको उमेर अन्दाजी थाहा पाउन सकिन्छ। (*टिप्पणी* - उदाहरणका लागि केही प्रमुख घटनाहरुसँग सम्बन्धित प्रश्न दिइएका छन्।) यसरी यी घटनाहरुसँग तुलना गरी कति उमेरको भयो पत्ता लगाउन सकिन्छ। तर यसरी थप प्रश्न गर्दा उत्तरदाताको उमेरसँग मेल खाने घटनाहरु जनाई सोध्नु पर्दछ। (*टिप्पणी* - केही थप उदाहरण दिइएका छन्।) यस्तो समसामयिक घटनालाई अगाडि राख्दा व्यक्तिको अन्दाजी उमेर पत्ता लगाउन सजिलो पर्दछ।
२०५८	व्यक्तिको उमेरले - जन्म भए देखि हालसम्म कति समय बित्यो, उक्त समयलाई जनाउँछ। समयलाई वर्ष, महिना, दिनमा जनाउने चलन छ। गणनाको फाराममा व्यक्तिको उमेर लेख्दा पूरा भएको वर्षमा लेख्नु पर्छ, लागेको वर्ष लेख्नु हुदैन। केही समय अघिजन्म भएको अथवा एक वर्ष नपुगेको बालिका वा बालक भए "००" लेख्नुपर्छ।

बक्स ४.७ : उमेरको अवधारणा	
	कतिपय बाबु, आमालाई आफ्ना छोरा छोरीको उमेरको जानकारी हुँदैन। उमेर कति भयो? भन्ने प्रश्न सोध्दा सामान्यरुपमा “थाहाछैन” भन्ने गरेको पाइन्छ। कतिपय उत्तरदाताले उमेरको जवाफ दिँदा प्रायः अन्तमा “०” अथवा “५” भएको अंकमा जवाफ दिने गरेको पनि पाइन्छ। यस्तो जवाफ वास्तविक उमेर भन्दा ५ देखि १० वर्षले फरक पर्न सक्दछ। जवाफ नमिले गणनाको परिणाम पनि गलत हुन्छ। गणनामा अन्य विवरण तथ्य संकलन गरे जस्तै प्रत्येक व्यक्तिको तथ्य उमेर लेख्नु पर्दछ। उमेर स्पष्ट भन्न नसके परिवारका अरु सदस्यको उमेर भन्दा कति फरक छ, कति वर्षले जेठो–जेठी अथवा कान्छो–कान्छी हो छुटचाई उमेर यकिन गर्न सकिन्छ। विगतका कुनै मुख्य घटनाको हाराहारीमा जन्म भए ती घटना कति सालका हुन्, यस्ता घटना उमेर अर्थात् गर्ने आधार हुन सक्तछन् (*टिप्पणी* - उदाहरण दिइएका छन्)।
२०६८	गणनाको फाराममा व्यक्तिको उमेर लेख्दा पूरा भएको वर्षमा लेख्नुपर्दछ। व्यक्ति उमेर भन्नाले जन्म भएदेखि हालसम्म कति समय बित्यो, उक्त समयलाई जनाउँछ। समयलाई वर्ष, महिना, दिनमा जनाउने चलन छ। उमेर लेख्दा व्यक्तिले पूरा गरेको वर्ष मात्र लेख्नुपर्दछ। जस्तैः ... उमेर १३ वर्ष ६ महिना २९ दिन भए निजको उमेर लेख्दा १३ वर्ष मात्र लेख्नु पर्दछ। केही समयअघि जन्म भएको अथवा एक वर्ष नपुगेको बालिका वा बालक भए “००” लेख्नुपर्छ। कतिपय बाबुआमालाई आफ्ना छोराछोरीको उमेरको जानकारी नहुनसक्छ। ... उमेर कति हो भन्ने प्रश्न सोध्दा सामान्यरुपमा “थाहाछैन” भन्ने गरेको पाइन्छ। कतिपय उत्तरदाताले उमेरको जवाफ दिँदा प्रायः अन्तमा “०” अथवा “५” भएको अंकमा जवाफ दिने गरेको पनि पाइन्छ। यस्तो जवाफ वास्तविक उमेर भन्दा फरक पर्न सक्दछ। जवाफ नमिले गणनाको परिणाम पनि गलत हुन्छ। गणनामा अन्य विवरण संकलन गरेजस्तै प्रत्येक व्यक्तिको सही उमेर लेख्नुपर्दछ। उमेर स्पष्ट भन्न नसके परिवारका अरु सदस्यको उमेर भन्दा कति फरक छ, कति वर्षले जेठो–जेठी अथवा कान्छो–कान्छी हो छुट्टचाई उमेर यकिन गर्न सकिन्छ। विगतका कुनै मुख्य घटनाको हाराहारीमा जन्म भए ती घटना कति सालका हुन्, यस्ता घटना उमेर यकिन गर्ने आधार हुनसक्दछन्। (*टिप्पणी* - उदाहरण दिइएका छन्)।
२०७८	उमेर यकिन गर्न व्यक्तिको ‘जन्म मिति’ थप सोधिएको छ। जन्म साल विक्रम सम्बत्मा लेख्नुपर्ने व्यवस्था छ। जन्म साल चार र महिना दुई अङ्कमा लेख्नुपर्ने निर्देशन छ। नागरिकता र वास्तविक जन्म मिति फरक परेमा वास्तविक जन्म मिति लेख्नुपर्छ। जन्म मिति इश्वी सम्बत्मा बताएमा ५६ वर्ष र ८ महिना जोडेर विक्रम सम्बत्मा परिवर्तन गरी लेख्नुपर्छ। जन्म मिति लेखि सकेपछि पूरा भएको वर्षमा उमेर पनि लेख्नुपर्छ। चल्दै गरेको वा लागेको उमेर लेख्नु हुँदैन। एक वर्ष नपुगेको बालबालिका वा भर्खर जन्मेको शिशु भए ‘००’ लेख्नुपर्ने व्यवस्था छ। कतिपय उत्तरदातालाई आफ्ना परिवारका सबै सदस्यको जन्म मिति र निश्चित नहुनसक्छ। उमेर कति हो भन्ने प्रश्न सोध्दा सामान्यरुपमा “थाहाछैन” भन्ने गरेको पाइन्छ। यस्तो अवस्थामा कसरी उमेर यकिन गर्ने भन्ने विषयमा उदाहण र निर्देशन २०६८ सालको जस्तै छ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार।

वैवाहिक स्थिति

विवाह सम्बन्धी प्रश्न २००९/११ सालको गणनादेखि राखिदै आएको छ। २००९/११ सालदेखि २०३८ सालसम्मका गणनाहरुमा वैवाहिक स्थितिका सम्भावित उत्तरहरु यस प्रकार थिए – विवाह नभएको, विवाह भएको, अर्धो/विधवा र पाचुके (पारपाचुके)। २०४८ साल र यसपछिका जनगणनामा ‘छुट्टिएको’ पनि थपिएको छ। २०५८ र २०६८ सालको गणनामा वैवाहिक स्थितिका सम्भावित उत्तरहरु यस प्रकार दिइएका थिए – विवाह नभएको, एक विवाह, बहु विवाह, पुनर्विवाह, अर्धो/विधवा (२०६८ मा विधुर/विधवा), पारपाचुके, र छुट्टिएको। २०७८ सालको गणनामा उत्तरका विकल्प यस प्रकार छन् – अविवाहित, विवाहित, विधुर/विधवा, पारपाचुके, र छुट्टिएको।

२००९/११ सालमा विवाह सम्बन्धी प्रश्न सबैलाई सोधे जस्तो देखिन्छ तर तालिकीकरणमा पाँच वर्ष देखि माथिको जनसङ्ख्याको मात्र वैवाहिक स्थिति खुलाइएको छ। यसबारे रायामाझीले प्रष्टचाएका छन् - ‘विवाह-संबन्धमा सारिणी तयार गर्दा ५ वर्ष मुनीका पुरुष स्त्री दुवै कटाइएको छ’ (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, दोस्रो खण्ड, पृ. ४३)। २०१८ सालको गणनामा वैवाहिक स्थिति ६ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका सबै व्यक्तिलाई सोधिएको थियो। २०३८ साल देखि २०७८ सम्मका गणनाहरुमा यो प्रश्न १० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई मात्र सोधिएको थियो। (बक्स ४.८)

बक्स ४.८ : विवाहको अवधारणा	
२००९/११	विवाह भएको - धर्म, समाज र देशको चलनबाट चली आएको सबै किसिमको विवाह जसमा लोग्ने स्वास्नी भै बस्दछन्। ल्याएको स्वास्नीलाई पनि विवाह भएकै लेखनु पर्दछ। ... लोग्ने नलिई वेश्या वृत्ति गर्नेलाई विवाह नभएकोमा लेखनू। (*टिप्पणी* – वैवाहिक स्थिति क-कसलाई सोध्ने भनेर उमेरको हद राखिएको छैन। यो प्रश्नका सम्भावित उत्तर - विवाह नभएको, विवाह भएको, अर्धो विधवा, र पाचुके।)
२०१८	विवाह-सम्बन्ध - भनेको, मानिस विवाह नभएको वा भएको वा अर्धो, विधवा वा पाचुके मध्ये एक कुरालाई जनाउँदछ। विवाह भएको - समाज, धर्म र देशको चलन व्यवहार जुनसुकै कुराले भएपनि लोग्ने स्वास्नी भई बसेकालाई विवाह भएको (अर्थात् ल्याएका स्वास्नी पनि विवाह भएकै) मानिने छ। वेश्यावृत्ति गर्ने जनाना विवाह नभएकै मानिने छ। (*टिप्पणी* – वैवाहिक स्थिति सम्बन्धी प्रश्न ६ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका सबै व्यक्तिलाई सोध्नु पर्ने निर्देशिकामा उल्लेख छ।)
२०२८	विवाह-सम्बन्ध - विवाह नभएको, विवाह भएको, अर्धो/विधवा र पाचुके। बिबाह जुनसुकै किसिमले (धार्मिक परंपरा अनुसार या कुनै सामाजिक रीतिस्थिति अनुकुल या कुनै प्रचलित कानून अनुसार) भएको भए पनि लोग्ने मानिस र स्वास्नी मानिस स्वइच्छा अनुसार लोग्ने स्वास्नी भई बसेकालाई विवाह भएको मानिन्छ। (*टिप्पणी* – वैवाहिक स्थिति सम्बन्धी प्रश्न ६ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका सबै व्यक्तिलाई सोध्नु पर्दछ।)
२०३८	विवाहित - जुनसुकै तरिकाले विवाह गरेको भए तापनि समाजमा एक पटक लोग्ने स्वास्नी भई सँगै बसिसकेका तथा हालसम्म लोग्ने स्वास्नीको वैवाहिक सम्बन्ध कायमै रही भिन्दा भिन्दै ठाउँमा बसिरहेका व्यक्तिहरुको स्थिति पनि 'विवाहित' मानिन्छ। (*टिप्पणी* – यो प्रश्नका सम्भावित उत्तर - अविवाहित, विवाहित, अर्धो/विधवा, र पारपाचुके।)
२०४८	विवाह भएको - विवाहित भन्नाले सामाजिक परम्परा वा कानूनी तवरले स्त्री पुरुषबीचको सम्बन्धलाई जनाउँदछ। विवाह भएको भन्ने जनाउन निम्न अवस्था भएको हुनु पर्दछ :- (१) सामाजिक, रीतिरिवाज वा कानूनी तवरले वैवाहिक सम्बन्ध रहेको। (२) वैवाहिक सम्बन्ध भएका स्त्री र पुरुष लोग्ने स्वास्नीको रुपमा सँगै बसेको। (*टिप्पणी* – यो प्रश्नका सम्भावित उत्तर - विवाह नभएको, विवाह भएको, अर्धो विधवा, पारपाचुके, र छुट्टिएको।)
२०५८	विवाह - कुनै स्त्री वा पुरुष आपसी समझदारी वा आआफ्नो सामाजिक, धार्मिक रीतिरिवाज वा कानूनी प्रकृयाबाट आफ्नो जीवनकालको कुनै समयमा अर्को पक्ष पुरुष वा स्त्रीसँग लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध जोडी बसेकालाई बुझाउँछ। गणनाको समयमा विवाह गरेका पुरुष, स्त्री - लोग्ने स्वास्नीको रुपमा सँगै (एकै ठाउँमा वा आपसी सहमतिले अलग) बसेका भए त्यस्ता स्त्री वा पुरुषलाई विवाह भएको भन्नु पर्दछ। (*टिप्पणी* – प्रश्नका सम्भावित उत्तरका विकल्प - विवाह नभएको, एक विवाह, बहु विवाह, पुनर्विवाह, विधुर/विधवा, पारपाचुके, र छुट्टिएको।)
२०६८	परिभाषा २०५८ को जनगणनामा जस्तै छ, लोग्ने स्वास्नीको सट्टा क्रमशः श्रीमान श्रीमती शब्द प्रयोग गरिएको छ।
२०७८	वैवाहिक स्थिति भन्नाले १० वर्ष वा सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिको विवाहको स्थितिलाई जनाउँछ – अविवाहित, विवाहित, विधुर/विधवा, पारपाचुके, तथा छुट्टिएको। विवाहित भन्नाले कुनै महिला वा पुरुष आपसी समझदारी वा आ-आफ्नो सामाजिक, धार्मिक रीतिरिवाज वा कानूनी प्रकृयाबाट आफ्नो जीवनकालको कुनै समयमा अर्को पक्ष पुरुष वा महिलासँग श्रीमान-श्रीमतीको सम्बन्ध जोडी बसेकालाई बुझाउँछ। एक विवाह, वहुविवाह र पुनर्विवाह जे जसरी विवाह गरेको भए तापनि हाल जोडी भई बसेको अवस्थालाई विवाहित सम्झनुपर्छ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार।

लेखपढ

पहिलो गणना, १९६८, को फाराममा 'लेखपढगर्न जान्ने', १९७७ र १९८७ को फाराममा 'लेखपढ गर्ने', र १९९८ को फाराममा 'लेखपढ विद्यार्थी' जस्ता फरकफरक शब्द परेका छन्। परिभाषा भने भेटिएको छैन। २००९/११ साल र यस पछिका गणनाहरुमा लेखपढको परिभाषा दिइएको छ। परिभाषामा एकरुपता भने छैन।

२००९/११ को गणनामा 'किताव वा चिट्ठी राम्रोसँग बाँच्न सक्ने र परिआएका मामुली चिठी पत्र लेख्न' सक्नेलाई लेखपढ जानेको मानिएको छ। त्यसपछि २०१८ सालको गणनामा 'किताप पढन सक्ने र परिआएका चिठीपत्र लेख्न सक्नेलाई लेखपढ जान्ने'

मानिएको छ। अनि २०३८ सालमा आएर सामान्य चिट्ठीपत्र लेख्न र पढ्नका साथै बुझ्न पनि सक्ने हुनुपर्छ भनिएको छ। परिभाषामा प्रयोग भएका 'राम्रोसँग', 'मामुली' र 'सामान्य' जस्ता शब्दको अर्थ व्यक्ति पिच्छे फरकफरक लाग्न सक्ने भएकोले बुझाइमा एकरुपता नहुने भयो। २०४८ सालदेखि २०७८ सालसम्मका गणनामा 'पढ्न, लेख्न र सामान्य हरहिसाब गर्न' जान्नेलाई लेखपढ जानेको मानिएको छ।

कति वर्ष उमेर पुगेकालाई लेखपढ सोध्ने भन्ने कुरामा पनि एकरुपता छैन – २००९/११ सालको गणनामा न्यूनतम उमेर तोकेको देखिदैन तर पछि आँकडा विश्लेषण गर्दा ५ वर्षलाई सँघारमा राखिएको छ। 'पाँच वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिको साक्षरता निकालिएको छ' (संख्या वभाग, २०१४, दोश्रो भाग, दोश्रो खण्ड, पृ. ४८)। २०१८ सालदेखि २०५८ सालसम्मका पाँच गणनाहरुमा छ वर्ष र सो भन्दा माथिका सबै व्यक्तिलाई लेखपढ सोधिएको। २०६८ र २०७८ सालमा आएर उमेरको हद पाँच वर्षमा झारिएको छ।

परिभाषामा भएका यस्ता मिहिन परिवर्तनले एक गणनाको नतिजा अर्को गणनाको नतिजासँग ठ्याक्कै तुलना गर्न सकिदैन। केवल मोटामोटि रुपमा मात्र तुलना हुन सक्छ।

बक्स ४.९ : लेखपढको अवधारणा	
२००९/११	पढ्न जान्ने – जुनसुकै भाषाको लिपिमा भएपनि कुनै किताव वा चिठ्ठी राम्रोसँग बाँच्न सक्नेलाई पढ्न जान्ने मा लेखनू। तर अक्षर संम चिनेका बाचक नचलेकालाई भने पढन जान्नेमा लेखन हुन्न। लेखन जान्ने – परि आएका मामुली चिठी पत्र लेख्न सक्ने हुन्, यस बाहेक अक्षर सार्न मात्र सक्नेलाई लेखन जान्नेमा नलेखनू।
२०१८	जुन कुनै एक भाषाको लिपिमा लेखेको किताप पढन सक्ने र परिआएका चिठीपत्र लेख्न सक्नेलाई लेखपढ जान्ने मानिन्छ। खाली अक्षर सम्म चिनेको वाचक नचलेको र अक्षर सार्न मात्र सक्ने चाहिं लेखपढ जान्ने मानिदैन। अर्थात् पढ्न लेख्न दुवै जानेको हुनुपर्छ।
२०३८	सामान्य चिट्ठीपत्र लेख्न र पढन दुवै जान्ने बुझ्ने व्यक्तिलाई लेखपढ गर्न जानेको मानिन्छ। अक्षरमात्र चिनेको तर पढ्न नजानेको वा अरुले लेखेको सार्न मात्र सक्ने आफूले लेख्न नजान्नेलाई लेखपढ गर्न जान्ने मानिदैन। यस्तै पढ्न जान्ने र लेख्न नजान्नेलाई पनि लेखपढ गर्न जानेको भनिदैन।
२०४८	कुनै पनि भाषामा पढ्न, लेख्न र सामान्य हरहिसाब गर्न जानेको (लाई लेखपढ जानेको मानिन्छ)। तर पढ्न मात्र सक्ने वा अनुकरण गरी मात्र लेख्न जान्नेलाई लेखपढ जान्नेमा गणना गर्नु हुँदैन।
२०५८	कुनै भाषामा पढ्न, लेख्न र सामान्य हरहिसाब गर्न जानेको भए पढ्न, लेख्न जानेको अर्थात् लेखपढ गर्न जानेको भन्नुपर्छ। ... दैनिक कार्यको सामान्य हरहिसाब (जोड, घटाउ) जानेकालाई सामान्य हरहिसाब जानेको भन्नुपर्छ। ... कुनै भाषामा पढ्न सक्ने र अनुकरण गरी आफ्नो नाम मात्र लेख्न सक्नेलाई पढ्न, लेख्न जानेकोमा गणना गर्नु हुँदैन।
२०६८	परिभाषा अघिल्लो जनगणनामा जस्तै छ।
२०७८	कुनै भाषामा पढ्न, लेख्न र सामान्य हरहिसाब (जोड घटाउ) गर्न जानेको व्यक्तिलाई पढ्न र लेख्न दुवै जानेको मानिएको छ। कुनै भाषामा पढ्न सक्ने र अनुकरण गरी आफ्नो नाम मात्र लेख्न सक्नेलाई पढ्न मात्र जानेको मानिएको छ। दृष्टिविहीन व्यक्तिले ब्रेल लिपीमा पढ्न लेख्न जानेको तथा बहिरा व्यक्तिले साङ्केतिक भाषामा पढ्न लेख्न जानेको अवस्थालाई लेखपढ दुवै जानेको मानिएको छ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार।

मातृभाषा

मातृभाषाको प्रश्न पहिलो पटक २००९/११ को जनगणनामा सोधिएको थियो। यस बाहेक 'द्वय भाषाभाषी' सम्बन्धी प्रश्न पनि राखिएको थियो – 'यसलाई जनगणनामा "अरुभाषा" भनी सोधिएको थियो'। २०४८ साल र यस पछिका गणनामा मातृभाषा र दोस्रो भाषा पनि सोधिएको थियो। २०७८ सालको जनगणनामा पुर्खाको भाषा थपिएको छ।

बोली नफुटेका साना बालबालिका तथा स्वर/बोलाइ सम्बन्धी समस्या भएकाहरु वा कान नसुन्ने समस्या भएकाहरुको मातृभाषा लेख्ने विषयमा गणना पिच्छे फरकफरक नियम दिइएको छ भेटिन्छ (बक्स ४.१०)।

बक्स ४.१० : मातृभाषाको अवधारणा	
२००९/११	मातृभाषा – बोली फुटे देखिनै बोलिने भाषा हो, बोली नफुटेका साना बालक र लाटाहरुको भाषा लेखदा आमाले जहानमा बोल्ने भाषा जे छ उही जनाई दिनु । अरु भाषा – मातृभाषा बाहेक मामुली संग बोल्न शक्ने दोश्रा भाषा हो ।
२०१८	व्यक्तिले बोली फुटेदेखि बोल्नेगरी आएको भाषा मातृभाषा हो । बोली नफुटेका बालक र बालिकाको भाषा लेख्दा आमाले जहानमा जे भाषा बोल्ने गरेको छ, सोही भाषा लेख्नु ।
२०२८	प्रत्येक व्यक्तिले बोलि फुटेदेखिकै बोल्दै आएको भाषालाई मातृभाषा भन्दछन् । जन्मेदेखिकै लाटाहरुको मातृभाषा लेख्दा परिवारमा जुन भाषा बोलिन्छ सोही लेख्ने ।
२०३८	मातृभाषा भन्नाले व्यक्तिले बोली फुटे देखिनै बोल्दे आएको भाषालाई जनाउँछ । ... धेरै सदस्यहरु भएको परिवारमा विभिन्न भाषा बोल्ने व्यक्तिहरु पनि हुन सक्छन् । बोली नफुटेका बच्चा, लाटालाटी र लठचाउराहरुको भाषा लेख्दा उनीहरुको आमाले जे भाषा बोल्ने गरेकी छिन् सोही भाषालाई नै लाटा-लाटी वा लठचाउराको मातृभाषा मान्नु पर्दछ । लेख्नु पर्छ ।
२०४८	मातृभाषा – आफ्नो बाल्यकालमा बाबुआमाले सिकाएको प्रथम भाषा नै मातृभाषा हो । एकै परिवारबीच पनि विभिन्न मातृभाषा हुन सक्छ । त्यसैले घरमूलीको कुनै एक मातृभाषा हुँदैमा परिवारका अन्य सदस्यहरुको पनि त्यही नै हुनुपर्छ भन्ने कुनै जरुरी छैन । ... बच्चाबच्चीको मातृभाषा पनि आमा बाबुको मातृभाषा भन्दा भिन्नै अर्को कुनै मातृभाषा हुन सक्छ । नवजात शिशुहरु जसको बोली फुटेको छैन वा लाटो (बोल्न नसक्ने) भए उनीहरुको मातृभाषा त्यस परिवारमा बोलिने भाषालाई नै मान्नु पर्दछ ।
२०५८	मातृभाषा – ... व्यक्तिले बोली फुटेदेखि नै आमा-बाबुले बोल्न सिकाई आफ्नो परिवारमा वोल्दै आएको पहिलो भाषालाई मातृभाषा भन्नुपर्दछ । नवजात शिशुहरुको मातृभाषा लेख्दा परिवारमा बोल्ने गरेको पहिलो भाषालाई नै मातृभाषा लेख्नु पर्दछ । ... जन्म देखि नै लाटो वा बोल्न नसक्ने भए मातृभाषा जनाउँदा 'सांकेतिक भाषा' लेख्नु पर्दछ । एउटा परिवारमा विभिन्न मातृभाषा बोल्ने सदस्य हुन सक्दछन् । त्यसैले परिवारमूलीको मातृभाषा र अरु सदस्य(हरु) को मातृभाषा फरक हुन सक्तछ । ... बच्चाबच्चीको मातृभाषा आमा वा बाबुको मातृभाषा भन्दा फरक हुन सक्छ ।
२०६८	अघिल्लो जनगणना (२०५८) मा जस्तै छ ।
२०७८	जन्मेपछि बालबालिकाले सबभन्दा पहिले बोल्न जानेको भाषालाई मातृभाषा भनिएको छ । मातृभाषा व्यक्तिले पहिले बोल्न जानेको भाषा हो । परिवारभित्र आमा, बुबा, हजुरआमा, हजुरबुबा, परिवारका अन्य सदस्य, स्याहार सुसार गर्ने व्यक्तिबाट बालबालिकाले पहिलो बोल्न जानेको भाषा नै मातृभाषा हो । नवजात शिशु वा बोल्ने बेला नभएका शिशुहरुको लागि परिवारमा आमा बाबुले बोल्ने भाषालाई उनीहरुको मातृभाषा मानिएको छ । (*यस पटकको गणनामा पुर्खाको भाषा (Heritage language) पनि सोधिएको थियो*) । कुनै व्यक्तिको आफ्नो परिवार, समुदाय वा जातजातिमा परम्परागत रुपमा बोलिने गरेको पहिचानको भाषा पुर्खाको भाषा वा पुर्ख्यौली भाषा हो । पुर्ख्यौली भाषा सम्बन्धित व्यक्तिले वर्तमान अवस्थामा बोल्ने गरेको भाषा हुन वा नहुन पनि सक्छ । सम्बन्धित व्यक्तिको जिजुबाजे/बोजु, बाजे/बोजु वा हजुरबा/ हजुरआमा कुन भाषा बोल्नुहुन्थ्यो सोही भाषा पुर्खाको भाषा हुन्छ । (*टिप्पणी* – अन्तरजातीय विवाहबाट जन्मिएका व्यक्तिको पुर्ख्यौली भाषा निर्क्योल गर्ने सम्बन्धमा उदाहरण दिइएको छैन ।)

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

काम र पेशा

पेशाको परिभाषा गणनापिच्छे फरक छ, एकरुपता छैन । १९६८ को फाराममा 'इलम' लेखिएको छ । इलम अन्तर्गत 'लेखपढ गर्न जान्ने, खेती, बेपार, विद्यार्थी, जागिर - जङ्गी, निजामती, बेइलमी'-का छुट्टाछुट्टै महल छन् । १९७७ को फाराममा इलम (इलमी?) र बेइलमी दुई खण्डमा राखिएको छ । इलम अन्तर्गत 'लेखपढ गर्ने, खेती, बेपार, ज्मा' महल छन् भने बेइलमी अन्तर्गत '५० वर्ष मुनी र ५० वर्ष माथी' भन्ने महल छन् । १९८७ को फाराममा १९७७ को जस्तै छ, इलम अन्तर्गत 'लेखपढ गर्ने, खेती, बेपार, विद्यार्थी, ज्मा' महल छन् । १९९८ को फाराममा मर्दानाको पेशा लेखिएको छ । पेशा अन्तर्गत 'नोकरी -सरकारी, अरु, खेती, व्यापार, लेखपढ, अरु रकम, बेइलमी, लेखपढ नजान्ने' महल छन् ।

२००९/११ को जनगणनामा पहिलो पटक पेशा र व्यवसाय छुटचाउने प्रयास भएको थियो । यसपछि २०३८ साल सम्मका सबै गणनामा पेशा र व्यवसायको छुट्टाछुट्टै परिभाषा दिइएको भेटिन्छ । पेशाको परिभाषामा भने एकरुपता छैन । २०१८ साल तथा २०३८ सालका गणनाहरुमा 'आमद हुने काम'-को अवधारणा लिइएको थियो । २०४८ र यस पछिका गणनामा काम, आर्थिक

काम तथा पेशाको अवधारणा प्रस्तुत गरेर विषयलाई झनै जटिल बनाइएको छ। पछिल्ला तीन गणनामा 'विस्तारित' आर्थिक काम थपिएको छ।

बक्स ४.११ : काम र पेशाको अवधारणा	
२००९/११	पेशा – नगद वा जिन्सी आम्दानी हुने रोजगारको नाम हो जसबाट मानिस आफ्नो जीविका चलाउँदछ। यसमा घर धन्दा गर्ने आईमाइलाई छोडी अरु मानिसको जीविकाको साधनको नाउँ लेखनु पर्दछ ... जस्तो खेती, व्यापार, नोकरी, ज्यालादारी आदि। सुनको काम गर्ने; फलामको काम, इत्यादि त्यस्तै व्यापार पेशा, ... कपडा बेच्ने ... धातुको भाडा बेच्ने इत्यादि काम हुन्। हाल काममा छौ? यसको अर्थ हाल नगद वा जिन्सी आम्दानी हुने कुनै काममा लागेको छ भनी सोधेको हो। हाल भन्नाले गएको साता दश दिन हो। *(टिप्पणी* – व्यक्तिको उमेरको हद तोकेको पाइदैन।)
२०१८	पेशा भन्नाले व्यक्तिले गर्ने गरेको रोजगारी इलम हो। तसर्थ पेशाले व्यक्तिले गरेको कामको किसिमलाई बताउँदछ, जस्तो - खेती, सिकर्मी, डकर्मी, कामी, सुनार, जुत्ता सिउने, पुरोहिताइ, कारिन्दा, हाकिम, पढाउने, डाक्टर, कविराज आदि। कुनै व्यक्तिले ... एकभन्दा बढी इलम गरेको भए एकमात्र, त्यो पनि मुख्य चाहिँ जनाउनु पर्दछ। मुख्य छुटचाउँदा बढी समय जे काम गर्नमा लाग्दछ, त्यसैलाई मुख्य मान्नु पर्दछ। *(टिप्पणी* – यो प्रश्न १५ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई मात्र हो।)
२०२८	पेशा भनेको व्यक्तिले गर्ने गरेको रोजगारी इलम हो, तसर्थ पेशाले गरेको कामको किसिमलाई जनाउँछ। पेशा लेख्दा दुई वा धेरै पेशा भएमा मुख्य पेशा छुटचाउँदा जे काममा धेरै समय लगाउदछ त्यसलाई मुख्य भन्नु पर्छ, आम्दानीबाट छुटचाउने होइन। *(टिप्पणी* – यो प्रश्न १० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई मात्र हो।)
२०३८	दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरको व्यक्तिले कुनै प्रकारले मिहिनेत गरी कमाएको आयलाई आम्दानी गरेको मानी उल्लेख भएको अवधिमा त्यस्तो आम्दानी गरेको छ वा छैन सोधी त्यसको विवरण लेख्नु पर्दछ। गत सातामा – गएको सात दिन भित्र गरेको काम विगत वर्षमा – गणना गरिएको दिनदेखि अघिल्लो बाह्र महिना (एक वर्ष) गएको एक वर्षको अवधिमा एकै पटक अथवा पटक पटक गरी भए पनि कम्तिमा आठ महिनासम्म आम्दानी हुने काम गरेको व्यक्तिलाई आम्दानी हुने काम गरेको मानिन्छ। पेशा – पेशा भनेको व्यक्तिहरुले गर्ने खास काम हो। एक भन्दा बढी पेशामा लागेको व्यक्ति जुन पेशामा बढी समय काम गर्छ त्यसैलाई मान्नु पर्दछ। *(टिप्पणी* – यो प्रश्न १० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई मात्र हो।)
२०४८	काम – वितेको १२ महिनामा अक्सर गरेर गरेको काम बोध गराउँछ। गरेको काम कृषि, व्यापार, नोकरी आदि कुनै पनि हुन सक्छ। कुनै व्यक्तिले दुई वा दुई भन्दा बढी क्षेत्रमा काम गरेको रहेछ भने जुन काममा बढी समय लगानी गर्दछ सोही कामलाई मुख्य काम मानी उपयुक्त संकेतमा जनाउनु पर्दछ। के काम गरेको – व्यक्तिले गर्ने खास काम के हो त्यसैबाट त्यो व्यक्तिको पेशा छुटचाउनु पर्दछ। *(टिप्पणी* – यो प्रश्न १० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई मात्र हो।)
२०५८	काम भन्नाले जुनसुकै किसिमको आम्दानी हुने वा आम्दानी नहुने कामलाई बुझाउँछ। वितेको १२ महिनामा अक्सर गरेर के गर्नु हुन्थ्यो – कृषि/आफ्नै खेतीपाती, तलव/ज्याला, आफ्नै (गैर कृषि) व्यवसाय, विस्तारित आर्थिक काम, कामको खोजी, घरधन्दा, अध्ययन (विद्यार्थी), कुनै काम नगरेको। कामका चार भाग – आर्थिक कामहरु, विस्तारित आर्थिक काम, आर्थिक कामको खोजी, र गैर आर्थिक कामहरु। आर्थिक काम – आफ्नै कृषि खेतीपातीका कामहरु; तलब/ज्याला लिई गरेका कामहरु, र आफ्नै गैरकृषि व्यवसायका कामहरु हुन्। विस्तारित आर्थिक काम – परिवारको (आफ्नो घरको) उपभोगका लागि दाउरा, पानी जोरजाम गर्ने, खाद्यान्न प्रशोधन गर्ने अथवा ढिकी, जाँतो वा मिलमा कुट्ने-पिस्ने, केलाउने काम गर्ने, परिवारको उपभोगका लागि अचार, तितौरा, मस्यौरा वा यस्तै खाद्यवस्तु बनाउने कामलाई बुझाउँछ। *(टिप्पणी* – यो प्रश्न १० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई मात्र हो। कामको परिभाषा लम्ब्याएर अलमलिने बनाइएको छ।)
२०६८	अघिल्लो जनगणना (२०५८) मा जस्तै छ। आर्थिक काम – आफ्नै खेतीपाती, तलवज्याला लिई गरेका कामहरु, र आफ्नै गैर कृषि व्यवसाय आर्थिक काममा पर्छन्। विस्तारित आर्थिक काम – विस्तारित आर्थिक काम भन्नाले आफ्नो घरपरिवारको उपभोगका लागि दाउरा, पानी जोरजाम गर्ने तथा आफ्नै परिवारमा उपभोगका लागि वस्तुहरुको उत्पादन गर्ने जस्तैः खाद्यान्न प्रशोधन गर्ने अथवा ढिकी, जाँतो वा मिलमा कुट्ने, पिस्ने, केलाउने काम गर्ने, परिवारको उपभोगका लागि अचार, तितौरा, मस्यौरा वा यस्ते खाद्यवस्तुहरु बनाउने कामलाई बुझाउँछ।
२०७८	१० वर्ष वा सो भन्दा माथि उमेरका व्यक्तिको पेशा थाहा पाउन गणनाको दिनभन्दा अघिको १२ महिनामा गरेको कामबारे सोधिएको छ। गत १२ महिनामा कम्तिमा १ दिन काम गरेको व्यक्तिसँग प्रश्न सम्बन्धित छ। व्यक्तिले गर्ने कामलाई आर्थिक र गैरआर्थिक काम दुई भागमा बाँडिएको छ। आर्थिक काम – आम्दानी हुने वा नहुने सबै किसिमका वस्तुहरुको उत्पादन गर्ने कामहरु (आफ्नै उपभोग वा बिक्रीका लागि); आफ्नो परिवार बाहेक अरुका लागि तलब, ज्याला वा पारिश्रमिक लिई गरिएका सेवाका कामहरु पर्छन्।

बक्स ४.११ : काम र पेशाको अवधारणा	
	गैरआर्थिक काम – आफ्नो परिवारका लागि आफैंबाट गरिएका (आफ्नो परिवारका लागि खाना पकाउने, घरधन्दा, बालबच्चा, बृद्ध तथा अशक्तको स्याहार सुसार गर्ने, किनमेल गर्ने जस्ता) सेवाका कामहरु पर्छन् । आर्थिक कामका उदाहरण – आफ्नै खेतीपाती/कृषिका काम; आफ्नै गैरकृषि उद्योग वा व्यवसाय अन्तर्गतका काम; तलब/ज्याला लिई गरिने काम; घरायसी उपभोगका लागि गरिने वस्तु उत्पादन - दाउरा खोज्ने; कुटानी-पिसानी; डोको, डालो, मान्द्रो, राडीपाखी, सुकुल, गुन्द्री बुन्ने; लुगा सिलाउने, अचार, तितौरा मस्यौरा बनाउने; पानी बोक्ने; बत्ती कात्ने आदि)-का काम; तथा परिवारले सञ्चालन गरेको आर्थिक क्रियाकलापमा गरेको सहयोग । व्यक्तिको मुख्य आर्थिक कामलाई उसको पेशा मानिएको छ ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

व्यवसाय

पेशामा जस्तै व्यवसायको परिभाषामा पनि अलमल छ, एकरुपता छैन । कतैकतै बुझाउने भन्दा अलमल्याउने बढी छ । उमेरको हकमा पनि एकरुपता छैन । जनगणनामा उपयोग गरिएका परिभाषाहरु छोटकरीमा दिइएको छ (बक्स ४.१२) ।

बक्स ४.१२ : व्यवसायको परिभाषा	
२००९/११	काम – पेशामा के कस्तो किसिमको काम गर्नु पर्दछ सो खुलाइ लेख्ने जस्तो - 'खेती' पेशा भएमा काम खुलाउँदा (१) अन्न उब्जाउने, (२) फलफुल सागपात उब्जाउने (३) पशु पाल्ने, (४) ज्यालामा खेतीको काम गर्ने इत्यादि । त्यस्तै नोकरी (सेवा) भयो । कामको किसिममा फौजी; अदालती; निजामती; डाक्टर; मास्टर; इत्यादि । सुनको काम गर्ने; फलामको काम, इत्यादि त्यस्तै व्यापार पेशा भएमा (१) कपडा बेच्ने (२) धातुको भाडा बेच्ने इत्यादि काम हुन् ।
२०१८	व्यवसाय भन्नाले व्यक्तिले आफुले गरेको उद्योग कुन ठाउँ (कार्यालय) मा गर्दछ भन्ने जनाउँछ । उद्योग भनेको कुनै वस्तु चलन (उपभोग) गर्नेहरुमा बनाउनु वा पैदा गर्नु हो । व्यक्तिले लिएको इलमलाई पेशाले जनाउँदछ, व्यवसायले भने व्यक्ति एक्लै बसेर वा समूह भई कुनै ठाउँमा बसी पैदा गरिने वस्तु वा सेबालाई जनाउँदछ । ... एउटा पेशामा धेरै किसिमको व्यवसाय मान्नु पर्दछ ।
२०२८	बितेको १ वर्ष भित्र कम्तीमा ८ महिना कुनै आमद हुने काम गरेको भए व्यवसाय खुलाउने ।
२०३८	पेशा भनेको व्यक्तिले एक्लै वा समूहमा बसी उत्पादन गरेको वा सेवा गरेका ठाउँहरुलाई जनाउँदछ र कुन व्यक्तिले गरेका काम कुन उद्योग क्षेत्र (ठाउँ) मा पर्दछ त्यो उद्योग वा क्षेत्रलाई व्यवसाय भनिन्छ । कृषि, खानी, निर्माण, व्यापार, यातायात आदि व्यवसाय हुन् । ... कुनै व्यक्तिले गरेको खास काम पेशा भनिन्छ र सो काम कुन उद्योग अन्तर्गत पर्दछ सो उसको व्यवसाय हुन्छ ।
२०४८	कहाँ काम गरेको – कहाँ भन्ने शब्दले संघ संस्था स्थापना भएको स्थानलाई जनाउने नभई काम गर्ने संघ-संस्थालाई जनाउँदछ ।
२०५८	कहाँ काम गरेको भन्नाले – गणना गरिएका व्यक्तिले ... गरेको काम कुन व्यवसाय क्षेत्रमा गरेको हो भन्ने बुझाउँदछ । ... व्यक्ति एक्लै वा समूहमा बसी वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने क्षेत्रलाई व्यवसाय भनिन्छ । ... कहाँ भन्ने शब्दले ठाउँ अर्थात् हेटौंडा, पोखरा, धुलिखेल भन्ने बुझउँदैन । यसले वस्तु वा सेवा उतपादन गर्ने आर्थिक गतिविधिका विभिन्न क्षेत्रलाई जनाउँदछ । आर्थिक गतिविधिका विभिन्न क्षेत्रलाई मुख्य १७ व्यवसाय समूहमा विभाजन गरिएको छ ।
२०६८	अघिल्लो जनगणना (२०५८) मा जस्तै छ ।
२०७८	व्यक्तिले गरेको मुख्य आर्थिक कामले उसको पेशा बताउँछ । मुख्य आर्थिक काम गरेको संस्थामा कस्तो किसिमको वस्तु वा सेवाको उत्पादन हुन्छ सोही अनुसार उसको व्यवसाय निर्धारण हुन्छ । काम गरेको स्थान, कार्यालय, संस्था वा उद्योगबाट मुख्यतः कस्तो किसिमको वस्तु वा सेवाको उत्पादन हुन्छ सोही अनुसार औद्योगिक वर्गीकरण गरी उसको व्यवसाय निकालिन्छ । आर्थिक कामका विभिन्न क्षेत्रलाई मुख्य २१ वटा औद्योगिक क्षेत्र (Industrial sector)-मा विभाजन गरिएको छ । उदाहरण – कुनै डाक्टरले अस्पतालमा स्वास्थ्य जाँचगर्छ, त्यो संस्थाको उत्पादन स्वास्थ्य सेवा हुन्छ । अर्को डाक्टरले कुनै सिमेन्ट उद्योगका कर्मचारी कामदारको स्वास्थ्य उपचार गर्छ भने उक्त संस्थाको उत्पादन सिमेन्ट हुन्छ । औद्योगिक वर्गीकरणमा यी दुई उत्पादन क्रमशः 'मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्यका क्रियाकलाप (१७)' र 'औद्योगिक उत्पादन (३)' मा पर्छन् ।

टिप्पणी – जनगणनाका नियम परिभाषा निर्देशिका, गणना पुस्तिकाबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिच्छेद ५

कानुनी आधार

जनगणनामा विवरण उपलब्ध गराउन सम्बन्धित सबैलाई करलाग्छ; कानुनी स्वीकृति भने चाहिन्छ ।

'A census makes it obligatory for any and every individual in a country to provide the information asked for and has to have some legal sanction behind it.' (Panse, 1965; p. 31)

जनगणना देशव्यापी कार्यक्रम हो । यसको सफल कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त कानुनी समर्थन चाहिन्छ । कानुनी हैसियतले गणनाको तयारी एवं कार्यान्वयनको पूर्वाधार खडा गर्छ । गणनाको प्रशासनिक जिम्मेवारी निर्धारण गर्न, गणनाको लागि खर्च जुटाउन, गणनाको दायरा र समय निश्चित गर्न, गणना कार्यमा सहयोग लिन कानुन आवश्यक हुन्छ । सर्वसाधारणलाई आश्वस्त पारेर उनिहरुको सहभागिता बढाउन पनि कानुन नै चाहिन्छ । यसका लागि जनगणना सम्बन्धी ऐन नियममा अन्य कुराका अतिरिक्त व्यक्तिगत सूचना गोप्य राखिने कुरालाई दह्रो र स्पष्टसँग व्यवस्था गर्नुपर्छ । (UN, 2008b; para. 1.83)

पर्याप्त नियम कानुनको व्यवस्थाले मात्र जनगणनाको तयारी एवं कार्यान्वयनको लागि मार्ग प्रशस्त गर्छ । गणनाको योजना तयार पार्दा नै यसको वैधानिक आधार थाहा पाउनुपर्छ । गणनाको तयारी एवं कार्यान्वयनको पूर्वाधार भनेको यसको कानुनी हैसियत हो । कानुनले नै गणना कसले गर्ने, के-के विवरण लिने, तथा उत्तरदातामा दायित्व कसरी श्रृजना गर्ने भन्ने कुरा निश्चित गर्छ । यी सबै कुराका लागि ऐन नियम आवश्यक हुन्छ ।

जनगणनाको आधार दुई प्रकारले श्रृजना हुन्छ – स्थायी ऐन कानुनको व्यवस्था गरेर, वा पटके ऐन कानुन बनाएर । जनगणना ऐनले उत्तरदाताबाट विवरण सङ्कलन गर्ने अधिकार, विवरणको गोप्यता कायम राख्ने व्यवस्था तथा विवरण प्रकाशनको तरिका निर्धारण गर्छ ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घ खाद्य तथा कृषि सङ्गठनले प्रकाशित गरेको पुस्तिकामा गणना सम्बन्धी ऐन नियम तर्जुमा गर्दा ध्यान दिनुपर्ने दश बुँदाहरु उल्लेख भएका छन् । जनगणनाको सन्दर्भमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक हुने ती बुँदाका विषय यस प्रकार छन् – जनगणना गर्ने कानुनी आधार, आदेश जारी गर्ने अधिकारी, गणना गर्ने निकाय, गणना गर्ने समय र मिति, विवरण सङ्कलन गरिने विषय, को-सँग विवरण लिने, गणना कार्यमा सहयोग अनिवार्य गराउने, सङ्कलित व्यक्तिगत विवरणको गोपनीयता र गोपनीयता भङ्ग गरेमा वा विवरण दिन इन्कार गरेमा वा झुट्टा विवरण दिएमा हुने सजायको व्यवस्था (FAO, 1978; p. 4). यस परिच्छेदको अन्त्यतिर नेपालका जनगणना सम्बन्धी नियम कानूनको छोटो चर्चा गरिएको छ ।

टिप्पणी – जनगणनाका लागि जारी गरिएका इस्तिहार तथा आदेशहरु अनुसूचीहरुमा दिइएको छ । यी इस्तिहार तथा आदेशहरु स्रोत पुस्तकहरुमा जे जस्तो छापिएका छन् साभार त्यस्तै नकल उतार गर्ने प्रयास गरिएको छ । शब्दका हिज्जे तथा ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी वर्णविन्यास जस्ताको तस्तै नकल उतार्ने प्रयास भएको छ । स्रोत पुस्तकहरुमा नै ठाउँठाउँमा शब्दको हिज्जे तथा ह्रस्वदीर्घ पनि फरकफरक लेखिएको भेटियो, सोही अनुसार उतार्दा यी उतारहरुमा पनि एउटै शब्दको हिज्जे एवं ह्रस्वदीर्घ पनि फरक परेका हुन् ।

इस्तिहार

नेपालमा शुरुदेखि हालसम्मका सबै जनगणनाहरु सञ्चालनार्थ सरकारी आदेश निकाल्ने गरिएको छ । आदेशका स्वरुप भने फरक छन् । शुरुका जनगणनाहरु गर्न इस्तिहार निकालिन्थ्यो । इस्तिहार भनेको सरकारी सूचनाको रुपमा निस्कने आदेश हो । जनगणनाका लागि जारी भएको सनद अन्तरगत थप इस्तिहार पनि निकालिएको पाइन्छ । सनद भनेको कुनै खास विषयमा प्रचलित कानुन लागु नगरी अर्को विशेष व्यवस्था गर्न जारी भएको राजाको हुकुम प्रमाङ्गी हो (खनाल, २०३५; पृ. २१ र पृ. ३८१ – ३८३) ।

जनगणनाको लागि पछिल्लो इस्तिहार २०१० साल फागुनमा निकालिएको थियो । यसलाई 'नेपाल सरकार जनगणना ऐन, २००९ र सङ्ख्या विभागको नाममा २००७ साल भाद्र ९ गते सदर भएको सनद बमोजिम जारी गरिएको इस्तिहार' भनिएको छ । देशमा तथ्याङ्क ऐन, २०१५ जारी भएपछि यस्ता इस्तिहारहरु निकाल्न छोडियो; इस्तिहारको काम सूचित आदेशबाट लिन थालियो ।

इस्तिहारमा देशमा लिइने जनसङ्ख्या वा जनगणनाको परिचय तथा वर्णन गरिएको भेटिन्छ । जनगणना लिन केन्द्रबाट खटिएर आएका कर्मचारीलाई सम्बन्धित सबैले सहयोग गर्नुपर्ने आदेश इस्तिहारको मुख्य विषय छ । स्थानीय तहमा जिम्मावाल मुखियाहरुले आ-आफ्ना थुम प्रगन्ना आदिमा भएको जनसङ्ख्याको लगत भरेर सो भरिएको लगत बुझाउने निर्देशन छ । जनसङ्ख्याका लगत भरिएका फाराम सङ्कलनका लागि खटिएर आएका कर्मचारीलाई अथवा नजिकको अड्डामा बुझाउने व्यवस्था गरिएको छ । जनगणना सम्बन्धी कसूरमा हुने सजाय तोकिएको छ । जनगणनामा वाधा व्यवधान गरेमा, सहयोग नगरेमा, बुझाउनुपर्ने तोकिएको ठाउँमा नबुझाएमा, व्यक्तिगत गोप्यता भङ्ग गरेमा, घुस लिएदिएमा हुने सजाय समेत तोकेर इस्तिहारलाई प्रभावकारी तुल्याएको छ ।

१९७६ सालको इस्तिहार

१९६८ सालको जनगणनाको इस्तिहार प्राप्त भएको छैन । १९७६ सालमा जारीभएको इस्तिहार संख्या विभागबाट २०१४ सालमा प्रकाशित 'नेपालको जनगणना' पुस्तकमा छापिएको छ । यो इस्तिहारको पेटबोलीमा १९६८ सालको गणनाको लागि पनि 'सनद भै इस्तिाहर जारी भएको' थियो भन्ने उल्लेख छ । सनद भनेको कुनै कुराको व्यवस्था गर्ने राजाको हुकुम प्रमाङ्गीको प्रमाण पत्र हो (खनाल, पृ. ३८२) । '*६७ सालमा सेन्सस उठाइ गाउँ मौजा मौजाका तालुकदार मार्फत सेन्सस फाराम खडा गराई बक्सी १०।१० वर्षमा सेन्सस उठनेछ ढाचा राखी बुझनु भन्या स्मेत सनद उर्दि पुर्जि गरी बक्स्याको र सो अघि सेन्सस उठेको १० वर्ष भयाको हुनाले यो ७७ साल भाद्र मैनामा सेन्सस उठने छ'* (संख्या विभाग, २०१४; परिशिष्ट पृ. १४) । १९७६ सालको इस्तिहारमा दुई खण्ड छन् – जनगणनाको आदेश र गणनाको नियमावली ।

त्यस बखतको चलनअनुसार इस्तिहारमा राणा प्राइमिनिष्टर र कम्याण्डर-इन-चीफको प्रशस्ति पछि 'आगे' बाट शुरु भएको इस्तिहारको मूलखण्डको वेहोरा नसकिएसम्म कतै कहीं वाक्यको पूर्ण विराम, अल्प विराम केही छैनन् – 'आगेदेखि शुभम्सम्म' वाक्य लम्बिएको छ । करिब ५०० शब्दको एउटै वाक्य छ । एक पटक मात्र सरसर्ती पढेर सबै सबै कुरा बुझ्न गाह्रो छ ।

इस्तिहारको मूलखण्डमा निम्न कुराहरु परेका छन् – गाउँ मौजाका तालुकदारहरु मार्फत् जनगणनाको फाराम भर्ने; भाद्र १५ गतेलाई गणना दिवस कायम गरी १९७७ साल भाद्र महिनामा गणना गर्ने; १९७६ साल फागुन महिनाको सनदअनुसार गाउँ-गाउँमा कटुवाल घुमाएर, ढोल पिटाएर जनगणना हुँदैछ भनेर उर्दी सुनाउने; पहिलेको जनगणनाको फाराममा आवश्यक हेरफेर गरेर तयार पारिएको फाराममा सबै गाउँका तालुकदारले आ-आफ्ना गाउँ भरको घर-घरमा जे जति जुन किसिमका जहान छन् ती सबैको विवरण लेखी मौजाको भए तालुकदारलाई दिने; मौजा भरका तालुकदारले रीत पुऱ्याई ३ नम्बरका नमुना बमोजिमको 'जिल्ला भरको तेरिजको फाराम मालबाट तयार गरी पहाड तर्फको पहाड बन्दोबस्त मार्फत् र मधेश बन्दोबस्तको मधेश बन्दोबस्त मार्फत् र मौजाको मौजाको फाराममा मानिसको र अरु जो चाहिने अङ्क भरी तेस माल इलाका भर्का गाउँ गाउँको सेन्सस फाराम लेखाई तयार गराई बुझीली भर्पाइदी हाम्रा हजूरमा पठाउने ।' इस्तिहारको तपसिल खण्डमा जम्माजम्मी २० बुँदा छन् । (परिशिष्ट १.१)

उपरोक्त २० बुँदामा लेखिएका नियमहरु यस प्रकारका छन् – गाउँ विवरण १ नम्बरको फाराममा लेख्ने, २ फाराममा मौजाको तेरिज लेख्ने, र ३ नम्बर फाराममा जिल्ला तेरिज लेख्ने निर्देशन छ । नियम १ देखि १९ सम्म फाराममा विवरण लेख्ने तरिका दिइको छ । नियम २० मा फाराम भर्दा कसैले 'दैदस्तुर लिन खान नहुने लिए खाए सजाय हुने' व्यवस्था छ । (परिशिष्ट १.१)

१९९८ सालको इस्तिहार

१९९८ सालको इस्तिहार १९७६ सालकोभन्दा धेरै छोटो छ । यो पनि वाक्य नछुट्टयाई एउटै लहर (हरफ)-मा लेखिएको छ । यसमा जनगणनाको आवश्यकता, जनगणना दिवस, तथा जनगणना सञ्चालन गर्दा कसैबाट केही लिनखान र सर्वसाधारणलाई

दुःख दिन नहुने कुराहरु परेका छन् । इस्तिहारको दोस्रो खण्डमा 'जनसंख्याको काम गर्ने रुल' भनेर जनगणना फाराम भर्ने नियम छुट्टै दिइएको छ । यसमा जम्मा १२ नियम छन् । (परिशिष्ट १.२)

फाराम भर्ने नियममा परेका मुख्य कुरा यस प्रकार छन् – तोकिएको दिनमा भएका जहान र चौपायीको लगत लिने, फाराममा घरको मुख्य मानिसको सहीछाप गराउने, डेरावालको लगत लिने र सही गराउने, विवाह भएकी तर घर नजाने गरी माइत बसेकी र विवाह नभएकी छोरीलाई माइतबाटै लेखाउने, जनानाको पेशा लेख्नु नपर्ने, केही दिनको लागि मुगलान गएकालाई घरबाटै लेख्नुपर्ने, अपाङ्गहरुको लगत लिने, गाउँ मौजाका जिम्मावाल तालुकदार आफू लेखपढ गर्न नजानने भए लेखपढ जान्नेलाई लगाउने, दैदस्तुर सरसलामी लिनखान नहुने, र काम सकेपछि डोरवालाको सही छाप गराउनुपर्ने । (परिशिष्ट १.२)

उपत्यका भित्रको घर-सङ्ख्या लिने नियम छुट्टै र जनसङ्ख्या लिने नियम छुट्टाछुट्टै बनाइएको थियो भनिएको छ । तर घर-सङ्ख्या लिने नियम भने अहिले भेटिएको छैन । (संख्या विभाग, २०१४; परिशिष्ट पृ. २४) ।

जनगणना ऐन, २००९

यो नेपालको जनसङ्ख्या विषयमा जारी भएको पहिलो ऐन हो । 'जनगणना गर्ने कामको निमित्त' बनेको यस ऐनमा १३ दफा छन् । दफागत विषय यस प्रकार छन् – ऐनको नाम, जनगणना गर्ने सूचना गजेटमा प्रकाशित गर्न सक्ने, आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था, गणनाको काममा सहयोग गर्नुपर्ने, गणकको नियुक्ति, सोधिने प्रश्नहरुको सूची गजेटमा प्रकाशित गर्ने, सोधिएका प्रश्नहरुको साँचो जवाफ दिनुपर्ने, सङ्कलित विवरणहरु अन्य काममा प्रयोग नगरी गोप्य राखिने, कसैले गोप्यता भङ्ग गर्ने वा जवाफ दिन करलाग्ने प्रश्नको जवाफ नदिने वा अन्य अनुचित काम गर्न नहुने, जनगणनामा सहयोग नगर्नू भन्ने प्रचार गर्न नहुने, गणनामा आवश्यक तत्परता देखाउनुपर्ने, आवश्यक नियम बनाउन सक्ने, जनसङ्ख्या स्लिप लेखे वापत १ पैसा मेहनताना पाउने, जनसङ्ख्या लेख्दा दैदस्तुर लिन खान नहुने, र जनसङ्ख्या लेख्ने काम सकिए पछि गर्नुपर्ने बुझबुझारथ । (परिशिष्ट १.४)

२०१० सालको इस्तिहार

यसपटकको इस्तिहारको ढाँचा १९७६ र १९९८ सालको भन्दा फरक छ । वाक्यहरु केही लामा भए तापनि पूर्णविरामले छुट्टयाइएका छन् । कुनैकुनै वाक्य भने लामै छन् तर लेखाइ शुरुदेखि अन्त्यसम्म एउटै हरफमा छैन । यो इस्तिहार २००७ सालको सनद र २००९ सालको जनगणना ऐन बमोजिम जारी भएको हो । २००७ सालको सनद भने भेटिएन ।

इस्तिहारको मुल खण्डको शुरुमा १९६७ सालदेखि दश-दश वर्षमा जनसङ्ख्या लिइँदै आएको र २००९ सालमा देशको पूर्वी भागमा जनगणना भै सकेको कुरा उल्लेख छ । पहिले छुटेको पश्चिमी भाग र पूर्वको महोत्तरी जिल्ला समेतमा जनसङ्ख्या लिन कर्मचारी खटाइएको जानकारी भेटिन्छ ।

पहिलेका इस्तिहारमा जस्तै जनगणनामा असहयोग गर्ने वा झुट्टा प्रचार गर्नेलाई देशद्रोही जस्तो कारबाही हुने कुरा उल्लेख छ । साथै, जनगणना सफल बनाउन सबैको सहयोगका लागि अपिल गरिएको छ । इस्तिहारको अर्को नयाँ पक्ष भनेको जनगणनाको स्थलगत कार्यको सङ्गठनको रुपरेखा हो । जनगणना हुने सम्पूर्ण ठाउँहरुलाई पाँच जोन (अञ्चलमा) बाँडेर जोन अन्तर्गत जिल्ला र जिल्ला अन्तर्गत क्षेत्र बनाइएको छ । अञ्चलको जिम्मेवारी सुपरिण्टेण्डेण्टलाई दिएर सहायक सुपरिवेक्षकलाई जिल्लामा तथा सुपरिवेक्षकलाई क्षेत्रमा खटाइएको छ । गणना क्षेत्रमा (गाउँ गाउँमा) गणकको व्यवस्था गरिएको छ । तपसिल खण्डमा १० दफा छन् । जसमा जनसङ्ख्या लिने तरिका बुँदागत रुपमा उल्लेख छन् । (परिशिष्ट १.३)

इस्तिहारको तपसिलमा परेका विषय यस प्रकार छन् – जनगणना लिन खटिएका कर्मचारीको आदेशअनुसार सबै ठाउँका तालुकदारले जनसङ्ख्या लिने काममा लाग्नुपर्ने; जनगणनाको काममा सहयोग नगर्ने वाधा दिनेलाई सजाय हुने; तालुकदारका साथै स्थानीय कर्मचारीले जनगणनाको काममा सहयोग गर्नुपर्ने; उर्दी बमोजिम हाजीर भै काम नगरे सजाय हुने; सोधिएका प्रश्नको 'ठीकठीक' जवाफ दिन सबैलाई कर लाग्ने, जवाफ नदिने वा जानीजानी दबाउने वा नलेख्नेलाई सजाय हुने; जनसङ्ख्या लेखे वापत दिइने मेहनतानाको रकम फी व्यक्ति (प्रति व्यक्ति) १ पैसा हुने; मेहनताना बाहेक अनुचित प्रभाव पार्न वा लिन खान नहुने; जनगणना डोरले उर्दी गरेको दिन कसैको अड्डामा तारेख भए सो तारेख थामिने । (परिशिष्ट १.३)

जनगणना ऐन, २०१३

जनगणना ऐन २००९ लाई खारेज गरेर २०१३ साल भाद्र १६ गते अर्को ऐन जारी भयो। सारमा, यो ऐन पहिलो ऐन (२००९)-को परिमार्जित रुप हो। दफा १ देखि १० सम्मका विषय वस्तुका आशय दुवै ऐनमा उस्तै छन्। भाषा शैली मात्र केही फरक छ। नयाँ ऐनमा पुरानो ऐनका दफा ११, १२ र १३ झिकिएका छन्, सट्टामा नयाँ दफा ११ र १२ राखिएका छन्।

पुरानो ऐनमा भएका तर नयाँ ऐनमा हटाइएका विषय – जनसङ्ख्या स्लिप लेखे वापत १ पैसा मेहनताना पाउने, जनसङ्ख्या लेख्दा दैदस्तुर लिन खान नहुने, जनसङ्ख्या लेख्ने काम सकिए पछि गर्नु पर्ने बुझबुझारथ। नयाँ ऐनमा थपिएका दफावार विषय – ऐन लागू हुने मिति, पुरानो ऐनको खारेजी। यस बाहेक प्रस्तावना केही फरक छ। (परिशिष्ट १.५)

तथ्याङ्क ऐन, २०१५

जनगणना ऐन, २०१३ लाई खारेज गरी तथ्याङ्क ऐन, २०१५ जारी भयो। यही ऐनको आधारमा २०१५ सालमा नै ‘केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग’ खडा भयो, साविकको ‘संख्या विभाग’ खारेज भयो। देशका समग्र साङ्ख्यिकीय प्रणाली तथा विभागलाई सुदृढ बनाउने सन्दर्भमा बनेको यो ऐन करिब ६४ वर्षसम्म कायम रह्यो। यो अवधिमा दुई पटकमात्र ऐन संशोधन भएको थियो।

प्रस्तावनाअनुसार, ‘तथ्यांक संकलन गर्ने सुविधा प्राप्त गर्नको निमित्त’ ऐन जारी भएको थियो। ऐनमा उल्लेखित उद्देश्य यस प्रकार छन् – नीति निर्धारण गर्न, सरकारी निकायहरुको प्रशासकीय निपुणता बढाउन र देशको आर्थिक गतिविधिको जनकारी प्राप्त गर्न सरकारलाई आवश्यक यथार्थ आधार उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न र त्यस्तो आधार जुटाउन तथ्याङ्क सङ्कलन सम्बन्धी सुविधाको व्यवस्था गर्न। ऐनमा १४ दफा छन्। ऐनका दफावार विषय छोटकरीमा तालिका ५.१ मा प्रस्तुत छ।

टिप्पणी: शुरुमा विभागीय प्रमुखको दर्जा निर्देशक थियो, पछि महानिर्देशक बनाएको हो र सोही अनुसार ऐनमा पनि निर्देशकको सट्टा महानिर्देशक राखेर संशोधन भएको हो।

तालिका ५.१: तथ्याङ्क ऐन २०१५, सारांश

१.	संक्षिप्त नाम, विस्तार र प्रारम्भ	नाम – तथ्याङ्क ऐन, २०१५; विस्तार – भरमुलुक; प्रारम्भ – २०१५ साल मार्ग ११ गते
२.	परिभाषा	अधिकारप्राप्त अधिकृत, महानिर्देशक, सूचित आदेश, विभागको अधिकृत, र तोकिएको वा तोकिए बमोजिमको
३.	विवरण दाखिल गराउने अधिकार	सरकारले सूचित आदेशद्वारा तोकिएको विवरण विभागीय प्रमुख समक्ष दाखिल गर्न कुनै वर्गको व्यक्तिलाई आदेश गर्न सक्ने
४.	तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न निर्देश गर्ने अधिकार	सूचित आदेशद्वारा सङ्कलन गर्नुपर्ने विषय तोक्ने; सङ्कलन कार्यमा संलग्न हुने अधिकृतहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा सङ्कलनको कार्यविधि तोक्ने; सङ्कलन गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने
५.	विवरण दाखिल गराउने विभागीय प्रमुखको अधिकार	विभागीय प्रमुख वा अधिकार प्राप्त अधिकृतले लिखित सूचना पठाई तोकिएको विवरण आफू समक्ष दाखिल गर्न कुनै व्यक्तिलाई आदेश गर्न सक्ने
६.	रेकर्ड जाँच्ने अधिकार	प्राप्त विवरण साँचो हो होइन भन्ने कुराको जाँच महानिर्देशक वा अधिकार प्राप्त अधिकृतले तोकिए बमोजिम गर्न सक्ने
७.	विवरण माग्ने अधिकार	विभागीय प्रमुखले गजेटमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै वर्गको व्यक्तिसँग विवरण माग्न सक्ने
७क.	तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको स्वीकृति प्राप्त गर्नु पर्ने	कुनै सरकारी कार्यालय वा गैरसरकारी संस्था वा विदेशी व्यक्ति वा संस्थाले व्यावसायिक उद्देश्यले कुनै आर्थिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न चाहेमा विभागको स्वीकृति लिनु पर्ने; सङ्कलन गर्नु चाहेको तथ्याङ्क सम्बन्धी विस्तृत विवरण विभागमा पेश गर्नु पर्ने; मनासिव देखिएमा विभागले शर्त तोकि स्वीकृति दिन सक्ने
७ख.	तथ्याङ्कलाई प्रयोग वा प्रकाशित गर्नु अघि प्रमाणित गराउनु पर्ने	सङ्कलित तथ्याङ्क विभागबाट प्रमाणित गराउनुपर्ने; कुनै खर्च लाग्ने भए सो खर्च विभागलाई बुझाउनुपर्ने; स्वीकृतिविना कुनै तथ्याङ्क विदेशी व्यक्ति, संस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थालाई उपलब्ध गराउन नहुने
८.	खबर वा विवरणको प्रकाशनमा प्रतिवन्ध	ऐनको व्यवस्था अन्तर्गत दाखिल भएको वा प्राप्त गरिएको वा तयार भएको विवरण सो विवरण दिने व्यक्ति वा निजको प्रतिनिधिको लिखित स्वीकृतिविना विभागीय प्रमुख वा विभागको अधिकृत बाहेक अरु कसैलाई प्रत्यक्ष रुपबाट देखाउन वा प्रकाशित गर्न नहुने तर यो ऐन अन्तर्गत मुद्दा चलाउँदा यो प्रतिबन्ध लागु नहुने

९. सजाय	कसूर हेरी जरिवाना वा कैद वा दुवै सजाय हुने
१०. मुद्दा हेर्ने अधिकार र पुनरावेदन	सजायको निर्णय उपर पुनरावेदन लाग्न सक्ने
१०क. अधिकार प्रत्यायोजन	दफा १० बमोजिम विभागीय प्रमुखलाई भएको अधिकार नेपाल सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्रत्यायोजन गर्न सकिने
११. नेपाल सरकार वादी हुने	यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दामा नेपाल सरकारवादी हुने
१२. आदेशमा प्रश्न उठ्न नसक्ने	यो ऐनद्वारा अन्तर्गतको अधिकार प्रयोग गरी दिइएको आदेशका सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठ्न नसक्ने
१३. नियम बनाउने अधिकार	ऐनको उद्देश्य कार्यान्वित गर्न नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्ने
१४. खारेजी	जनगणना ऐन, २०१३ को खारेजी ।

तथ्याङ्क ऐन, २०७९

२०७९ साल भदौ २८ गते प्रमाणीकरण भएको यो ऐन प्रमाणीकरण भएको एकतिसौं दिनदेखि (असोज २७ गते, २०७९; १३ अक्टोबर, २०२२) लागु भयो। यसले साविकको तथ्याङ्क ऐन (२०१५) खारेज गऱ्यो। 'नेपालको संविधान अनुकूल एवं समय सापेक्ष बनाई तथ्याङ्क सम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले' सङ्घीय संसद्ले ऐन बनाएको व्यहोरा उल्लेख छ।

प्रस्तावनाका अनुसार, यस कारण नयाँ ऐनको आवश्यकता परेको थियो – तथ्याङ्क उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रकाशन र वितरणलाई विश्वसनीय, व्यवस्थित र समय सापेक्ष बनाउन, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको नीति निर्माण, नीति कार्यान्वयन, स्रोत व्यवस्थापन र सेवा प्रवाहलाई थप प्रभावकारी बनाउन, र तथ्याङ्क सम्बन्धी कानुनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न।

नयाँ ऐन साविकको भन्दा धेरै विस्तृत र परिमार्जित छ। ऐनलाई सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा अहिले भैरहेको अभूतपूर्व विकासले साङ्ख्यिकीय प्रणालीमा ल्याएको परिवर्तन अनुरुपको बनाउन खोजिएको दाबी गरिएको छ। धेरै नयाँ विषय थपिएका छन् – 'राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रकाशन, राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद् तथा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी' आदि। यसै गरेर, 'तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि हुने गणना सहितको कार्यका लागि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीलाई गणना, सर्वेक्षण वा तथ्याङ्क सम्बन्धी काममा लगाउन' सकिने व्यवस्था छ।

ऐनले साविकको 'केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग'-लाई 'राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय' (रातका) बनाएर स्तरोन्नति गरेको छ। त्यस्तै, विभागीय प्रमुखको महानिर्देशक (राप प्रथम श्रेणी)-को पदलाई 'प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी' (राप विशिष्ट श्रेणी)-मा स्तरोन्नति गरेको छ। रातकालाई राष्ट्रिय योजना आयोगको सट्टा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत राखिएको छ। (परिशिष्ट १.६)

ऐनमा भएका ३८ दफा ८ परिच्छेदमा समूहीकृत गरिएका छन् – प्रारम्भिक; राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली; तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रकाशन; प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट हुने तथ्याङ्क सङ्कलन; विद्युतीय अभिलेख, तथ्याङ्कको प्रयोग तथा पहुँच; राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद्; राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी; कसुर र सजाय; तथा विविध।

तालिका ५.२: तथ्याङ्क ऐन २०७९, सारांश

परिच्छेद-१ प्रारम्भिक (दफा १ र २)	नाम – तथ्याङ्क ऐन २०७९; प्रारम्भ हुने मिति – ऐन प्रमाणित भएको एकतिसौं दिनदेखि; यी शब्द, शब्दावलीको परिभाषा – आयोग, कम्प्युटर डेटाबेस, कार्यालय, गणना, तथ्याङ्क, तोकिएको वा तोकिए बमोजिमको, परिषद्, प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी, राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, विद्युतीय अभिलेख, सरकारी निकाय, सर्वेक्षण, सार्वजनिक संस्था, सूचित आदेश, संस्था।
परिच्छेद-२ राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रकाशन (दफा ३ – १४)	'राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रकाशन' सम्बन्धी विषय समेटिएका छन् – राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको स्थापना; तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण; तथ्याङ्क सङ्कलन र सूचित आदेश; सङ्कलन भएको तथ्याङ्कको सत्यता परीक्षण; तोकिएको संस्था वा निकायबाट तथ्याङ्क सङ्कलन; अन्य निकायले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सामान्यतः राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (रातका)-को अनुमति आवश्यक; सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्क प्रयोगमा ल्याउनु अघि रातका-बाट प्रमाणित गराउने व्यवस्था; व्यक्तिगत तथ्याङ्कको गोपनीयता; सङ्कलित तथ्याङ्क प्रकाशन गर्ने व्यवस्था; तथ्याङ्क प्रशोधन, भण्डारण तथा वितरण; तथ्याङ्क सङ्कलक, उत्पादक र प्रयोगकर्ताको दायित्व; प्रतिनिधित्व नहुने खण्डीकृत तथ्याङ्कको उपयोग वा प्रकाशनमा बन्देज।
परिच्छेद-३ प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट हुने	प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट हुने तथ्याङ्क सङ्कलन – प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले आफूलाई आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण गर्न सक्ने; तथा प्रदेश

तथ्याङ्क सङ्कलन (दफा १५ र १६)	सरकार वा स्थानीय तहले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क उपयुक्त र आवश्यक देखेमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले त्यस्तो तथ्याङ्क प्रयोग गर्न सक्ने ।
परिच्छेद-४ विद्युतीय अभिलेख, तथ्याङ्कको प्रयोग तथा पहुँच (दफा १७ र १८)	विद्युतीय अभिलेख, तथ्याङ्कको प्रयोग तथा पहुँच – सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्था, प्रदेश र स्थानीय तहले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कलाई विद्युतीय अभिलेखमा राख्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने; सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले सङ्कलित, प्रशोधित, अर्धप्रशोधित वा सुक्ष्म कोरा तथ्याङ्कमा विद्युतीय वा अन्य माध्यमबाट पूरै वा आंशिक रुपमा पहुँच उपलब्ध गराउन सकिने ।
परिच्छेद-५ राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद् (दफा १९ – २२)	तथ्याङ्क प्रणालीको समुचित विकास, व्यवस्थापन र अनुसन्धान सम्बन्धी कार्यको रेखदेख, निर्देशन, नियन्त्रण र नियमन गर्ने प्रयोजनका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा २६ सदस्यीय राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद् रहने; रातपको बैठक र निर्णय प्रकृया; रातपको काम, कर्तव्य र अधिकार; तथा परिषद्ले विषयगत तथ्याङ्क सङ्कलन विधि, तथ्याङ्कमा पहुँच तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा समन्वय र एकरुपता कायम गर्न आवश्यकता अनुसार अन्तरनिकाय तथ्याङ्क कार्य समूहहरु गठन गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।
परिच्छेद-६ राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी (दफा २३ – २५)	तथ्याङ्क सम्बन्धी काम गर्न केन्द्रीय निकायका रुपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत रहने गरी एक राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (रातका) रहने; रातका-को काम, कर्तव्य र अधिकार; तथा कार्यालयको प्रशासकीय प्रमुखको रुपमा काम गर्न सङ्घीय निजामती सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी रहने ।
परिच्छेद-७ कसुर र सजाय (दफा २६ – २९)	ऐन अन्तर्गतको कसुर गरेमा हुने सजाय तोकिएको छ; । कसुरको प्रकृति र स्वरुप यस प्रकार छन् – तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्यमा अवरोध खडा गर्ने; जानी-जानी सही जानकारी नदिने; तथ्याङ्क, कम्प्युटर डाटाबेस आदि लापरबाही गरी नष्ट गर्ने जस्ता ऐन विपरीत कुनै कार्य गर्ने, आदि । कसुरको प्रकृति र प्रकृति हेरी सजाय ताकिएको छ । कसुर सम्बन्धी मुद्दाको शुरु कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई दिइएको छ । कसुर सम्बन्धी मुद्दा सरकारवादी हुन्छ र जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन लाग्नसक्छ ।
परिच्छेद-८ विविध (दफा ३० – ३८)	तथ्याङ्क सम्बन्धी कामको लागि रातकाले सङ्घ, प्रदेश वा स्थानीय तहका कर्मचारी माग गरेर खटाउन सक्ने; तथ्याङ्क उत्पादन, प्रकाशन र प्रसारण आदि कार्य लागतप्रभावी किसिमबाट गर्नुपर्ने देखि नियम बनाउन सक्ने, ऐन कार्यान्वयन मापन सम्मका विविध विषय परेका छन् ।

वैयक्तिक गोपनीयता

सरकारले उत्तरदातालाई विवरण दिन वाध्य गराउन सक्छ । सरकारले उत्तरदाताको संरक्षण भने गर्नैपर्छ ।

लग्जेम्बर्गका अर्थशास्त्री जर्जेस एल्सले भनेका छन् – “... if governments have the power to coerce census and survey responses from people and enterprises, they must provide respondents with protection from governmental action (for example, bills for unpaid taxes or criminal indictment) to obtain truthful responses” (Als, George. as quoted in UN, 1994, p.10).

सरकारलाई आफ्नो सही वैयक्तिक विवरण दिएर सहयोग गर्ने व्यक्तिको निजत्वको रक्षा गर्नु राज्यको दायित्व हो ।

वैयक्तिक गोप्यताको हक संरक्षणका लागि, साङ्ख्यिकीय विवरण सङ्कलन गर्ने निकायहरुले सङ्कलन गरेका व्यक्तिगत विवरण प्राकृतिक वा कानुनी व्यक्ति जो-जसको भए तापनि एकदमै गोप्य राख्नुपर्छ । सङ्कलन गरिएका यस्ता विवरणहरु समष्टिगत रुपमा साङ्ख्यकीय प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गरिनुपर्छ । (केतवि, २०६६; पृ. ८) ।

तथ्याङ्क ऐन २०७९ ले व्यक्तिगत गोपनीयता कायम राख्ने व्यवस्था गरेको छ । ऐनले सङ्कलन गरिएका व्यक्तिगत वा पारिवारिक वा फर्म या कम्पनी सम्बन्धी विवरण वा खबरको कुनै अंश वा पूरै खवर वा विवरण दिने व्यक्तिको लिखित स्वीकृतिविना कार्यालयको अफिसर बाहेक अरु कसैलाई देखाउन वा प्रकाशित गर्नमा प्रतिबन्ध लगाएको छ ।

ऐनको अधीनमा रही जुनसुकै स्रोत वा माध्यमबाट प्राप्त वैयक्तिक गोपनीयता कायम गर्ने प्रयोजनका लागि त्यस्ता विवरण प्रयोग गर्दा वा गराउँदा कार्यालय, सरकारी निकाय वा संस्थाले – ‘त्यस्तो तथ्याङ्क तथा सो को कम्प्युटर डाटाबेस, विद्युतीय अभिलेख वा कुनै अंश सामूहिक तथ्याङ्कीय प्रयोजनको लागि मात्र’ प्रयोग गर्नुपर्छ र ‘त्यस्तो तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने व्यक्ति वा निजद्वारा अधिकार प्राप्त प्रतिनिधिको लिखित स्वीकृति बेगर सम्बन्धित अधिकारी बाहेक अरु कसैलाई देखाउने, प्रकाशन गर्ने वा अन्य कुनै निकायमा प्रमाणको रुपमा पेश गर्ने’ काम गर्नु हुँदैन ।

पहिचान नखुल्ने हिसाबले प्रकाशित गर्नमा कुनै बाधा भएन । उदाहरणका लागि, कुनै वडाको घर, परिवारको सदस्यको उमेर ४५ वर्ष रहेछ । निजको परिचय खुल्ने गरेर फलानो व्यक्ति ४५ वर्षको भनेर प्रकाश गर्न मिलेन । वडाभरमा ४५ वर्ष उमेरका व्यक्ति यति छन् भन्ने सामूहिक सूचना निकाल्न बाधा पुगेन । कुनै उद्योगको तलब ज्याला बापतको वार्षिक खर्च पहिचान खुल्ने गरेर सार्वजनिक गर्न हुँदैन । तलब ज्यालाको खर्चअनुसार उद्योगको सङ्ख्या सार्वजनिक गर्न भने मिल्छ ।

नेपालको संविधानले पनि मौलिक हक अन्तर्गत गोपनीयताको हक सुरक्षित गरेको छ । 'गोपनीयताको हक : कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार, चरित्र सम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानून बमोजिम बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ' (धारा २८) । संविधानको यो व्यवस्थाले व्यक्तिको निजत्वलाई अनतिक्रम्य मानेको छ । यस अघिका संविधान (नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा २८ र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ धारा २२)-मा पनि यस्तै व्यवस्था थियो ।

मौलिक हकको कार्यान्वयका लागि आवश्यकताअनुसार राज्यले संविधान प्रारम्भ भएको तीन वर्षभित्र 'कानूनी व्यवस्था' गर्ने प्रावधान छ (धारा ४७) । सोही व्यवस्थाअनुरुप सङ्घीय संसद्ले २०७५ सालमा 'वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन, २०७५' बनायो । ऐनको प्रस्तावनामा –

'प्रत्येक व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार तथा चरित्र सम्बन्धी विषयको गोपनीयताको हकलाई सुनिश्चित गर्ने, सार्वजनिक निकाय वा संस्थामा रहेका वैयक्तिक सूचनाको संरक्षण र सुरक्षित उपयोगको व्यवस्था गर्ने तथा व्यक्तिको गोपनीयता अतिक्रमण हुन नदिने व्यवस्था गरी मर्यादित जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले' सङ्घीय संसद्ले वैयक्तिक गोपनीयताका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न ऐन बनाउनु परेको व्येहोरा उल्लेख छ ।

प्रारम्भिक परिच्छेद बाहेक ऐनमा ११ परिच्छेद छन् – '(२) व्यक्तिको जीउ तथा पारिवारिक गोपनीयता; (३) आवास सम्बन्धी गोपनीयता; (४) सम्पत्ति सम्बन्धी गोपनीयता; (५) लिखत सम्बन्धी गोपनीयता; (६) तथ्याङ्क सम्बन्धी गोपनीयता; (७) पत्राचार सम्बन्धी गोपनीयता; (८) चरित्र सम्बन्धी गोपनीयता; (९) विद्युतीय माध्यम र गोपनीयता; (१०) वैयक्तिक सूचना सङ्कलन तथा संरक्षण; (११) कसूर तथा सजाय; र (१२) विविध' ।

तथ्याङ्क सम्बन्धी गोपनीयता – ऐनले 'प्रत्येक व्यक्तिलाई निजसँग सम्बन्धित वैयक्तिक तथ्याङ्क वा विवरण गोप्य राख्न पाउने' अधिकार दिएको छ । कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक वा पारिवारिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न निजको मन्जुरी लिनुपर्छ । सार्वजनिक निकाय वा सङ्गठित संस्थाले सम्बन्धित व्यक्तिको मन्जुरी लिई सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क जुन प्रयोजनको लागि सङ्कलन गरिएको हो सोही प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्छ ।

टिप्पणी – वैयक्तिक गोपनीयताको सन्दर्भमा यी प्रमुख ऐन, विधानलाई ध्यान दिनु आवश्यक छ – तथ्याङ्क ऐन (२०७९), वैयक्तिक गोपनीयता सम्बन्धी ऐन (२०७५), तथा नेपालको संविधान २०७२ (धारा २७ - सूचनाको हक तथा धारा २८ - गोपनीयताको हक) ।

सूचित आदेशहरु

सूचित आदेश भन्नाले नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित गरिएको सरकारको आदेशलाई बुझाउँछ । नेपाल सरकारले कुनै विषयमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सूचित आदेश जारी गर्न सक्छ । सूचित आदेश जारी गरेपछि राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले निम्न कार्य गर्न सक्छ –

(क) व्यक्ति, घर परिवार, संस्था वा सरकारी निकायसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न;

(ख) कुनै व्यक्ति, घर परिवार, संस्था वा सरकारी निकायलाई तिनीहरुको भोग चलन वा नियन्त्रणमा रहेको वस्तुको तथ्याङ्क पेशगर्न लिखित सूचना दिन ।

सूचित आदेश वा सूचना बमोजिमको तथ्याङ्क उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित सबैको कर्तव्य तोकिएको छ । आदेश जारी भएपछि त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीले आवश्यक सङ्ख्यामा अधिकृत तथा कर्मचारी खटाउन सक्छ ।

साविकको तथ्याङ्क ऐन (२०१५) लागू भए पछि सम्पन्न भएका नेपालका सबै जनगणनाका लागि सूचित आदेश जारी भएको भेटिन्छ । २०२८ सालको जनगणनामा तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यविधिको छुट्टै व्यवस्था गरिएको थियो भने सो व्यवस्था सम्बन्धी दफा २०३८ को आदेशमा छैन । अरु विषयहरु उस्तै-उस्तै छन् ।

बक्स ५.१ : जनगणनाका सूचित आदेश, २०१७ - २०३७		
तथ्याङ्क (जनसङ्ख्या) आदेशहरु, २०१७	**तथ्याङ्क (जनसङ्ख्या) सङ्कलन आदेश, २०२७**	**राष्ट्रिय जनगणना २०३८ को आदेश, २०३७**
१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ २. परिभाषा ३. जनसङ्ख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने ४. इलाका तोक्ने अधिकार ५. जनसङ्ख्या सम्बन्धी तथ्याङ्कको नक्कल दिने र त्यसको प्रकाशन ६. विभागले सम्पर्क राख्ने ७. सवारीको सुविधा ८. सुरक्षाको प्रबन्ध ९. भड्काउनेलाई कारवाई गर्ने अनुसूची - जनगणनामा सोधिने विषय	१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ २. परिभाषा ३. जनसङ्ख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने ४. अधिकृतहरुको नियुक्ति र मनोनयन ५. अधिकृतहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार ६. तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यविधि ७. तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यमा सहयोग ८. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोग अनुसूची १, २, ३ - जनगणनामा सोधिने विषय	१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ २. परिभाषा ३. राष्ट्रिय जनगणना, २०३८ को लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने ४. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको नियुक्ति र मनोनयन ५. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार ६. जनगणना गर्ने काममा सहयोग गर्नुपर्ने ७. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोग अनुसूची १, २ - जनगणनामा सोधिने विषय
श्रोत : *नेपाल गजेट*, भाग ३, खण्ड १०, संख्या ४८ (काठमाडौं, चैत्र २१ गते २०१७ साल)	श्रोत : *नेपाल राजपत्र*, भाग ३, खण्ड २१, संख्या १ (काठमाडौं, बैशाख ६ गते २०२८ साल)	श्रोत : *नेपाल राजपत्र*, भाग ३, खण्ड ३०, संख्या ५० (काठमाडौं, चैत्र १७ गते २०३७ साल)

२०३८ र २०४८ सालको जनगणनाका आदेशहरु उस्तै छन् । २०३८ सालमा जनगणनाको काममा सहयोग गर्नुपर्ने निकायमा स्थानीय पञ्चायतलाई तोकिएको थियो । २०४८ सालको जनगणनाको समयमा पञ्चायत व्यवस्था खारेज भैसकेको थियो । त्यसकारण यो गणनामा स्थानीय ग्राम (गाउँ) विकास समिति र नगरपालिका भनिएको छ । अरु उल्लेखनीय भिन्नता केही छैन ।

जनगणना २०४८ को लागि निकालिएको आदेशमा जनगणना गर्ने कर्मचारीले तोकिए बमोजिमको 'पारिश्रमिक र भत्ता' पाउने कुरा उल्लेख छ । २०५८ सालमा भत्ता शब्द प्रयोग नगरिकन 'निश्चित पाश्रिमिक' पाउने व्यहोरा छ । २०४८ सालमा भरिसकिएका फारामहरु तोकिएको अधिकृत वा कार्यालयमा बुझाउनुपर्ने व्यवस्था थियो । २०५८ सालमा भने तोकिएको अधिकृत वा कर्मचारी समक्ष बुझाउने व्यवस्था थियो ।

२०६८ सालको सूचित आदेश २०५८ सालकोभन्दा खासै फरक छैन । स्वाभाविकै हिसावले पहिले श्री ५ को सरकार भनेको ठाउँमा नेपाल सरकार भएको छ । केही भाषागत परिमार्जन बाहेक अरु कुरा उस्तै छन् । २०५८ मा 'सम्बन्धित परिवारको मुख्य वा जिम्मेवार व्यक्तिसँग सोधपुछ गरी' भन्ने वाक्यांश रहेकोमा २०६८ सालमा त्यसलाई 'सम्बन्धित परिवारको मूली वा परिवारको बारेमा जवाफ दिन सक्ने जिम्मेवार व्यक्तिसँग सोधपुछ गरी' भन्ने लेखिएको छ । सरसर्ती हेर्दा २०३८ साल देखि २०६८ सालसम्मका जनगणनाहरुका आदेशहरुमा समानता छ । बुँदागत रुपमा जनगणनाको कानुनी आधार हेर्नुपर्दा तथ्याङ्क ऐन, २०१५, तथ्याङ्क नियमहरु, २०४१ र जनगणनापिच्छे निकालिएका सूचित आदेशहरुलाई मिलाएर हेर्नु पर्छ । सूचित आदेशको छोटो विवरण बक्समा दिइएको छ ।

बक्स ५.२ : जनगणनाका सूचित आदेश, २०४७ - २०६८		
राष्ट्रिय जनगणना २०४८ को आदेश, २०४७	राष्ट्रिय जनगणना २०५८ को आदेश, २०५७	राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को आदेश, २०६८
१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ २. परिभाषा ३. राष्ट्रिय जनगणना, २०४८ को लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने ४. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको नियुक्ति र मनोनयन	१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ २. परिभाषा ३. राष्ट्रिय जनगणना, २०५८ को लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने ४. अधिकृत तथा कर्मचारीको नियुक्ति र मनोनयन	१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ २. परिभाषा ३. राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ को लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने ४. अधिकृत र कर्मचारीहरुको नियुक्ति र मनोनयन

५. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार ६. जनगणनाको काममा सहयोग गर्नुपर्ने ७. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोग अनुसूची १, २ - जनगणनामा सोधिने विषय	५. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार ६. जनगणना गर्ने काममा सहयोग गर्नुपर्ने ७. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोग अनुसूची १, २ - जनगणनामा सोधिने विषय	५. अधिकृत तथा कर्मचारीको काम, कर्तव्य र अधिकार ६. जनगणना गर्ने काममा सहयोग गर्नुपर्ने ७. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोग अनुसूची १, २, ३ - जनगणनामा सोधिने विषय
श्रोत : *नेपाल राजपत्र*, भाग ३, खण्ड ४०, सङ्ख्या ४८ (काठमाडौं, पुष २३ गते २०४७ साल)	श्रोत : *नेपाल राजपत्र*, भाग ३, खण्ड ५१, सङ्ख्या २ (काठमाडौं, बैशाख १० गते २०५८ साल)	श्रोत : *नेपाल राजपत्र*, भाग ३, खण्ड ६१, सङ्ख्या ८ (काठमाडौं, जेठ २३ गते २०६८ साल)

राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६

विगतमा निकालिँदैं आएका सूचित आदेशलाई विस्तारित र समय सापेक्ष बनाई २०७८ सालमा हुने राष्ट्रिय जनगणनाका लागि 'राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६' निकालिएको थियो । पहिले निकालिएका आदेश भन्दा यो धेरै फरक छ । धेरै नयाँ विषय थपिएका छन् ।

प्रस्तावनाका अनुसार, यसको उद्देश्य 'सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह एवं निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबीच समन्वय र सहकार्यमा नेपाल भित्र बसोबास गर्ने सम्पूर्ण व्यक्तिको व्यक्तिगत तथा पारिवारिक तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन र वितरण सम्बन्धी कार्यलाई समय सापेक्ष, भरपर्दो, विश्वसनीय तथा गुणस्तरीय बनाई राष्ट्रिय जनगणनालाई व्यवस्थित रुपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन' गर्ने हो । साविकमा जस्तै, तथ्याङ्क ऐन (२०१५)-को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी सरकारले यो आदेश जारी गरेको थियो ।

आदेशमा ८ परिच्छेद र ३८ अनुच्छेद छन् – प्रारम्भिक; राष्ट्रिय जनगणना कार्यक्रम सञ्चालन, प्रश्नावली निर्माण तथा तथ्याङ्क सङ्कलन; महानिर्देशक तथा जनगणना अधिकारी; राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालनसँग सम्बन्धित समितिहरु; जनशक्ति व्यवस्था र सेवा सुविधा; तथ्याङ्क प्रशोधन तथा विश्लेषण; प्रचार प्रसार, नतिजा प्रकाशन र वितरण; तथा विविध ।

टिप्पणी – नयाँ ऐनले केतवि र महानिर्देशकलाई क्रमशः राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (National Statistical Office) तथा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी (Chief Statistician) बनाएर स्तरोन्नति गरेको छ ।

राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी विभागका महानिर्देशकलाई (हालको प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी)-लाई दिइएको छ । जनगणना सञ्चालनमा सघाउ पुऱ्याउन विभिन्न तहमा संयन्त्र निर्माणको व्यवस्था गरेको छ । केन्द्रमा जनगणना निर्देशक समिति, प्रदेशमा प्रदेश जनगणना समन्वय समिति, जिल्लामा जिल्ला जनगणना समन्वय समिति, तथा स्थानीय तहमा स्थानीय जनगणना समन्वय समिति रहने व्यवस्था छ । गणनाका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहका निकायहरुबाट कर्मचारी माग गरेर लिन विभाग (कार्यालय)-लाई अधिकार दिइएको छ । प्रत्येक परिबारको तथ्याङ्क सङ्कलन तथा सुपरीवेक्षण गर्न निश्चित अवधिभरका लागि निर्देशक समितिले निर्धारण गरेको योग्यता पुगेका नेपाली नागरिक मध्येबाट छनौट भएका व्यक्तिलाई गणक तथा सुपरीवेक्षकको रुपमा करारमा नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ ।

नतिजा प्रकाशन र वितरणसम्बन्धी व्यवस्था यस्तो छ – विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको स्थलगत कार्य समाप्त भएको तीन महिनाभित्र प्रारम्भिक नतिजा सार्वजनिक गर्ने तथा गणनाबाट प्राप्त अन्तिम नतिजालाई प्रयोगकर्ता समक्ष सहजरुपमा पुऱ्याउन लिफ्लेट, पोष्टर, हातेपुस्तिका, पुस्तक, नक्सा, वेबमा आधारित प्लेटफर्म र इन्फोग्राफिक्ससमेतको विधि अपनाउने । (आदेश परिशिष्ट १.१३ मा छ ।)

परिच्छेद ६

प्रश्नावली

उत्तरदाताले प्रश्नको सही जवाफ राजीखुसीले दिन पाउनु पर्छ ।

यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पूरुषः प्रभो । यथाप्रक्षं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥४४॥
(महाभारत वनपर्व, आरणेयपर्व ३१३ अध्याय) ।

महाभारत वनपर्वमा युधिष्ठिर र यक्षबिच संवादको प्रसङ्ग छ । यक्षले आफ्ना प्रश्नको सही उत्तर नदिई तलाउको पानी खायौ भने तिमीलाई पनि तिम्रा भाईहरुलाई जस्तै मारिदिन्छु भन्छ । युधिष्ठिर जवाफ दिन बाध्य हुन्छन् । उनी भन्छन् – म स्वयं आफ्नो बढाइचढाइ गर्न चाहन्न । आफ्नो बढाइचढाइलाई सत्पुरुषले प्रशंसा गर्दैनन् । यक्षराज ! तिमी प्रश्न गर । म आपनो बुद्धिले भ्याएसम्म तिम्रो प्रश्नको उत्तर दिन्छु ।

महाभारतको कथामा यक्षले युधिष्ठिरलाई जस्तो शर्त सहित करकापमा पारेर उत्तरदातासँग जवाफ खोज्नु हुँदैन । उत्तरदातालाई अत्याएर जसोतसो जवाफ दिन बाध्य पार्नु हुँदैन । यसो गर्नु गणना/सर्वेक्षणको आचारसंहिता विपरीत हुन्छ । सही विवरण सङ्कलनको उद्देश्य विपरीत हुन्छ ।

***

गणना/सर्वेक्षणको प्रश्नावली उत्तरदातामैत्री हुनुपर्छ । उत्तरदातामैत्री प्रश्नावलीको कुरागर्दा आदर्श प्रश्नावली (Ideal questionnaire)-को कुरा आउँछ । आदर्श प्रश्नावलीको लक्षण वा विशेषताबारे सैद्धान्तिक विषयको चर्चा यो पुस्तकको दायराभन्दा बाहिर पर्छ । यो परिच्छेद प्रश्नावली परीक्षण-मानदण्डको व्यावहारिक पक्षमा केन्द्रित छ । परीक्षणका लागि निम्न विषयअनुसार प्रश्नावलीको वर्गीकरण गरिएको छ – प्रश्नको प्रकार, उत्तरदाता, अन्तर्वार्ता, अन्तर्वार्ता लिने वातावरण, तथा प्रश्नावलीको आकारप्रकार । यो वर्गीकरण अमेरिकाको ब्युरो अफ सेन्ससले सन् १९७९ ताका तयार गरेको प्रश्नावली निर्माण सम्बन्धी सामग्री 'Summary of Census Bureau Workshop in Questionnaire Design'-मा आधारित छ । परीक्षणका लागि उदाहरण स्वरुप जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावली लिइएको छ । परिच्छेदको अन्त्यमा २०७८ सालको जनगणनाको मुख्य प्रश्नावलीको छोटो चर्चा प्रस्तुत छ ।

प्रश्नको प्रकार

गोश्वारा बोलीमा प्रश्नावली (प्रश्न + आवली) भन्नाले प्रश्नहरुको मिलाएर राखिएको लहर वा पङ्क्तिलाई बुझाउँछ । प्रश्नहरुको एकत्रित समूह प्रश्नावली हो । अन्तर्वार्तामा सम्मिलित अधिकांश उत्तरदाताबाट सही जवाफ प्राप्त गर्न उपयोग गरिने माध्यमका रुपमा प्रश्नलाई लिइन्छ । यहाँ जनगणनामा सोधिएका प्रश्नहरुको विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

विवरण – प्रश्नहरुलाई कस्तो प्रकारको उत्तर वा विवरण वा सूचना लिन खोजिएको हो सोही अनुरुप वर्गीकरण गर्ने चलन छ । गणनामा व्यक्तिको उमेर, लिङ्ग, जात, वैवाहिक स्थिति जस्ता तथ्यपरक प्रश्नहरु सोधिने भएकाले सोही अनुसार प्रश्नावली निर्माण गरिन्छ । यसबाहेक आधुनिक गणनाहरुमा कुनै निश्चित सन्दर्भ समय भित्र घटेका व्यक्तिगत घटनाका साथै आर्थिक सामाजिक पक्षसँग सम्बन्धित विवरणहरु पनि सोधिने गरेका छन् ।

सन्दर्भ एकाइ – गणनाको प्रश्नावली भर्दा सिद्धान्ततः प्रत्येक व्यक्तिसँग अन्तर्वार्ता लिएर विवरण भर्नुपर्छ । व्यवहारमा भने उत्तरदाता परिवारमुली वा परिवारको अन्य कुनै वयस्क सदस्य हुने गर्छ । नतिजा निकाल्दा र विश्लेषण गर्दा भने व्यक्ति वा परिवारको तहमा गरिन्छ ।

विषय – नेपाली जनगणनामा सोधिएका विषयहरुलाई मोटामोटी रुपमा यसरी विभाजन गर्न सकिन्छ – जनसाङ्ख्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आप्रवसन, प्रजनन, तथा आर्थिक । जनगणना २०४८ मा सोधिएका २२ विषय यस प्रकार छन् – नाम, जातजाति, लिङ्ग, उमेर, परिवारमुलीको नाता, धर्म, भाषा, नागरिकता, जन्मस्थल, नेपालमा बसेको अवधि (विदेशमा जन्मेका व्यक्तिका लागि), एक वर्ष अघि बसेको ठाउँ नगर वा गाउँ (बसेको जिल्ला अर्कै भएका व्यक्तिलाई), साक्षरता, पढेर पूरा गरेको सबैभन्दा माथिल्लो तह, विद्यालय जाने नजाने, वैवाहिक स्थिति, विगत १२ महिनामा जन्मेका बच्चाबच्ची (विवाह भएका १५-४९ उमेर समूहका महिलालाई), विगत १२ महिनामा अक्सर गरेको काम, विगत १२ महिनामा काम गरेको महिना, कामको किसिम, काम गरेको ठाउँ, काम गर्दाको तह, तथा काम नगर्नाको कारण ।

सन्दर्भ समय – जनगणनामा सोधिएको विषयअनुसार सन्दर्भ समय पनि फरक पर्नसक्छ । परिवार र परिवारका सदस्यको हकमा अक्सर बसोबासको अवधिलाई आधार मानेर गणना गरिन्छ । अधिकांश विवरणहरु गणनाको दिनमा कायम भएको अवस्थालाई आधार मानेर लिइन्छ । उमेर लिँदा गएको जन्म दिनलाई आधार मान्ने चलन छ । आर्थिक विवरणहरु लिँदा बितेको १२ महिनाको समयलाई आधार मानिन्छ । शैक्षिक विवरणमा शैक्षिक-वर्षलाई लिनु पर्ने हुनसक्छ । जनगणना २०४८ मा अक्सर बसोबासको ठाउँ पत्ता लगाउन द्विविधा भएमा ६ महिनालाई आधार मान्ने नियम बनाइएको थियो । (बक्स ६.१)

बक्स ६.१ : जनगणना २०४८ का प्रश्नको सन्दर्भ समय

प्रश्न	सन्दर्भ समय
२-४	गणनाको दिन वा अन्तिम दिन
५	गएको जन्म दिन
६-९	गणनाको दिन वा अन्तिम दिन
१०	निश्चित दिन (अवधिको लागि फरक)
११	गणनाको दिन भन्दा १२ महिना अगाडि
१२-१३	गणनाको दिन वा अन्तिम दिन
१४	चालु शैक्षिक वर्ष
१५-१६	गणनाको दिन वा अन्तिम दिन
१७	बितेको १२ महिनामा
१८-२३	बितेको १२ महिनामा

सामाजिक दुरी – सामाजिक दुरी भन्नाले यहाँ उत्तरदातासँग निजको परिवारका अन्य सदस्यसँगको सम्बन्धलाई बुझाउँछ । उत्तरदाताले आफ्नो साथै परिवारका अन्य सदस्यको समेत विवरण दिनुपर्ने हुनसक्छ । प्रश्नहरु सोहीअनुसारले सोध्न मिल्ने गरेर निर्माण भएको हुनुपर्छ । फाराममा विषयमात्र दिएको भए गणकले आफैं प्रश्न बनाउने गर्छन् । गणकले अन्तर्वार्ता लिँदा जस्ताको तस्तै सोध्नुपर्ने पूरा प्रश्न नै छाप्नुपर्ने भए सबैलाई सोध्न मिल्ने गरेर प्रश्न बनाइएको हुनुपर्छ । २०४८ साल र यस पछिका प्रश्नावलीहरुमा यस विषयमा ध्यान गएको भेटिन्छ । उदाहरणका लागि, 'तपाईंको धर्म कुन हो?' को सट्टा '... को धर्म कुन हो?' भनेर सोधिएको छ । यसो गर्दा उत्तरदाता स्वयं तथा निजको परिवारका अन्य सदस्यको समेत प्रश्नको उत्तर दिन सहज हुन्छ ।

प्रश्नको गम्भीरता – जनगणनाका प्रश्नहरु तथ्यपरक हुन्छन् । सामान्यतः उत्तरदाताले प्रश्नको सजिलै जवाफ दिन सकिहाल्छन् भन्ने लाग्न सक्छ । उदाहरणका लागि, सुन्दा सजिलै जस्तो लाग्ने उमेरको सही जवाफ दिन पनि उत्तरदातालाई गाह्रो पर्न सक्छ । कतिलाई आफ्नो उमेर थाहा हुँदैन । कतिपयले पूरा भएको उमेर भन्ठान्छन् । कतिले लागेको (पूरा नभएको) उमेर भन्छन् । कसैले उमेर घटाएर भन्छन्, कसैले बढाएर भन्छन् । कसैले सजिलोका लागि ५ वा दशको अङ्क पारेर भनिदिन्छन् । कसैले जोडा वर्षमा उत्तर दिन्छन् – १२/१५ वर्ष, ८०/८२ वर्ष आदि ।

त्यस्तै, हालसम्म जीवित जन्मेका बच्चाबच्चीको सङ्ख्या, पाँच वर्ष पहिले बसेको ठाउँ, १२ महिना अगाडि गरेका काम जस्ता प्रश्नको सही उत्तर सम्झन उत्तरदातालाई गाह्रो हुन सक्छ । यस्ता प्रश्नहरुको सही जवाफ उत्तरदाताको विषयवस्तुको ज्ञानका साथै उसको सम्झना शक्तिमा निर्भर गर्छ ।

टिप्पणी – उमेर बताउँदा हुनसक्ने गल्ती कम गर्ने उद्देश्यले २०७८ सालको जनगणनामा व्यक्तिको पूरा भएको उमेरका साथै जन्म मिति समेत सोधएको थियो ।

विस्तारित – सही विवरण दिन उत्तरदातालाई सजिलो होस् भनेर एउटा विषयको प्रश्नलाई फुटाएर सोध्नुपर्ने हुन्छ । जस्तै, १५ - ४९ उमेर समूहका विवाहित महिलालाई कति बच्चा जन्माउनु भयो भनेर सोझै सोध्नु सट्टा – हालसम्म जीवितै जन्मेका बच्चा मध्ये कति आमासँगै बसेका छन् ?, कति अन्यत्र बसेका छन् ?, कतिको मृत्यु भयो ? भनेर छोरा र छोरीको छुट्टाछुट्टै विवरण सोधिन्छ । यसलाई स्पष्टता वा विशिष्टता भन्ने गरिन्छ ।

मानकीकरण – प्रश्नमा केवल विषय मात्र लेख्ने वा सम्भावित उत्तर मात्र राख्ने वा प्रश्नलाई वाक्य बनाएर राख्ने जस्ता विभिन्न विकल्प हुन्छन् । प्रश्नलाई वाक्य बनाएर राख्ने र गणकलाई सोहि वाक्य जस्ताको तस्तै दोहाऱ्याउन लगाउने तरिका राम्रो

मानिन्छ । उदाहरणका लागि, सम्बन्धित व्यक्ति पुरुष वा महिला के हो भनेर छुट्ट्याउने प्रश्नलाई फारममा केवल 'लिङ्ग' लेख्ने वा पुरुष र महिलाको कोड अङ्कमा चिन्ह लगाउने वा '... को लिङ्ग कुन हो?' भनेर सोद्धा उत्तर आएपछि पुरुष वा महिलाको कोड अङ्कमा चिन्ह लगाउने जस्ता विकल्पहरु मध्ये पछिल्लोलाई राम्रो मानिन्छ । यस्तोमा गणकले आफूखुसी प्रश्न बनाएर सोध्न पाउँदैन र यसले गणनामा बढी एकरुपता कायम राख्न मद्दत गर्छ ।

प्रश्नको स्थान –जनसाङ्ख्यिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रकृतिका प्रश्नहरु फारामको शुरुतिर तथा आर्थिक विषयका प्रश्नहरु अक्सर फारामको पुछारतिर राखिएका हुन्छन् । जनगणना २०४८ मा व्यक्तिको नाम, जातजाति, लिङ्ग, उमेर तथा नाता जस्ता प्रश्नहरु शुरुमा राखिएका थिए । धर्म, भाषा, नागरिकता, जन्मस्थल तथा साक्षरता सम्बन्धी प्रश्नहरु प्रश्नावलीको मध्य भागतिर रहेका थिए । वैवाहिक स्थिति, प्रजनन् स्थिति तथा रोजगारीका प्रश्नहरु प्रश्नावलीको पुछारतिर परेका थिए ।

टिप्पणी – परिवारमुलीको नाता प्रश्नावलीमा व्यक्तिको नाम पछाडि राख्दा उपयुक्त हुने भए तापनि के कारणले हो २०४८ को प्रश्नावलीको छैठौं महलमा राखेको भेटिन्छ । २०३८ सालमा भने यो प्रश्न व्यक्तिको नाम पछाडि नै राखिएको थियो ।

सामान्यतया, जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीमा प्रश्नहरुको क्रम मिलेको छ । महल ११ देखि १४ सम्मका प्रश्नहरुमा भने एक प्रश्नबाट अर्को प्रश्नमा फड्को मार्ने तरिका त्यत्ति सजिलो छैन ।

प्रश्नहरुको सिलसिला – जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीको शुरुआत व्यक्तिको नाम, जातजाति, लिङ्ग, उमेर, मुलीको नाता जस्ता आशङ्का नहुने किसिमका विषय राखेर गरिएको छ । त्यसो त, आशङ्का भन्ने कुरा व्यक्ति वा वर्गमा पनि भर पर्छ । उदाहरणका लागि, पहिला पटक राखिएको जातजातिको प्रश्नले धेरैलाई उत्साहित बनायो । कसैमा भने आशङ्का उब्जायो । प्रश्नावलीमा यो विषयलाई दिएको ठाउँ ठिकै देखिन्छ । अवधारणा तथा सम्भनुपर्ने हिसाबले जटिल प्रश्नहरु पछाडितिर नै राखिएका छन् ।

उत्तर दिने तरिका – महल ३, २० तथा २१ मा रहेका प्रश्नहरुको सम्भावित उत्तरका विकल्प राखिएका छैनन् । उत्तरदाताले स्वतन्त्र रुपमा आफ्नो हिसाबले उत्तर दिन सक्छन् । उत्तर विवरणात्मक हुन सक्छ । उदाहरणका लागि, महल ३ मा रहेको जातजातिको सम्भावित उत्तर पहिले निर्क्योल नभएको धेरै हुनसक्ने भएकोले उत्तर लेख्न ठाउँ खुला छोडिएको होला ।

महल ४, १२, १४, १५, १७, १८ र २२ मा रहेका प्रश्नहरुको सम्भावित उत्तरका विकल्पहरु दिइएको छ । महल ५, १० (तेस्रो वर्ग), १६, तथा १७ (पहिलो वर्ग) का प्रश्नहरु को उत्तर अङ्क आउने भएकोले यसको कोड नचाहिने भयो । यस बाहेक, अरु महलमा भएका प्रश्नहरुको हकमा केही हदसम्म खुला उत्तर आउन सक्ने बनाइएको छ ।

उत्तरका विकल्पहरु एक अर्कोसँग नमिसिएको र स्पष्टसँग छुट्टिएको हुनुपर्छ । २०४८ सालको प्रश्नावलीमा – काम गरेको अवधिको उत्तर ८ महिना वा सो भन्दा बढी, ६ महिना वा सो भन्दा बढी तर ८ महिना भन्दा कम, तीन महिना वा सो भन्दा बढी तर ६ महिना भन्दा कम, तीन महिना भन्दा कम भनेर स्पष्टसँग छुटचाएको भए वेश हुने थियो ।

उपयुक्तता – जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीमा महल २ देखि ११ सम्मका प्रश्नहरु प्रत्येक व्यक्तिका लागि हो । महल ११ मा रहेको प्रश्न एक वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरकालाई मात्र लागु हुन्छ ।

महल १२ देखि १४ सम्मका प्रश्नहरु ६ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरकालाई मात्र हुन् । महल १४ मा थप शर्त पनि राखिएको छ – एउटा प्रश्न एसएलसी पास नभएको र २६ वर्ष ननाघेको व्यक्तिलाई मात्र सोधिने हो ।

सामान्यतया, १० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई सोधिने प्रश्नहरु १५ महलदेखि २३ महलसम्म राखिएका छन् । यसमा थप, महल १६ र १७ का प्रश्नहरु १५ वर्षदेखि ४९ वर्षसम्मका विवाहित महिलाहरुलाई मात्र लागु हुन्छन् । (बक्स ६.२)

बक्स ६.२ : व्यक्तिलाई लागु हुने आधारमा जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीको वर्गीकरण

महल	उपयुक्तताका आधार			सान्दर्भिक जनसङ्ख्या (अनुमान)*
	पुरुष वा महिला	उमेर	अरु आधार	
२ - १०	दुवै	सबै उमेर		१८,४९१,०९७
११	दुवै	एक वर्ष र सो भन्दा बढी		१७,९२५,६८४
१२ - १३	दुवै	छ वर्ष र सो भन्दा बढी		१५,१४७,५८४

बक्स ६.२ : व्यक्तिलाई लागु हुने आधारमा जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीको वर्गीकरण				
महल	उपयुक्तताका आधार			सान्दर्भिक जनसङ्ख्या (अनुमान)*
	पुरुष वा महिला	उमेर	अरु आधार	
१४	दुवै	छ वर्ष देखि २५ वर्ष सम्म	एसएलसी पास नभएका	२,५७४,२००
१५	दुवै	१० वर्ष र सो भन्दा बढी		१२,९७७,६१२
१६ - १७	महिला	१५ वर्ष देखि ४९ वर्ष सम्म	विवाह भै सकेका	६,७५३,२५५
१८	दुवै	१० वर्ष र सो भन्दा बढी		१२,९७७,६१२
१९ - २२	दुवै	१० वर्ष र सो भन्दा बढी	आर्थिक रुपमा सकृय	७,३३९,५८६
२३	दुवै	१० वर्ष र सो भन्दा बढी	आर्थिक रुवमा सकृय	५,५३८,६७७

टिप्पणी – प्रश्न सोध्नुपर्ने अनुमानित जनसङ्ख्या ।

उत्तरदाताको अनुभूति र प्रश्न

जनगणनामा सोधिएका प्रश्नहरुको उत्तर दिने व्यक्ति उत्तरदाता हो । जनगणना २०४८ सालको व्यक्तिगत प्रश्नावलीमा उत्तरदाता को हो भन्ने कुरा तोकेको भेटिदैन । जनगणनाको प्रचलनअनुसार गणक उत्तरदाताको घरदैलोमा पुग्दा भेटिएको परिवारमुली वा परिवारको अन्य कुनै वयस्क सदस्य उत्तरदाता हुनसक्छ । उत्तरदाता आफ्नो परिवारबारे राम्रो जानकारी भएको र सही उत्तर दिन सक्ने व्यक्ति हुनुपर्छ ।

व्यक्तिगत स्वार्थ – जनगणनामा सोधिने प्रश्नमा कसैको व्यक्तिगत स्वार्थ घुसेको हुनु हुँदैन । प्रश्न सामूहिक हुन्छ । जनगणना के हो ? कहिले हुन्छ ? जनगणनामा सही उत्तर दिनुपर्ने कानुनी प्रावधान छ ? यस्तो अन्योल हटाउन पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन जस्ता आम सञ्चारका माध्यमबाट सम्भावित उत्तरदाता तथा सर्बसाधारणलाई जानकारी दिइन्छ । २०४८ सालको जनगणनाबारे प्रचारको व्यवस्था थियो ।

चासोका विषय – विषयअनुसार उत्तरदाताको के कस्तो चासो हुन्छ भनेर भन्न गाह्रो हुन्छ । जातजाति, धर्म, भाषा, नागरिकता र जन्मस्थल सम्बन्धी प्रश्नले कसैकसैलाई शङ्का उब्जाउन सक्छ । सामान्यतया, जनगणना भनेको सबैको चासो र सरोकारको विषय हुन्छ, यसमा सबैले सहभागिता जनाउन चाहन्छन् । २०४८ सालमा जातजातिको प्रश्नले धेरैलाई आकर्षण गरेको थियो ।

महत्व – व्यक्तिगत प्रश्नहरु उत्तरदाताले फरकफरक महत्वका साथ हेरेका हुनसक्छन् । उत्तरदाताअनुसार शङ्काको मात्रा पनि फरक पर्नसक्छ । कसैले जातजाति, नागरिकता, भाषा, धर्मबारे सोध्दा सहजै उत्तर दिनसक्छ । अर्को उत्तरदाताले ती प्रश्नलाई बडो गम्भीरता पूर्वक लिएर उत्तरदिन अकमकाउन सक्छ । जनगणना २०४८ को प्रश्नावली बनाउँदा उत्तरदातामा पर्न सक्ने नकारात्मक एवं भावनात्मक असर कम गर्न कोशिस गरेको बुझिन्छ । प्रश्नावलीमा सम्बन्धित व्यक्तिको उत्तेजना बढाउने वा निजलाई भावुक बनाउने किसिमका प्रश्नहरु परेका छैनन् ।

कठिन – प्रश्नावलीमा उत्तर नै दिन नसकिने गाह्रा प्रश्नहरु छैनन् । कुनै प्रश्नहरु सम्बन्धित व्यक्तिको सम्झना शक्तिमा भर पर्ने भएकोले उत्तरदातालाई कठिन लाग्न सक्छन् । जातजाति, उमेर, मातृभाषा, अक्सर गर्ने काम वा पेशाको तुलनामा नाम, लिङ्ग, नाता जस्ता विषयका प्रश्नहरु बढी सजिला हुन्छन् । साक्षरता एवं शैक्षिक स्तर सम्बन्धी प्रश्नहरु भने त्यत्ति सहज हुँदैनन् ।

अन्तर्वार्ताको हिसाबले प्रश्न

विवरण सङ्कलन विधि – जनगणनामा प्रत्येक परिवारको घरदैलोमा पुगेर प्रश्नावलीमा विवरण भर्नुपर्छ । जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावली यसै हिसाबले बनाइएको बुझिन्छ । यसमा गणकले सम्बन्धित व्यक्तिसँग प्रश्नहरु सोधेर उत्तर भर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सामान्यतया, उत्तरदाताको मुखिन्जेल वा सामुन्नेमा बसेर अन्तर्वार्ता लिनुपर्छ ।

सम्झना – उत्तरदाताले कुनै प्रश्नको तात्तातै उत्तर दिन सक्छ । कुनै प्रश्नको उत्तरदिँदा भने सम्झनु पर्ने र समय लाग्ने हुनसक्छ । व्यक्तिको नाम, नाता तथा लिङ्ग सम्बन्धी प्रश्नको उत्तर दिन पहिलेको कुरा सम्झनु पर्दैन । उमेर, विगत १२ महिना भित्र जन्मेका बच्चाबच्चीको सङ्ख्या, विगत १२ महिनामा अक्सर गरेको कामबारे भन्नुपर्दा भने उत्तरदाताले घोरिएर सम्झनुपर्छ । कहिलेकाँही गणकले देखेको भरमा पनि उत्तर पाउन सक्छ ।

जनगणना गर्ने निकाय – २०१८ साल र यस पछिका जनगणनामा जस्तै २०४८ सालको जनगणना सञ्चालन गर्ने जिम्मा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागलाई नै दिइएको थियो ।

जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीका पानाहरुलाई मिलाएर पुस्तक बनाइएको थियो । प्रत्येक पुस्तकको बाहिरी पृष्टमा जनगणना गर्ने निकायको नाम यस प्रकार छापिएको थियोः 'श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग' । यस बाहेक राष्ट्रिय जनगणना २०४८ को छाप (लोगो) पनि छापिएको थियो ।

प्रेरणा – प्रश्नहरुको जवाफ दिएर सहयोग गर्न उत्तरदातालाई प्रोत्साहित गर्न कुनै नगद वा जिन्सी दिने व्यवस्था थिएन । जनगणना जस्तो ठुलो राष्ट्रिय कार्यक्रममा यस्तो प्रोत्साहन-रकमको व्यवस्था गर्न सम्भव हुँदैन र चलन पनि छैन । उत्तरदाताई प्रेरित गर्ने उपाय भनेको सम्बन्धित सबैको जाँगर तथा अभिरुची बढाउने हिसाबले सहयोगका लागि अपिल गर्नु नै हो । यसका लागि उपयुक्त प्रचारको व्यवस्था आवश्यक हुन्छ ।

अन्तर्वार्तामा नाम – व्यक्तिगत प्रश्नावली 'अनाम' (बेनामी) छैन । प्रश्नावलीको एउटा प्रश्नमा व्यक्तिको नाम थर लेख्नुपर्छ । तथ्याङ्क ऐन २०१५ ले वैयक्तिक गोपनीयता संरक्षणको व्यवस्था गरेको थियो । वैयक्तिक पहिचान खुल्ने गरेर उत्तरदाताको स्वीकृति बेगर कुनै पनि व्यक्तिगत विवरण सार्वजनिक गर्न ऐनले रोक लगाएको थियो । प्रश्नावलीमा राखिएको व्यक्ति चिन्हिने नाम केवल गणना गर्दा कोही नछुटुन् र कोही नदोहोरिउन् भन्ने उद्देश्यले मात्र राखिएको हुन्छ । लगत प्रशोधनका क्रममा यसलाई हटाइन्छ ।

अन्तर्वार्ताको वातावरण

पृष्ठभूमि – २०४८ का व्यक्तिगत प्रश्नवलीका अधिकांश प्रश्नहरु चालु विषयसँग सम्बन्धित छन् । व्यक्तिको रोजगारी जस्ता केही प्रश्नहरु पहिले देखिकै मुद्दा हुन् । वास्तवमा कुनै पनि प्रश्न पहिले थाहा नभएका विषयमा छैनन् । जातजातिको प्रश्न भने धेरै पछि पहिलो पटक राखिएको हुनाले यसमा धेरैको चासो रह्यो ।

भौगोलिक सन्दर्भ – विषयका दृष्टिले अधिकांश प्रश्नहरु व्यक्तिको अक्सर बसोबाससँग सम्बन्धित छन् । व्यक्तिको अक्सर बसोबास भएको ठाउँमा नै उत्तरदाताको अन्तर्वार्ता स्थल हो । केही थोरै प्रश्नहरुमा भने अर्को जिल्ला वा विदेशको समेत विवरण आवश्यक परेको देखियो । अनाम वा गुमनाम वा अस्पष्ट ठाउँलाई सङ्केत गर्ने प्रश्न थिएन । अन्यत्र बसेका छोराछोरीको हकमा भने निश्चित ठाउँ तोकिएको थिएन ।

अन्तर्वार्ता स्थल – गणनामा व्यक्तिको बसोबास भएको ठाउँमा नै गएर अन्तर्वार्ता लिनुपर्ने कुरा माथि नै भनिसकिएको छ । अक्सर बसोबासको ठेगान नभएका व्यक्तिका लागि अन्तर्वार्ताको समयमा जहाँ भेटिन्छन् त्यहीं लिनुपर्ने अर्को नियम हो । संस्थागत (ब्यारेक, अनाथालय, वृद्धाश्रम, बालगृह, छात्रावास, आदिमा) बसोबास भएका व्यक्तिको हकमा सम्बन्धित संस्थाबाट नै गणना गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय चलन छ । २०४८ सालमा सोही विधि अपनाइएको थियो ।

अन्तर्वाताको गोप्यता – जनगणनामा उत्तरदाताले आफ्नो र आफ्ना परिवारका अरु सदस्यबारे पनि विवरण दिन सक्ने व्यवस्था हुन्छ । जनगणनाको प्रकृति अनुसार अन्तर्वार्ता लिंदा गोपनीयता कायम गर्ने विशेष व्यवस्था गर्न सँधैं सम्भव हुँदैन । गोपनीयताको समस्या हल गर्ने उपायमा प्रश्नहरुलाई सकेसम्म कम संवेदनशील बनाउने प्रयत्न गर्नु नै हो । जनगणना २०४८ को हकमा, परिवारका सदस्यबारे विवरण दिनुपर्दा उत्तरदातालाई अप्ठेरो पर्ने किसिमका केही प्रश्नहरु पनि समावेश भएका छन् ।

अन्तर्वार्तामा निरन्तरता – अन्तर्वार्ता लिन शुरु गरेपछि सामान्यतः बिचमा रोकिनु हुँदैन । गणकले परिवारसूचीमा भएका परिवारको सिलसिला नम्बर अनुसार नै एक पछि अर्को परिवारमा गएर अन्तर्वार्ता लिनुपर्छ । २०४८ सालमा पनि, प्रश्नावलीकै कारणले बिचमा अन्तर्वार्ता रोक्नुपर्ने कुनै कारण थिएन ।

फारामको स्वरुप

प्रश्नावलीको आकार – २०४८ मा प्रश्नावलीलाई मिलाएर पुस्तिका बनाइएको थियो । पाना पल्टाएपछि दुई पेजमा प्रश्नहरु छापिएका छन् । प्रश्नावलीमा भएका २३ महल मध्ये बायाँ तिरको पृष्टमा १४ महल तथा बाँकी ९ महल दायाँ तर्फको पृष्टमा छापिएका छन् । प्रश्नावली पुस्तिकाको आकार २४.५ से. मि. चौडा तथा ३६.२ से. मि. लामो छ । प्रश्नावली पुस्तिका दुई प्रकारका बनाइएका थिए – एउटा ठुलो (३९ वटा प्रश्नावली भएको ८० पेजको) र अर्को सानो (९ वटा प्रश्नावली भएको १०

पेजको) । एउटा प्रश्नावलीमा एक परिवारमा सात जना सम्मको विवरण लेख्न सकिने बनाइएको थियो । कुनै परिवारमा सात जना भन्दा बढी सदस्य भएमा अर्को पानामा लेख्नुपर्ने कुरा गणक निर्देशिकामा उल्लेख छ ।

फारामको किसिम – जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावली सेतो कागजमा (५०.८ x ७६.२ से. मि. साइज तथा ६० ग्राम प्रति वर्ग मिटर तौल भएको कागजमा) दुवैतिर छापिएको थियो । प्रश्नावलीलाई आकर्षक बनाउन रङ्गीन मसीले छाप्ने गरिन्छ । जनगणना २०४८ प्रश्नावली भने कालो मसीले छापिएको थियो । प्रश्नावलीमा प्रयोग भएका अक्षर साना-आकारका थिए । गणकलाई दिएको निर्देशन, परिभाषा र अवधारणा तथा प्रश्नहरुलाई एक अर्काबाट छुट्ट्याउन फरकफरक आकारका अक्षर प्रयोग गरिएको थियो । प्रश्नको महल र उत्तर लेख्ने ठाउँ छुट्याउन कुनै रङ प्रयोग गरिएको थिएन ।

गणकलाई निर्देशन – प्रश्नावलीमा गणकलाई निर्देशन (वा जानकारी) त्यत्ति धेरै राखिएको देखिएन । प्रश्नका अवधारणा, परिभाषा तथा प्रश्नावली भर्ने तरिका भएको गणना निर्देशिका पुस्तिका सन्दर्भ सामग्रीका रुपमा प्रयोग गर्न गणकलाई दिइएको थियो । परिवारका सदस्यको गणना गर्ने, उत्तरको उपयुक्त कोड (अङ्क)-मा चिन्ह लगाउने तथा फाराम भर्ने भन्ने विषयको छोटो जानकारी प्रश्नावलीको शुरुमा (परिचयात्मक विवरण पछि) छापिएका छन् ।

प्रश्नावलीमा खण्डअनुसारको जानकारी सम्बन्धित खण्डको माथितिर छोटकरीमा लेखिएको छ भने प्रश्न सम्बन्धी निर्देशन र जानकारी सम्बन्धित प्रश्नको मुन्तिर छापिएको छ ।

कोड – लगत प्रशोधनका दृष्टिले प्रश्न यस प्रकारका हुन्छन् – :

(१) कोड (अङ्क/सङ्ख्या) सहित उत्तरका विकल्प दिइएका प्रश्नहरु – यस्ता प्रश्नहरुमा गणकले उपयुक्त उत्तरको अगाडि भएको कोड अङ्कमा घेरा लगाए पुग्छ । जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीमा कुनकुन प्रश्नमा कोड अङ्क राखिएको थियो भन्ने जानकारी बक्स ६.३ मा दिइएको छ ।

बक्स ६.३ : जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावलीमा कोड सहित उत्तर भएका प्रश्नहरु

महल	सम्भावित उत्तरका कोड	कैफियत
४	१, २	
१२	१, २	
१४	१, २	
१५	१, २, ३, ४, ५	
१७	१, २	उत्तर नै कोड
१८	१, २, ३, ४	
१९	१, २, ३, ४	
२२	१, २, ३, ४	

(२) अङ्क/सङ्ख्यामा उत्तर आउने प्रश्न – जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत प्रश्नावली फाराममा प्रश्नहरुको उत्तर सोझै अङ्क/सङ्ख्यामा लेख्नुपर्ने भएमा उत्तर नै कोड बन्छ थप कोड दिनुपर्ने हुँदैन । यस्ता प्रश्नहरु – उमेर, विवाह भै सकेका महिलाले जन्माएका बच्चाबच्ची सङ्ख्या, आमासँगै बसेका छोराछोरी सङ्ख्या, अन्यत्र बसेका छोराछोरी सङ्ख्या, तथा मृत्यु भएका छोराछोरी सङ्ख्या हुन् । महल १० को प्रश्नको तेश्रो भागको उत्तरमा पनि वर्ष र महिना सङ्ख्यामा लेख्नु पर्ने भएकोले थप कोड चाहिदैन ।

(३) महल ६, ७, ८, ९, १०, ११, १३ तथा २३ मा भएका प्रश्नका सम्भावित उत्तरहरु पूरापूर कोड भएका छैनन् । उत्तर आउँदा कति विस्तारमा आउँछ सोही अनुसार लगत प्रशोधनका समयमा कोड दिनुपर्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि, महल ५ को (धर्म सम्बन्धी) प्रश्नको उत्तरमा हिन्दू, बौद्ध, इस्लाम, जैन, इसाई बाहेक अन्य (खुलाउने) भनेर कोड दिइएको छ । कोड अङ्क दिइसके पछि खुलाउने निर्देशनले खासै अर्थ राख्दैन । यदि उत्तर आएजति सबै धर्मलाई कोड दिने हो भने यो प्रश्नावलीमा भएको तरिका उपयुक्त देखिदैन । अन्यमा खुलाउनेको एउटा भने काम आउँन सक्छ – पहिले थाहा नभएको कुनै नयाँ वर्गमा धेरै उत्तर आएको रहेछ भने त्यसलाई पनि तालिकामा देखाउन सकिन्छ । तर डेटा-इन्ट्रिमा अन्यको कोड राखेपछि त्यसको सम्भावना हराउँछ ।

जनगणना २०७८ को व्यक्तिगत प्रश्नावली

प्रश्नावली कस्तो हुन्छ वा हुनुपर्छ भन्ने विषयमा २०४८ सालको व्यक्तिगत प्रश्नावलीको उदाहरण लिएर माथि चर्चा भयो । अब, २०७८ सालको जनगणनाबारे छोटो टिप्पणी प्रस्तुत छ ।

गणना गर्ने निकाय – प्रश्नावलीको महत्वपूर्ण अङ्गका रुपमा यो गणना कसले सञ्चालन गरेको हो सो खुलाउनु पर्दछ । २०१८ साल र यस पछिका नेपाली जनगणनामा यो कुरालाई ध्यान दिइएको छ ।

गणना गर्ने निकाय आर्थात् केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको नाम प्रश्नावलीको प्रत्येक पानामा नलेखेर प्रश्नावली पुस्तिकाको बाहिरी गातोमा लेख्ने गरिएको छ । २०७८ सालको प्रश्नावली पुस्तिकाको गातोमा फरकफरक फन्टमा 'नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग' छापिएको छ ।

गोपनीयता सम्बन्धी कथन – प्रश्नावलीको पानामा वैयक्तिक गोपनीयताको प्रावधान छोटकरीमा उल्लेख भएको छ – 'यस प्रश्नावलीमा भरिएका विवरणहरु तथ्याङ्क ऐन, २०१५ बमोजिम गोप्य रहने छन्'। यो महत्वपूर्ण कुरा गणना पुस्तिकामा थप विस्तारमा उल्लेख छ। मुख्य प्रश्नावली पुस्तिकाको गातामा पनि यस्तै कथन छापिएको छ। घर तथा घरपरिवार सूचीकरण फाराममा गोपनीयताको प्रावधान पानैपिच्छे लेखिएको छ। मुख्य प्रश्नावली फारामको अगाडिको पेजमा पनि यस्तो प्रावधान छापिएको छ।

परिचयात्मक विवरण - जनगणना २०७८ का दुइटै प्रश्नावली (घर तथा घरपरिवार सूचीकरण फाराम तथा मुख्य प्रश्नावली)-को दाहीनेतिर परिचयात्मक विवरण राखिएको छ। यो खण्डमा खास गरेर भौगोलिक परिचय खुल्ने निम्न विवरणहरु भर्नुपर्ने व्यवस्था छ – प्रदेश, जिल्ला, गा.वि.स./न.पा., वडा नं., गणना क्षेत्र नं., तथा गाउँ/बस्ती/टोल। जनगणनाको दृष्टिबाट परिचयात्मक विवरण ठीकै देखिन्छ।

विषय प्रवेश तथा फडको मार्ने निर्देशनहरु – प्रश्नावलीमा विषय अनुसार खण्ड छुट्टयाइएको छ। कुन प्रश्न कसलाई सोध्ने वा नसोधी फड्को मार्ने सम्बन्धी छोटकरी निर्देशन प्रश्नसँगै राखिएका छन्। फड्को मार्ने नियमहरु स्पष्ट नै छन्।

विषयअनुसार समूह – प्रश्नावलीमा परेका विषयहरुलाई भरसक व्यक्तिको उमेरअनुसार समूहमा बाँडिएको छ। उमेर समूहभित्र विषय छुटयाएर राखिएको छ। उदाहरणका लागि, महिलाहरुको उमेरअनुसार लागु हुने विषयलाई सँगै राखिएको छ। मोटामोटि रुपमा प्रश्नहरुलाई तीन उमेर समूहमा बाँडिएको छ।

विषयको क्रमसङ्ख्या – मुख्य प्रश्नावलीमा परिचयात्मक विवरण पछि अरु दुई खण्ड छुट्टयाइएका छन् – पारिवारिक र व्यक्तिगत खण्ड। पारिवारिक तथा व्यक्तिगत विवरणमा खण्डमा छुट्टाछुट्टै क्रमसङ्ख्या दिइएको छ। पारिवारिक खण्डमा २५ वटा मुख्य प्रश्न छन्। व्यक्तिगत खण्डमा ३७ प्रश्न सिलसिलेवार मिलाएर राखिएका छन्।

उत्तरभर्ने तरिका – 'प्रश्नावली भर्दा अक्षर जति सबै नेपालीमा र अंक जति सबै अंग्रेजीमा लेख्नुपर्दछ'। सोध्नुनपर्ने प्रश्नहरु यकिन गरी उत्तर लेख्ने ठाउँमा तेर्सो धर्को (–) तानेर जनाउनुपर्छ। यस बाहेक उत्तर शून्यमा आएको हो वा उत्तरदाताले उत्तर नै नदिएको हो छुट्टयाउने व्यवस्था गरिएको पाइदैन। त्यसै गरेर, 'अन्य (खुलाउने)', 'जवाफ प्राप्त नभएको', 'थाहा छैन', तथा 'लागु नहुने' जस्ता अवस्थामा के कोड दिने भन्ने पनि खुलेको छैन।

व्यक्तिगत खण्डका प्रश्नमा आवश्यकताअनुसार छोटो निर्देशन राखिएको छ। जस्तै, परिवारका सदस्यको नाम, जन्म मिति, नागरिकता, विवाह गर्दाको उमेर, जीवित जन्मेका बच्चाबच्ची सङ्ख्या।

फारामको आकार प्रकार – मुख्य प्रश्नावली २४.५ इन्च × २१ इन्च साइजको ब्रोडसीट पेपरको दुवै तिर छापिएको छ। मुख्य प्रश्नावली पुस्तिका दुई प्रकारका छन् – एउटा ठुलो (१०० वटा प्रश्नावली भएको) र अर्को सानो (४० वटा प्रश्नावली भएको)।

प्रश्नावली पुस्तिकाको गातोमा ठुलो फन्टमा 'राष्ट्रिय जनगणना २०७८' छापिएको छ। त्यसको मुनितिर दुई हरफमा क्रमैसँग वैयक्तिक गोपनीयताको प्रावधान तथा प्रश्नावलीको प्रकार 'जस्तै, घर तथाा घरपरिवार सूचीकरण किताब' छापिएको छ। पुस्तिकाको शिर भागमा बायाँ र दायाँतर्फ नेपालको निशान छाप र जनगणना २०७८ को लोगो 'मेरो गणना मेरो सहभागिता' छापिएको छ।

एउटै पानामा धेरै प्रश्नहरु राखिएकोले उत्तर लेख्ने ठाउँ थोरै छ। अधिकांश प्रश्नहरुका सम्भावित उत्तरहरु कोड सहित दिइएको र कोड लेख्दा पुग्ने भएकोले धेरै हदसम्म समस्या समाधान भएको छ।

टिप्पणी –महानगरका लागि पहिलेका गणनामा भन्दा फरक तरिका अपनाइएको थियो। प्रश्नावलीका लागि कागज–कलमको सट्टा कम्प्युटर (टचाब्लेट) प्रयोग भएको थियो। विदेशमा बसेका नेपालीका लागि इ-सेन्ससको नयाँ व्यवस्था गरिएको थियो।

प्रश्नहरु – दुईनाले प्रश्नहरु खासै छैनन्। एउटै प्रश्नमा दुई विषय सोधिएको भए त्यस्तोलाई दुईनाले भनिन्छ। उदाहरणका लागि, व्यक्तिगत विवरण खण्डमा भएको प्रश्न नम्बर ५ दुईनाले जस्तो देखिन्छ। जन्म मिति र उमेर वर्ष छुट्टाछुट्टै खुलाउन मिल्ने व्यवस्था गरी उत्तर लेख्न सजिलो बनाइएको छ। लेख्न, पढ्न जानेको प्रश्न पनि दुईनाले जस्तो देखिन्छ। पुर्खाको भाषा र मातृभाषामा जस्तै छुट्टाछुट्टै प्रश्न राखिएको भए बेस हुने थियो।

अति संवेदनशील प्रश्न खासै छैनन्। कसैलाई संवेदनशील हुन सक्ने किसिमका प्रश्नलाई प्रश्नावलीको बीच भागतिर राखेको भेटिन्छ। यसले संभावित शङ्कालाई कम गरेको छ। उदाहरणका लागि, बच्चाबच्चीको जन्म सम्बन्धी प्रश्न प्रजनन् उमेरका सबै महिलालाई नसोधेर केवल विवाहित महिलालाई मात्र सोधिएको छ। विवाहित महिला मध्ये पनि १५ वर्ष देखि ४९ वर्ष सम्म उमेरका महिलालाई मात्र यो प्रश्न सोधिएको छ।

प्रश्नावली फाराममा दोधारे वा अस्पष्ट प्रश्न खासै देखिदैन। झट्ट हेर्दा उत्तरदातालाई जवाफ दिन धेरै धामापर्ने र ज्ञान बुद्धि खियाउन पर्ने प्रश्न भेटिन्न। यो विषय देखिए जस्तो सरल भने छैन। जस्तै, कुनै उत्तरदातालाई आफ्नो सही उमेर बताउन पनि गाह्रो परेको अनुभव छ। दुईतर्फी अर्थ लाग्ने प्रश्न पनि खासै छैनन्। लेख्न, पढ्न जानेको भन्नाले साक्षर भए नभएको कुरा जान्न खोजेको छ।

पहिलो पटक पुर्ख्यौली भाषा सोधिएको छ। 'व्यक्तिको आफ्नो परिवार, समुदाय वा जातजातिमा परम्परागत रुपमा बोलिने गरेको पहिचानको भाषालाई' पुर्खाको भाषा भनिएको छ। अहिले अन्तर्जातीय विवाहको चलन बढ्दो छ। यस्तोमा दुई फरक जातजातिका आमाबाबुबाट जन्मेको बच्चाले कतापट्टिको पुर्ख्यौली समात्ने कुरामा एकरुपता छैन। उत्तरदाताको सोचाइमा निर्भर हुने भयो।

दोस्रो भाषा लेख्ने सम्बन्धमा अलमल देखिन्छ। गणना पुस्तिकाअनुसार, 'मातृभाषा बोल्न जानी सकेपछि बक्ताले बोल्न सिकेको अर्को भाषा' हो। त्यस्तै, 'नवजात शिशु वा बोल्ने बेला नभएका शिशुहरुको लागि परिवारमा आमा बाबुले बोल्ने भाषालाई उनीहरुको मातृभाषा' मानिएको छ। नवजात शिशु वा बोल्ने बेला नभएका शिशुहरुको लागि दोस्रो भाषामा 'लागु नहुने' विकल्प राखिएको छैन।

उत्तरका प्रकार वा वर्गहरु पूर्ण हुनुपर्छ अर्थात् उत्तरदाताबाट आएका सबै जवाफलाई समेट्न सक्ने हुनुपर्छ। यसका लागि उत्तरको अन्तिम विकल्पका रुपमा 'अन्य' राख्ने चलन छ। अरु वर्गमा नमिलेका उत्तर जति 'अन्य'मा पर्छन्।

उत्तरका विकल्पहरु एक अर्कोसँग मिसिएका छैनन्। प्रश्नावलीको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको कम्प्युटरमा डेटा-इन्ट्रिको सरलता। गणनाबाट प्राप्त विवरणहरुलाई सहज छिटो र शुद्धसँग कम्प्युटरमा सजिलै डेटा-इन्ट्रि गर्न सकिने हुनुपर्छ। साथै, लगत प्रशोधन पछि तालिका बनाउन सहज हुनुपर्छ। २०७८ सालको गणनामा केही नगरक्षेत्रमा ट्याब्लेट (सानो कम्प्यूटर)-को प्रयोग भएको थियो। गणकले कार्यस्थलमा नै कम्प्यूटरमा डेटा-इन्ट्रि गर्ने हुँदा लगत प्रशोधन केही हदसम्म सहज र छिटो-छरितो बनाएको थियो।

अन्त्यमा

जनगणनापिच्छे प्रश्नावली निर्माण प्रकृया फरक पर्दै जान्छ। यसकारण, एउटा जनगणनाको प्रश्नावली अर्कोसँग तुलना गर्दा गणनाका मूलभूत सिद्धान्त पालना भएको छ-छैन थाहा पाउनु आवश्यक हुन्छ। पछिल्ला गणनाहरुमा प्रश्नावली निर्माण गर्दा म्यानुअल कोडिङको मात्रा घटाउँदै लगिएको छ। जातजाति, भाषा, पेशा, व्यवसाय जस्ता विषयमा भने अझै कोडिङ्को समस्या कायमै छ।

प्रश्नावली निर्माण गर्दा भरसक एक गणनाको अर्को जनगणनासँग तुलना योग्य बनाउने प्रयत्न हुँदै आएको छ। पछिल्ला गणनाका प्रश्नावली बढी संरचित, पूर्व निर्धारित एवं बढी यथार्थ परक उत्तर प्राप्त गर्न सहयोग पुग्ने हिसाबले बनाउन खोजिएको छ। गणकहरुको स्वविवेक कमगर्न र गणकको कुनै पूर्वाग्रह भए सो समेत कमगर्न प्रयत्न भएको छ।

जनगणना देशको बृहत्तर साङ्ख्यिकीय कार्यक्रम हो। जनगणनामा एउटै प्रश्नावली विभिन्न तहको क्षमता र शैक्षिक योग्यता भएका गणकले विभिन्न शैक्षिक तथा बौद्धिक स्तर भएका उत्तरदाता सामु हजारौं पटक दोहोऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। जनगणनामा हजारौं गणक सम्मिलित हुन्छन्। यस परिप्रेक्षमा विचार गरेर जनगणनाको प्रश्नावली निर्माण गर्नुपर्ने बाध्यता एकातिर हुन्छ। अर्कोतिर, जनगणनाबाट प्राप्त सङ्ख्या उपयोगकर्ताको छुट्टै आग्रह हुन्छ – उनीहरु बढी भन्दा बढी विवरण उपलब्ध होओस् भन्ने चाहन्छन्। यी दुवै कुरालाई समायोजन गरेर प्रश्नावली निर्माण गर्नुपर्छ। प्रश्नावली निर्माणमा यो कठिन चुनौती हो।

जनगणनाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको यसमा प्रयोग हुने प्रश्नावली फाराम हो। यसैबाट वाञ्छित विवरण उपलब्ध हुन्छ। प्रश्नावली फाराममा भएको सानो त्रुटिले अन्ततोगत्वा अपूरो एवं गलत विवरण उपलब्ध गराउँछ। यसकारण प्रश्नावली तर्जुमा गर्दा बढी होस पुऱ्याउने कुरामा जोड दिने गरिन्छ।

जनगणनाको गुणस्तर यसले सङ्कलन गरेको विवरणको गुणस्तरले निर्धारण गर्छ। विवरण सङ्कलनको औजार प्रश्नावली हो।

'A census is only as good as the information it collects from respondents' (PRB, Inc.)

परिच्छेद ७

सङ्कलन विधि

१९९८ सालसम्म अपनाइएको पद्धति

'अड्डा द्वारा तालुकदार पटबारीलाई मालले उर्दी गरी केन्द्रबाट गएका फाराम बाँडी सो फाराम भर्न लगाइ खिच्ने चलन ... (थियो)' ।

(संख्या विभाग, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड, २०१४; पृ. २२) ।

जनगणनामा विवरण सङ्कलनका प्रचलित दुई विधि छन् । पहिलोमा, सम्बन्धित परिवारमुली वा परिवारको सदस्यले प्रश्नावली भरेर उत्तर दिन्छन् । अर्थात्, उत्तरदाता आफैँले प्रश्नावली भरेर जनगणना गर्ने निकायलाई विवरण उपलब्ध गराउँछ । दोस्रोमा, गणकले व्यक्तिको घरदैलोमा गएर उत्तरदातासँग प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिई विवरण सङ्कलन गर्छ ।

यी दुई विधिअन्तर्गत विभिन्न तरिकाले विवरण सङ्कलन गर्न सकिन्छ – उत्तरदातासँग प्रत्यक्ष (मुखिन्जेल वा सामुन्नेमा) अन्तर्वार्ता लिएर, वा हुलाक मार्फत् पठाएको प्रश्नावली भरेर हुलाकबाटै फिर्ता मगाएर वा इन्टरनेटबाट विवरण लिएर । मिश्रित तरिकाले पनि विवरण सङ्कलन गर्न सकिन्छ । जस्तै, हुलाकबाट प्रश्नावली पठाउने र पछि गणकले घर-घरमा गएर भरेको प्रश्नावली फिर्ता ल्याउने । कुनै-कुनै देशमा प्रशासनिक रेकर्डबाट पनि जनगणनाको विवरण सङ्कलन गर्ने चलन छ ।

जनगणनामा अपनाइने विवरण सङ्कलन विधि धेरै कुरामा भर पर्छ । पहिलो, खर्च बजेटको सीमा वा नियन्त्रण हो । अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको देशमा प्रचलित नियम कानुन हो । देशको कानुनले नै यसरी गणना गर्ने भनेको भए सोही बमोजिम गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रश्नावली र अन्य आवश्यक कागजपत्र छपाइको व्यवस्था, राष्ट्रिय कार्यक्रममा यसले पाउने प्राथमिकता वा महत्व, यातायातको सुविधा, जनताको शैक्षिक स्तर, शान्तिसुरक्षाको व्यवस्था, सर्वसाधारको जनगणनाप्रतिको धारणा आदि कुराले पनि विवरण सङ्कलन विधिलाई प्रभाव पार्छन् ।

अर्को, जनगणनाको परिभाषाअनुसार विवरण सङ्कलन विधि फरक पर्छ । जस्तै, जनगणना हुने समयमा काठमाडौंबाट कुनै व्यक्ति केही दिनका लागि पोखरा घुम्न गएको रहेछ । वस्तुतः गणना विधिमा निजको गणना पोखरामा हुन्छ भने विधितः गणनामा उसको अक्सर बसोबासको स्थान काठमाडौंमा उसको गणना हुन्छ ।

इतिहासमा, नेपालका पछिल्ला जनगणनाहरुमा गणकले उत्तरदाताको घरघरमा गएर प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिई प्रश्नावली भनुपर्ने नियम बाँधेको भेटिन्छ । गणनामा 'अक्सर' बसोबासलाई आधार मान्ने गरिएको छ । अक्सर बसोबासको ठेगान नभएका व्यक्तिका लागि वस्तुतः गणना विधि अपनाइएको थियो । यसरी समग्र गणना विधिलाई मिश्रित गणना विधि (Modified method of enumeration) भनिएको हो ।

शुरुका जनगणना

संवत् १९६८ सालदेखि १९९८ सालसम्मका जनगणनामा अपनाइएका विवरण सङ्कलन विधि त्यसपछिका विधि भन्दा फरक थिए । त्यस बेला जनसङ्ख्याको मूल आधार माल इलाका मानिएको थियो । थरी, मुखिया र पटवारीले जनसङ्ख्याको लगत लिएका थिए ।

जनसङ्ख्याको लगत लिने काममा तीन प्रकारका फाराम प्रयोग भएका थिए । फाराम नं. १ मा गाउँको तहमा परिवारपिच्छे लगत लिने फाराम हो । फाराम नं. १ बाट मौजा थूम प्रगन्नाको तेरिज निकाल्न फाराम नं. २ को प्रयोग गरिएको थियो । जिल्ला जिल्लाको तेरिज निकाल्न फाराम ३ प्रयोग गरिएको थियो । (संख्या विभाग, २०१४, पृ.) ।

जनगणनाको लागि जारी भएका इस्तिहारहरुबाट गणना विधिसम्बन्धी कुरा थाहा भएको छ। १९७७ सालको इस्तिहाको मुलखण्डमा निम्न कुराहरु परेका छन् – गाउँ मौजाका तालुकदारहरु मार्फत् जनगणनाको फाराम भर्ने; भाद्र १५ गतेलाई गणना दिवस कायम गरी १९७७ साल भाद्र महिनामा गणना गर्ने; १९७६ साल फागुन महिनाको सनद अनुसार गाउँ-गाउँमा कटुवाल घुमाएर, ढोल पिटाएर जनगणना हुँदैछ भनेर उर्दी सुनाउने; गाउँका तालुकदारले आ-आफ्ना गाउँ भरको घरघरमा जे जति जुन किसिमका जहान छन् सबैको विवरण लेखी मौजाको तालुकदारलाई दिने; आदि ।

१९९८ सालको इस्तिहारमा 'जनसङ्ख्याको काम गर्ने रुल' भनेर जनगणना फाराम भर्ने नियम छुट्टै दिइएको छ। 'नेपालको विभिन्न गणना'-मा उल्लेख भएअनुसार, उपत्यका भित्रको घरसङ्ख्या लिने नियम र जनसङ्ख्या लिने नियम छुट्टाछुट्टै बनाइएको थियो । जनसङ्ख्या लिने १२ नियम छन् । घरसङ्ख्या लिने नियम अहिले भेटिएन ।

जनगणना २००९/११

साबिकका 'औद्योगिक व्यापारिक समाचार संग्रह अड्डा र जनसंख्या गोश्वारा गाभी संख्या-विभागको' २००७ सालमा स्थापना भयो । स्थापना भएपछि यो विभाग २००८ सालमा हुने जनगणनाको पूर्व तयारीमा लाग्यो । विभागले 'विश्वका अन्य देश सरह तुलनात्मक स्तरमा गणना गर्ने' उद्देश्य लिएर प्रारम्भिक कार्य शुरु गऱ्यो । प्रारम्भिक तयारीको सिलसिलामा ५ अफिसरलाई भारतमा जनसङ्ख्या सम्बन्धी तालिम लिन पठाइयो ।

प्रारम्भिक चरणमा बनेपा र त्यसको आसपासका केही गाउँमा जनगणनाको पाइलट सर्वेक्षण भयो । परीक्षणमा ७,००० जति व्यक्तिको गणना भएको थियो । परीक्षणको नतिजा निकाले पछि २००८ को जनगणनाका निमित्त २ वर्षे म्यादी २०० जना सुपरभाइजर केन्द्रमा भर्ना गरेर तालिम दिइएको थियो ।

पूर्व परीक्षणबाट प्राप्त अनुभव र अन्य कुरा समेतको बिचारबाट जनगणनाको प्रश्नावलीमा आवश्यक परिमार्जन गरी प्रश्नावली छपाई गर्ने काम पनि शुरु भयो । साथै जनगणनाका लागि आवश्यक नक्साको पनि खोज खवर भयो । अण्डर म्याट्रिक शैक्षिक योग्यता भएका सुपरीवेक्षकहरुलाई तीन महिने तालिममा सरिक गराइयो । यस तालिममा 'भूगोल, श्रेस्ता र अन्य लेखापढी' समेत जनसङ्ख्याको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक तालिम दिइएको थियो ।

सबै तयारी लगभग पूरा भैसकेको भए तापनि २००८ सालमा जनगणना हुन सकेन । 'सात सालको क्रान्ति'-ले गर्दा पूर्व-निर्धारित कार्यक्रमअनुसार जनगणना हुन नसकेको कुरा अन्य परिच्छेदमा पनि उल्लेख भैसकेको छ । २००८ सालको गणना सरेर पछि दुई चरणमा भयो – २००९ सालमा एक जिल्ला बाहेक पूर्व तर्फका जिल्ला र २०११ सालमा पूर्वको बाँकी जिल्ला सहित पश्चिमतर्फ जनगणना भयो ।

जनगणना २०१८

आषाढ ८ गतेको सूर्योदयलाई आधार (गणना दिवस) मानेर २०१८ सालमा छैठौं जनगणना भयो । स्थलगत कार्य जेष्ठ २२ गते शुरु भएर आषाढ ७ गते सम्म जम्मा १८ दिन सञ्चालन भयो । उक्त १८ दिनको अवधिमा जनसङ्ख्यामा भएको घटबढ मिलाएर आषाढ ८ गतेको जनसङ्ख्या कायम भएको थियो ।

गणनाको समयमा देशमा १० प्रदेशमा विभाजन भएको थियो – हिमाल, पहाडमा चार प्रदेश (पूर्व पहाड, पश्चिम पहाड, सुदूर पश्चिम पहाड र काठमाडौं उपत्यका), भित्री मधेशमा तीन प्रदेश (पूर्व भित्री मधेश, मध्य भित्री मधेश, पश्चिम भित्री मधेश), र तराइमा तीन प्रदेश (पूर्व तराइ, पश्चिम तराइ तथा सुदूरपश्चिम तराइ) । त्यसबखत देशभर ५५ जिल्ला थिए । जनगणना कार्य सञ्चालनका लागि भरमुलुकलाई '१८ अञ्चल, १०२ उपाञ्चल र ४५६ डोरमा' विभाजन गरिएको थियो (केतवि., २०२३; प्राक्कथन) ।

प्रत्येक अञ्चलमा एक शाखा अधिकृत र उपाञ्चलमा सङ्ख्याको आधारमा सुपरिवेक्षकहरु खटाइएका थिए । जिल्लाका स्थानीय तहमा सुपरिवेक्षकहरु भर्ना गरेर उनीहरुलाई 'सैद्धान्तिक र व्यावहारिक' तालिम दिइएको थियो । स्थलगत गणना कार्यमा १५,९३३ गणकहरु संलग्न थिए । (परिच्छेद २)

गणना कार्यको मुख्य आधार पुराना गाउँहरु नै भए तापनि जिम्मावाल, पटवारीले आफ्नो 'मातहत वा भ्कुत्ताका रैतिहरुलाई एकै ठाउँमा पार्न खोज्ने प्रवृत्ति'-ले साबिक र हालको गाउँ सङ्ख्यामा अन्तर भएको कुरा जनगणना परिणामको प्राक्कथनमा उल्लेख भएको भेटिन्छ । गणनाका लागि करिब २८ हजार गणना क्षेत्र बनाइएका थिए ।

जनगणना दुई चरणमा सञ्चालन गरिएको थियो । पहिलो चरणमा ८ दिन (बैशाख ३० गते देखि जेठ ६ सम्म) लगाएर घर/परिवारको लगत तयार गरिएको थियो । यो लगत लिएको दुई हप्ता पछि (जेठ २२ गते देखि आषाढ ७ गते सम्म) व्यक्तिगत लगत लिइयो । व्यक्तिगत लगत भर्दा परिवार लगतको मद्दत लिइएको थियो ।

यो जनगणना अक्सर बसोबासलाई आधार मानेर गरिएको थियो । जनगणनामा ३,८६,८२४ जना परिवारबाट अनुपस्थित देखिएका थिए । देश भित्र भएका विदेशीहरु भने गणनामा समावेश गरिएनन् ।

जनगणनाको तयारीका सिलसिलामा २०१६ साल जेष्ठ महिनामा प्रारम्भिक जाँच (पाइलट सेन्सस्) गरिएको थियो । सिन्धुपाल्चोक (फुल्पिंग थूम), काठमाडौं उपत्यका (साँगला थूम), पर्सा (सिद्धमास दाहाद), र कैलाली जिल्ला (रैकवार थूम) मा पाइलटका लागि छानिएको थियो ।

जनगणनाको नतिजा कुनै यन्त्रको सहायताविना हातैले 'लगत कसेर' निकालिएको थियो । गणनामा सङ्कलित लाखौं विवरणहरु एकएक जाँचेर, सम्पादन तथा कोडिङ् सकेपछि लगत कस्ने काम भएको हो । यो सबै काम सक्न साढे चार वर्ष लाग्यो । नतिजा छापिएर जनसमक्ष आउन पाँच वर्ष लागेको कुरा गणना प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।

जनगणना २०२८

गणनाका समयमा भरमुलुकलाई चार विकास क्षेत्र अन्तर्गत चौध अञ्चलमा बाँडिएको थियो । चौध अञ्चल अन्तर्गत ७५ प्रशासकीय जिल्लाहरु बनेका थिए । जिल्ला भन्दा सानो प्रशासनिक एकाइमा गाउँ पञ्चायत र नगर पञ्चायत कायम भएका थिए । वडालाई प्रशासनको सबैभन्दा सानो एकाइ बनाइएको थियो । प्रत्येकगाउँ पञ्चायतमा ९ वडा र नगर पञ्चायतको आकारअनुसार ९ देखि वा सोभन्दा बढी वडा रहेका थिए ।

जनगणना लिने उद्देश्यका लागि सम्पूर्ण देशलाई गणना १७ अञ्चल, ७५ जिल्ला र करिब ६ सय गणना क्षेत्रमा विभाजन गरिएको थियो । यसो गर्दा, एक गणना क्षेत्रमा सरदर आठ गाउँ पञ्चायत पर्नगए । भनिन्छ, १७ जनगणना अञ्चल बनाउँदा यातायात र सञ्चारको सुविधालाई विचार गरेर बनाइएको थियो । देशभरका करिब ३८ सय पञ्चायतलाई तीन सय ८० उपाञ्चलमा बाँडियो । पञ्चायतमा भएका ३४ हजार दुई सय वडाबाट तीनतीन वडालाई मिलाएर एक गणना क्षेत्र कायम गरिएका थिए । (CBS, 1977; Appendix III, pp. vii – ix).

प्रत्येक गणना अञ्चलमा एक अधिकृत, एक ना. सु. तहको सहायक र सहायक कर्मचारी खटाइएका थिए । अञ्चल जनगणना अधिकृत, जिल्ला सुपरिवेक्षक तथा गणनाक्षेत्र सुपरिवेक्षकहरु अस्थायी (म्यादी) भर्ना गरिएका थिए । यिनीहरुलाई क्षेत्र खटाउनु भन्दा पहिले विभागमा विशेष तालिम दिइएको थियो ।

जनगणना कार्यमा करिब १२,५०० कर्मचारी संलग्न भएका थिए । यी मध्ये १२,००० गणक स्थानीय तहमा भर्ना गरिएका थिए । गणनामा स्थानीय सहभागितामा बढाउन यसो गरिएको थियो । देशको त्यस बखतको साक्षरतादर तथा अन्य कठिनाइलाई विचार गरेर गणकका लागि आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता लेखपढ जानेको मात्र तोक्नु परेको रहेछ । स्थानीय तहमा गणकहरुको तालिम सम्बन्धित अञ्चलमा नै सञ्चालन भएको थियो । गणकलाई प्रतिव्यक्ति गणना गरेको पाँच पैसाका दरले पारिश्रमिक दिइएको थियो ।

जनगणनाको सबै काम दुई चरणमा सम्पन्न भएको थियो । पहिलो चरणमा, खरिदारहरुले करिब १५ दिन लगाएर परिवारसूची तयार पारेका थिए । दोस्रो चरणमा, खास जनगणना लिने काम भयो । परिवारसूची तयार गर्न करिब ४५ दिन लाग्यो । दोस्रो चरणमा प्रत्येक परिवारका सबै सदस्यको विवरण लिने काम गर्न १५ दिन लाग्यो । व्यक्तिगत प्रश्नावली भर्ने काममा अधिकांश गणकहरु स्थानीय गाउँ पञ्चायत सचिव वा सदस्य तथा विद्यालय शिक्षकहरु लागेका थिए । यस पटक पनि आषाढ ८ गतेको सूर्योदयलाई जनगणना दिवस मानिएको थियो । (CBS, 1977; p. 9).

त्यसबखत, गणनाका लागि आवश्यक वडा तथा पञ्चायतको सिमाना खुलेका नक्साहरु उपलब्ध थिएनन् । नापी विभागसँग उपलब्ध भएको अञ्चल तथा जिल्ला सिमाना देखिने नक्सा लिएर काम चलाइएको थियो । गणना अधिकृतले अञ्चलको तथा सुपरिवेक्षकले जिल्ला तहको नक्सासम्म प्रयोग गर्न पाए ।

चित्र ७.१ : जनगणना २०२८ मा कर्मचारी व्यवस्था

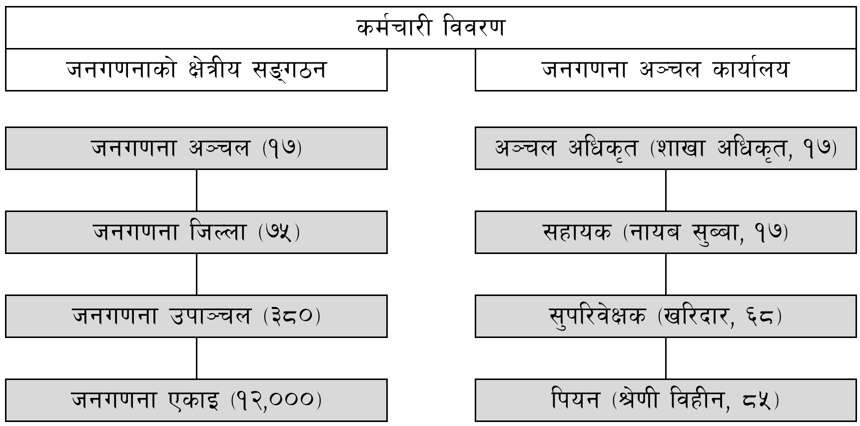

श्रोतः के. त. वि, The Analysis of the Population Statistics of Nepal, Appendix III, p.vii.

चित्र ७.२ : जनगणना २०२८ को अञ्चल, जिल्ला तथा उपाञ्चल कार्यालय

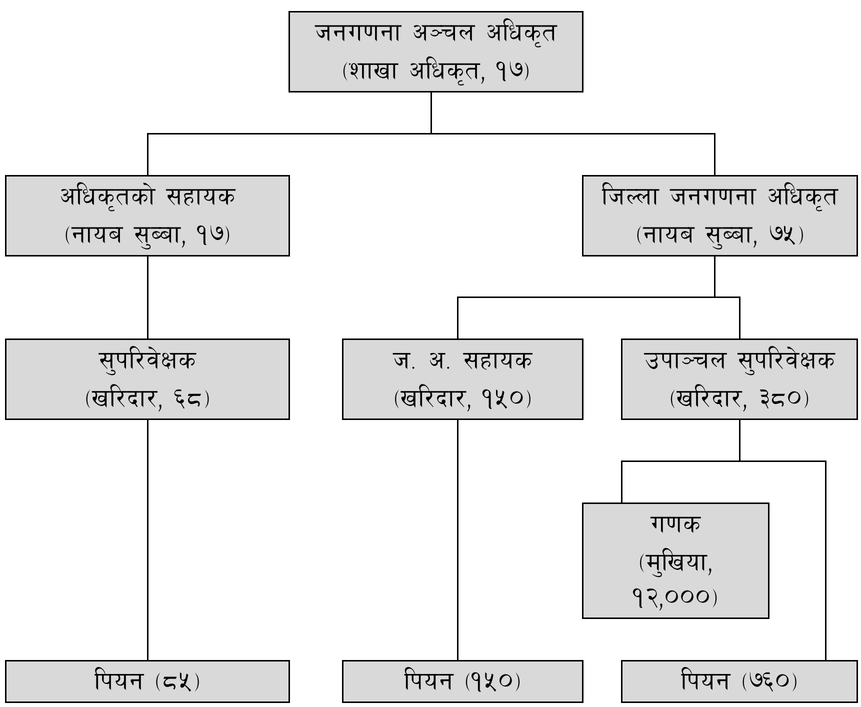

श्रोतः के. त. वि, The Analysis of the Population Statistics of Nepal, Appendix III, p.viii.

जिल्लाअनुसार गाउँ तथा नगर पञ्चायतहरुको नामावली तत्कालिन गृह मन्त्रालयबाट प्राप्त भयो । जनगणना हुनुभन्दा ६ महिना अगावै यो नामावलीलाई वर्णानुक्रमले मिलाएर गाउँ तथा नगर पञ्चायतको सूची तयार पारिएको थियो । सूची तयारपार्दा नगर पञ्चायतका वडाहरुलाई एक भन्दा बढी खण्डमा फोरेर साना ब्लक (वडाखण्ड) बनाएर क्रमसङ्ख्या दिइएको थियो । यसैलाई आधार मानेर पछि खरिदारहरुले पञ्चायतअनुसारको परिवारसूची तयार पारेका थिए। एक कर्मचारीले ८ देखि १० पञ्चायतसम्मको काम गरेका थिए । खरिदारहरुले तयार पारेको परिवारसूची जिल्ला कार्यालयमा राखेर व्यक्तिगत लगत भरेर ल्याएपछि यससँग भिडाउने काम भयो । छड्के जाँचका लागि पनि यो लगतले काम दियो । (CBS, 1977; pp. 6 – 8).

जनगणना २०३८

जनगणना सञ्चालनका लागि विभागमा जनसङ्ख्या शाखा प्रमुखलाई आयोजना प्रमुख बनाएर एक छुट्टै 'राष्ट्रिय जनगणना आयोजना' गठन भएको थियो । भनिन्छ, जनगणनाको प्रत्यक्ष निगरानी र सुपरिवेक्षण केन्द्रीय स्तरमा विभागबाटै गरिएको थियो । तर आयोजना गलगाँड जस्तो भएर बसेको थियो ।

मुलुकभरका सबै ७५ जिल्लामा जनगणना कार्यालय खोलिएका थिए । प्रत्येक कार्यालयमा एक जनगणना अधिकृत र दुई सहायक कर्मचारी खटिएका थिए । जिल्ला जनगणना अधिकृतलाई आफ्नो जिल्लाका सम्पूर्ण पञ्चायत र सो अन्तर्गतका वडाहरुमा काम सम्पन्न गर्ने जिम्मा दिइएको थियो ।

जिल्लाका अधिकृतले सुपरिवेक्षक र गणकहरु भर्ना गरेका थिए । मुलुकभरको लागि करिब १,५०० सुपरिवेक्षक तथा १५,००० गणकहरु काममा संलग्न भएका थिए । जनगणनाको स्थलगत काम शुरु हुनु अगाडि सुपरिवेक्षकहरुलाई परिवारसूचीकरण लगत तथा व्यक्तिगत लगत (मुख्य प्रश्नावली) भर्ने सम्बन्धी तालिम दिइएको थियो । त्यसपछि अधिकृतले सुपरिवेक्षकहरुको सहयोगमा गणकहरुलाई मुख्य प्रश्नावली भर्ने तालिम दिएका थिए ।

जनगणना पहिले जस्तै दुई चरणमा सञ्चालन भएको थियो । पहिलो चरणमा, पहिले परिवारसूचीकरण फाराम तयार पारियो र दोस्रो चरणमा मुख्य प्रश्नावली (व्यक्तिगतलगत) भर्ने काम भयो । परिवारसूचीकरण फाराम सुपरिवेक्षकहरुले करिब डेढ महिना लगाएर भरेका थिए । दोस्रो चरणको कामका लागि दुई हप्ता तोकिएको थियो । अन्त्यमा आषाढ ८ गतेको सूर्योदयलाई आधार मानेर जनसङ्ख्याको मोठ अङ्क कायम गरिएको थियो ।

यसपटकको जनगणनाका लागि पञ्चायत तहको नक्साको प्रयोग गर्ने प्रयत्न भएको थियो । ग्रामीण क्षेत्रका लागि पञ्चायत तहको र नगरपालिकाको लागि गणना क्षेत्र देखिने नक्सा पनि तयार भएको थियो । ग्रामीण क्षेत्रमा गणना क्षेत्र छुट्टिने नक्सा भने थिएन । यसकारण, हचुवामा गणकको कार्यक्षेत्र तोक्ने काम भएको थियो ।

जनगणना २०४८

जनगणनाका लागि प्रत्येक जिल्लामा एक जनगणना कार्यालय तथा जिल्ला हेरी तीन वटा सम्म उप-जिल्ला कार्यालय खोलिएका थिए । स्थानीय तहमा सुपरिवेक्षक तथा गणकहरु भर्ना गर्ने र तिनीहरुलाई तालिम दिने जिम्मा उप-जिल्ला कार्यालयलाई दिइएको थियो । उप-जिल्ला कार्यालय प्रमुखमा केन्द्रमा भर्ना भएर तालिम लिइसकेका सुपरिवेक्षकहरु खटिएका थिए ।

स्थलगत लगत सङ्कलनको जिम्मा जिल्लामा जनगणना अधिकृत तथा निजका सहायकहरुलाई दिइएको थियो । अधिकांश जिल्ला जनगणना अधिकृत विभागका कर्मचारी नै थिए । नपुग भएको जिल्लामा अन्य सरकारी निकायबाट काजमा ल्याइएको थियो । सहायक कर्मचारीहरु पनि विभाग र अन्य सरकारी निकायबाट काजमा ल्याइएको थियो । केही नपुग सहायक कर्मचारीहरु नयाँ भर्ना पनि गरिएका थिए ।

अधिकांश सुपरिवेक्षकहरु विभिन्न सरकारी कार्यालय तथा माध्यमिक तहका विद्यालय शिक्षकहरु मध्येबाट काजमा लिइएका थिए । केही थोरै सङ्ख्यामा म्यादी भर्ना पनि भएका थिए । यस गणनामा पहिलो पटक स्थानीय प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरुलाई काजमा लिएर गणकको काममा लगाइएको थियो । यसै गरेर, पहिलो पटक त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका तथ्याङ्कशास्त्र तथा जनसङ्ख्याशास्त्र अध्ययन गरिरहेका स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीहरुले पनि सुपरिवेक्षक भएर काम गरेका थिए ।

जनगणनाको समयमा गणकहरुले पहिले परिवार विवरण लगत र त्यसपछि व्यक्तिगत विवरण लगत सँगसँगै लिएका हुन् । अर्को नयाँ पक्ष, गाउँ बस्ती विवरण भर्नका लागि स्थलगत कार्यमा खटिएका सुपरिवेक्षकलाई लगाइएको थियो । जनगणनाको अवधि जम्मा १७ दिन र जनगणना दिवस आषाढ ८ गतेको सूर्योदयलाई मानिएको थियो ।

गणनामा केही हदसम्म मात्र नक्साको प्रयोग भएको थियो । नक्साहरु गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिका तहमा तयार भएका थिए । नगर क्षेत्रमा वडा तहसम्मको नक्सा पनि तयार भएको थियो । यसले सुपरिवेक्षकलाई आफ्नो कार्यक्षेत्र छुटयाउन र थाहा पाउन मद्दत पुर्‍यायो । ग्रामीण क्षेत्रको विस्तृत नक्सा नभएकोले वडालाई नै कार्यक्षेत्र तोक्ने आधार बनाउनुपरेको थियो । जनगणना कार्यमा गणकलाई अनुमानित जनघनत्व हेरी कार्यबोझ तोकिएको थियो । ग्रामीण क्षेत्रमा एक वा एक भन्दा बढी वडामा एक जना गणकले र नगर क्षेत्रमा एउटा वडाको काम पनि एक भन्दा बढी गणकले गरेका थिए ।

जनगणना २०५८

पहिले जस्तै स्थलगत गणना दुई चरणमा सम्पन्न भएको थियो । परिवारसूचीकरण लगत तयार भएपछि व्यक्तिगत लगत फाराम भरिएको थियो । गणनामा पहिलो पटक दुई प्रकारका व्यक्तिगत लगत प्रयोग भएका थिए । छोटो फारम भनिने लगत-१ सबै घरपरिवारमा भरिएको थियो भने लामो फाराम लगत-२ छनोटमा परेका घरपरिवार मात्र भरिएको थियो । यी दुवै प्रकारका फारामहरु एकै पटक एकै चरणमा भरिएका हुन् ।

गणनामा पहिले जस्तै संयुक्त राष्ट्र सङ्घले अनुमोदन एवं प्रबर्द्धन गरेको प्रकृया अपनाइएको थियो । अक्सर बसोबासको आधार लिएर विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । केही समयका आगन्तुक, पर्यटक, विदेशी दूतावासका कर्मचारीहरु तथा शरणार्थीहरु लाई लिइएको थिएन ।

घरपरिवार सूचीकरण लगत जेष्ठ १ गते देखि १५ गतेसम्म भरिएको थियो । त्यस पछि, जेठ २८ गतेदेखि असार १२ गतेसम्म जनसङ्ख्या फारामहरु भर्ने काम भएको थियो । जनगणना दिवस भने साबिकमा जस्तै आसार ८ गते नै मानिएको थियो ।

जनगणना कार्यमा जम्मा १९,३७० गणकहरु संलग्न भएका थिए । यस पटक पनि २०४८ सालको जनगणनामा जस्तै, स्थानीय प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरुलाई काजमा लिएर गणकको काममा लगाइएको थियो । यसै गरेर, त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीहरु पनि सुपरिवेक्षण कार्यमा संलग्न भएका थिए ।

जनगणना २०६८

गणनाका लागि देशभर ८० जिल्ला जनगणना कार्यालयहरु खडा भएका थिए – ७१ जिल्लामा एक-एक, काठमाडौंमा तीन तथा मोरङ, ललितपुर र रुपन्देहीमा दुई-दुई कार्यालय स्थापना गरिएका थिए । शाखा तथ्याङ्क कार्यालयलाई जनगणना कार्यालय बनाइएको थियो । बाँकी ठाउँमा नयाँ कार्यालय खोलिएका थिए । जनगणना कार्यालयअन्तर्गत आवश्यकताअनुसार दुईदेखि आठवटासम्म इलाका कार्यालय राख्ने व्यवस्था थियो । प्रत्येक कार्यालयमा जनगणना अधिकृतलाई कार्यालय प्रमुख र मातहतमा इलाका सुपरिवेक्षक, गणना सुपरिवेक्षक, गणक र कार्यालय सहयोगीको व्यवस्था गरिएको थियो ।

जनगणनाको स्थलगत कार्य पहिले जस्तै दुई चरणमा सम्पन्न भयो । पहिलो चरणमा (२०६८ साल जेष्ठ १ गतेदेखि १८ गतेसम्म) सुपरिवेक्षकहरुले घरदैलोमा पुगेर घर/परिवार सूचीकरण लगत तयार पारेका थिए । दोस्रो चरणको काम (जनसङ्ख्या लिने काम) २०६८ साल असार ३ गते देखि १३ सम्म सञ्चालन भयो । यो अवधिमा गणकहरुले लगत-१ र लगत-२ (व्यक्तिगत प्रश्नावली) भर्ने काम गरे । लगत-१ देशभरका सबै परिवारमा भरिएको थियो । लगत-२ छनोट भएका परिवारमा मात्र भरियो । थोरै जनसङ्ख्या भएका छ वटा हिमाली जिल्ला र २८ वटा नगरपालिका भने छनोट विधि लागु गरिएन र सबै परिवारसँग दुवै लगत भरियो ।

विभागका कर्मचारीबाहेक अन्य सरकारी निकायहरुबाट कर्मचारी काजमा ल्याएर काममा खटाइएको थियो । स्थानीय स्कुलका शिक्षक/शिक्षिकाहरुले गणक भएर काम गरेका थिए । नपुग भएका ठाउँमा नयाँ गणकहरु करारमा नियुक्त भएका थिए । जनगणनालाई समावेशी बनाउने प्रयास स्वरुप स्थानीय महिला शिक्षिकाहरुलाई गणकमा कामगर्न प्रोत्साहित गर्ने र जातजाति आदिबासीलाई समेत प्राथमिकता दिने नीति लिइएको थियो ।

जनगणना कार्यमा संलग्न अधिकृत तथा इलाका सुपरिवेक्षकहरुलाई विभागबाट तालिम दिइएको थियो । सुपरिवेक्षक तथा गणकहरुको तालिम विभागको सुपरिवेक्षणमा जिल्ला जनगणना कार्यालयले सञ्चालन गरेका थिए ।

जनगणना हुनु भन्दा पहिले सात जिल्ला (इलाम, महोत्तरी, काठमाडौं, स्याङ्जा, बाँके, जुम्ला, र डोटी)-मा पाइलट-टेष्ट भएको थियो । पाइलट-टेष्टको अनुभवका आधारमा प्रश्नावलीहरु परिमार्जन गरिएका थिए । पाइलटभन्दा पहिले देशका विभिन्न ७० जिल्लामा सरोकारवालाहरु समेतको सहभागितामा प्रश्नावली मसौदामा छलफल तथा अन्तर्क्रियाहरु भएका थिए ।

जनगणना कार्यका विभिन्न चरणमा विभिन्न तहका नक्सा प्रयोग भएका थिए । जनगणनाको समग्र योजना बनाउन तथा जनगणनाका लागि आवश्यक सरसामान ढुवानी सम्बन्धी योजनाका लागि विकास क्षेत्रको नक्साको सहायता लिइएको थियो ।

इलाका विभाजनका लागि गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाको नक्सा तथा नगरपालिकामा गणना क्षेत्र निर्धारणका लागि वडा र वडाखण्ड समेत देखिने गरी बनाइएको नक्सा प्रयोग गरिएको थियो ।

जनगणनाको सम्पूर्ण काम प्रभावकारी एवं दक्षताका साथ सम्पन्न गर्न मद्दत पुग्ने आशाले विभिन्न समितिहरु गठन भएका थिए । योजना आयोगको सदस्य मातहतमा एक निर्देशक समिति बनेको थियो । यस बाहेक अरु प्राविधिक तथा विषयगत समितिहरु पनि बनेका थिए – प्राविधिक समिति, लैंङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण समिति, प्रचार प्रसार समिति, प्रश्नावली तथा निर्देशिका तयारी समिति, नक्साङ्कन समिति तथा आयोजना व्यवस्थापन समिति । जनसङ्ख्याको स्थलगत कार्यमा जिल्ला कार्यालयलाई सहयोग पुर्‍याउन जिल्ला स्तरमा जिल्ला समन्वय समिति गठन भएको थियो ।

चित्र ७.३ : जनगणना २०६८ को सङ्गठन

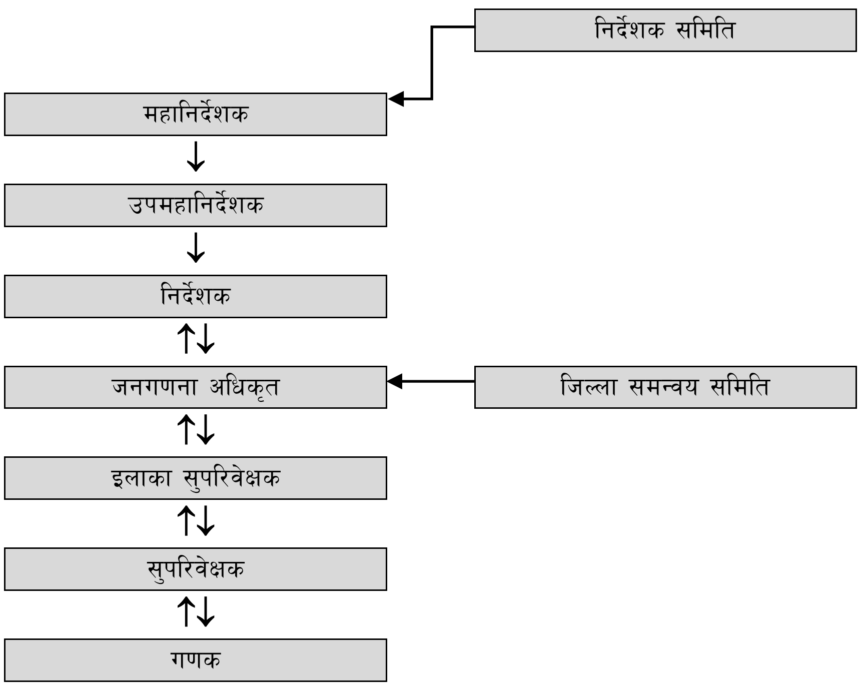

(के. त. वि., राष्ट्रिय जनगणना २०६८, एक परिचय, पृ. ९)

जनगणना २०७८

जनगणनाको समयमा देशलाई केन्द्र, प्रदेश, जिल्ला, र स्थानीय तहमा बाँडिएको थियो । देशमा हाल ७ प्रदेश, ७७ जिल्ला, र ७५३ स्थानीय तह छन् । स्थानीय तहमा नगर र गाउँपालिका छन् – ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका तथा ४६० गाउँपालिका गठन भएका छन् ।

जनगणना २०७८ का तयारीको सिलसिलामा सरकारले ‘राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६’ जारी गर्‍यो । आदेशमा ‘जनगणना कार्यक्रम सञ्चालन, प्रश्नावली निर्माण तथा तथ्याङ्क सङ्कलन’-का लागि विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ । उपर्युक्त आदेशका प्रमुख बुँदाहरु निम्न प्रकार छन् ।

यस गणनामा पहिलेका दुईमा जस्तो छनोट विधि मिसाइएको थिएन । सबै घरपरिवारका लागि एउटै मुख्य प्रश्नावली प्रयोग भएको थियो । गणनामा तीन प्रकारका प्रश्नावली प्रयोग भएका थिए – घर तथा घरपरिवार सूचीकरण, मुख्य प्रश्नावली र सामुदायिक प्रश्नावली ।

विवरण सङ्कलन गर्न ‘कागजी प्रश्नावली’ वा ‘हाते कम्प्युटर (ट्याबलेट)’ वा दुवै माध्यमको (औजारको) प्रयोग गरिएको थियो । काठमाडौं महानगर र काठमाडौं जिल्लाका दुई वटा नगरपालिकामा ट्याब्लेटको प्रयोग भएको थियो । पहिलो पटक विदेशस्थित

नेपाली कूटनीतिक नियोग तथा राजदूतावासमा रहेका नेपाली कर्मचारीको विवरण विद्युतीय गणना विधिबाट (ई-सेन्सस्) लगत सङ्कलनको व्यवस्था गरिएको थियो ।

विभागले सीमा निर्धारणका लागि भौगोलिक सूचना सङ्कलन र गणना क्षेत्रको नक्सा तयार गर्ने प्रयत्न गरेको थियो ।

जनगणना सञ्चालनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी विभागको महानिर्देशकलाई सुम्पिएको थियो । जनगणना कार्यालयको प्रमुखको रुपमा कामगर्न विभाग वा विभागअन्तर्गतका कार्यालयमा कार्यरत अधिकृतस्तरका कर्मचारीलाई – प्रदेश जनगणना अधिकारी, जिल्ला जनगणना अधिकारी तथा स्थानीय जनगणना अधिकारीको रुपमा तोकिएको थियो । कार्यस्थलमा गणना सुचारु गर्न गराउन ७ वटा प्रदेश जनगणना कार्यालय, जिल्लास्तरमा ८० जनगणना कार्यालय र ३४९ (जिल्ला समेत) स्थानीय तह जनगणना कार्यालयहरु स्थापना गरिएका थिए ।

जनगणनाको पूर्व तयारीदेखि नतिजा तथा विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन प्रकाशनसम्मका क्रियाकलापलाई गुणस्तरीय बनाएर दक्षता पूर्वक चरणबद्ध रुपमा सञ्चालन गर्न विभिन्न निर्देशक समितिहरु बनेका थिए – केन्द्रमा योजना आयोगको उपाध्यक्षको अध्यक्षतमा १३ सदस्यीय राष्ट्रिय जनगणना निर्देशक समिति, प्रत्येक प्रदेशमा प्रमुख सचिवको संयोजकत्वमा ६ सदस्यीय प्रदेश जनगणना समन्वय समिति, जिल्लास्तरमा सहजीकरण गर्न प्रत्येक जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा ७ सदस्यीय जनगणना समन्वय समिति, तथा प्रत्येक स्थानीय तहमा सम्बन्धित स्थानीय तहको प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत वा निजले तोकेको अधिकृत कर्मचारी संयोजकत्वमा ५ सदस्यीय समिति ।

आवश्यकताअनुसार विभिन्न कार्यसमूह गठन भएका थिए । कर्मचारी व्यवस्थापनको लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहका निकायहरुबाट आवश्यकताअनुसार काजमा कर्मचारी लिइएको थियो । स्थलगत तहमा विवरण सङ्कलन तथा सुपरीवेक्षण गर्न निश्चित अवधिभरका लागि निर्देशक समितिले तोकेको न्यूनतम योग्यता पुगेका नेपाली नागरिकलाई गणक तथा सुपरीवेक्षकको रुपमा करारमा नियुक्त गरिएको थियो । भरसक स्थानीय व्यक्तिलाई लिइएको थियो ।

जनगणना कार्यमा विभिन्न तहका (कार्यालय सहयोगीदेखि प्रदेश जनगणना अधिकारीसम्म) लिएर करिब ४८ हजार कर्मचारी संलग्न भएका थिए । स्थलगत कार्यमा करिब ३६ हजार गणक र ९ हजार सुपरिवेक्षक खटिएका थिए । प्रदेश, हिमाल, पहाड, तराई तथा गाँउ, शहरहरु पर्नेगरि करिव १६,००० घरपरिवारको पाइलट जनगणना भएको थियो ।

जनगणना कार्यमा संलग्न हुने कर्मचारीलाई उपयुक्त आवश्यक तालिम दिइएको थियो – माष्टर ट्रेनर ट्रेनिङ (७ दिन) र जिल्ला जनगणना अधिकृतलाई (७ दिन) केन्द्रमा तालिमको व्यवस्था गरिएको थियो । सुपरिवेक्षकलाई जिल्ला जनगणना कार्यालयमा (७ दिन) तालिम दिइयो । गणकलाई स्थानीय गणना क्षेत्रमा नै तालिमको व्यवस्था गरिएको थियो । ट्याब्लेट प्रयोग गरी विवरण सङ्कलनका लागि ट्याब्लेटबाटै छुट्टै व्यवहारिक तालिम सञ्चालन गरिएको थियो । ई-सेन्सस्को लागि विदेशस्थित ४२ कूटनीतिक नियोगहरुका सम्पर्क व्यक्तिहरुको लागि अनलाईन तालिम सञ्चालन गरिएको थियो ।

जनगणनाबारे सबैलाई जानकारी दिएर सर्वसाधारणको सहभागिताका बढाउन प्रचार प्रसारका विभिन्न माध्यम प्रयोग भएका थिए । सामाजिक सञ्जाल, रेडियो तथा टेलिभिजन कार्यक्रम, पत्रपत्रिका, पोष्टर, ड्यासबोर्ड, प्लेटफर्म तथा अन्य आधुनिक प्रविधि र माध्यमको प्रयोग गरिएको थियो ।

जनगणनाको स्थलगत कार्य समाप्त भएको तीन महिना भित्र प्रारम्भिक र बढीमा नौ महिना भित्र अन्तिम नतिजा सार्वजनिक गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो । प्रारम्भिक नतिजा लक्षअनुसार नै तीन महिना भित्र निकालियो । अन्तिम नतिजा राजनीतिक तथा अन्य विविध कारणले स्थलगत कार्य सकिएको १६ महिना पछि मात्र सार्वजनिक भयो ।

चित्र ७.४ : जनगणना २०७८ को सङ्गठन

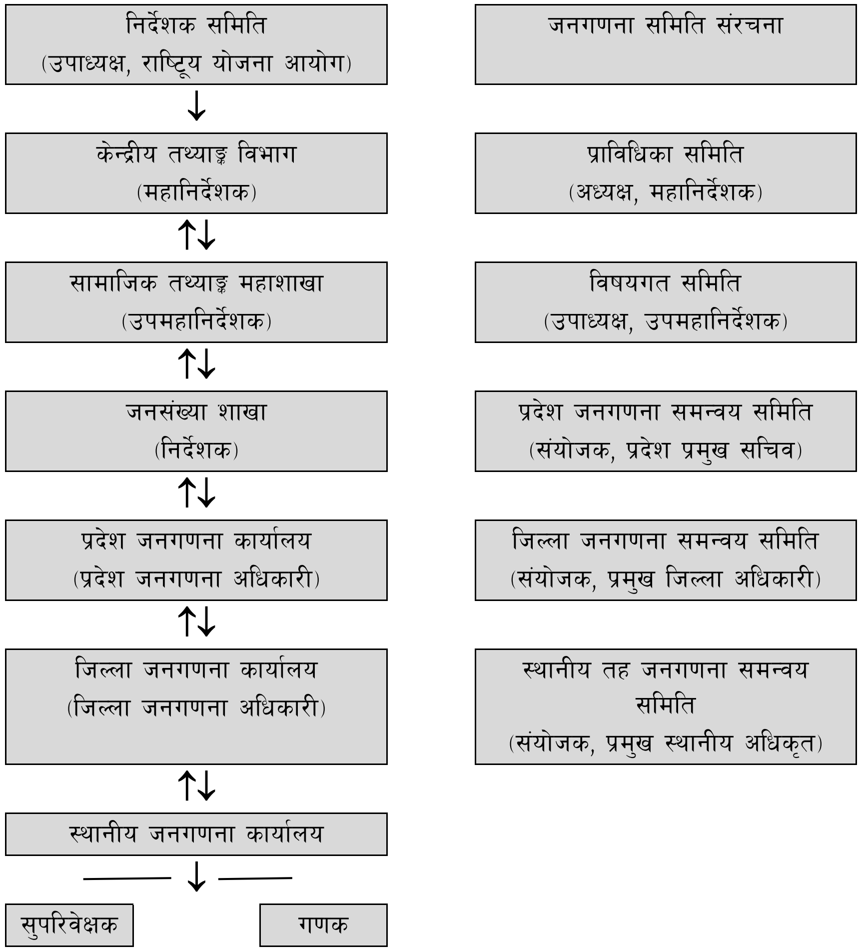

टिप्पणी: विषयगत समितिहरु – लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण, भौगोलिक सूचना तथा नक्शाङ्कन, तालिम तथा प्रचार प्रसार, गुणस्तर व्यवस्थापन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र व्यवस्थापन सूचना प्रणाली र लगत प्रशोधन; के. त. वि., राष्ट्रिय जनगणना २०७८ प्राविधिक समितिको पहिलो बैठकमा प्रस्तुत (२०७६, जेष्ठ १० गते, शुक्रबार) प्रतुस्त चार्टबाट साभार अनकूलित ।

परिच्छेद ८

लगत प्रशोधन

... लगत गर्ने काम यसो हेर्दा मामुली देखिन्छ तर वास्तवमा निकै कठिन छ ।'

संवत् २००९/११ को जनगणनाको नतिजा आधुनिक यन्त्रको सहायताविना हातैले लगत केलाएर निकालिएको थियो । त्यसबेला लगत प्रशोधन कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न नरकान्त अधिकारीले अनुभव व्यक्त गरेका छन् । 'यस जनगणनामा अपनाइएका तरिका तथा कार्य बिधि' भन्ने लेखमा उनले भनेका छन् – 'यो लगत गर्ने काम यसो हेर्दा मामुली देखिन्छ तर वास्तवमा निकै कठीन छ' । उनकाअनुसार, कुनैकुनै ठाउँमा पन्ध्रौं दिनसम्म काम दोहऱ्याउनु परेको रहेछ । विवरण सङ्कलनको तल्लो तहसम्म नगई कहाँ गल्ती भएको हो थाहा नहुने भयो । यसले गर्दा पनि अलमल भयो । (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड, पृ. २७)

प्रत्येक परिवारको घरदैलोमा पुगेर फाराम भरेर ल्याएपछि जनगणनाको काम सकिन्छ होला जस्तो लाग्छ । धेरैको धारणा यस्तै हुन्छ । हामीकहाँ मात्र होइन, विकासशील देशहरुमा पनि यस्तै धारणा रहेको सुनिएको छ । तर त्यसो होइन, मुख्य काम त बाँकी नै रहन्छ । ठुलो धनराशि खर्चेर धेरै जनशक्ति तथा परिश्रमका साथ सम्पन्न भएको विवरण सङ्कलनको उत्कर्ष भनेको यसको नतिजा उपयोग कर्ता र आम जनसमक्षसम्म पुऱ्याउनु हो । नतिजा प्रकाशमा ल्याउन नसकिएको गणनाको कुनै औचित्य रहँदैन । यो एक प्रकारको आर्थिक भ्रष्टाचारमा पर्छ ।

लगत प्रशोधनको काम कठिन भए तापनि यो अक्सर ओझेलमा पर्छ । जनगणनामा लगत प्रशोधन कार्यलाई कति महत्व दिइन्छ भन्ने कुराको उदाहरण – २०५८ सालको पौष महिनातिर केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित Population Census 2001 of Nepal, Provisional Population Report नामक पुस्तिकामा जनगणनामा संलग्न व्यक्तिहरुलाई धन्यवाद दिन (Acknowledgement) छुट्टै पाना खर्चिएको छ । गणक, सुपरिवेक्षक, गणना कार्यमा संलग्न अन्य सबै कर्मचारी, प्राविधिक समितिका सदस्यहरु, विभिन्न सरोकारवाला संस्थाहरु, सरकारी एवं गैर सरकारी निकाय, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग निकायहरु, सञ्चार माध्यम सबैलाई धन्यवाद दिइएको छ । तर लगत प्रशोधनको झन्झटिलो एवं बोझिलो काममा लागेर लगत कस्ने काम सम्पन्न गर्ने कर्मचारीहरुलाई भने बिर्सिएको छ ।

गणनाबाट प्राप्त लगतको सम्पादन, शुद्धीकरण आदि पछि डेटा-इन्ट्रिको काम आउँछ । नेपालका जनगणनाहरुको लगत प्रशोधनको इतिहास चाखलाग्दो छ ।

शुरुका गणना

गणनाको कसरी लगत प्रशोधन गरेर नतिजा निकालिएको थियो भन्नेबारे अहिले थोरै जानकारी भेटिन्छ । रायामाझीका अनुसार, गणनाको मोठ अङ्क र केही प्रदेश र जिल्लाको जनसङ्ख्यासम्म पाएको छ । यस बाहेक सो अङ्कहरु कसरी 'तेरिज कसेर' आएका हुन् भन्ने सम्बन्धमा अहिले केवल अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ । (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड, पृ. ९)

जनगणनामा सङ्कलित विवरण कसरी तल्लो तहबाट माथिल्लो तहमा जम्मा गरिएको थियो भन्नेबारे १९७७ सालको इस्तिहारमा मोटामोटी विवरणसम्म भेटिन्छ – प्रत्येक गाउँको विवरण १ नम्बरको फाराममा लेख्ने, लेखाउने; २ नम्बर फाराममा मौजाभरको जम्मा लेख्ने, लेखाउने; र फाराम नम्बर ३ मा जिल्ला भरको जम्मा लेखाउने । जातको विवरण भर्ने नियम यस्तो थियो – '२।३ नम्वरका फाराममा जात्को आवर्ज्य गरी नमुना बमोजिम जाहाँ जाहाँ जम्मा लेख्नु पर्ने हो लेख्नु' । आबर्जे भनेको गोश्वारा लगतलाई जम्मा गरेर एकै महलमा लेखिएको सङ्ख्या हो ।

लगत सङ्कलन पछि फरामहरु केन्द्र (काठमाडौं) पठाउने यस्तो व्यवस्था तोकिएको रहेछ – पहिले गाउँका तालुकदारले १ नम्बर फाराम भरेपछि मौजाका तालुकदारले २ नम्बर फाराममा 'तेरिज कस्ने' । त्यसपछि, सम्बन्धित माल अड्डाबाट 'आफ्ना इलाका भरका जति जिल्ला छन् सबै जिल्लाको जम्मा गरी ३ नम्बर फाराम बमोजिमको फाराम खडा गरी' केन्द्रमा पठाउने ।

यस्तै, गाउँका मुखिया पटवारीले आफ्नो गाउँको तेरिज तयार पारेर माल अड्डामा बुझाउने । माल अड्डाले लेखपढ जानेका तालुकदार मार्फत् मौजा (थूम/प्रगन्ना)-को तेरिज तयार गरी पहाड बन्दोबस्त वा मधेश बन्दोबस्त मार्फत् केन्द्रमा पठाउने । त्यसपछि काठमाडौंमा भरमुलुकको तेरिज तयार पारिएको रहेछ । १९८७ सालको जनगणनामा पनि यही रीतबाट तेरिज तयार भयो होला भन्ने अनुमान छ । अहिले यी दुवै गणनाको जम्मा टिपोटमात्र प्राप्त छ ।

भनिन्छ, १९९५ सालमा खडा भएको 'जनसंख्या गोश्वारा' अड्डाले १९९८ सालको जनगणना गऱ्यो । यसपटक पनि पहिले जस्तै तीन प्रकारका फाराम प्रयोग भएका थिए । परिवार तहबाट जिल्ला तहसम्म 'तेरिज कस्ने' काम लगभग उस्तै थियो । पहिलेका जनगणनामा भएका हचुवा काम र गणनामा भएका छुटपुट समेतलाई सुधार गर्ने प्रयत्न भएको थियो । पहिलो पटक स्थलगत कार्यका लागि केही म्यादी कर्मचारी भर्ना भएका थिए । यसबाट नतिजामा के कस्तो परिवर्तन भयो सो यकिन थाहा भएन । गणनाबाट प्राप्त केही विवरणहरुको तालिका तयार गरेको भनिएको छ । तर, जिल्ला अनुसारको जम्मा जनसङ्ख्या र घर सङ्ख्या मात्र प्रकाशनमा आएका छन् ।

जनगणना २००९/११

२००९/११ को जनगणनाको लगत प्रशोधनबारे भने विस्तृत विवरण प्रकाशित भएको छ । 'यस जनगणनामा अपनाइएका तरिका तथा कार्यबिधि' भन्ने लेखमा नरकान्त अधिकारीले लगत प्रशोधनबारे सविस्तार बयान गरेका छन् (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पृ. २२ - २८) ।

पहिलो पटक प्रत्येक जिल्लामा थुम प्रगन्ना देखिने गरेर नक्सा तयार पारियो । गणना सकिएपछि पहिलो चरणमा व्यक्तिगत स्लिपलाई करिब ८५ लाख सिलसिलेवार नम्बर चढाउने काम भयो । सम्बन्धित गणना क्षेत्रमा खटिएका सुपरिवेक्षकले गणकले भरेको व्यक्तिगत स्लिप र परिवार फारामको विवरण मिलेनमिलेको जाँच गरेका थिए । त्यसपछि करिब ८५ लाख व्यक्तिगत स्लिपहरु 'केलाई' थपघट मिलाएर २८,८८० गाउँ तथा ९२७ थुम प्रगन्ना कायम गरीयो । प्रत्येक स्लिपमा हुनसक्ने गल्तीहरु जाँचेर अमिल्दा कुराहरु सच्याइयो । व्यक्तिगत लगत सच्याएर 'सपार्दा' यसलाई परिवार लगतसँग पनि दाँजेर हेर्नेकाम साथसाथै भयो । भनिएको छ, व्यक्तिगत लगत सपार्ने काममा ३० जना कर्मचारी अनवरत रुपमा लागेका थिए ।

गाउँअनुसारको घर सङ्ख्या, परिवार सङ्ख्या एवं महिला पुरुषको जम्माजम्मी सङ्ख्या निकालिएको थियो । देखिएका गल्तीहरु सच्याएर लगत सफा भैसकेपछि यी लगतहरु तालिकाबद्ध गरिए । यो कामगर्न करिब एक वर्ष लागेको कुरा अधिकारीको लेखमा उल्लेख छ । यी सबै काम/हिसाबगर्ने आधुनिक मशिनको सहायताविना हातैले गर्नु परेकोले यसमा लागेको समय र परिश्रमको मात्रा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

व्यक्तिगत लगत स्लिपलाई महिनाको सरदर ३ लाख स्लिपका दरले तालिका तयार भयो । पहिलो चरणमा थुम/प्रगन्नाको तेरिजकस्ने काम भयो अर्थात् थुम/प्रगन्ना तहमा तालिकाहरु तयार भए । यी तालिकामा देखिएका अमेलका कुराहरु सच्याएपछि क्रमशः जिल्ला तहका तालिका तयार पारिएका थिए । एवं रीतले जिल्ला भन्दा माथि प्रदेशका तालिका र अन्त्यमा भरमुलुकको मोठ तालिका तयार भएको थियो । यो सबै काम २०१३ सालको अन्त्यमा सम्पन्न भएपछि अङ्ग्रेजीमा जनगणनाको रिपोर्ट लिथो गरेर प्रकाशित भयो । २०१४ सालमा नेपालीमा विस्तृत रिपोर्ट प्रकाशित भयो ।

जनगणना २०१८

२०१८ सालको जनगणनाको लगत प्रशोधन पनि मशिनको सहायताविना हातैले सम्पन्न भएको थियो । यसको विस्तृत विवरण भेटिएको छैन । राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को प्रतिवेदन प्रथम भागको भूमिकामा लेखिएको विवरणका आधारमा लगत प्रशोधनबारे छोटो विवरण प्रस्तुत छ ।

प्रश्नावलीको लगत 'कोडिङ, सम्पादन तथा तेरिजकस्ने' काम मशिनविना हातैले गर्नुपर्दा नतिजा प्रकाशनमा 'अत्यधिक समय' लागेको कुरा रिपोर्टमा उल्लेख छ। 'आधुनिक क्षिप्र-गणन-यन्त्रको माध्यमबिना खाली हातका साधनबाट' लगत केलाउने, भिडाउने, वर्गीकरण तथा सारिणीकरण गर्ने सबै काम गरिएको थियो। यसकारणले हुनसक्छ जनगणनाको अन्तिम नतिजा निकाल्ने काम शुरुगर्न पाँच वर्षभन्दा पनि बढी समय लागेको थियो – 'प्राप्त लगतहरु केलाई, घरपरिवार उपस्थित-अनुपस्थित जनसंख्या जन्म-मृत्यु र गाउ शहरको संख्याका तालिकाहरु वनाई, प्रकाशित गर्न पांच वर्ष भन्दा बढी समय लाग्न गयो'। (केतवि, २०२४क; प्राक्कथन)

जिल्लाजिल्लाको एकमुष्ट जनसङ्ख्या गणना भएको एक महिनामा र प्रारम्भिक नतिजा भने गणना भएको करिब ८ महिना भित्रै प्रकाशित भएको थियो। लगत प्रशोधनको बोझ कम गर्न 'एकेक' वर्ष उमेरअनुसारको तालिका तयार गर्दा सम्पूर्ण लगतको एक प्रतिशत मात्र छनौट गरेर त्यसको आधारमा नतिजा निकालिएको थियो।

जनगणना २०२८

पहिलो पटक जनगणनाको लगत प्रशोधनमा यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग भएको थियो। यो गणना पश्चात् साना ठुला सबै प्रकारका गणना/सर्वेक्षणहरुको लगत प्रशोधन कम्प्युटरबाट गर्न थालियो। यसपछि, नेपाल कम्प्युटर युगमा प्रवेश गऱ्यो।

विभागमा सर्वप्रथम IBM कम्पनीको १४०१ मोडेलको ठुलो कम्प्युटर (Main-frame computer) जडान गरियो। कम्युटर कलकत्ताबाट भाडामा ल्याइएको थियो। देशभरबाट घरपरिवार तहमा सङ्कलित विवरणहरु छिटोछरितो तथा बढी शुद्धताका साथ केलाएर 'लगत कस्ने' काममा यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग हुन थाल्यो। पछिल्ला गणनाहरुमा लगत प्रशोधनको काम माइक्रो-कम्प्युटरको सहायताले बढी दक्षता एवं शुद्धताका साथ सम्पन्न गर्न थालिएको छ।

कम्प्युटरको सेवा सरकारी एवं गैरसरकारी निकायलाई दिने उद्देश्य राखियो। व्यक्तिगत रुपमा पनि यसको सेवा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले 'यान्त्रिक सारिणीकरण केन्द्र' स्थापना भयो। यसलाई पछि 'राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्र' बनाइयो। दुर्भाग्यवश केही वर्ष पछि यो केन्द्र खारेज भयो।

IBM 1401 कम्प्युटरबाट लगत प्रशोधन गराउँदा एक वर्ष आठ महिना र १५ दिनमा नतिजा तयार भयो। लगत प्रशोधनका क्रममा कोडिङ् र सम्पादन एवं रुजु कसरी भएको थियो सोबारे विस्तृत विवरण रिपोर्टमा भेटिएन। प्रकाशित नतिजा हेर्दा यस गणनाको लगत प्रशोधनमा अत्यधिक मात्रामा कम्प्युटरले गल्ती सच्याउने र छुटपुट अङ्क भर्ने काम गरेकोसम्म बुझिन्छ।

त्यस बखत उपलब्ध प्रविधिअनुसार जनगणनाको डेटा-इन्ट्रि गर्न ८० महल भएको कार्ड (80-column punch crads) प्रयोग भएको थियो। कार्डमा टाइप राइटर जस्तो मशिनको सहायताले प्वाल पारेर अङ्क भर्नुपर्थ्यो। यो कामगर्न समय लाग्ने भएकोले दिन र रातको (सिफ्ट बनाएर) काम लगाइएको थियो। डेटा-इन्ट्रि गर्न जम्मा कति जनालाई कति दिन लाग्यो सो थाहा भएन। कार्डबाट डेटा-इन्ट्रि पछि प्रशोधनका क्रममा कम्प्युटरले देखाएका त्रुटि एवं अमिल्दा कुराहरुलाई सच्याउने काम भयो। यस्तो काम देहोऱ्याइ तेहऱ्याइ गर्नु परेको रहेछ। यसमा समय लाग्नु स्वाभाविक नै हो। यसरी अङ्कहरु 'सपारी' सकेपछि सबै लगतहरु म्याग्नेटिक-टेप डिस्कमा राखियो। त्यसपछि तालिका तयार गरेर नतिजा निकालिएको थियो।

जनगणना २०३८

लगत भरिएका फारामहरु विभागमा ल्याएपछि लगत प्रशोधनको काम थालियो। पहिलो चरणमा लगत सम्पादन तथा रुजु गर्ने काम भयो। त्यसपछि कोडिङ्को काम भयो। यो काम ज्यादै बोझिलो तथा समय लाग्ने हुन्छ। २० सुपरिवेक्षक तथा २०० कोडरहरुले ९ महिना लगाएर यो काम सम्पन्न गरेका थिए। (CBS, 1987; p. 331)

कोडिङको काम सकेपछि कम्प्युटरमा डेटा-इन्ट्रि शुरु गर्न केहि समय विलम्ब भयो। राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्रलाई लगत प्रशोधनको जिम्मा दिइएको थियो। केन्द्रमा नयाँ ICL 2950 कम्प्युटर ल्याइएको थियो। नयाँ कम्प्युटरलाई केन्द्रको नयाँ भवनमा स्थापना गर्न, यसलाई आवश्यक पर्ने वातानुकूलित ठाउँ जस्ता अन्य भौतिक व्यवस्था मिलाउन समेत समय लाग्यो। साथै नयाँ प्रणालीमा काम गर्ने जनशक्तिको तालिम पनि आवश्यक भयो। यी सबै कुराले गर्दा डेटा-इन्ट्रि गर्न एक वर्ष जति ढिलो भयो। लगत

प्रशोधन कार्यका लागि १८ महिना लाग्यो । गणना सकिएको करिब साढे तीन वर्ष पछि विभागले गणनाको नतिजा निकाल्यो – नतिजा १९८४ को नोभेम्बरमा छापिएर सार्वजनिक भयो ।

जनगणना २०४८

लगत सम्पादन (एडिटिङ), कोडिङ् तथा डेटा-इन्ट्रिको काम विभागका कर्मचारीको प्रत्यक्ष निगरानी तथा समन्वयमा राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्रमा सम्पन्न भएको थियो । डेटा-इन्ट्रिको लागि 40XT माइक्रोकम्प्युटरको टर्मिनलहरुलाई एक अर्कासँग जोडेर कम्प्युटर सञ्जाल LAN (Local Area Net-work) खडा गरियो । यी टर्मिनलहरुलाई एक मुख्य 386SX माइक्रोकम्प्युटर सर्भरमा जोडेर केन्द्रीकृत गरियो । कम्प्युटरमा डेटा-इन्ट्रि सकिए पछि अङ्कहरुमा देखिएका गल्ती सच्याएर तालिका तयार गर्ने काम भने केतविमा नै Prime 4050 मिनिकम्प्युटरमा सम्पन्न भयो ।

मिनि कम्प्युटरको प्रयोग गर्दा नयाँ अनुभव र कर्मचारी तालिमको प्रकृयामा बढी समय लागेको कुरा माथि नै भनिएको छ । काम शुरु भएपछि करिब १५ महिनामा नतिजा (तालिका) तयार भए । त्यसबेला भैरहने बिजुलीको कटौतीको लगत प्रशोधनमा थप असर परेको थियो । जनगणनाको १० प्रतिशत छनोटमा आधारित पूर्व-तालिकाहरु भने करिब एक वर्ष अगाडि नै सार्वजनिक गरिएका थिए ।

जनगणना २०५८

ठुलो पैमानामा गर्नुपर्ने लगत प्रशोधनको काम विभागको मौजुदा सीमित साधनले नभ्याउने देखियो । यसकारण लगत प्रशोधनको काम ठेकदारहरु (निजी संस्थाहरु)-लाई दिइएको थियो । लगत १ र २ को काम दुई छुट्टाछुट्टै संस्थालाई दिइएको थियो । निजी संस्थाहरुले लगत फारामहरुमा आवश्यक कोडिङ्, एडिटिङ् तथा डेटा-इन्ट्रि गरेका थिए । कोडिङ्, एडिटिङ्को म्यानुअल तथा डेटा-इन्ट्रि प्रोग्राम विभागले नै तयार पारेको थियो । डेटा-इन्ट्रिको कामका लागि ४०० माइक्रोकम्प्युटरहरु (पेन्टियम थ्री) प्रयोग भएका थिए । यो काम सक्न पाँच महिना लागेको थियो । डेटा-इन्ट्रिगर्न IMPS भनिने कम्प्युटर प्याकेज प्रयोग गरिएको थियो । (CBS, 2002; Introductory note)

विभागमा जनगणना लगत प्रशोधनका लागि एक छुट्टै एकाइ स्थापना गरिएको थियो । डेटा-इन्ट्रि भएका लगतहरु दैनिक रुपमा विभागको यो एकाइमा पठाउने व्यवस्था थियो । डेटा-इन्ट्रि भएका लगतहरुको पहिलो चरणको चेकजाँच ठेकदारले गरेको भए तापनि यसको पुनः जाँच विभागमा गरिएको थियो ।

कम्प्युटरमा डेटा-इन्ट्रि भएको लगत सफा भैसकेपछि पुन-प्रशोधन गरेर विभागले तालिका तयार गऱ्यो । विभागमा नियुक्त दक्षले यो काम गरेका थिए । यो कामको लागि एउटा पेन्टियम-चार, चारवटा पेन्टियम-तीन, दुईवटा उच्च क्षमताका लेजर प्रिन्टर तथा एउटा डट म्याट्रिक्स् प्रिन्टर प्रयोग भएको थियो । यी उपकरणहरु LAN भनिने प्रविधिअनुसार एक आपसमा जोडिएका थिए । तालिका तयारगर्न STATA, SPSS नामका कम्प्युटर प्याकेज प्रयोग भएका थिए । लगत प्रशोधनको विस्तृत विवरण यो जनगणनाको मोनोग्राफमा दिइएको छ । (CBS, 2003)

जनगणना २०६८

यस पटकको गणनामा पनि २०५८ मा जस्तै डेटा-इन्ट्रिको काम विभाग बाहिरका निजी संस्थालाई दिइएको थियो । लगत प्रशोधनको काम बाहिर दिइएको भए तापनि लगत प्रशोधनका लागि ठाउँ (घर) तथा २०० थान माइक्रोकम्प्युटरको व्यवस्था विभागले नै गरिदिएको थियो । साथै, कोडिङ्, एडिटिङ् तथा डेटा-इन्ट्रिको लागि आवश्यक निर्देशिकाहरु तयार गरेर कर्मचारीलाई तालिम पनि विभागले नै दिएको थियो । यस कार्यमा करिब ६०० कर्मचारी सलग्न भए । सबै काम सक्न ६ महिना लागेको थियो ।

ऐन तथा संविधानमा वैयक्तिक गोपनीयताको प्रत्याभूति छ । व्यक्तिको पहिचान खुल्ने कुनै पनि विवरण सार्वजनिक गर्न पाइदैन । डेटा-इन्ट्रिको जिम्मा लिएको संस्थाले वैयक्तिक गोप्यता कायम राखेर काम गर्नुपर्ने वाध्यकारी 'शर्त' राखिएको थियो ।

डेटा-इन्ट्रि, सम्पादन तथा रुजु गर्ने जस्ता कामका लागि CSPro नामको एकीकृत कम्प्युटर प्याकेज प्रयोग भयो। CSPro अमेरिकाको जनगणना विभाग (US Bureau of the Census)-ले तयार पारेर निशुल्क वितरण गरेको एकीकृत प्याकेज हो। शुरुमा कोडिङ्को कामले धरै समय लियो। खास गरेर धर्म, जातजाति, भाषा, पेशा तथा व्यवसाय जस्ता विषयको कोडिङ्मा धेरै समय लाग्यो।

लगत 'सपारी' सकेपछि लगतकस्ने र तालिका तयार गर्ने कामका लागि कम्प्युटरका बनिबनाउ प्याकेज CSPro, SPSS र STATA प्रयोग गरिएको थियो। लगत प्रशोधनका सिलसिलामा लगतहरुमा बेमेलका कुरा परेका छन् वा छैनन् जाँच गरेर भएका बेरुजु हटाइयो। लगत प्रशोधनका काममा सहयोगका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कन्सल्टेण्टको सहयोग प्राप्त भएको थियो। २०६९को मंसिर महिनामा गणनाको अन्तिम नतिजा सार्वजनिक भयो।

जनगणना २०७८

लगत प्रशोधनका लागि विभागले विशेष व्यवस्था गरेको थियो। जनगणनाको लगत प्रशोधनको लागि काठमाडौंमा 'तथ्याङ्क प्रशोधन केन्द्र' स्थापना गरिएको थियो। लगत फारामहरुको कोडिङ, इडिटिङ तथा डेटा-इन्ट्रिको लागि १०० जना कोडर तथा ३८३ जना डेटा-इन्ट्रि अपरेटर भर्ना भएका थिए। बिहान र अपरान्ह दुई सिफ्टमा डेटा-इन्ट्रिको काम भएको थियो। उक्त कार्यको व्यवस्थापन तथा सुपरिवेक्षण कार्यमा १२ जना करारमा लिइएका डेटा-इन्ट्री सुपरभाइजर र जनसङ्ख्या शाखामा कार्यरत कर्मचारी संलग्न भएका थिए। कोडिङ, सम्पादन गरी कम्प्युटरमा डेटा-इन्ट्रिको काम २०७९ साल आश्विन ३० गते सम्पन्न भयो।

लगत प्रशोधनका लागि पहिले जस्तै सिएस-प्रो (CSPro) सफ्टवेयर प्रयोग गरिएको थियो। लगत प्रशोधनका क्रममा विवरणहरुको सामञ्जस्यता परीक्षण गरिएको थियो।

लगत प्रशोधनमा खटिएका जनशक्तिले पालना गर्नुपर्ने वैयक्तिक गोपनीयता लगायतका आचरण सम्बन्धी संहिता लागु गरिएको थियो। यसका लागि निर्देशक समितिले छुट्टै आचारसंहिता तयार गरेको थियो।

लगत प्रशोधन र तालिकीकरण कार्य पूर्णरुपमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयकै जनशक्तिबाट सम्पन्न गरिएको थियो। कार्यालयले आवश्यकता अनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको 'खण्डीकृत' (disaggregated) तालिका तयार पारेर नतिजा सार्वजनिक गऱ्यो। स्थलगत कार्य सकिएको करिब १६ महिना पछि २०७९ साल चैत्र १० गते शुक्रबार (March 24, 2023) गणनाको अन्तिम नतिजा सार्वजनिक भयो। गणना सञ्चालन केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गरेको थियो, अन्तिम नतिजा परिवर्तित राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (NSO)-ले सार्वजनिक गरेको हो। यो नतिजा www.nsonepal.gov.np र censusnepal.cbs.gov.np मा उपलब्ध छ।

परिच्छेद ९

गुणस्तर जाँच

जनगणना कहिल्यै १०० प्रतिशत सही भएका छैनन्, न कहिल्यै हुनेछन् ।

(Bryant, Washington, D. C., 1989, p. 33)

अन्य मुलुकमा जस्तै नेपालमा पनि सबै बासिन्दाको यथार्थ गणना गर्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ । यो काम सोचे-भने जस्तो सरल भने छैन । यो ज्यादै कठिन र दुरुह काम हो । देशका सबै ठाउँमा सबै समूह र तप्काका व्यक्तिको उत्तिकै सही तरिकाले गणना गर्न सकिदैन । उत्तरदाताको व्यक्तिगत चालचलन, मनोवृत्ति, पारिवारिक संरचना, शैक्षिक एवं आम्दानीको स्तर आदिमा उसले जनगणनालाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक हुनसक्छ । उत्तरदाताको उमेर, लिङ्ग, जातजातिले पनि जनगणनाको सहभागितामा असर पार्छ । जनगणनामा खटिएको गणकको वैयक्तिक स्वभाव र गुणले पनि यस कार्यलाई प्रभाव पार्छ ।

जनगणनामा सहयोग नगर्ने वा उत्तर दिन अस्वीकार गर्ने व्यक्तिलाई ऐनमा दण्ड सजायको व्यवस्था छ । तर यो व्यवस्थाअनुसार कसैलाई दण्ड जरिवाना गरिएको इतिहास छैन । जनगणनाको नियमअनुसार देशभर अक्सर बसोबास गर्ने सबै घरपरिवारको नछुटाई र नदोहोऱ्याई गणना हुनुपर्छ । तर जटिल प्रविधि लगाएर ठूलो पैमानामा छोटो समयमा गरिने जनगणनामा केही न केही मात्रामा छुटपुट अवश्यम्भावी हुन्छ ।

नेपालको अधिकतम भूभाग पहाड र उच्च हिमालमा अवस्थित छ । देशको सबै ठाउँमा विशेष गरेर दुर्गम इलाकामा सडक सञ्जाल फैलिसकेको छैन । कतिपय ठाउँमा यातायातको सुविधा छैन । यस्तो अवस्थामा तोकिएको छोटो समयमा देशको सबै कुनाकाप्चामा पुगेर प्रत्येक घरपरिवारको गणना गर्नु एक चुनौतिपूर्ण कार्य हो । जनगणना गर्दा केही छुटपुट भएन र सबै भने जस्तै शतप्रतिशत गणना भयो होला भनेर अनुमान लगाउन सकिदैन । यसकारण पनि जनगणनाको गुणस्तर जाँचको महत्व छ ।

जनगणनाबाट प्राप्त सङ्ख्या/साङ्ख्यकी/आँकडाको गुणस्तर थाहा पाउनुपर्छ । गणनागर्न छुट भएको वा दोहोरो गणना भएको दोषको मात्रा थाहा पाउन गुणस्तर जाँच सर्वेक्षण गर्ने चलन छ । यसलाई गणनोत्तर सर्वेक्षण (Post enumeration survey) भन्ने गरिन्छ । गणनोत्तर सर्वेक्षण जनगणना कार्यक्रमको एक महत्वपूर्ण अङ्ग हो । यस्तो सर्वेक्षणले जनगणनाका नतिजामा विश्वास दिलाउने कुरामा मद्दत पुऱ्याउँछ । यसो भए तापनि, कमजोर हिसाबले डिजाइन गरेर कार्यान्वयन गरिएको सर्वेक्षणले भने जनगणनाको बैधतामा उल्टो हानि पुऱ्याउन सक्छ ।

गणनोत्तर सर्वेक्षण

जनगणनाबाट प्राप्त नतिजाको विश्वसनीयताबारे अनुमान लगाउन गणनोत्तर सर्वेक्षण गरिन्छ । जनगणनामा समेटिनुपर्ने सबै व्यक्ति र विषय समेटिए कि समेटिएनन् ?, कुनै छुटपुट भयो कि ?, अथवा समेटिनु नपर्ने व्यक्तिको पनि गणना भयो कि ? भनेर जाँच गर्न गणनोत्तर सर्वेक्षण गरिन्छ । यस्तो सर्वेक्षणले जनगणनामा छुटपुट भएको भए कुन हदसम्म वा कति मात्रामा भएको रहेछ भन्ने कुराको अनुमान लगाउन मद्दत गर्छ ।

गणनोत्तर सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य भनेको गणनाको पूर्णताको लेखाजोखा तथा गणनामा सोधिएका प्रश्नको उत्तरको गुणस्तर जाँच गर्नु हो । छनोटको आधारमा केही छानिएका गणना क्षेत्रहरुमा जनगणनामा भन्दा छुट्टै स्वतन्त्र हिसाबले गरिएको यस्तो सर्वेक्षणले गणनामा भएको छुटपुट अथवा दोहोरो गणनाको मात्रा अनुमान लगाउन सहयोग गर्छ ।

जनगणनामा भएका छुटपुट वा दोहोरो गणना भएर वा अन्य कुनै किसिमले हुन गएको अधिक वा कम गणनाको मात्रामा एकरुपता भने हुँदैन । यस्तो मात्रा देशको विभिन्न क्षेत्रमा कम-बेसी हुन सक्छ । कहीँ धेरै छुट भएको हुन सक्छ । कतै थोरै मात्र छुट भएको हुन सक्छ । यसै गरेर कहिँ धेरै मात्रामा अधिक गणना भएको हुन सक्छ । कहिँ थोरै मात्रामा यस्तो भएको हुन सक्छ ।

शुरुका जनगणना

जनगणनामा त्रुटि हुने कुरा शुरु देखि नै स्वीकारिँदै आएको कुरा जनगणनाका रिपोर्टमा भेटिन्छ। तर, २०३८ सालभन्दा पहिले गणनोत्तर सर्वेक्षण गरिएको थिएन। शुरुका जनगणनाहरुमा लगभग एकै प्रकारले काम भएको अनुमान छ। गाउँका मुखिया पटवारी तालुकदारहरुले आ-आफ्ना गाउँमा उर्दीगरी परिवारको मुख्य व्यक्ति भेला गरेर फाराम भरिएको थियो। गणना कार्यस्थलबाट भरिएका फाराम केन्द्रसम्म आइपुग्दा हुनसक्ने त्रुटिको रायामाझीले बुँदागत रुपमा सविस्तार वर्णन गरेका छन् (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड, पृ. १३)।

उनका अनुसार, मालको तालुक बाहिरका बिर्ता, गुठी, मानाचामल, राज्य, मनाङ, मुस्ताङ जस्ता ठाउँहरु छुट्न जाने प्रशस्त सम्भावना थियो। दोस्रो, फाराम भर्ने जिम्मा दिइएका तालुकदारलाई फाराम भर्ने तरिकाको राम्रोसँग सिकाउने प्रबन्ध भएको थिएन। तालुकदारले बुझेअनुसार एकै प्रश्नको विभिन्न जवाफ लेखेको हुन सक्ने कुरा 'स्वतः सिद्ध छ'। तेस्रो, मुखियाहरुलाई आ-आफ्नो गाउँको तेरिज निकाल्ने जिम्मा दिइएको थियो। सो कार्य कतिले ठिकसँग गर्न सके होलान्, शंकास्पद नै छ।

चौथो, मुखियाले निकालेको तेरिजलाई जाँची हेर्ने व्यवस्था थिएन। रायामाझीले जायज प्रश्न सहित तर्क गरेका छन् – 'यसरी शुरुमा नै जब अङ्कमा राम्रो जाँच हुँदैन पछि मालले कसरी मिलाउने ?' (ऐजन)। मौजामौजाको तेरिज पनि हचुवा तवरबाट निकालिएको रहेछ। त्यसपछि मालको पालो आयो। शुरुदेखि बिग्रेर आएको गल्ती हिसाब पत्ता लगाउने पर्याप्त साधन थिएन। यसरी तहतहमा भएको गल्तीको मात्रा काठमाडौंमा आएपछि सच्याउन सक्ने अवस्था थिएन। (ऐजन)

माथि लेखिएका जस्ता कमजोरी हटाएर गणना कार्यमा सुधार गर्ने प्रयत्न गरिएको भए तापनि छुटपुट र भूल भएको कुरा रायामाझीले स्वीकारेका छन्। उनले भनेका छन् – 'जब निरीक्षकहरु गणना समय (२० दिन) भित्र अर्को पटक गए उनीहरुले कति ठाउंमा भूल गरेको सच्याउन लाउन पर्‍यो र त्यति गरी वटुलिन आएका जनगणनाका उत्तर पत्र पछि केलाउंदा कति ठाउंमा शंकास्पद कुरा देखिन आयो।' (संख्या विभाग, २०१४, दोश्रो भाग, पहिलो खण्ड, पृ. १५)

जनगणना २०३८

नेपाली जनगणनाको इतिहासमा पहिलो पटक २०३८ सालमा गणनोत्तर जाँच सर्वेक्षण गर्ने प्रयत्न भयो। यसलाई जनगणनाको आवश्यक एवं साहसिक शुरुआत मान्नुपर्छ। जनगणनाको लगत सङ्लनको काम सकिएको करिब एक महिना १५ दिन पछि गणनोत्तर सर्वेक्षण गरिएको थियो। सर्वेक्षण २०३८ साल श्रावण १७ गतेदेखि ३० गतेसम्म सञ्चालन भएको थियो। (CBS, 1987; pp. 4 – 7)

सर्वेक्षणका लागि ७५ जिल्ला मध्ये ५५ जिल्ला लिइएका थिए। वर्षाको समय शुरु भैसकेको थियो। यातायात तथा सञ्चारको असुविधा हुने भएकोले हिमाली र उच्च पहाडी क्षेत्रका २० जिल्ला सर्वेक्षण प्रयोजनका लागि समेटिएका थिएनन्।

सर्वेक्षणका लागि छानिएका ५५ जिल्लालाई ग्रामीण तथा नगर क्षेत्रअनुसार दुई खण्डमा बाँडिएको थियो। काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुरका नगर क्षेत्र समेटिए भने बाँकी सबै नगर पञ्चायतहरुलाई दोस्रो खण्डमा राखियो। पहिलो खण्डमा परेका नगर पञ्चायत प्रत्येकबाट दुई-दुई वडा छानियो। दोस्रो खण्डमा परेका प्रत्येक नगर पञ्चायतबाट ४ वडा छानियो।

ग्रामीण क्षेत्रलाई (उचाइ, पानीढलो तथा नदीनालाको आधारमा) ८ खण्डमा बाँडियो। प्रत्येक खण्डबाट फेरि जनसङ्ख्यालाई आधार बनाएर दुई जिल्ला छानियो र अन्त्यमा वडा छानिए। ६७ वडामा सर्वेक्षण गर्ने कार्यक्रम राखिएको भए तापनि ग्रामीण क्षेत्रका ९ वडामा मात्र काम भएको प्रतिवेदनहरुमा उल्लेख छ (CBS, 1987). विभिन्न अवरोधका कारणले यसो भएको भनिएको छ। जनगणनाका सुपरिवेक्षकले यो सर्वेक्षणको फाराम भरेका थिए।

यो सर्वेक्षणमा एक-तर्फी जाँचको विधि अपनाइएको थियो – सर्वेक्षणमा भरिएको विवरण जनगणनाको विरणसँग मात्र दाँजेर हेरियो, जनगणनाको विवरण सर्वेक्षणसँग जाँचिएन। सर्वेक्षणमा भेटिएका परिवार र सदस्यहरुलाई जनगणनामा भेटिएकासँग मिलाएर हेर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा १६.६ प्रतिशत छुटेको अर्थात् न्यून गणना भएको देखियो। नगर क्षेत्रमा यो अनुपात अझ बढेर १९.५ प्रतिशत पुगेको नतिजाले देखायो।

जनसङ्ख्याको वृद्धिका दृष्टिले सर्वेक्षणले देखाएको छुट/न्यून गणनाको दर अस्वाभाविक हिसाबले बढी देखियो। सर्वेक्षणले देखाए बमोजिमको न्यून गणनाको प्रतिशतलाई मिलान गर्ने हो भने २०३८ सालको जनसङ्ख्याको वार्षिक बृद्धिदर ४.५ प्रतिशत हुनुपर्छ। २०२८ सालमा असाध्यै धेरै छुट नभएको अवस्थामा यो ज्यादै अस्वाभाविक वृद्धिदर हो।

दुर्भाग्य नै भन्नु पर्छ पहिलो पटक गरिएको यो सर्वेक्षणबाट आशा गरे अनुसार नतिजा निस्कन सकेन, समस्या देखियो। यसबाट प्राप्त नतिजाहरु नै शङ्काको घेरामा परे, विश्वसनीय देखिएनन्। तर पहिलो प्रयत्नले केही हदसम्म सिकायो।

जनगणना २०४८

यस पटकको गणनोत्तर सर्वेक्षण जनगणना भएको पाँच, छ महिना पछि भएको थियो। शुरुमा ग्रामीण क्षेत्रबाट १८२ वडा तथा नगर क्षेत्रबाट ८ वडामा गणना गर्ने कार्यक्रम राखिएको थियो। तर ग्रामीण क्षेत्रका ९६ वडा तथा नगर क्षेत्रका ७ वडामा मात्र काम हुन सक्यो। काठमाडौं महानगरको एक क्षेत्रमा मात्र काम भयो। हिमाली जिल्लामा २४ वडा छानिएकोमा एउटा वडामा पनि गणना भएन। पहाडी क्षेत्रमा छानिएका ९३ वडा मध्ये ६५ वडामा काम भयो भने तराइमा छानिएका ९५ वडामध्ये ३१ वडामा काम भयो।

सर्वेक्षणका दुई चरणमा छुट्टाछुट्टै किसिमका फाराम भरिएका थिए। पहिलो चरणमा घरपरिवारको सूची तयार पारियो। सूचीमा ग्रामीण क्षेत्रका १२,२९५ परिवार तथा नगर क्षेत्रका २,९२२ परिवार थिए। यी परिवारमध्ये छानिएका दश प्रतिशत परिवारमा व्यक्तिगत फाराम भरिएको थियो।

गणनोत्तर सर्वेक्षण विज्ञका रुपमा संलग्न भएका नटराजन (K. S. Natarajan)-को प्रतिवेदन ‘Report on the evaluation of the coverage of 1991 census of Nepal’-ले गणनामा ११ प्रतिशत जनसङ्ख्या दब्न गएको देखायो। यसमध्ये अधिकांश वा मुख्य छुटको कारण परिवार नै गणना गर्न छुटेको (६.१७ प्रतिशत) देखियो। यसै कारण परिवारका सदस्यको गणना पनि छुट भएको बुझियो। नटराजनको प्रतिवेदनले बाँकी ४.८७ प्रतिशत छुट भने गणना भएका परिवार भित्रका सदस्य छुट भएर हुन गएको देखाएको थियो। (Natarajan, 1993; pp. iii-iv)

यो सर्वेक्षणमा पनि केही समस्या देखिए। जनगणना र सर्वेक्षणबाट प्राप्त अङ्कहरुको मिलान, सर्वेक्षणको अपर्याप्त विस्तार जस्ता समस्या औंल्याइए। सर्वेक्षणको अनुमान भरपर्दो ठानिएन। सर्वेक्षणले काम लाग्ने वा अर्थपूर्ण अनुमान दिन नसकेको आशङ्का भयो। सर्वेक्षणबाट निकालिएको अनुमानलाई वास्तविक भन्दा उच्च मानिएको छ।

टिप्पणी – २०४८ सालको जनगणनाबाट निकालिएको उमेरको साङ्ख्यकीलाई २०३८ सालको उमेरको सङ्ख्यासँग दाँजेर हेर्दा २०४८ सालको गणनामा अघिल्लो गणनाको तुलनामा ०.९० मात्र समेटिएको देखिन्छ। यसै प्रकारले तुलना गर्दा २०२८ साल र २०३८ सालका जनगणनाहरुको कभरेज पनि उस्तैउस्तै देखिन आउँछ। २०१८ सालको जनगणनाको तुलनामा २०२८ सालको जनगणना भने केही बढी गणना भएको अनुमान छ।

२०१८ साल देखि २०३८ सालसम्मका सबै गणनाहरु दुई चरणमा सम्पन्न भएका थिए। २०४८ सालको जनगणना भने परिवार लगत र व्यक्तिगत लगत सँगसँगै भरिएको थियो। विज्ञहरुका अनुसार २०४८ सालको जनगणनामा त्रुटि वा जनसङ्ख्या छुट हुनुका प्रमुख कारणहरु मध्ये परिवार लगत र व्यक्तिगत लगत एकैसाथ भरिनु पनि हो।

जनगणना २०५८

जनसङ्ख्याको गतिशील प्रवृत्तिलाई ध्यानमा राखेर जनगणना भएको लगत्तै वा एक महिना भित्रै गणनोत्तर जाँच सर्वेक्षण गर्नुपर्छ। तर यस पटकको सर्वेक्षण जनगणना सकिएको तीन-चार महिना पछिमात्र (असोजमा) सञ्चालन भयो। जनगणनामा संलग्न कर्मचारीलाई तालिम दिएर कार्यस्थलमा खटाउँदा यसो भएको हो भनिएको छ।

सर्वेक्षणलाई जनगणनाबाट छुट्टै र स्वतन्त्र बनाएर सञ्चालन गर्ने योजना थियो। प्रयोगमा ल्याउन सजिलो पर्ने गरेर ठिक्क आकारको नमुना छनोट गर्ने योजना अनुरुप ५४ वडाबाट ७,७०३ परिवार छानियो। पहिलो चरणमा पारिवारिक विवरण र दोस्रो चरणमा व्यक्तिगत प्रश्नावली भरिएको थियो। (Raja B. M. Korale, Post enumeration survey 2001. CBS, 2002, Table 1 and 4, p. 13 and 27)

यो सर्वेक्षणले जनगणनामा ६.४४ प्रतिशत गणना छुट अथवा न्यून गणना भएको देखायो। न्यून गणनाको दर ग्रामीण क्षेत्रमा भन्दा नगर क्षेत्रमा धेरै देखियो। यसमा जनगणनामा दोहोरो गणना भएर अधिक गणना भएको हिसाब गरिएको छैन। यसको

समेत हिसाब गऱ्यो भने यो दरमा केही परिवर्तन हुन सक्ला । कर्मचारीको अभाव र गणना जाँचमा समस्या देखिएकोले अधिक गणनाको दर निकाल्न नसकिएको व्यहोरा रिपोर्टमा उल्लेख छ । कहीँ न्यून गणना जत्तिकै गम्भीर अधिक गणनाको पनि दोष देखिएको छ । यसको मुख्य कारणमध्ये जनगणनाका लागि अति आवश्यक नक्साको अभाव हो ।

बक्स ९.१: जनगणना २०५८ मा भएको गणना छुटको अनुमान				
	गणना क्षेत्र सङ्ख्या	परिवार सङ्ख्या	समेटिएको अनुपात	छुटको अनुपात
नेपाल	५४	७७९३	०.९३६	०.०६४
ग्रामीण क्षेत्र	४६	५२८७	०.९४६	०.०५४
तराइ	१६	२५४६	०.९५२	०.०४८
हिमाल र पहाड	३०	२७४१	०.९३९	०.०६१
नगर क्षेत्र	८	२५०६	०.८७७	०.१२२
काठमाडौं	४	१३७०	०.८९०	०.१०९
अन्य	४	११३६	०.८७४	०.१२५

श्रोतः गणनोत्तर सर्वेक्षण सल्लाहकार राजा कोरालेको प्रतिवेदन, २००२, तालिकाहरु १ र ४, पृ. १३ र २७ ।

जनगणना २०६८

यस पटकको सर्वेक्षण पनि जनगणना सकिएको लगत्तै हुन सकेन । जनगणनाको स्थलगत कार्य सकिएको साढे दुई महिना पछि मात्र सर्वेक्षण शुरु भयो ।

जनगणना र सर्वेक्षणबाट प्राप्त नतिजालाई एक अर्कासँग भिडाउने दुई विधि हुन्छन् । पहिलो, सर्वेक्षणमा गणना भएका तर जनगणनामा छुटेका पत्ता लगाउने, र दोस्रोमा जनगणनामा गन्ती गरिएका तर सर्वेक्षणमा नभएका पत्ता लगाउने । यी दुवै छुटको विश्लेषण पछि जनगणनामा भएको जम्मा न्यून वा अधिक गणनाको हिसाब निकालिन्छ । यो सर्वेक्षणमा पनि २०५८ सालको सर्वेक्षणमा जस्तै जनगणनामा भएको छुट वा दोहोरो गणना मात्र जाँच गरिएको थियो । छनोटमा परेका परिवार गणना गरेर आएको नतिजालाई मुख्य जनगणनाबाट आएको नतिजासँग भिडाउने विधि अपनाइएको थियो ।

अघि भैसकेका तीनवटा अनुभवलाई ध्यानमा राखेर यो गणनोत्तर सर्वेक्षण गरेको भनिएको छ । यसमा सुधारिएका कुराहरु यस प्रकार छन् – छोटो अवधिमा स्थलगत कार्य, प्रश्नावलीको ढाँचामा सुधार, दक्ष र अनुभवी गणकको प्रयोग, गहन तालिमको व्यवस्था, विस्तृत गणना निर्देशिकाको उपयोग तथा विवरण नभिडेका अवस्थामा पुनः स्थलगत परीक्षण । सर्वेक्षणमा सहयोगका लागि स्वदेशी तथा विदेशी विज्ञको सेवा लिइएको थियो ।

सर्वेक्षण पहिले जस्तै जनगणना भन्दा छुट्टै र स्वतन्त्र रुपमा सञ्चालन गरिएको थियो । तुलनाका लागि जनगणनामा अपनाइएको परिवारको परिभाषा भने कायमै राखिएको थियो । जनगणनामा जस्तै परिवार र यसका सदस्यको निर्क्योल अक्सर बसोबासको आधारमा नै गरिएको थियो । प्रश्नावली परिमार्जनका लागि धुलिखेलमा सानो पूर्व परीक्षण समेत भएको थियो ।

सर्वेक्षणमा मुख्य गणनामा जस्तै पहिले घरपरिवार सूची तयार गरेर त्यसपछि व्यक्ति गणना गरियो । यो सूचीलाई जनगणनाको सम्बन्धित गणना क्षेत्रमा भरिएको सूचीसँग भिडाएर दुवै सूचीमा भएका परिवारको मात्र सर्वेक्षणमा गणना गरियो । गणना गर्दा जनगणना पछि थप भएका र घटेका दुवै किसिमका व्यक्तिको पनि विवरण लिइयो ।

जनगणना र सर्वेक्षणका नतिजालाई दुई किसिमले भिडाएर हेरियो । जनगणनामा देखिएका तर सर्वेक्षणमा नदेखिएका व्यक्तिबारे निर्क्योल गर्न गणकहरुलाई पुनः सम्बन्धित गणना क्षेत्रमा पठाइयो । यसबाट गणनामा गल्ती भएको हो कि दुई लगत भिडाउँदा नै गल्ती भएको हो सो कुराको निरुपण गर्न सजिलो भयो । यस बाहेक सर्वेक्षणमा जनगणना पश्चात् कतै नगएका, अन्यत्रबाट परिवारमा आएका र जन्मेका, तथा परिवारबाट छुट्टिएर बाहिर गएका र मृत्यु भएका व्यक्तिको समेत विवरण लिइएको थियो ।

देशभरबाट जम्मा ५० गणना क्षेत्र छानेर प्रत्येक क्षेत्रबाट २०० परिवार छानिएका थिए । क्षेत्र छनोटका लागि जनगणनामा बनेका गणना क्षेत्रलाई नै आधार बनाइएको थियो । समग्रमा दश हजार परिवारको गणना गर्नुपर्ने भयो । सर्वेक्षणका लागि छनोट भएका प्रत्येक क्षेत्रमा जनगणनाबाट आएका परिवारसँग नतिजा भिडाएर दाँज्ने काम भयो । यसरी विवरण दाँज्दा जति परिवार मिलेका छन् ती परिवार भित्रका सदस्य दाँज्ने काम भयो । दुई तर्फी लगत भिडाउने काम पनि भयो । यसले गर्दा जनगणनामा गल्तीले

समावेश भएका परिवार र व्यक्तिको अन्दाज लगाउन सहज भयो। विवरण दाँज्नका लागि स्पष्ट र विस्तृत नियम बनाइएको थियो।

यो जाँच सर्वेक्षणले जनगणनामा ३.६ प्रतिशत गणना गर्न छुटेको अनुमान गऱ्यो। यस अघिका गणनाहरुमा यस्तो छुटको अनुमानित अनुपातभन्दा यो कम हो।

जनगणना २०७८

गणनोत्तर सर्वेक्षण जनगणना सञ्चालकभन्दा छुट्टै स्वतन्त्र निकायले गर्नुपर्छ भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता छ। पहिलो पटक जनगणना सञ्चालक संस्था, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, भन्दा बाहिरको स्वतन्त्र निकायद्वारा सम्पन्न गरियो। श्रम अध्ययन कार्यक्रम, मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालयलाई सर्वेक्षणको जिम्मा दिइएको थियो।

सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य जनगणनामा घरपरिवार वा व्यक्तिहरुको सम्भावित कम/अधिक-गणना त्रुटि (Coverage error) अनुमान गर्ने थियो। यस बाहेक, व्यक्तिगत विषयवस्तुका त्रुटि (Content error) समेत अध्ययन गरिएको थियो। सर्वेक्षणमा जनगणनामा छुटेका वा गल्तीले दोहोरिएका व्यक्तिको सङ्ख्या अनुमान गरिएको थियो।

गणना जाँच सर्वेक्षण ०७८/७९ अनुसार निम्नानुसारको नतिजा रहेको छ।

गणना जाँच सर्वेक्षण २०७८/०७९ ले जनगणना २०७८ मा गणना हुनबाट खुद छुटेकाको संख्या प्रति १०० मा २.५८ जना भएको निर्क्योल गरेको छ (Net omission rate: 2.58%)। यो आंकडा शहरी क्षेत्रमा २.९५ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा १.८५ प्रतिशत मापन गरिएको छ। आठवटा सर्वेक्षण बृहत क्षेत्र (डोमेन) अनुसार गणनाको खुद छुटदर काठमाडौं उपत्यकामा सबै भन्दा बढी (४.४२%), त्यसपछि लुम्बिनी प्रदेशमा (२.९९%) देखिएको छ। उक्त जनगणनाको खुद छुटदर अन्य प्रदेशहरु कोशी, मधेश, बाग्मती (काठमाडौं उपत्यका बाहेक), गण्डकी, कर्णाली र सुदूरपश्चिममा क्रमशः १.८५%, १.९९%, २.३६%, २.२१%, २.५८% र २.९५% देखिएको छ।

जस अनुसार २०७८ मंसिर ९ गतेको सन्दर्भ दिनमा प्रकाशित कुल जनसंख्यामा ७ लाख ७१ हजार ९ सय ९८ जना छुटेको देखिन आएको छ। उक्त संख्या शहरी क्षेत्रमा ५ लाख ८५ हजार ७ सय ८२ र ग्रामीण क्षेत्रमा १ लाख ८६ हजार २ सय १६ जना छुटेको अनुमान गरिएको छ। यसका लागि गणना जाँच सर्वेक्षणले जनगणनाको बेलामा र हाल सोही स्थानमा अक्सर बसोबास भएका घरपरिवार र परिवार सदस्यलाई मात्र समेटेको छ। सर्वेक्षणमा संस्थागत आवास जस्तैः विद्यालय छात्रावास, होटेल, बृद्धाश्रम, ब्यारेक आदिमा बसोबास गर्ने परिवारलाई समेटिएको छैन।

जनसंख्याको उमेर अनुसार मापन गर्दा गणनामा खुद छुट दर ८० वर्ष वा सो भन्दा पाको उमेर समुहमा सबैभन्दा बढी (४.१%), त्यसपछि २० देखि २४ वर्षमा (३.९%) र २५ देखि २९ बर्षमा (३.८%) देखिएको छ। गणनामा खुद छुट दर महिलामा (२.३%) भन्दा पुरुषमा (२.९%) बढी देखिएको छ। साक्षरताका आधारमा हेर्दा गणनामा खुद त्रुटीदर निरक्षर (२.६%) मा भन्दा साक्षरमा (२.९%) बढी मापन हुन आएको छ। वैवाहिक अवस्था अनुसार जनगणनामा गणना हुनबाट छुट्नेको खुददर विवाहितको (२.१%) भन्दा अविवाहितको (३.०%) बढी भएको देखिन्छ।

राष्ट्रियस्तरमा ९६.२ प्रतिशत जनसंख्याको गणना गणना जाँच सर्वेक्षण र मूल जनगणना दुबैमा हुबहु मिलान हुने गरी भएको देखिन्छ। दुबैमा गणना भएकाहरूको हुबहु मिलान दर शहरी क्षेत्रमा केही कमि (९६.१%) देखिन्छ।

उमेरको यथार्थता

उमेर-विवरण तालिकाले पनि जनगणनाको गुणस्तर सङ्केत गर्छ। सुन्दा सामान्य झैं लागे पनि उमेरको यथार्थ साङ्ख्यिकी सङ्कलन गर्न गाह्रो छ। धेरैलाई आफ्नो उमेर कति हो थाहा हुदैन। कसैलाई उमेर सोध्दा लागेको उमेर भन्छन् – ४१ वर्ष ४ महिना भएकाले ४२ वर्ष भन्छन्। कसैले पुगेको उमेर ४१ वर्ष नै भन्छन्। कसैले ४० वर्ष भन्न मन पराउलान्। यसरी एउटै उमेर पनि फरकफरक किसिमले बताउने प्रवृत्ति हुन्छ। धेरैजसोले उमेर बताउँदा पछाडि ५ वा ० को अङ्क आउने गरेर बताउने चलन हुन्छ। ३९ वर्ष र ४१ वर्षको उमेरलाई ४० मात्र भन्ने, त्यस्तै २२ वा २३ वर्षका र २६ वा २७ वर्षकाले २५ वर्ष

भनिदिने गर्छन् । यसले गर्दा पछाडि ५ वा ० (जस्तै, ३०, ४५ आदि) आउने वर्षमा उमेर झुत्तापर्छ । यो सही नभएर त्रुटिपूर्ण हुन्छ । धेरैले उमेर बताउनुपर्दा ट्वाक्क नबताएर दुइटा वर्ष भनिदिन्छन् – बीस-बाइस, पचास-पचपन्न, सत्तरी-बहत्तर आदि ।

२००९/११ सालको जनगणनामा उमेर फरक पारेर बताएको कुरा 'नेपालको जनगणना' पुस्तकमा छापिएको छ । करिब ४० प्रतिशत व्यक्तिलाई उमेर थाहा नभएको अनुमान गरिएको थियो । यस्तो अवस्थामा अन्य कुराको सहायता लिएर गणकले अनुमान गरेर उमेर लेख्नुपरेको थियो । अनुमानका भरमा लेख्दा उमेर यथार्थभन्दा फरक पर्ने नै भयो । यस बाहेक ३७ हजारभन्दा बढी व्यक्तिको गणकले उमेर लेख्न नै छुटाएका रहेछन् । यसरी छुटेका मध्ये महिलाको सङ्ख्या अत्यधिक थियो । (संख्या विभाग, २०१४; दोश्रो भाग, पृ. ३७ - ३९)

त्यसबखत उमेरको साङ्ख्यकीमा अर्को दोष उत्तरदाताको मनोवैज्ञानिक प्रभावबाट भएको रहेछ । उक्त पुस्तकमा यसको उदाहरण दिइएको छ – '३० वर्ष मुनिका जनानाले आफूलाई तरुणी अवस्था जनाउन (तरुनी नै रहिछ भन्ने जनाउन) उमेर घटाउने र ४० वर्ष पुगि सकेका जनानाले पाको बन्न उमेर बढाई दिने गरेको देखिन आउँछ ।' यस बाहेक, जस्तै ० र ५ अङ्क अन्त्यमा आउने गरेर उमेर बताउने चलन अत्यधिक रहेछ । यसबारे रायामाझीको जिकिर छ – 'उमेर यकिन गर्नेले पनि त्यही रुपले गर्ने बानी हुनाले र बताउनेले पनि आफ्नो उमेर ट्वाक्क नआएमा त्यहीअनुसार बताइदिने हुनाले त्यस्तो पर्न गएको हो ।'

नेपालका जनगणनाहरुमा उमेर कसरी झुत्ता परेर आउने गरेको छ भन्ने उदाहरणका लागि २०४८ साल, २०६८ साल र २०७८ सालको जनगणनाबाट प्राप्त उमेर अनुसारको जनसङ्ख्या क्रमशः बक्स ९.२, ९.३ र ९.४ मा देखाइएको छ । यी जनगणना उदाहरण मात्र हुन्, अरु गणनामा पनि यस्तै प्रवृत्ति देखिएको छ ।

२०४८ सालको जनगणना नतिजा हेरौं – ४४ वर्ष तथा ४६ वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या ९० हजारको हाराहारीमा थियो भने ४५ वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या तीन लाख ३० हजार थियो । ८० वर्षको जनसङ्ख्या हेरौं, ७९ वर्ष तथा ८१ वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या क्रमशः आठ र सात हजारको हाराहारीमा थियो भने ८० वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या एकै पटक ३३ हजार पुगेको देखियो । (बक्स ९.२)

यस्तै, २०६८ सालको नतिजा हेरौं – २९ वर्ष तथा ३१ वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या क्रमशः २ लाख ३२ हजार र १ लाख ९८ हजारको हाराहारीमा थियो भने ३० वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या ६ लाख ७२ हजार थियो । ६९ वर्ष तथा ७१ वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या क्रमशः ४७ हजार र ४४ हजारको हाराहारीमा थियो भने ७० वर्ष उमेरको जनसङ्ख्या २ लाख ३ हजार थियो । यस्तो झुत्ता पर्ने प्रवृत्ति अरु उमेरमा पनि देखिएको छ । (बक्स ९.३)

टिप्पणी – २०७८ सालको जनगणनामा पनि उमेर झुत्ता परेर आउने प्रवृत्तिमा खासै परिवर्तन भएको छैन । (बक्स ९.४)

बक्स ९.२: जनगणना २०४८ मा उमेर झुत्ता परेर आएको उदाहरण

वर्ष (उमेर)	जनसङ्ख्या	वर्ष (उमेर)	जनसङ्ख्या	वर्ष (उमेर)	जनसङ्ख्या
९	४७६,७७७	४९	७५,२२६	७४	१३,६०४
१०	५७६,२२८	५०	३००,०१७	७५	४४,८१५
११	३९६,०७०	५१	७६,२५०	७६	१२,५२५
	…	…	…	…	…
२९	१४८,४२५	५९	४२,९३६	७९	७,९६७
३०	४६५,७०४	६०	२४७,७४०	८०	३३,०७४
३१	१३९,५७६	६१	४८,८२९	८१	६,५०१
…	…	…	…	…	…
४४	८९,९२०	६९	२०,५६१	८९	१,५५३
४५	३३०,४०३	७०	१०८,१५९	९०	५,८८०
४६	९०,०७६	७१	१८,६०१	९१	१,०६३

स्रोत: Kathmandu: CBS, 1993, Table 6, pp. 6-7.

बक्स ९.३: जनगणना २०६८ मा उमेर भुत्ता परेर आएको उदाहरण					
वर्ष (उमेर)	**जनसङ्ख्या**	**वर्ष (उमेर)**	**जनसङ्ख्या**	**वर्ष (उमेर)**	**जनसङ्ख्या**
९	५५२,८७६	४९	१२४,७०९	७४	३२,८८०
१०	८११,७४८	५०	४६१,१६६	७५	१०४,६४०
११	५६२,५८०	५१	१२२,२०१	७६	३३,१६२
…	…	…	…	…	…
२९	२३१,९७१	५९	९२,८२८	७९	१९,३०७
३०	६७२,०७६	६०	३७२,७५३	८०	६१,८०९
३१	१९७,९९९	६१	९७,३९४	८१	१५,७७४
…	…	…	…	…	…
४४	१५२,६६२	६९	४७,०३१	८९	४,०१७
४५	४९७,५०२	७०	२०३,०३०	९०	११,५१६
४६	१६९,८०२	७१	४३,७७६	९१	२,६२४

स्रोत: Kathmandu: CBS, 2012, Table 15, pp. 56-58.

बक्स ९.४: जनगणना २०७८ मा उमेर भुत्ता परेर आएको उदाहरण					
वर्ष (उमेर)	**जनसङ्ख्या**	**वर्ष (उमेर)**	**जनसङ्ख्या**	**वर्ष (उमेर)**	**जनसङ्ख्या**
९	५०१,३११	४९	२०५,१७७	७४	७६,१२९
१०	६४६,७७२	५०	४९९,६०२	७५	१२०,६०३
११	४५७,०१६	५१	१३६,७०८	७६	७१,७८७
…		…		…	
२९	३५६,२०७	५९	१५०,५५६	७९	२९,८३८
३०	६४५,२२५	६०	३५९,६५९	८०	६२,२३४
३१	३०७,२२२	६१	१३६,४८२	८१	२४,५४९
…		…		…	
४४	२३८,९३६	६९	११६,५७१	८९	८,५१५
४५	४६५,७७३	७०	२२०,६८५	९०	१३,५८०
४६	२६०,५६८	७१	१०१,०१९	९१	४,७१६

स्रोत: Kathmandu: NSO, 2023, Table 17, NPHC 2021.
(censusnepal.cbs.gov.np/results/downloads/national)

परिच्छेद १०

प्रकाशन तथा प्रसारण

संभाव्य उपयोगकर्ताको आवश्यकताअनुसार जानकारी उपलब्ध नगराएसम्म जनगणनाको उद्देश्य पूरा हुँदैन ।

'A census is not complete until the information collected is made available to potential users in a form suitable to their needs'. (UN, 2008b; para. 1.206)

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले आफ्ना प्रकाशनहरु सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याउन विशेष व्यवस्था गरेको छ। छापिएका पुस्तक/पुस्तिकामध्ये सामान्यतः आधा कार्यालयको वितरण सूचीमा रहेका सरकारी एवं गैरसरकारी संस्था र सर्वसाधारणलाई निःशुल्क वितरण गर्छ। निःशुल्क वितरणमा रहेका पुस्तक/प्रकाशनहरु नसकिएसम्म सर्वसाधारण उपयोगकर्ता जो पहिले आउँछ उसैले पाउँछ। (निशुल्क वितरण सूचीमा परेका सङ्घ, संस्था, निकाय र व्यक्तिहरु – नेपाल सरकारका मन्त्रालय, सचिवालय, विभाग, आयोग, कार्यालय, प्रदेश तथा जिल्ला कार्यालयहरु, नगरपालिका, विश्वविद्यालय, क्याम्पस, उच्च मा. वि.का पुस्तकालय, संयुक्त राष्ट्र सङ्घका निकाय, कूटनीतिक नियोग, विदेश स्थित विभिन्न पुस्तकालय, र अन्य सङ्घ, संस्था र विशेषज्ञहरु)। (केतवि, २०६४; पृ. ४६ - ४७)

छापिएका प्रकाशनहरुमध्ये आधा बिक्री कोटामा राखिन्छ। छपाइमा लागेको कागज र छपाइ खर्चको आधारमा प्रकाशनको प्रतिएकाइ मूल्य निर्धारण गरिन्छ। बिक्रीको लागि छुटचाइएका पाँच वर्ष पुराना (छापिएको पाँच वर्ष पुगि सकेका तर विक्री नभएर बाँकी रहेका) प्रकाशनहरुको पनि अवस्था हेरी निःशुल्क वितरणको व्यवस्था छ। कार्यालयका केही नियमित प्रकाशनहरु भने सबै निःशुल्क वितरणमा राखिन्छन् – जस्तै, तथ्याङ्क गतिविधि, नेपालको एक झलक, Nepal in Figures, Folders, Data Sheet र केही अन्य प्रकाशनहरु ।

थप अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तिले कार्यालयको पुस्तकालयमा आएर प्रकाशन हेर्न-पढ्न सक्छन्। पुस्तकालयमा भएका लगत, विवरण, सूचना, तथा साङ्ख्यिकीहरु यथासम्भव उतार वा टिपोटगर्न दिने व्यवस्था छ। कार्यालयले आफ्ना प्रकाशनहरु मूल्य तोकेर 'सिडि' तथा 'फ्लपि डिस्केट'-मा पनि बिक्री वितरण गर्छ। उपत्यका बाहिरका प्रयोगकर्ताका लागि प्रकाशनहरु आवश्यक मात्रामा उपलब्ध गराउने समस्या भने छँदैछ। यस अर्थमा कार्यालयको वितरण व्यवस्था काठमाडौं केन्द्रित छ। यसमा सुधार भने हुँदै आएको छ।

शुरुका जनगणना

संवत् १९६८ देखि १९९८ सम्मका जनगणनाहरुको नतिजा सार्वजनिक नभएको कुरा यस अघिका परिच्छेदहरुमा पटक-पटक उल्लेख भैसकेको छ। सङ्ख्या विभागबाट २०१४ सालमा प्रकाशित 'नेपालको जनगणना' पुस्तकमा चार गणनाका प्राप्त भएसम्मका साङ्ख्यिकी रेकर्ड भएका छन्। (संख्या विभाग, २०१४; दोश्रो भाग, पृ. ९ - २१)। रायामाझीले ती साङ्ख्यिकीका स्रोत खुलाएका छन्।

१९९८ सालको समयमा 'जनसंख्या गोश्वारा अड्डा' खडा भै सकेको थियो। सो अड्डाले पनि अघिका जनगणनाबारे खोजखवर गरेर कुनै विवरण राख्न सकेको भेटिएन। भनिन्छ, यो जनगणनाको नतिजामा 'जम्मा घर संख्या, उमेरको वर्गीकरण, मोगलानीया जीविकाको निमित्त मोगलानिएका, नोकरी लेखपढ, काम दिन न सक्ने' विषयहरुको 'तेरिज' निकालिएको थियो। जात अनुसारको विवरण पनि निकाल्ने प्रयत्नसम्म भएको तर सफल नभएको कुरा पुस्तकमा उल्लेख छ। चौपाया सङ्ख्या र पेशाको पूर्ण विवरण भेटिदैन। (संख्या विभाग, २०१४; दोश्रो भाग, पृ. २० - २१)

उक्त पुस्तकमा १९६८ सालदेखि १९९८ सालसम्मका जनगणनाको पाइएसम्मका साङ्ख्यिकी दुइटा तालिकामा (सारणी नं. ४, र सारणी नं. ६ मा) प्रस्तुत छन्। यी दुई तालिका पनि पूर्ण छैनन्। खास गरेर १९६८, १९७७ र १९८७ सालका धेरै जसो प्रदेश तथा जिल्लाका सङ्याहरु 'अप्राप्य' छन्। 'जो जति प्राप्त लगत' एकत्रित गरेर प्रकाशित नगरिएको भए अहिले ती गणनाबारे यत्ति पनि थाहा पाउन सम्भव हुने थिएन। 'संख्या विभाग' र यसका अधिकृत एवं कर्मचारीहरुको यो प्रयासको प्रशंसा गर्नैपर्छ।

प्रारम्भिक नतिजा संख्या विभागले २०११ सालको अन्त्यतिर प्रकाशित गरेको थियो । 'जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट'-मा भनिएको छ – 'यस अन्तरिम रिपोर्टमा परेका सबै तथ्यांक सामयिक हुन् र यसमा अन्तिम चेक् भएपछि निर्णयात्मक तथ्यांक "नेपाल जनगणना रिपोर्ट"-मा रहने भएको छ' । (नेपाल सरकार, २०११)

तालिका १०.१ : जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्टमा प्रकाशित तालिका

जनगणनाको मोठ अङ्क	
जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट (पूर्वाञ्चल) २००९	जिल्लाअनुसार जनसंख्या, क्षेत्रफल र घनत्व; परिवार संख्या र जनसंख्या; जिल्ला भित्रका थूम प्रगन्नाका नाम र जनसंख्या; १९६७ साल देखिको नेपाल पूर्वी भागको जनसंख्यामा पर्न आएको अन्तर; १९६७ सालदेखि २००९ सालसम्मको जनसंख्यामा पर्न आएको अन्तरको वार्षिक प्रतिशत; १९६७ साल देखिको नेपाल पूर्वी भागको घर सङ्ख्यामा पर्न आएको अन्तर; १९६७ साल देखिको घर संख्यामा पर्न आएको अन्तरको वार्षिक प्रतिशत
जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट (पश्चिमाञ्चल) २०११	तालिकाहरु माथि जस्तै छन्

२००९/११ सालको रिपोर्ट २०१४ सालमा सार्वजनिक भयो । 'नेपालको जनगणना' पुस्तकमा छापिएका तालिकाहरु र नक्साको सूची तालिका १०.२ मा प्रस्तुत छ ।

तालिका १०.२ : नेपालको जनगणना पुस्तकमा छापिएका तालिका

पहिलो भाग - खण्ड १	
जनगणना-जिल्लाहरु (नक्सा)	जनगणना जिल्लाहरु - इलाका तथा प्रशासकीय क्षेत्रअनुसार
पहिलो भाग – खण्ड १ सारणी नं. १ – ८	जनसंख्या क्षेत्रफल र जनघनत्व प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; जनसंख्या (उपस्थित, अनुपस्थित दुवै) प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; पुरुष स्त्रीअनुसारको जनसंख्या प्रदेश, जिल्लाअनुसार; विभिन्न गणनाको जनसंख्या १९६८, ७७, ८७, ९८ र ०९/११ समेत - प्रदेश र जिल्लाअनुसार; थूम गाउँ तथा घरसंख्या प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; विभिन्न गणनामा घरसंख्या - प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; गाउँ, घर, परिवार तथा जनसंख्या - प्रदेश जिल्ला तथा थूम प्रगन्नाअनुसार; गाउँ संख्या तथा शहर संख्या - प्रदेशअनुसार
पहिलो भाग – खण्ड २ कुल जम्मा जनसंख्याको वर्गीकरण, सारणी नं. १ – १५	पुरुष र स्त्रीअनुसारको जनसंख्या - जिल्ला र प्रदेशअनुसारः वय विभाजन (पाँच पाँच वर्षको) –प्रदेश र जिल्लाअनुसार; वय विभाजन (दश दश वर्षको) - प्रदेशअनुसारः वय विभाजन (२१ वर्ष मुनि र माथिका) - प्रदेशअनुसारः धर्म - प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; वैवाहिक सम्बन्ध (५ वर्ष देखि माथिका जनसंख्याको) - प्रदेश तथा उमेरअनुसारः साक्षरता - (५ वर्ष माथिका जनसंख्याको) - उमेर, प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; शैक्षिकस्तर (५ वर्ष देखि माथिका जनसंख्याको) - उमेर, प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; मातृभाषा - प्रदेश तथा जिल्लाअनुसारः द्वय भाषा-भाषी मातृभाषाअनुसार; स्वावलम्वी र आश्रितको जम्मा संख्या - प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; व्यवसायिक विभाजन (स्वावलम्वीहरुको) - उमेर तथा प्रदेशअनुसारः व्यवसायिक विभाजन (स्वावलम्वीहरुको) - प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; आर्थिक स्थिति (स्वावलम्वीहरुको) - उमेर तथा प्रदेशअनुसार; प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार; आश्रितहरुको व्यवसायिक विभाजन; आश्रित व्यक्तिहरुको वर्गीकरण - प्रदेश तथा जिल्लाअनुसार
पहिलो भाग - खण्ड ३	अनुपस्थित (घरछाडी अन्यत्र गएका) जनसंख्या, जिल्ला तथा प्रदेशअनुसार; अनुपस्थित जनसंख्या गएको ठाउँअनुसार बसोबास गरेको प्रदेशअनुसार; भर नेपालको अनुपस्थित जनसंख्या - उनीहरुको उमेर र गएको प्रदेशअनुसार; पूर्व पहाड, पूर्व भित्री मधेश, पूर्व तराई; काठमाडौं उपत्यका, पश्चिम पहाड, मध्य तथा पश्चिम भित्री मधेश, मध्य तथा सुदूर पश्चिम तराईका अनुपस्थित जनसंख्या, उनीहरुको उमेर र गएको प्रदेशअनुसार

पुस्तकमा समावेश भएका लेखहरु अति महत्वपूर्ण छन् । यी लेखले नेपालमा जनगणनाको इतिहासको जग खडा गरेका छन् । लेखका शीर्षक यस प्रकार छन् – 'जनगणनामा विभिन्न एकाई; नेपालमा जनगणनाको परंपरा; नेपालको विभिन्न जनगणना; यस जनगणनामा अपनाइएका तरिका तथा कार्यविधि; जम्मा जनसङ्ख्या; पुरुष-स्त्रीको अनुपात; जनसङ्ख्यामा उमेर; वैवाहिक सम्बन्ध; साक्षरता; शैक्षिकस्तर; धर्म; मातृभाषा; आर्थिक दृष्टिले आमद हुने काम गरी जीविका गर्नेहरु र उनीहरुले लिएको व्यवसाय; तथा अनुपस्थित (घर छाडी अन्यत्र गएका) जनसङ्ख्या' ।

पुस्तकको परिशिष्टमा दिइएका प्रश्नावली फारामहरु पनि महत्वका छन् । २००९/११ साल अघिका जनगणनाहरुबारे थाहा पाउने माध्यम यिनै फारामहरु भएका छन् । यस बाहेक, दुई गणनाका इस्तिहार पनि उत्तिकै महत्वका छन् । दोस्रो भागको पहिलो खण्डमा भएका विश्लेषणात्मक लेखमा उल्लेख भएका विवरण बाहेक यी नै इतिहासका सामग्री भएका छन् । यसमा जनगणनाका तीनोटा इस्तिहार छापिएका छन् – १९७६, १९९८ तथा २००९ सालको इस्तिहार । फारामहरु यस प्रकार छन् – १९६७ सालको फाराम नं. २, १९७७ सालको फाराम नं. २, १९८७ सालको फाराम नं. २, १९९८ सालको फाराम नं. १ र २ । यस पछिका विश्लेषणात्मक प्रवन्ध ग्रन्थहरुमा यस्तो अभिलेखनको कमी खट्किन्छ । २०२८ सालदेखि २०४८ सालसम्मका मोनोग्राफहरुले यस कुरालाई विर्सेका छन् । २०५८ सालको मोनोग्राफमा भने प्रश्नावली र गणना विधि समावेश भएको छ ।

यो जनगणनाको अर्को महत्वपूर्ण ‘उपज’ नेपालको नक्सा हो । २०१५ सालमा संख्या विभागले प्रकाशित गरेको ‘नेपालको नक्सा (थूम/प्रगन्ना विभाजित जनगणना जिल्लाहरु)’ नामक पुस्तिकामा जम्मा ३८ वटा नक्साहरु छापिएका छन् । यी मध्ये एउटामा सम्पूर्ण नेपालको नक्सा देखाइएको छ । बाँकी ३७ वटामा २००९/११ सालको जनगणना जिल्लाहरु देखाइएका छन् । नक्साहरु १”=८ माइलको नापअनुसार बनाइएका छन् । नेपालमा कुनै नक्सा नभएको अवस्थामा सर्भे अफ इन्डियाको १”=४ माइल नाप भएको नक्सालाई ‘सहारा’ लिएर त्यसलाई जनगणनामा संलग्न कर्मचारीले मिहिनेत साथ गणना क्षेत्रमा विभाजन गरेका थिए । उनीहरुले आफ्नो कार्य क्षेत्र छुटयाउँदा जिल्लाका साथै थुम प्रगन्नाको साँधसमेत क्षेत्र पहिचान गर्दा हेरी यकिन छुट्ट्याई टिपोट गरि ल्याएका हुन् । यसले त्यसबखत नक्साको ठुलो अभाव पूर्ति गरेको कुरा मान्नै पर्छ ।

जनगणना २०१८

जनगणनाको प्रारम्भिक परिणाम सोही सालमा प्रकाशित भयो । २०१८ सालको माघ महिनामा प्रकाशित ‘नेपाल अधिराज्यको राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को प्रारम्भिक नतीजा’ नामक पुस्तिकामा भएका जम्मा चारवटा तालिकामा यी विषय समावेश भएका छन् – जिल्ला र प्रदेशअनुसार उपस्थित नर नारी संख्या; प्रदेशअनुसार शहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा उपस्थित जनसङ्ख्या, परिवार सङ्ख्या र जम्मा क्षेत्रफल; शहरको नाम अनुसार शहरी क्षेत्रको उपस्थित जनसङ्ख्या, घर सङ्ख्या, र परिवार सङ्ख्या; जिल्ला र प्रदेश अनुसार उपस्थित र अनुपस्थित जनसङ्ख्या ।

जनगणनाको अन्तिम परिणाम सार्वजनिक गर्न पाँच वर्ष भन्दा पनि बढी समय लागेको कुरा उल्लेख भैसकेको छ । गणनाका सबै तालिका १० वटा पुस्तिकामा बाँडेर २०२४ सालदेखि २०२६ सालसम्ममा प्रकाशित भएका छन् । कुनै पुस्तिका लिथो गरेर प्रकाशित भएका छन्, यसकारण यी पुस्तिका सीमित सङ्ख्यामा मात्र वितरण भएको बुझिन्छ ।

२०१८ सालको अन्तिम परिणामलाई पाँच भागमा प्रकाशन गर्ने कार्यक्रम रहेको थियो – प्रथम भागमा घर-परिवार लगतबाट आउने सबै विवरण, दोस्रो भागमा जनसङ्ख्याको भौगोलिक हिसाबले उपस्थित जनसङ्ख्याको लिङ्ग, धर्म, भाषा तथा नागरिकता सम्बन्धी, तेस्रो भागमा उपस्थित जनसङ्ख्याको उमेर, साक्षरता, शैक्षिक-स्तर, जन्मस्थल, विवाह सम्बन्ध तथा जाय-जन्म सम्बन्धी, चौथो भागमा उपस्थित जनसङ्ख्याको आर्थिक विवरण, र अन्तिम पाँचौ भागमा नतिजा विश्लेषण । भागअनुसार प्रकाशित तालिकाहरु परेका विषयहरु तालिका १०.३ मा प्रस्तुत भएका छन् । पाँचौ भाग भने प्रकाशमा आएको भेटिएन ।

तालिका १०.३ : जनगणना २०१८ को नतिजा तालिका सूची

तालिका	शीर्षकको विषय (वर्गीकरणको क्षेत्र र विषयअनुसार)
	भाग १
१ - १९	घर, घरखण्ड, परिवार, जनसंख्या (उपस्थित) तथा परिवारको आकार (जि., प्र.; प्र., श., ग्रा.); घर, घरखण्ड घरको प्रकार (जि., प्र.; प्र., श., ग्रा.); घर, घरखण्डको प्रयोग (प्र.); परिवारको बसोबास भएको घरखण्डको प्रकार (प्र.); परिवारको आकार (जि., प्र.); घरमूलीको उमेर, लिङ्ग (जि., प्र.; श., ग्रा.); अनुपस्थित (६ महिना वा सो भन्दा बढी दिनको) जनसंख्या (जि., प्र.; प्र., श., ग्रा.); अनुपस्थित जनसंख्या, गएको ठाउँ - स्वदेश, स्ववासी जिल्ला बाहेक अन्य जिल्ला गएको तथा विदेश, गएको देश (जि., प्र.; प्र., श., ग्रा.); २०१७ सालमा जन्मेकाहरुको लिङ्ग, लिङ्गको अनुपात र जन्मदर (जि., प्र.; प्र., श., ग्रा.); २०१७ सालमा भएको जम्मा मृत्यु, मृतकको उमेर र लिङ्ग (जि., प्र.; प्र., श., ग्रा.); गाउँ तथा शहरको संख्या, जनसंख्याको आकार तथा प्रदेशअनुसार ।
	भाग २
१ - १२	क्षेत्रफल, उपस्थित जनसंख्या र जनघनत्व: २०१८ र २००९ देखि २०११ (जि., प्र.); जनसंख्याअनुसार जिल्लाको क्रमिक स्थान:

तालिका	शीर्षकको विषय (वर्गीकरणको क्षेत्र र विषयअनुसार)
	२०१८ र २००९ देखि २०११; शहर र गाउँको उपस्थित जनसंख्या (श., गा., जि., प्र); उपस्थित जनसंख्या, नरनारीको अनुपात (जि., प्र.); जनसंख्याअनुसारको क्रममा शहर पर्ने जिल्ला, उपस्थित जनसंख्या तथा नारनारीको अनुपात; गाउँ तथा शहर अनुसारको जनसंख्या, लिङ्ग, त्यसको अनुपात (जि., प्र.); उपस्थित जनसंख्याको - धर्म, मातृभाषा, नागरिकता, जन्मस्थल (जि., प्र.); उपस्थित जनसंख्या (स्वदेशमा जन्मेका मात्र) को प्रादेशिक जन्मस्थल (जि., प्र.); उपस्थित जनसंख्या (विदेशमा जन्मेका मात्र) को जन्मेको देश जिल्ला तथा प्रदेशअनुसार ।
भाग ३, खण्ड १ - ७	
१ - १०	उपस्थित जनसंख्याको वयोविभाजन (पाँच-पाँच वर्षको) र लिङ्ग (जि., प्र.; श., ग्रा.); उपस्थित जनसंख्याको १ प्रतिशत छनौट, एकेक वर्ष, उमेर, लिङ्ग (जि., प्र.); दश वर्ष र सो भन्दा माथिको उपस्थित जनसंख्याको उमेर, लिङ्ग, साक्षरता (जि., प्र., श., ग्रा.); उपस्थित जनसंख्या (६ वर्ष र सो भन्दा माथिको), उमेर, लिङ्ग शैक्षिक स्तर (जि., प्र., श., ग्रा.); उपस्थित जनसंख्याको वैवाहिक स्थिति, उमेर ६ वर्ष र सो भन्दा माथिको, लिङ्ग र साक्षरता (जि., प्र., श., ग्रा.); जिउँदै बच्चा जन्माउने नारीहरु (उमेर १५ वर्ष र सो भन्दा माथिको), साक्षरता र बच्चाको संख्या (जि., प्र., श., ग्रा.) ।
भाग ४	
१ - १६	आर्थिक दृष्टिले काममा लागेका र नलागेकाको जनसंख्या, उमेर, लिङ्ग (जि., प्र., श., ग्रा.); आर्थिक दृष्टिले काममा नभएकाको जनसंख्या, उमेर, लिङ्ग, कारण (जि., प्र., श., ग्रा.); आर्थिक दृष्टिले काममा भएका जनसंख्याको पेशा (दश प्रमुख भाग), उमेर, लिङ्ग (जि., प्र., श., ग्रा.); आर्थिक दृष्टिले काममा भएको व्यवसाय (जि., प्र., श., ग्रा.); आर्थिक दृष्टिले काममा भएकाको आर्थिक स्तर, उमेर, लिङ्ग (जि., प्र., श., ग्रा.); आर्थिक दृष्टिले काममा भएकाको पेशा व्यवसाय (दश प्रमुख भाग), लिङ्ग (जि., प्र., श., ग्रा.); आर्थिक दृष्टिले काममा लागेकाको पेशा, आर्थिक स्तर, लिङ्ग (जि., प्र., श., ग्रा.); आर्थिक दृष्टिले काममा लागेकाको व्यवसाय, आर्थिक स्तर, लिङ्ग (जि., प्र., श., ग्रा.) ।

टिप्पणी : जि. - जिल्ला; प्र. - प्रदेश; श. - शहर; ग्रा. - ग्रामीण; गा. - गाउँ; जि., प्र. - जिल्ला तथा प्रदेश अनुसार

यी पुस्तिका प्रकाशित तालिकाहरु नेपालीमा छन् । अर्को विशेषता के छ भने, तालिकामा प्रस्तुत साङ्ख्यिकीहरुको विश्लेषणात्मक टिप्पणी पनि दिइएको छ । २००९/११ सालको नतिजासँग तुलना गरिएका छुट्टै तालिका टिप्पणी सहित दिइएका छन् । यस पछिका जनगणनाका नतिजा प्रकाशनहरुमा कोरा तालिका मात्र दिने गरिएको छ । पहिलोदेखि चारभागसम्मका पुस्तिकामा दिइएका टिप्पणीहरुले धेरै कुरा खुलाएका छन् ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सन् १९८० मा अङ्ग्रेजीमा निकालेको नेपालका जनगणनाको विश्लेषणात्मक प्रबन्ध पुस्तक (Population of Nepal)-मा यो जनगणनाका साङ्ख्यिकीहरुको विश्लेषण गरिएको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले २०३३ साल फागुनमा प्रकाशन गरेको The Analysis of the Population Statistics of Nepal नामक अङग्रेजी पुस्तकमा पनि छोटकरी विवरण दिइएको छ । छोटकरीमा भए तापनि यसमा – २०१८ तथा २०२८ सालका जनगणनाहरुको रीतिविधानको परिचय, गणना क्षेत्र तथा प्रशासनिक क्षेत्र विभाजनमा भिन्नता जस्ता विषय परेका छन् । २०२८ सालको जनगणनाको मोनोग्राफको रुपमा तयार गरिएको यो पुस्तकमा २०१८ सालको जनगणनाको विधि तथा केही तुलनात्मक विवेचना र तालिका समावेश गरिएका छन् ।

२०१८ सालको जनगणना साथसाथै घर सङ्ख्या सर्भेक्षण पनि गरिएको थियो । जनगणना भन्दा करिब एक महिना अघि (२०१८ जेष्ठ ६ गते) सम्पन्न भएको यो सर्वेक्षणबाट निम्न १८ तालिकाहरु प्रकाशित भएका छन् :

'घर र त्यसको प्रयोग; घर र घरखण्डको किसिमअनुसार त्यसमा बसेका व्यक्ति तथा परिवारहरु; व्यक्तिगत बसोबास गरेको घर वा घरखण्ड; व्यक्तिगत बसोबास गरेको घर, जोरिएको नजोरिएको; घरमूलीको लिङ्ग र उमेर; लिङ्ग र वैवाहिक सम्बन्ध; आर्थिक दृष्टिले काममा लागेका घरमूलीको पेशा; व्यवसाय; आर्थिक दृष्टिले काममा भएका घरमूलीको कामको तह; आर्थिक दृष्टिले काममा नभएका घरमूलीको काम नहुनाको कारण; कोठा सङ्ख्या अनुसार व्यक्तिगत बसोबास गरेको घर र घरखण्ड; व्यक्तिगत बसोबास गरेको घर र घरखण्डको भोग (चलन); कोठाअनुसार वहालमा लागेको घर र घरखण्ड; धारा प्रयोग गरेको; चर्पीको सुविधा अनुसार; र विजुली जडान भएको घर र घरखण्ड; घर र घरखण्ड अनुसारको परिवारको वर्गीकरण; तथा परिवारको आकार' ।

जनगणना २०२८

२०२८ सालको गणनाका नतिजाहरु पुस्तकको रुपमा छापिएर आउनुभन्दा अगावै कम्प्युटर-प्रिन्ट-आउट विभिन्न मन्त्रालय, विभाग एवं अन्य संस्थाहरुलाई समेत आवश्यकता अनुसार उपलब्ध गराइसकिएको थियो ।

जनगणनाका नतिजाहरुलाई उपयोगकर्ताले प्रयोगमा ल्याउन सजिलो हुने किसिमबाट विभिन्न पुस्तक तयार गरेर पछि प्रकाशमा ल्याइयो । कम्प्युटरको माध्यमले प्रशोधन गरेको यस पटकका नतिजाहरु सबै अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित भएका छन् । नतिजाहरुलाई विषय अनुसार पाँच शिर्षकमा सात वटा पुस्तकमा भाग लगाएर सन् १९७५ मा प्रकाशित गरिएको थियो । (1. General Tables, 2. Social Characteristics Tables Part I and II, 3. Economic Characteristics Tables Part I and II, 4. Fertility Characteristics Tables, 5. Selected Localities Tables)

पहिलो पुस्तकमा भएका सात वटा तालिकाहरुको विवरण यस प्रकार छ –

जनसङ्ख्या, जनसङ्ख्याको प्रतिशत तथा जनघनत्व चौध अञ्चल तथा ७५ जिल्लाअनुसार, जनसङ्ख्याअनुसार जिल्लाको क्रमाङ्क, पाँच हजार वा सो भन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका ठाउँहरुको क्रमाङ्क र जनसङ्ख्या, अञ्चल तथा जिल्लाअनुसार पञ्चायत र जनसङ्ख्या (महिला-पुरुष सङ्ख्या समेत), अञ्चल, जिल्ला तथा पञ्चायत जनसङ्ख्या (महिला-पुरुष सङ्ख्या समेत), उमेर समूह तथा महिला-पुरुषअनुसार अञ्चल तथा जिल्लामा भएको जनङ्ख्या, परिवारमा भएका सदस्य सङ्ख्या अनुसार अञ्चल तथा जिल्लामा भएको परिवार सङ्ख्या ।

दोस्रो पुस्तकमा पाँचवटा तालिका छन् । यी सबैमा उमेर समूह तथा महिला-पुरुषअनुसार अञ्चल र जिल्लामा भएको जनसङ्ख्या देखाइएको छ। विषय यस प्रकार छन् – 'जन्मस्थान, स्वदेशमा जन्मेका व्यक्ति जन्मेको अञ्चल, स्वदेशमा जन्मेका व्यक्ति जन्मेको भौगोलिक क्षेत्र, विदेशमा जन्मेका व्यक्ति जन्मेको देश, र नागरिकता' ।

तेस्रो पुस्तकमा प्रकाशित छवटा तालिकाहरुका विषय यस प्रकार छन् – 'धर्म, मातृभाषा, वैवाहिक स्थिति, साक्षरता, स्कुलमा पढेको वर्ष, पूरा गरेको पढाइ' । सबै तालिकामा अङ्कहरु अञ्चल तथा जिल्लाअनुसार दिइएका छन् । धर्म उमेर समूह तथा महिला-पुरुष, मातृभाषा उमेर समूह, वैवाहिक स्थिति, साक्षरता र शैक्षिक स्तरका लागि छ वर्ष र सो भन्दा माथि उमेरका व्यक्तिहरुको विवरण देखाइएको छ ।

चौथो पुस्तकमा भएका पाँच तालिका १० वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका महिला-पुरुषको आर्थिक क्रियाकलाप तथा पेशा-व्यवसायसँग सम्बन्धित छन् । पछिल्ला दुई तालिका व्यक्तिको पेशा तथा व्यवसायलाई शैक्षिकस्तरसँग छड्के भिडाएर अङ्कहरु दिइएका छन् । सबै तालिकामा अञ्चल तथा जिल्लामा भएका जम्मा व्यक्ति, महिला-पुरुषको उमेर समूहअनुसार सङ्ख्या दिइएको छ ।

पाँचौं पुस्तकमा, १० वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका महिला-पुरुषको आर्थिक क्रियाकलाप तथा पेशा-व्यवसाय सम्बन्धी बाँकी आठ तालिका राखिएका छन् । यसमा, व्यक्तिको पेशा र व्यवसायको छड्के तेरिज, मुख्य-मुख्य पेशा-व्यवसायअनुसार कामगर्दाको तह, मुख्य-मुख्य पेशा-व्यवसायअनुसार वैवाहिक स्थिति, र आर्थिक हिसाबले सक्रिय नहुनाको कारण तालिकीकरण भएका छन् ।

छैठौं पुस्तकमा सातवटा तालिका छन् । सबै तालिका छ वर्ष र सो भन्दा माथि उमेरका महिलाको प्रजनन्सँग सम्बन्धित छन् । अचम्मको कुरा के छ भने छोराछोरी जन्माएको वा नजन्माएको जस्ता विवरणहरु छ वर्ष देखिका महिलाको देखाइएको छ । यसमा गत वर्ष जन्मेका बच्चा, हालसम्म जन्मेका बच्चा र हाल जीवित बच्चाको सङ्ख्या बताउने महिलाको सङ्ख्याको उमेर समूहअनुसार वर्गीकरण दिइएको छ ।

सातौं पुस्तकमा भएका सबै आठ तालिकामा नगर पञ्चायत तहका अङ्कहरु दिइएका छन् । यसमा परेका विषयहरु यस प्रकार छन् – 'उमेर समूहअनुसार महिला-पुरुष सङ्ख्या, जन्मस्थान, धर्म, साक्षरता, स्कुल पढेको वर्ष, पेशा-व्यवसाय अनुसार काम गर्दाको तह' । सबैमा उमेर समूहअनुसार महिला-पुरुष सङ्ख्या दिइएको छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले २०३३ साल फागुनमा प्रकाशन गरेको अङग्रेजी पुस्तक The Analysis of the Population Statistics of Nepal पुस्तकमा प्रस्तुत परिचय परिच्छेद बाहेक यी विषयहरु रहेका छन् – '२०१८ तथा २०२८ सालका जनगणनाहरुको रीतिविधानको परिचय, २०१८ र २०२८ सालका जनगणनाहरुको गणना क्षेत्र तथा प्रशासनिक क्षेत्र विभाजनमा भिन्नता,

नेपालको भौगोलिक अवस्थिति तथा स्वरुपको रुपरेखा, नेपालका १९६८ सालदेखि २०२८ सालसम्मका जनगणनाहरुको छोटकरी इतिहास, नेपालको जनसङ्ख्याको उमेर एवं महिला-पुरुष संरचना, नेपालमा वैवाहिक तथा प्रजनन् स्थिति, साक्षरताको दर तथा शिक्षामा क्षेत्रगत भिन्नता, अर्थिक रुपले सक्रिय जनसङ्ख्याको संरचनामा क्षेत्रगत भिन्नता, र अन्त्यमा निस्कर्ष एवं सिफारिसहरु' ।

ESCAP-ले नेपाली विज्ञहरुको सहभागितामा तयार भएको मोनोग्राफ Population of Nepal सन् १९८० मा प्रकाशित गरिएको थियो । यस पुस्तकमा नेपालका जनगणनाको विश्लेषणात्मक प्रबन्धहरु प्रस्तुत गरिएका छन् । पुस्तकमा नेपालको गोस्वारा परिचय (भौगोलिक, प्रकृतिक, सामाजिक एवं आर्थिक) बाहेक १३ परिच्छेद तथा दुई अनुसूची रहेका छन् । प्रबन्धका विषयहरु यस प्रकार छन् – 'जनसङ्ख्याको वृद्धि एवं वितरण, उमेर तथा लैङ्गिक संरचना, जातजाति तथा धर्म, वैवाहिक स्थिति, मृत्युदरको प्रवृत्ति एवं विभेद, प्रजननदरको प्रवृत्ति एवं विभेद, जनसङ्ख्या नीति एवं परिवार नियोजन, जनसङ्ख्या वृद्धि एवं परिवार नियोजन, जनसङ्ख्या प्रक्षेपण, जनसङ्ख्या वृद्धि एवं स्वास्थ्य सेवामा विकास, जनसङ्ख्याको आर्थिक असर, कानून र जनसङ्ख्या, जनसाङ्ख्यिक आँकडाका श्रोत, र जनसाङ्ख्यिक आँकडाको गुणस्तर मूल्याङ्कन' ।

जनगणना २०३८

प्रारम्भिक नतिजा २०३८ सालको कार्तिक-पौषको तथ्याङ्क गतिविधिमा प्रकाशित छ (केतवि, २०३८; वर्ष ३, अङ्क २, पृ ९ - १३) । यो नतिजा परिवार लगत तथा व्यक्तिगत लगतमा आधारित छ । व्यक्तिगत लगतबाट भरमुलुक तथा जिल्ला-जिल्लामा भएका घरपरिवार तथा कृषकपरिवार सङ्ख्या दिइएको छ । व्यक्तिगत लगतबाट निकालिएको भरमुलुक तथा जिल्लाअनुसार जम्मा जनसङ्ख्या र 'नर-नारी' सङ्ख्या दिइएको छ । त्यस बखत कायम रहेका २३ नगरपालिकाको 'जम्मा, नर तथा नारी' सङ्ख्या छुट्टै तालिकामा दिइएको छ । यस बाहेक उक्त दुई तालिकाको सारांश तेस्रो तालिकामा दिइएको छ ।

जनगणनाका नतिजाहरुलाई पहिलेको अनुभवका आधारमा बढी प्रभावकारी ढङ्गबाट प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने कार्यक्रम राखिएको थियो । प्रकाशनको समष्टिगत ढाँचामा भने खासै फरक भेटिंदैन । विषय अनुसार १० वटा पुस्तकमा भाग लगाएर नतिजा सार्वजनिक गरिएको थियो । नतिजाहरु सन् १९८३ ताका अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित भएका छन् –

1. Development Regions, Zones and Districts Tables Part I – VII (A. General Characteristics Tables Part I, B. Social Characteristics Tables Part II and III, C. Fertility Characteristics Tables Part IV, D. Economic Characteristics tables Part V – VII), 2. Geographic Regions Tables, 3. Urban Area Tables, 4. Household Characteristics Tables.

मुख्य विषयहरुका साथै सामाजिक विषय, आर्थिक विषय, महिला प्रजननका विषय तथा आर्थिक कृयाकलापका विषयलाई सातवटा पुस्तकमा बाँडेर प्रकाशिन गरिएको थियो । सबै नतिजा पाँच विकास क्षेत्र, चौध अञ्चल तथा पचहत्तर जिल्ला तहअनुसार प्रकाशित छन् ।

२०४४ सालमा विभागले नेपालको जनसङ्ख्याको नयाँ मोनोग्राफ तयार गरेर प्रकाशमा ल्यायो । विभागका कर्मचारी र विदेशी विज्ञसमेतको सहभागितामा तयार गरिएको यो पुस्तकले पहिलो पटक २००९/११ सालदेखि २०३८ सालसम्मका जनगणनाका उपलब्ध सबै आँकडाहरुको विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत गरेको दाबी गरेको छ । पुस्तक अङ्ग्रेजी भाषामा छ ।

पन्ध्र परिच्छेदमा विभाजित यो पुस्तकमा जनसङ्ख्याका विभिन्न सामाजिक-आर्थिक पक्ष तथा जनसाङ्ख्यिक विषयमा समयको अन्तरमा भएको परिवर्तन प्रस्तुत छ । नेपालको सामान्य परिचय बाहेक १५ परिच्छेदका शीर्षक यस प्रकार छन् – 'जनसङ्ख्याको आकार र वृद्धिदरमा परिवर्तन, जनसङ्ख्याको भौगोलिक क्षेत्रमा वितरण एवं वृद्धि, उमेर एवं लैङ्गिक संरचना, मातृभाषा र धार्मिक संरचना, वैवाहिक प्रवृत्ति, विभेद एवं कारक तत्वहरु, जनसङ्ख्या वृद्धि एवं शिक्षामा विकास, आन्तरिक बसाइँसराइ, शहरीकरण, जनसङ्ख्याको आर्थिक कृयाकलाप, महिलाको स्थिति, जन्म र मृत्युदरका अनुमान, नेपालमा जन्मदरका प्रवृत्ति र विभेद, मृत्युदरका प्रवृत्ति र विभेद, जनसङ्ख्या नीति र परिवार नियोजन, जनसाङ्ख्यिक आँकडाका श्रोत र गुणस्तर' ।

जनगणना २०४८

शुरुमा तीनवटा तालिकामा प्रारम्भिक नतिजा सार्वजनिक गरिएको थियो। पहिलो तालिकामा भरमुलुक बाहेक विकास क्षेत्र, अञ्चल तथा जिल्लामा भएका घरसङ्ख्या, परिवारङ्ख्या, पुरुष-महिला सङ्ख्या, जम्मा जनसङ्ख्या तथा प्रतिपरिवार सरदर व्यक्ति सङ्ख्या दिइएको थियो। दोस्रो तालिकामा त्यस बखत कायम रहेका ३३ वटा नगरपालिकामा भएका घरसङ्ख्या, परिवारसङ्ख्या, पुरुष-महिला सङ्ख्या, जम्मा जनसङ्ख्या तथा प्रतिपरिवार सरदर व्यक्ति सङ्ख्या भेटिन्छ। तेस्रो तालिकामा सम्पूर्ण नेपाल बाहेक तीन भौगोलिक क्षेत्रको परिवार सङ्ख्या, जम्मा जनसङ्ख्या र पुरुष-महिला सङ्ख्यालाई २०३८ सालको सङ्ख्यासँग तुलना गरेर देखाइएको छ।

अन्तिम नतिजामा कोरा तालिकाहरु प्रकाशित गरेको केही वर्ष पछि नतिजा विश्लेषण गरेर मोनोग्राफ निकाल्ने प्रचलनलाई कायम राखियो। विभागबाट २०५२ सालमा अङ्ग्रेजीमा मोनोग्राफ निकालियो। यसमा केही शीर्षक हेरफेर गरेर यसभन्दा अघिल्लो मोनोग्राफमा जस्तै जनसङ्ख्याका विभिन्न विषयलाई समावेश गरिएको छ। संयोग नै भन्नु पर्ला यसमा पनि पहिलेको पुस्तकमा जस्तै १५ परिच्छेद छन्। विषय शीर्षक भने केही फरक परेका छन् –

'जनसङ्ख्याको उमेर तथा लैङ्गिक वितरण, जनसङ्ख्या वितरण र वृद्धि, जन्मदरको मात्रा, बनोट एवं प्रवृत्ति, मृत्युदरको स्तर, बनोट एवं प्रवृत्ति, वैवाहिक प्रवृत्ति, विभेद र स्वरुप, आर्थिक रुपले सक्रिय जनसङ्ख्या, शहरीकरण, जनसङ्ख्याको सामाजिक संरचना, पारिवारिक विश्लेषण – आकार, संरचना र परिवारमुली, शैक्षिक विकास, जनसङ्ख्या र साक्षरता, नेपालमा दिगो विकासको सन्दर्भमा जनसङ्ख्या र वातावरण, महिलाको स्थिति - केही सामाजिक-सांस्कृतिक एवं आर्थिक पक्षहरु, नेपालमा जनसङ्ख्या नीति र परिवार नियोजन कार्यक्रम, २०४८ सालको जनगणनाको सङ्गठन, डिजाइन र गुणस्तरका पक्षहरु'। (CBS, 1995b, Preface)

जनगणना २०५८

जनगणना सकिएको करिब तीन महिनापछि भाद्र महिनामा विभागले प्रारम्भिक नतिजा सार्वजनिक गऱ्यो। प्रारम्भिक अनुमानले नेपालको जनसङ्ख्या दुई करोड ३२ लाख १४ हजार छ सय ८१ देखायो। २०५८ साल मङ्सिर-पुष तिर विभागले प्रारम्भिक नतिजा विश्षेण गरेर पुस्तिका निकाल्यो. (CBS, 2001)

यस पटक, व्यक्तिगत विवरण सङ्कलन गर्ने समयमा देशका केही ठाउँमा अवरोध भयो र गणना हुन सकेन। कालीकोट र सल्यान जिल्लाका अधिकांश वडामा र अरु दश जिल्लाका केही वडामा काम हुन सकेन। देशभरमा, गाउँ विकास समितिका ९५५ वडाहरु र नगरपालिकाका २ वडाहरुमा जनगणना फाराम भर्न सकिएन वा भरेको फाराम प्राप्त हुन सकेन। यी वडाहरुमा परिवार सूचीकरण लगत जसोतसो भरिएको थियो। गणना हुन नसकेका वडाहरुको जनसङ्ख्या सोही परिवार सूचीकरण लगतबाट प्राप्त विवरणको आधारमा अनुमान गरिएको हो। अनुमानका आधारमा यी वडाहरुको जम्मा जनसङ्ख्या ७८ हजार परिवारमा चार लाख १४ हजार चारसय ८९ कायम हुन आयो। व्यक्तिगत लगत १ बाट आएको जनसङ्ख्यामा यो अनुमान जोडेर देशभरको जनसङ्ख्या निकालिएको हो। (केतवि, तथ्याङ्क गतिविधि, वर्ष २३, अङ्क २, पूर्णाङ्क ७३, २०५८, पृ. १)।

जनगणनाको अन्तिम नतिजामा देशभरको र जिल्ला जिल्लाको जम्मा जनसङ्ख्या माथि भने बमोजिम व्यक्तिगत लगत-१ बाट आएको जनसङ्ख्यामा परिवारसूची लगतबाट गरिएको अनुमान जोडेर दिइएको हो। अरु विषयका तालिकाहरु ४१ लाख ७४ हजार तीनसय ७४ परिवार तथा दुई करोड २७ लाख ३६ हजार नौसय ३४ जनसङ्ख्यालाई आधार मानेर तयार गरिएका हुन्।

विभागले जुन २००२ मा अङ्ग्रेजीमा निकालेको रिपोर्टमा दुई खण्ड छन्। पहिलो खण्डमा लगत-१ बाट निकालिएका तालिका छन् भने दोश्रो खण्डमा लगत-२ बाट निकालिएका तालिका छन्। पहिलो खण्डमा २३ तालिका तथा दोश्रो खण्डमा ३९ तालिका छन्। तालिकाहरुमा प्रस्तुत साङ्ख्यिकीहरु राष्ट्रिय बाहेक जिल्ला तथा विकास क्षेत्र तहमा छुट्टयाएर दिइएका छन्। (CBS, 2002a)

पहिलो खण्डका तालिकाहरुमा परेका विषयमध्ये परिवार सङ्ख्यासँग भिडाएर दिइएका विषयहरु यस प्रकार छन् – 'परिवार सङ्ख्या (पुरुष महिलाअनुसार जनसङ्ख्या, क्षेत्रफल तथा जनघनत्व, घर/घरखण्डको प्रकार, घर/घरखण्डको स्वामित्व, जग्गा

चलनकमोत भएका परिवार, पशुपक्षी पालेका कृषकपरिवार, महिला सदस्यको नाममा घर, जग्गा, पशु चौपाया भएका परिवार, साना गैरकृषि उद्योग चलाएका परिवार, नगर क्षेत्रको जनसङ्ख्या तथा जनघनत्व, परिवारमा सदस्य सङ्ख्या, उमेर समूह र पुरुष महिलाअनुसार परिवारमुली)' ।

जनसङ्ख्यासँग भिडाएर बनाइएका तालिकाका विषय यस प्रकार छन् – 'जनसङ्ख्या (एकेक वर्षअनुसार पुरुष महिला सङ्ख्या, पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार पुरुष महिला सङ्ख्या, परिवारमा अनुपस्थित विदेश गएका पुरुष महिला सङ्ख्या र गएको देश, परिवारमा अनुपस्थित पुरुष महिला तथा विदेश जानुको कारण, गाविस नगरपालिका सङ्ख्या, जातजाति, पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार धर्म, धर्म, मातृभाषा, नागरिकता, पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार नागरिकता, पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार अपाङ्गता र अपाङ्गताको स्थिति)' ।

खण्ड दुईमा भएका तालिकाहरुका विषयमध्ये परिवार सङ्ख्यासँग भिडाएर दिइएका विषय – 'परिवार सङ्ख्या (खाने पानीको स्रोत, खाना पकाउने इन्धन, बत्तीको स्रोत, चर्पीको प्रकार) । यस्तै, विगत १२ महिनामा परिवारमा भएको मृत्यु (पुरुष महिलाअनुसार मृतकको उमेर तथा मृत्युको कारण)' ।

निम्न विषयका तालिकाहरुमा प्रस्तुत साङ्ख्यिकीहरु राष्ट्रिय तह बाहेक जिल्ला तथा विकास क्षेत्र आदि तहसँग भिडाएर दिइएका छन् – उमेर समूह, विकास क्षेत्र तथा उमेर समूह, विकास क्षेत्र तथा जिल्लाअनुसार आदि ।

जन्मस्थल सम्बन्धी तालिका – 'जनसङ्ख्या (पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार पुरुष स्त्रीको जन्मस्थल, पाँच वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका पुरुष महिलाको उमेर समूह र पाँच वर्ष पहिलेको वासस्थान, पाँच वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका पुरुष महिलाको पाँच वर्ष पहिलेको वासस्थान)' ।

शिक्षा सम्बन्धी तालिका – 'छ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्या (पुरुष महिलाको साक्षरता स्थिति, पुरुष महिलाले उत्तीर्ण गरेको तह, साक्षर पुरुष महिलाले उत्तीर्ण गरेको तह)' ।

वैवाहिक स्थिति सम्बन्धी तालिका – 'दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्या (पुरुष महिलाको वैवाहिक स्थिति, पुरुष महिलाको वैवाहिक स्थिति, विवाह भै सकेका पुरुष महिलाको पहिलो विवाह हुँदाको उमेर, विवाह भै सकेका पुरुष महिलाको पहिलो विवाह हुँदाको उमेर, विवाह भै सकेका १५-४९ उमेर समूहका महिलाले जन्माएका बच्चाबच्ची सङ्ख्या, विवाह भैसकेका १५-४९ उमेर समूहका महिलाले जन्माएका बच्चाबच्ची सङ्ख्या, विवाह भै सकेका १५-४९ उमेर समूहका महिलाले विगत १२ महिनामा जन्माएका बच्चाबच्ची सङ्ख्या, विवाह भै सकेका १५-४९ उमेर समूहका महिलाले विगत १२ महिनामा जन्माएका बच्चाबच्ची सङ्ख्या)' ।

आर्थिक रुपमा सक्रिय विषयका तालिका (विकास क्षेत्रअनुसार) – दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्या (उमेर समूहअनुसारः पुरुष महिलाले विगत १२ महिनामा गरेको मुख्य काम, पुरुष महिलाले विगत १२ महिनामा गरेको मुख्य कामको किसिम, पुरुष स्त्रीको आर्थिक क्रियाकलाप, आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको पेशा, आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको व्यवसाय, आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको काम गर्दाको तह, र आर्थिक हिसाबले निष्क्रिय पुरुष महिलाको निष्क्रियताको कारण; पुरुष महिलाको आर्थिक क्रियाकलाप, आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको पेशा,

त्यस्तै, आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको व्यवसाय, आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको काम गर्दाको तह, आर्थिक हिसाबले निष्क्रिय पुरुष महिलाको निष्क्रियताको कारण; आर्थिक हिसाबले सक्रीय पुरुष महिलाको मुख्य पेशा र व्यवसाय, पेशाअनुसार आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको काम गर्दाको तह, व्यवसायअनुसार आर्थिक हिसाबले सक्रिय पुरुष महिलाको काम गर्दाको तह ।)

बालबालिका सम्बन्धी तालिका – १६ वर्ष मुनिका बालबालिका परिवारमा कोसँग बसेका छन् ।

जनगणना २०६८

विभागले २०६८ असार ३ गतेदेखि असार १३ गतेसम्म ११ दिन लगाएर सम्पन्न गरेको जनगणनाको पारम्भिक नतिजा करिब तीन महिना पछि असोज १० गते सार्वजनिक गऱ्यो । प्रारम्भिक नतिजा संक्षिप्त रुपमा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा छ ।

यसमा परेका विषय यिनै हुन् – २०५८ र २०६८ सालको जनसङ्ख्या (जम्मा, पुरुष, महिला), १० वर्षमा भएको परिवर्तन, वार्षिक वृद्धिदर, पुरुष-महिला अनुपात, अनुपस्थित जनसङ्ख्या (जम्मा, पुरुष, महिला), घर सङ्ख्या, परिवार सङ्ख्या, परिवारको सरदर आकार, र जनघनत्व । यी विषयमा जिल्ला तहसम्मका साङ्ख्यिकी दिइएका छन् ।

लगत-१ मा सङ्कलन भएका विषयहरुका तालिका मिति नोभेम्बर २०१२ मा प्रकाशित भयो । यस पटक दुई पुस्तक निकालिएका थिए । पहिलो पुस्तकमा जम्मा २७ तालिका छन् । अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित यो पुस्तकमा परेका विषयहरु यस प्रकार छन् -

परिवारको सङ्ख्या (घर/घरखण्डको स्वामित्व, घर/घरखण्डको जग, घर/घरखण्डको गारो, घर/घरखण्डको छानो, खानेपानीको स्रोत, खाना पकाउने इन्धन, बत्तीको श्रोत, चर्पीको स्थिति, घरायसी सुविधा, र महिला सदस्यको स्वामित्वमा अचल सम्पत्तिअनुसार), व्यक्ति अनुपस्थित परिवार तथा जनसङ्ख्या, परिवार र जनसङ्ख्या तथा जनघनत्व, शहरी क्षेत्रमा भएको परिवार तथा जनसङ्ख्या एवं परिवारको सरदर आकार, सदस्य सङ्ख्याअनुसार परिवार सङ्ख्या ।

अरु विषयहरु – एकेक वर्ष उमेरअनुसार जनसङ्ख्या, पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार जनसङ्ख्या, पुरुष-महिला तथा उमेर समूहअनुसार जनसङ्ख्या, दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्या (वैवाहिक स्थिति, विवाहित महिलाको पहिलो विवाह हुँदाको उमेरअनुसार), जनसङ्ख्या (जातजाति, मातृभाषा, धर्म, नागरिकता, अपाङ्गताको स्थितिअनुसार), पाँच वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्या (साक्षरता र शैक्षिक स्तरअनुसार), एसएलसी भन्दा माथिको शैक्षिक तह पूरा गरेको जनसङ्ख्या ।

यी विषयका साङ्ख्यिकीहरु नेपाल, शहरगाउँ, प्रदेश, क्षेत्र, प्रादेशिक क्षेत्र, र जिल्ला तहमा निकालिएका छन् । जनसङ्ख्या पुरुष र महिला छुट्याएर दिइएको छ ।

दोस्रो पुस्तकमा जिल्ला तहका २ तालिका प्रकाशित छन् । तालिका नम्बर २ मा जिल्ला भित्रका गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाअनुसार सङ्ख्या दिइएको छ । तालिकामा परिवार सङ्ख्या र जनसङ्ख्या (पुरुष र स्त्री) देखाइएको छ ।

मिति जनवरी २०१४ (पौष २०७०) मा आएर लगत २ मा सङ्कलित विवरणमा आधारित तालिका सार्वजनिक गरिए । यसमा जम्मा १७ तालिका छन् । यी विषयका सङ्ख्याहरु नेपाल, शहरगाउँ, प्रदेश, क्षेत्र, प्रादेशिक क्षेत्र, र जिल्ला तहमा छुट्टयाएर प्रकाशित छन् । जनसङ्ख्या पुरुष र स्त्री छुट्याएर दिइएको छ ।

यी विषयका तालिकाहरु अङ्ग्रेजीमा छन् –

बसोबास सम्बन्धी तालिका – पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार जनङ्सख्या (जन्मस्थल तथा स्वदेशमा जन्मस्थल), स्वदेशमा आफू जन्मेको जिल्ला भन्दा फरक जिल्लामा बसोबास गरेका व्यक्ति सङ्ख्या (बसाइको अवधि र कारणअनुसार), पाँच वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिको पाँच वर्ष अगाडि बसेको ठाउँ ।

जन्म मृत्यु सम्बन्धी तालिका – विवाह भै सकेका १५ - ४९ वर्ष उमेर समूहका महिला (आमाको उमेर तथा जीवित जन्मेका बच्चाबच्ची सङ्ख्या, आमाको उमेरअनुसार जीवित जन्मेका, जन्मेपछि मरेका तथा जन्मदै मरेका बच्चाबच्ची सङ्ख्या, आमाको उमेरअनुसार विगत १२ महिनामा जीवित जन्मेका बच्चाबच्ची सङ्ख्या) ।

अर्थिक क्रियाकलाप तथा अन्य विषयका तालिका – दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका पुरुष महिला (विगत १२ महिनामा धेरैजसो समय गरेको काम, विगत १२ महिनामा गरेको कामको प्रकार र अवधि, आर्थिक र गैर आर्थिक काम), पाँचवर्षे उमेर समूहअनुसार आर्थिक रुपले अक्सर सक्रिय पुरुष स्त्री, दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका आर्थिक रुपले अक्सर सक्रिय पुरुष स्त्री (पेशा, व्यवसाय, कामगर्दाको तह), दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका आर्थिक रुपले अक्सर निष्क्रिय पुरुष महिला (निष्क्रिय भएको कारण), परिवारमा बसेको स्थितिअनुसार १६ वर्ष मुनिको जनसङ्ख्या ।

जनगणना २०७८

विभागले २०७८ कार्तिक २५ गतेदेखि मंसिर ९ गतेसम्म १५ दिन लगाएर सम्पन्न गरेको मुख्य गणनाको पारम्भिक नतिजा करिब तीन महिना पछि माघमा सार्वजनिक गऱ्यो । नेपालीमा प्रकाशित 'राष्ट्रिय जनगणना २०७८ः प्रारम्भिक नतिजा' नामक पुस्तिकामा यी विषयका विवरण छोटकरीमा दिइएका छन् – कार्यकारी सारांश, राष्ट्रिय जनगणना २०७८, राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा र अनुसूचीहरु ।

प्रारम्भिक नतिजामा साना ठूला मिलाएर १६ तालिका छन् – 'घरपरिवार संख्या, जनसंख्या, पुरुष र महिला (नेपाल, भौगोलिक क्षेत्र, प्रदेश); प्रदेशअनुसार परिवारको आकार (२०६८ र २०७८ को औसत परिवार सदस्य संख्या); परिवारमा अनुपस्थित (विदेशमा अक्सर बसोबास गर्ने) २०६८ र २०७८ को जनसंख्या (नेपाल, भौगोलिक क्षेत्र, प्रदेश); जनसंख्या तथा लैङ्गिक अनुपात (२०६८, २०७८); प्रदेशअनुसारको जनसंख्या तथा लैङ्गिक अनुपात (२०६८, २०७८); ग्रामिण-शहरी क्षेत्रअनुसार जनसंख्याको वितरण (२०६८, २०७८)' ।

त्यस्तै, 'प्रदेशगत ग्रामिण-शहरी क्षेत्रअनुसार जनसंख्याको वितरण; सबैभन्दा धेरै र थोरै जनसंख्या भएका पाँच पाँच जिल्लाहरु; भौगोलिक क्षेत्रअनुसारको जनसंख्या बृद्धिदर तथा परिवर्तन; प्रदेशअनुसारको जनसंख्या बृद्धिदर तथा परिवर्तन; जनसंख्या बृद्धिदर बढी ऋणात्मक र बढी धनात्मक भएका पाँच पाँच जिल्लाहरु; जनसंख्या बृद्धिदर ऋणात्मक र धनात्मक भएका जिल्लाहरु; जनघनत्व सबैभन्दा बढी र कम जनघनत्व भएका पाँच/पाँच जिल्लाहरु' ।

जनगणनाको नतिजालाई तालिकाको अतिरिक्त रेखाचित्र (८) र नक्सा (३)-मा पनि देखाइएकोछ । यस बाहेक, चार वटा अनुसूचीमा यी विषयका तालिका प्रस्तुत गरिएका छन् : 'भौगोलिक क्षेत्र र प्रदेशअनुसारको प्रारम्भिक जनसंख्या; जिल्ला अनुसारको जनगणना घर संख्या, परिवार संख्या, जनसंख्या र लैङ्गिक अनुपात; स्थानीय तह अनुसारको प्रारम्भिक जनसंख्या; परिवारबाट विदेश अनुपस्थित जनसंख्या' ।

परिवर्तित राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले २०७९ साल चैत्र १० गते शुक्रबार जनगणनाको अन्तिम नतिजा सार्वजनिक गऱ्यो । नतिजा नेपाली र अङ्ग्रेजीमा निकालिएका छन् । नेपालीमा प्रकाशित 'राष्ट्रिय जनगणना २०७८: संक्षिप्त नतिजा' पुस्तिकामा नतिजाको सारसंक्षेप बाहेक तीन खण्ड र अनुसूचीमा यी विषय परेका छन् – राष्ट्रिय जनगणना २०७८ - संक्षिप्त परिचय; पारिवारिक विवरण; जनसाङ्ख्यिक विवरण । जनगणनाको सारसंक्षेपमा ४४ बुँदामा बाँडिएको छ – महिला पुरुषको जनसङ्ख्या, जनसङ्ख्या वृद्धिदर, जनघनत्वदेखि बसाइँसराइ, मातृमृत्यु, आर्थिक काम, जन्मदर्ता सम्मका विषयमा छोटो विवरण प्रस्तुत छन् । तीन खण्ड अन्तर्गत विभिन्न शिर्षकमा ६९ तालिका; ५ वटा नक्सा, १३ रेखाचित्र छन् । अनुसूचीमा ५ वटा तालिका छन् ।

'राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६'-मा नतिजा प्रकाशन तथा प्रसारणसम्बन्धी व्यवस्था छ । आदेशमा व्यवस्था भएअनुसार नै विभागले जनगणनाको स्थलगत कार्य समाप्त भएको करीब तीन महिनाभित्र प्रारम्भिक नतिजा सार्वजनिक गऱ्यो । राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको चुनावले गर्दा अन्तिम नतिजा निकाल्न केही ढिलो भयो । स्थलगत कार्य समाप्त भएको करीब १६ महिना पछि राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले अन्तिम नतिजा सार्वजनिक गऱ्यो । धर्म, जातजाति, तथा भाषाका विवरण सार्वजनिक गर्न केही थप समय लाग्यो ।

कार्यालयको website https://censusnepal.cbs.gov.np/results/downloads/national मा गणनाको विस्तृत नतिजा राखिएको छ । तालिकाहरु अङ्ग्रेजीमा छन् । घरपरिवार तहका १४ तालिकाहरु तथा पारिवारिक तहका ३४ तालिकाहरु प्रकाशित छन् । गणनाको नतिजा भरमुलुक बाहेक प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म प्रकाशित छन् । मातृ मृत्युदर सम्बन्धी छुट्टै प्रतिवेदन अङ्ग्रेजीमा प्रकाशित छ (National Population and Housing Census 2021: A Report on Maternal Mortality) ।

अन्तिम नतिजालाई प्रयोगकर्ता समक्ष सहजरुपमा पुऱ्याउन कार्यालयले विभिन्न माध्यम प्रयोग गर्ने कार्यक्रम छ । लिफ्लेट, पोष्टर, हातेपुस्तिका, पुस्तक, नक्सा, वेबमा आधारित प्लेटफर्म र इन्फोग्राफिक्स समेतको विधि अपनाइने कुरा आदेशमा उल्लेख छ । अध्ययन, अनुसन्धानकर्ताको माग विचार गरेर कार्यालयले सूक्ष्म तहको विवरण (Micro-level data) उपलब्ध गराउनसक्ने व्यवस्था छ ।

कार्यालयले प्रदेश, जिल्ला तथा स्थानीय तहमा गोष्ठी, कार्यशाला, छलफल, विचार विमर्श, अन्तरक्रिया आदिका माध्यमबाट नतिजा सार्वजनिक गर्दै जाने जस्ता कार्यक्रम समेत रहेका छन् ।

परिच्छेद ११

नतिजा

एक-सय-दश वर्षको अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्या करिब दुई करोड ३५ लाख बढ्यो ।

पहिलेका परिच्छेदमा भनिसकिएको छ, नेपालको पहिलो जनगणना १९६८ सालमा भएको थियो । सय वर्ष पछि २०६८ सालको जेठ-असारमा एघारौं जनगणना भयो । यसले जनगणनाको इतिहासमा सय वर्षको यात्रा पूरा गऱ्यो । अहिलेसम्म १२-वटा जनगणना भैसकेका छन् । करिब एक-सय-दश वर्ष पछि गरिएको गणनाले पनि पहिलेका जस्तै देशमा बस्ने व्यक्ति सङ्ख्या, उनीहरुको जनसाङ्ख्यिकीय पक्ष र सामाजिक तथा आर्थिक बनोटका सम्बन्धमा आधारभूत साङ्ख्यिकी प्रस्तुत गरेको छ ।

जम्मा जनसङ्ख्या – नेपालका जनगणनाहरुको गणना दिवस, जम्मा जनसङ्ख्या, जनघनत्व, जनसङ्ख्याको वृद्धिदर, र जनसङ्ख्या दोबर हुने समयको सारांश तालिका ११.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिकामा समय अन्तरमा नेपालको जनसङ्ख्यामा क्रमशः आएको परिवर्तन प्रस्तुत छ । उदाहरणका लागि, सय वर्षमा नेपालको जनसङ्ख्या चौबर नाघ्यो । सय वर्ष अगाडी ३८ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर भएको जनघनत्व बढेर १८० व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर पुग्यो । समग्रमा जनसङ्ख्या बढ्ने गति पनि तीव्र हुँदै आएको छ । १९६८ सालमा ५६ लाख भएको जनसङ्ख्या दोबर हुन (एक करोड १६ लाख पुग्न) ६० वर्ष लागेको थियो । एक करोड १६ लाख बाट दोबर हुन (दुई करोड ३२ लाख पुग्न) थप ३० वर्ष मात्र लाग्यो । २०६८ साल र २०७८ सालको सरदर वृद्धिदर कायम रहेमा, अर्को ७५ वर्ष पछि नेपालको जनसङ्ख्या २०७८ सालको भन्दा दोबर हुनेछ ।

तालिका ११.१: जनगणनाका एक सय दश वर्ष, नेपाल, १९६८ - २०७८

गणना साल (सन्)	गणना दिवस	जम्मा जनसङ्ख्या	जनघनत्व (प्रतिवर्ग कि. मि.)	वृद्धि दर (प्रतिशत)	दोबर हुने समय (वर्ष)
१९६८ (१९११)	१५ जेष्ठ (२८ मे)	५,६३८,७४९	३८	-	-
१९७७ (१९२०)	१५ भाद्र (३१ अगष्ट)	५,५७३,७८८	३८	-०.१३	-
१९८७ (१९३०)	अप्राप्य	५,५३२,५७४	३८	-०.०७	-
१९९८ (१९४१)	१५ फागुन (१ मार्च)	६,२८३,६४९	४३	१.१६	६०
२००९/११ (५२/५४)	१५ जेष्ठ (२८ मे)	८,२५६,६२५	५६	२.२७	३१
२०१८ (१९६१)	८ आषाढ (२२ जुन)	९,४१२,९९६	६४	१.६४	४२
२०२८ (१९७१)	८ आषाढ (२२ जुन)	११,५५५,९८३	७९	२.०५	३४
२०३८ (१९८१)	८ आषाढ (२२ जुन)	१५,०२२,८३९	१०२	२.६२	२६
२०४८ (१९९१)	८ आषाढ (२२ जुन)	१८,४९१,०९७	१२६	२.०८	३४
२०५८ (२००१)	८ आषाढ (२२ जुन)	२३,१५१,४२३	१५७	२.२५	३१
२०६८ (२०११)	८ आषाढ (२२ जून)	२६,४९४,५०४	१८०	१.३५	५१
२०७८ (२०२१)	९ मंसिर (२५ नोभेम्बर)	२९, १६४,५७८	१९८	०.९२	७५

टिप्पणी:: संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित ।

घरपरिवार सङ्ख्या - नेपालका जनगणनामध्ये कुनैमा घरसङ्ख्या कुनैमा परिवार सङ्ख्या तथा कुनैमा दुवै निकालिएका छैनन् । पहिलो जनगणनामा लिइएको घरसङ्ख्या प्राप्त भएको छ । परिवार सङ्ख्या भने थाहा पाइएको छैन । पाँचौं जनगणना (२००९/११) र त्यस पछिका चार जनगणना (२०१८, २०४८, २०६८ र २०७८)-मा घर तथा परिवार दुवैको सङ्ख्या प्रकाशित छ । पाँचौं गणनाअनुसार नेपालमा एक परिवारको भागमा सरदर १.२ घर पर्न आएको थियो । २०१८ सालको जनगणनाले यो अनुपात घटेको देखायो – एक घरमा सरदर एक परिवार बसेको थियो ।

२०७८ सालको जनगणनाअनुसार, एक घरमा सरदरमा १.१२ परिवार बसेका थिए, अर्थात्, प्रत्येक सय घरमा सरदर ११२ परिवार बसेका थिए। एक परिवारमा सरदर ४.४ जना बसेका थिए, अर्थात्, एक परिवारमा ४ व्यक्तिदेखि पाँच व्यक्तिसम्म बसेका थिए।

तालिका ११.२: घर तथा परिवारको आकार, नेपाल, १९६८ - २०७८

साल	घर सङ्ख्या	परिवार सङ्ख्या	जनसङ्ख्या	जनसङ्ख्या प्रतिघर	जनसङ्ख्या प्रतिपरिवार
१९६८	९५२,९४४	..	५,६३८,७४९	५.९	..
१९७७	..	..	५,५७३,७८८	..	..
१९८७	..	..	५,५३२,५७४	..	..
१९९८	१,०६९,७४०	..	६,२८३,६४९	५.९	..
२००९/११	१,७७०,७६२	१,५२४,५११	८,२५६,६२५	४.७	५.४
२०१८	१,७७९,७५२	१,७८३,९७५	९,४१२,९९६	..	५.३
२०२८	..	२,०८४,०६२	११,५५५,९८३	..	५.५
२०३८	..	२,५८५,१५४	१५,०२२,८३९	..	५.८
२०४८	३,०९५,८१६	३,३२८,७२१	१८,४९१,०९७	६.०	५.६
२०५८	-	४,२५३,२२०	२३,१५१,४२३		५.४
२०६८	४,७६७,१९६	५,४२७,३०२	२६,४९४,५०४	५.६	४.९
२०७८	५,४१६,४१९*	६,६६६,९३७	२९,१६४,५७८	५.४	४.४

टिप्पणी:: *आवासीय जनसङ्ख्या। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

पुरुष-महिला अनुपात – जनगणनाहरुले देखाएको पुरुष-महिला अनुपात एकै प्रकारको छैन। चौथो जनगणनासम्म नेपालमा महिलाभन्दा पुरुषको सङ्ख्या बढी थियो। त्यसपछिका दुई गणनामा महिलाको सङ्ख्या बढी भयो। त्यसपछिका दुई जनगणनाहरु (२०२८ र २०३८ साल) फेरी पुरुषको सङ्ख्या बढी भयो। त्यसपछि जनगणनामा भने महिलाको सङ्ख्या बढेको छ।

तालिका ११.३: जनसङ्ख्याको पुरुष-महिला अनुपात, नेपाल, १९६८ - २०७८

साल	जनसङ्ख्या			पुरुष-महिला
	जम्मा	पुरुष	महिला	अनुपात
१९६८	५,६३८,७४९	२,८२०,२२०	२,८१८,५२९	१००.१
१९७७	५,५७३,७८८*	२,८००,०४२	२,७७४,७१४	१००.९
१९८७	५,५३२,५७४	..	..	..
१९९८	६,२८३,६४९	३,२०७,७०९	३,०७५,९४०	१०४.३
२००९/११	८,२५६,६२५**	४,०५०,६०७	४,१८४,४७२	९६.८
२०१८	९,४१२,९९६	४,६३६,०३३	४,७७६,९६३	९७.०
२०२८	११,५५५,९८३	५,८१७,२०३	५,७३८,७८०	१०१.४
२०३८	१५,०२२,८३९	७,६९५,३३६	७,३२७,५०३	१०५.०
२०४८	१८,४९१,०९७	९,२२०,९७४	९,२७०,१२३	९९.५
२०५८	२३,१५१,४२३	११,५६३,९२१	११,५८७,५०२	९९.८
२०६८	२६,४९४,५०४	१२,८४९,०४१	१३,६४५,४६३	९४.२
२०७८	२९,१६४,५७८	१४,२५३,५५१	१४,९११,०२७	९५.६

टिप्पणी:: *स्रोत पुस्तकमा ५,५७४,७५६ दिइएको छ। ** २१,५४६ तालिकाबद्ध नभएको (तालिका ११.७ को टिप्पणी)। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

भौगोलिक क्षेत्रमा जनसङ्ख्या – जिल्लाअनुसारको जनसङ्ख्या ११.१७ देखि ११.२० नम्बर सम्मका तालिकामा प्रस्तुत छ। जिल्लाको सङ्ख्या तथा सिमानाहरुमा भैरहेको फेरबदलले गर्दा एउटा जनगणनाको जनसङ्ख्या अर्कोसँग तुलना गर्न सजिलो छैन। पछिल्लो गणनामा दुई जिल्ला थपिएका छन्।

पहिले देखिनै जिल्लाजिल्लाको जनसङ्ख्या तुलनामा समस्या पर्ने गरेको छ। 'तुलनाको निमित्त सकभर अघिका गणनाका जिल्लासंग मिल्ने गरी हालको जिल्लामा थपघट गरी मिलाइएको' कुरा जनगणना २००९/११ को 'रिपोर्ट'-मा उल्लेख भएको छ। एकातिर नेपालको 'प्रशासनिक क्षेत्र अदल-बदल भैरहने र अर्कातिर दुई गणनाकालको प्रादेशिक सीमा निर्धारणमा भिन्नता पर्न गएकाले यी दुईको सामन्जस्य मिलाउन गाह्रो' परेको कुरा २०१८ सालको जनगणना-रिपोर्टमा उल्लेख छ।

जिल्ला सङ्ख्या नै फरक परेकोले २०१८ साल र २०२८ सालको जिल्लाअनुसारको जनसङ्ख्या तुलना गर्न मिल्दैन। २०२८ साल पछि भने जिल्ला सङ्ख्या फरक भएका थिएनन् तापनि साँध-सिमाना भने फरक पर्ने गरेको थियो। उदाहरणका लागि, २०२८ सालमा भएका दुई जिल्ला जुम्ला र तिब्रिकोट तथा २०३८ सालमा भएका जुम्ला र कालीकोटको साँध सिमाना फरक छ। देशमा सङ्घीय प्रणाली लागु भएपछि साविकका दुई जिल्ला (रुकुम र नवलपरासी) टुक्र्याएर ४ जिल्ला बनाइयो। देशमा ७७ जिल्ला कायम भए (नेपालको संविधान २०७२, अनुसूची ४)।

मोटामोटी हिसाब गर्दा २०२८ सालमा भन्दा २०३८ सालमा नौ जिल्लामा जनसङ्ख्या घटेको थियो। त्यसपछिका जनगणनाहरुमा जनसङ्ख्या घटेका जिल्ला सङ्ख्या बढ्दै गएको छ। २०६८ सालमा भन्दा २०७८ सालको जनगणनाले ३४ जिल्लामा जनसङ्ख्या घटेको (बृद्धिदर ऋणात्मक) देखियो।

पछिल्ला चारवटै जनगणनाहरु (२०४८ - २०७८)-मा काठमाडौं जिल्ला सबै भन्दा बढी जनसङ्ख्या भएको जिल्ला भयो। २०३८ सालमा भने मोरङ्ग पहिलो दर्जामा आएको थियो। २०२८ सालमा काठमाडौं नै पहिलो दर्जामा थियो। मनाङ जिल्ला भने २०२८ सालदेखि नै सबैभन्दा थोरै जनसङ्ख्या भएको जिल्ला भएको छ।

तराइको जनसङ्ख्या वृद्धिदर हिमाल र पहाडको भन्दा बढी छ। २००९/११ सालदेखि २०७८ सालसम्मको अवधिमा हिमाल र पहाडको जनसङ्ख्या करिब ८१ लाख ८१ हजार बढ्‌यो भने त्यही अवधिमा तराइको जनसङ्ख्या एक करोड २७ लाख २७ हजार बढ्‌यो। २००९/११ सालको जनगणनाअनुसार भरमुलुकको जनसङ्ख्यामध्ये ३५ प्रतिशत मानिस तराइमा थिए भने २०७८ सालमा नेपालको जम्मा जनसङ्ख्यामध्ये आधाभन्दा बढी (५४%) तराइमा देखियो।

तालिका ११.४: भौगोलिक क्षेत्रअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल २००९/११ - २०७८

साल	हिमाल	पहाड	हिमाल-पहाड	तराइ	जम्मा
२००९/११	..	..	५,३४९,९८८	२,९०६,६३७	८,२५६,६२५#
२०१८	..	..	५,९९१,२९७	३,४२१,६९९	९,४१२,९९६
२०२८	१,१३८,६१०	६,०७१,४०७	७,२१०,०१७	४,३४५,९६६	११,५५५,९८३
२०३८	१,३०२,८९६	७,१६३,११५	८,४६६,०११	६,५५६,८२८	१५,०२२,८३९
२०४८	१,४४३,१३०	८,४१९,८८९	९,८६३,०१९	८,६२८,०७८	१८,४९१,०९७
२०५८	१,६८७,८५९	१०,२५१,१११	११,९३८,९७०	११,२१२,४५३	२३,१५१,४२३
२०६८	१,७८१,७९२	११,३९४,००७	१३,१७५,७९९	१३,३१८,७०५	२६,४९४,५०४
२०७८	१,७७२,९४८	११,७५७,६२४	१३,५३०,५७२	१५,६३४,००६	२९,१६४,५७८

टिप्पण: #तालिका ११.७ को टिप्पणी)। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

करिब सत्तरी वर्षको अवधिमा, हिमाल-पहाडको जनसङ्ख्या १५३ प्रतिशतले बढेको थियो भने तराइको जनसङ्ख्या ४३८ प्रतिशतले बढ्‌यो। सोही अवधिमा समग्र नेपालको जनसङ्ख्या भने २५३ प्रतिशतले बढेको थियो। हिमाल तथा पहाडबाट तराइमा बसाइसर्ने प्रवृत्ति बढेकोले यस्तो भएको हो भन्ने विज्ञहरुको भनाइ छ।

नगरक्षेत्रमा जनसङ्ख्या – नेपालमा नगरक्षेत्र सरकारले घोषणा गर्ने चलन छ। १९९८ सालमा काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर तीन शहरको जनसङ्ख्या एक लाख ३१ हजार एक सय ४३ थियो। २००९/११ सालको जनगणनामा देशभरका नगरक्षेत्रको जनसङ्ख्या अनुपात २.९ प्रतिशत थियो। त्यसपछि, नगरक्षेत्रको जनसङ्ख्याको मात्रा विस्तारै बढ्दै गएर २०६८ सालमा १७.१

प्रतिशत पुग्यो । यसरी तुलना गर्दा बिर्सन नहुने महत्वपूर्ण कुरा छ । नगरक्षेत्रको सङ्ख्या बढाउँदै लगिएको छ । नगरको क्षेत्रफल परिवर्तन भैआएको छ । सङ्घीयता लागु भएपछि नगरक्षेत्रको सङ्ख्या ३५ बाट बढाएर एकै पटक २९३ पुऱ्याइएको छ । यसकारण, सिधा तुलनाले खासै अर्थ दिँदैन ।

पछिल्ला तीन जनगणनामा नगरक्षेत्रको जनघनत्व पनि देखाइएको छ । २०६८ सालको जनगणनाअनुसार नगरक्षेत्रको जनघनत्व १,३८१ व्यक्ति प्रतिकिलोमिटर पुगेको थियो । २०५८ सालमा जनघनत्व ९८५ प्रतिकिलोमिटर थियो ।

तालिका ११.५: नगरक्षेत्रको जनसङ्ख्या, नेपाल २००९/११ - २०७८

साल	जम्मा जनसङ्ख्या	नगरक्षेत्रको		जनघनत्व (प्रतिवर्ग कि. मि.)		
		जनसङ्ख्या	प्रतिशत	नेपाल	ग्रामीणक्षेत्र	नगरक्षेत्र
२००९/११	८,२५६,६२५#	२३८,२७५	२.९	५६	..	..
२०१८	९,४१२,९९६	३३६,२२२	३.६	६४	..	..
२०२८	११,५५५,९८३	४६१,९३८	४.०	७९	..	..
२०३८	१५,०२२,८३९	९५६,७२१	६.४	१०२	..	..
२०४८	१८,४९१,०९७	१,६९५,७१९	९.२	१२६	..	..
२०५८	२३,१५१,४२३	३,२२७,८७९	१३.९	१५७	१३८	९८५
२०६८	२६,४९४,५०४	४,५२३,८२०	१७.१	१८०	१५३	१,३८१
२०७८	२९,१६४,५७८	१९,२९६,७८८	६६.२	१९८	१०५	३७३

टिप्पणी: #तालिका ११.७ को टिप्पणी । संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित ।

उमेर समूहमा जनसङ्ख्या – १९९८ साल र त्यस अघिका जनगणनाको उमेरअनुसार जनसङ्ख्या वर्गीकरण गर्न सकिएन । १९९८ सालको जनगणनमा तीन उमेर समूहअनुसार जनसङ्ख्या दिइएको छ । जस अनुसार, १५ वर्ष मनिको जनसङ्ख्या ४२ प्रतिशत थियो, १५ - ४९ उमेर समूहमा ४९ प्रतिशत तथा ५० वर्ष र सो भन्दा माथिको उमेर समूहमा जनसङ्ख्या नौ प्रतिशत थियो ।

२००९/११ साल र त्यसपछिका गणनाबाट प्राप्त जनसङ्ख्यालाई १५ वर्ष मुनिको, १५ वर्षदेखि ५९ वर्षसम्मको उमेर समूह तथा ६० वर्ष र सो भन्दा माथिको उमेर समूहमा बाँडेर तालिका ११.६ मा देखाइएको छ । यी तीन समूहलाई क्रमशः बालबालिका, तन्नेरी तथा बुढापाकाको समूह भन्ने गरिन्छ । तन्नेरी जनसङ्ख्यालाई देशको श्रमशक्ति वा श्रमस्रोत भनिन्छ ।

बालबालिका तथा बुढापाका समूहमा भएको जनसङ्ख्यालाई तन्नेरी समूहमा भएको जनसङ्ख्याले भाग गर्दा आउने सङ्ख्यालाई आश्रित अनुपात भनिन्छ । आश्रित अनुपातले १०० जना तन्नेरीको भागमा कति बालबालिका तथा बुढाबुढी आश्रित छन् भन्ने जनाउँछ । २००९/११ साल पछिका जनगणनाहरुमा आश्रित अनुपात बढ्दै गएर २०४८ सालमा सबैभन्दा बढी (९३.१) भयो । त्यसपछिका दुई जनगणनाहरुमा घट्दै गएर २०६८ सालमा यो अनुपात ७५.६ मा झऱ्यो । २०७८ सालमा ६१.४ प्रतिशत भयो ।

तालिका ११.६: उमेर समूहअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल २००९/११ - २०७८

साल	० - १४ वर्ष	१५ - ५९ वर्ष	६० वर्ष र माथि	जम्मा	आश्रित अनुपात**
२००९/११	३,१६५,६४५	४,६२२,१३६	४०९,७६१	८,२५६,६२५#	७७.४
२०१८	३,७५३,०६५	५,१३८,४४३	४८९,३४६	९,४१२,९९६*	८२.६
२०२८	४,६७४,५७८	६,२३२,७०२	६४८,७०३	११,५५५,९८३	८५.४
२०३८	६,२११,९७२	७,९५३,८०६	८५७,०६१	१५,०२२,८३९	८८.९
२०४८	७,८४०,७७१	९,५७६,५६९	१,०७१,२३४	१८,४९१,०९७	९३.१
२०५८	८,९४८,५८७	१२,३१०,९६८	१,४७७,३७९	२३,१५१,४२३	८४.७
२०६८	९,२४८,२४६	१५,०९१,८४८	२,१५४,४१०	२६,४९४,५०४	७५.६
२०७८	८,११५,५७५	१८,०७१,६८५	२,९७७,३१८	२९,१६४,५७८	६१.४

टिप्पणी: #तालिका ११.७ को टिप्पणी । *उमेर नखुलेको कटाइएकोमा जोड मिल्दैन । **आश्रित अनुपात = (०-१४ वर्ष + ६० वर्ष र माथिको जनसङ्ख्या) x १००/(१५-५९ वर्षको जनसङ्ख्या) । संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित ।

विदेशमा जन्मेका र विदेशिएका – १९९८ सालमा जीविकाको लागि मुगलानिएका भनेर बिदेश जानेहरुको सङ्ख्या दिइएको छ। त्यसबेला ८१ हजार सात सय २२ जना विदेशमा थिए। २००९/११ सालको जनगणनामा छ महिनाभन्दा बढी समयको लागि घरछाडी अन्यत्र गएका व्यक्तिको विवरण लिइएको थियो। यसरी घरछाडी अन्यत्र गएका मध्ये १८ हजार सात सय ३३ जना स्वदेश भित्रै अर्को जिल्लामा गएका र एक लाख ९८ हजार एक सय २० जना विदेश गएका थिए।

तालिका ११.७: विदेशमा जन्मिएको र विदेशिएको जनसङ्ख्या, नेपाल, १९९८ - २०७८

साल	जम्मा जनसङ्ख्या	विदेशमा जन्मेका	अनुपात (%)	विदेश गएका	अनुपात (%)
१९९८	६,२८३,६४९	-	-	८१,७२२	१.३
२००९/११	८,२५६,६२५#	-	-	१९८,१२०	२.४
२०१८	९,४१२,९९६	३३७,६२०	३.६	३२८,४७०	३.५
२०२८	११,५५५,९८३	३३७,४४८	२.९	..	..
२०३८	१५,०२२,८३९	२३४,०३९	१.६	..	..
२०४८	१८,४९१,०९७	४३९,४८८	२.४	..	..
२०५८	२३,१५१,४२३*	६०८,०९२	२.७	७६२,१८१	३.३
२०६८	२६,४९४,५०४	४७९,६२५	१.८	१,९२१,४९४	७.३
२०७८	२९,१६४,५७८	७३४,६६३	२.५	२,१९०,५९२	७.५

टिप्पणी : #२००९/११ को जनसङ्ख्या वर्गीकरणमा यसो भनिएको छ – *'उपस्थित तथा अनुपस्थित मिलाउँदा जम्मा ८,४७३,४७८ भए तापनि अनुपस्थित २१६,८५३ र वैयक्तिक उत्तर पत्र ओसार पसार गर्दा २१,५४६ उपस्थित जनसङ्ख्या पानीले बिगारेकोले सो समेत कट्टा हुँदा बाँकी ८,२३५,०७९ मात्र कायम अङ्क भै सारिणीबद्ध हुन आएको छ। तसर्थ, यो कायमी अङ्क र कुल उपस्थित अङ्कमा फरक परेको हो।* (नेपालको जनगणना, पहिलो भाग - खण्ड २ पृ. ६७)। *२२,७३६,९३४ जनसङ्ख्या मात्र तालिकाबद्ध भएको छ। +प्रतिशत निकाल्दा संस्थागत जनसङ्ख्या घटाइएको छ। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

२०१८ सालमा विदेशमा जन्मेका तथा घरछाडी विदेश गएका दुवै किसिमको जनसङ्ख्या लिइएको थियो। यस पछिका सबै जनगणनाहरुमा विदेशमा जन्मेका व्यक्तिहरुको सङ्ख्या लिइएको छ। विदेशमा बसोबास गर्नेको सङ्ख्या एकपछि अर्को जनगणनामा बढ्दै गएको छ।

धर्म – २००९/११ सालदेखि धर्मअनुसार जनसङ्ख्या निकालिदै आएको छ। धर्म सम्बन्धी नतिजाबारे अक्सर टीकाटिप्पणी हुने गरेको छ। २००९/११ सालको नतिजामा हिन्दू, बौद्ध, इस्लाम तथा धर्म नखुलेका र अरु धर्मसमेत चार वर्गमा जनसङ्ख्या विभाजन गरेर देखाइएको थियो। त्यस पछिका जनगणनाहरुमा विस्तारै धर्मका प्रकार बढ्दै गएका छन्। २०६८ सालको जनगणनामा धर्म नखुलेका समेत जम्म ११ भागमा छुट्याएर जनसङ्ख्या देखाइएको छ – हिन्दू, बौद्ध, इस्लाम, किरात, क्रिस्चियन, प्रकृति, बोन, जैन, बहाई, शिख तथा नखुलेका। २०७८ सालको नतिजामा हिन्दू, बौद्ध, इस्लाम, किरात, क्रिस्चियन, प्रकृति, बोन, जैन, बहाई, र शिख धर्म मान्नेहरुको सङ्ख्या देखाइएको छ। यस पटकको जनगणनामा इस्लाम र क्रिश्चियन धर्म मान्नेहरुको प्रतिशत केही बढेको छ।

तालिका ११.८: धर्मअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८

साल	जम्मा जनसङ्ख्या	हिन्दू	बौद्ध	इश्लाम	किरात	क्रिश्चियन	अन्य+
२००९/११	८,२३५,०७९*	७,३१८,३९२	७०७,१०४	२०८,८९९	-	-	६८४
२०१८	९,४१२,९९६	८,२५४,४०३	८७०,९९१	२८०,५९७	-	-	१२,७२१
२०२८	११,५५५,९८३	१०,३३०,००९	८६६,४११	३५१,१८६	-	-	८,३७७
२०३८	१५,०२२,८३९	१३,४४५,७८७	७९९,०८१	३९९,१९७	-	-	३७८,७७४
२०४८	१८,४९१,०९७	१५,९९६,९५३	१,४३९,१४२	६५३,२१८	३१८,३८९	३१,२८०	५२,११५
२०५८	२२,७३६,९३४*	१८,३३०,१२१	२,४४२,५२०	९५४,०२३	८१८,१०६	१०१,९७६	९०,२०३*
२०६८	२६,४९४,५०४	२१,५५१,४९२	२,३९६,०९९	१,१६२,३७०	८०७,१६९	३७५,६९९	२०१,६७५
२०७८	२९,१६४,५७८	२३,६७७,७४४	२,३९३,५४९	१,४८३,०६६	९२४,२०४	५१२,३१३	१७३,७०२ ++

टिप्पणी:: *तालिकाबद्ध जनसङ्ख्या मात्र। +धर्म नखुलेकाहरुको सङ्ख्या पनि यसमा परेको छ। ++प्रकृति, बोन, जैन, बहाई र शिख। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

मातृभाषा – देशमा मातृभाषा सम्बन्धी जनचेतना बढ्दै गएको छ । एक पछि अर्को जनगणनामा उत्तरदाताले आफ्नो मातृभाषा बढी खुट्ट्याएर भन्ने गरेका छन् । मातृभाषाको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ ।

नेपाली मातृभाषा भएका व्यक्तिहरु सबैभन्दा बढी भए तापनि पछिल्ला जनगणनाहरुमा अनुपात घट्दै गएको छ । २००९/११ सालमा नेपाली मातृभाषा बताउनेहरु जम्मा जनसङ्ख्याको ४९ प्रतिशत थिए, भने २०७८ सालमा यो अनुपात ४४.८६ प्रतिशतमा झरेको छ ।

तालिका ११.९ : प्रमुख मातृभाषाअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २००९/११ - २०७८

साल	जम्मा जनसङ्ख्या	नेपाली	मैथिली	भोजपुरी	थारु	तमाङ	अन्य+
२००९/११	८,२३५,०७९*	४,०१३,५६७	१,०२४,७८०	४७७,२८१	३५९,५९४	४९४,७४५	१,८६५,११२
२०१८	९,४१२,९९६	४,७९६,५२८	१,१३०,४०१	५७७,३५७	४०६,९०७	५१८,८१२	१,९८२,९९१
२०२८	११,५५५,९८३	६,०६०,७५८	१,३२७,२४२	८०६,४८०	४९५,८८१	५५५,०५६	२,३१०,५६६
२०३८	१५,०२२,८३९	८,७६७,३६१	१,६६८,३०९	१,१४२,८०५	५४५,६८५	५२२,४१६	२,३७६,२६३
२०४८	१८,४९१,०९७	९,३०२,८८०	२,१९१,९००	१,३७९,७१७	९९३,३८८	९०४,४५६	३,७१८,५७६
२०५८	२२,७३६,९३४*	११,०५३,२५५	२,७९७,५८२	१,७१२,५३६	१,३३१,५४६	१,१७९,१४५	४,६६२,८७०
२०६८	२६,४९४,५०४	११,८२६,९५३	३,०९२,५३०	१,५८४,९५८	१,५२९,८७५	१,३५३,३११	७,१०६,८७७
२०७८	२९,१६४,५७८	१३,०८४,४५७	३,२२२,३८९	१,८२०,७९५	१,७१४,०९१	१,४२३,०७५	७,८९९,७७१

टिप्पणी : *तालिकाबद्ध जनसङ्ख्या मात्र । +मातृभाषा नखुलेकाहरुको सङ्ख्या पनि यसमा परेको छ । संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित उतार ।

जातजाति – शुरुका जनगणनाहरुमा व्यक्तिको जात सोधेको देखिन्छ तर नतिजा भेटिदैन । २०४८ सालमा पहिलो पटक जातजाति सोधेर नतिजा निकालिएको थियो । त्यसपछिका तीन जनगणनाका नतिजाहरुमा पनि जातजातिअनुसार जनसङ्ख्या देखाइएको छ ।

२०४८ सालको जनगणनाले नेपालमा ६० जातजाति देखाएको थियो । दश वर्ष २०५८ सालको जनगणनाले जातजाति सङ्ख्या १०० देखायो । २०६८ सालको जनगणनाले जातजातिको सङ्ख्या १२५ देखाएको थियो । २०७८ सालको जनगणनामा जातजातिको अन्य, विदेशी र नखुलेका बाहेक क्षत्रीदेखि नुराङसम्मका १४२ जातजातिको तालिकीकरण भएको छ ।

पछिल्ला जनगणनामा क्षत्रीको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै देखिएको छ । क्षत्रीको सङ्ख्या पहिलो स्थानमा छ भने २०६८ सालको जनगणनाअनुसार धेरै सङ्ख्या भएका अरु चार जातजाति यस प्रकार छन् – बाहुन, मगर, थारु, तथा तामाङ ।

तालिका ११.१० : जातजातिअनुसार जनसङ्ख्या, नेपाल, २०४८ - २०७८

साल	जम्मा जनसङ्ख्या	क्षत्री	बाहुन	मगर	थारु	तामाङ	अन्य+
२०४८	१८,४९१,०९७	२,९६८,०८२	२,३८८,४५५	१,३३९,३०८	१,१९४,२२४	१,०१८,२५२	९,५८२,७७६
२०५८	२२,७३६,९३४*	३,५९३,४९६	२,८९६,४७७	१,६२२,४२१	१,५३३,८७९	१,२८२,३०४	११,८०८,३५७
२०६८	२६,४९४,५०४	४,३९८,०५३	३,२२६,९०३	१,८८७,७३३	१,७३७,४७०	१,५३९,८३०	१३,७०४,५१५
२०७८	२९,१६४,५७८	४,७९६,९९५	३,२९२,३७३	२,०१३,४९८	१,८०७,१२४	१,६३९,८६६	१५,६१४,७२२

टिप्पणी : *तालिकाबद्ध जनसङ्ख्या मात्र । +जातजाति नखुलेकाहरुको सङ्ख्या पनि यसमा परेको छ । संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकुलित उतार ।

वैवाहिक स्थिति – जनसङ्ख्याको वैवाहिक स्थिति सम्बन्धी विवरण २००९/११ साल र यस पछिका सबै जनगणनाका नतिजामा देखाइएको छ । परिच्छेद ४ मा उल्लेख भए जस्तै, २००९/११ सालमा विवाह-सम्बन्धी तालिका तयार गर्दा ५ वर्ष मुनीका पुरुष महिला दुवै 'कटाइएको' थियो । २०१८ सालको गणनामा वैवाहिक स्थिति ६ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका सबै व्यक्तिलाई सोधिएको थियो भने २०३८ सालदेखि २०७८ सम्मका गणनाहरुमा यो प्रश्न १० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिलाई मात्र सोधिएको थियो ।

जनगणनापिच्छे विवाह नभएका व्यक्तिको अनुपात बढ्दै गएको छ। हाल विवाहितको अनुपात विस्तारै घट्दै गएको छ। दश वर्ष र सो भन्दा माथि उमेरका पुरुष महिलामध्ये २००९/११ सालमा २९ प्रतिशत पुरुष तथा १५ प्रतिशत महिला अविवाहित थिए। २०७८ सालमा यो हिस्सा बढेर क्रमशः ३८ तथा २८ प्रतिशत पुग्यो। अर्कोतर्फ, यही अवधिमा विवाहित पुरुषको हिस्सा ६५ बाट घटेर ५८ प्रतिशतमा झर्‍यो भने महिलाको हिस्सा ५९ बाट घटेर ६३ प्रतिशत भयो।

तालिका ११.११: दश वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्याको वैवाहिक स्थिति, नेपाल, २००९/११ - २०७८

साल	जम्मा		विवाह नभएका		विवाहित	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
२००९/११#	२,९१७,५४८	३,०४८,२७७	८५१,४४९	४७०,५६०	१,९०५,५७१	२,०७८,९५७
२०१८	३,२७७,९८९	३,४३०,९९६	९३६,०७२	५१८,९१२	२,१४९,७५६	२,३७३,१९९
२०२८	४,१४०,८०४	४,०३७,८१६	१,३२२,१५३	७८१,५०२	२,६५५,३२९	२,८३७,३९८
२०३८	५,३८७,६१४	५,१३०,२७४	१,८९१,८६४	१,१९५,१११	३,३४७,७४४	३,६३४,२०५
२०४८	६,४१८,५३१	६,५५६,५५८	२,२८८,३४९	१,६८५,७१०	३,८८६,८९९	४,३०९,५९०
२०५८	८,३३०,५६७	८,४३९,७०३	३,२६७,९९०	२,५५३,९००	४,८७४,८८४	५,५२३,७३७
२०६८	९,८९८,९०८	१०,८२२,७७४	४,०१४,५२१	३,३६८,६६५	५,६९८,६७४	६,९१७,१२५
२०७८	११,५१२,६१२	१२,४३९,२४७	४,४०२,९६२	३,५३३,०३६	६,८१०,०४२	७,९९९,२५२

टिप्पणी: #तालिका ११.७ को टिप्पणी। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकुलित उतार।

साक्षरता – जनगणनापिच्छे साक्षरता सम्बन्धी प्रश्नमा उमेरको हदमा एकरुपता छैन। कुन जनगणनामा कति उमेरका व्यक्तिलाई लेखपढ जाने वा नजानेको प्रश्न सोधिएको थियो भन्ने कुरा परिच्छेद ४ मा उल्लेख भएको छ। तालिका ११.१२ मा दश वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिको साक्षरता अवस्था प्रस्तुत छ। २०६८ र २०७८ सालको जनगणना नतिजामा दश वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्याको साक्षरता भेटिएन। पाँच वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिको एकमुष्ट साक्षरता देखाइएको छ।

विगत ६० वर्षमा नेपालीको साक्षरता स्तर धेरै बढेको छ। महिलाको साक्षरता दरमा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ। २००९/११ सालमा एक प्रतिशतभन्दा कम रहेको महिला साक्षरता दर ६० वर्ष यता आइपुग्दा ५० प्रतिशत नाघेको छ।

तालिका ११.१२: दश वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिको साक्षरता, नेपाल, २००९/११ - २०७८

साल	लेखपढ जानेका		लेखपढ नजानेका		साक्षरता दर (%)	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
२००९/११#	२७९,४१८	२२,७९६	२,६३९,१३०	३,०२५,४७८	९.५	०.७
२०१८					१६.३	१.८
२०२८	१,०२३,४५३	१४७,८६८	३,११७,३५१	३,९८९,९४८	२४.७	३.७
२०३८	१,८८२,२९३	५९१,९८०	३,५०५,३२१	४,५३८,२९४	३४.९	११.५
२०४८	३,४६५,१८०	१,४८५,६६५	२,९१८,१८८	५,०१८,९४१	५४.३	२२.८
२०५८#	५,५११,७०७	३,४७७,६३८	२,७६४,७५२	४,८९८,२२०	६६.६	४१.५
२०६८*	८,६६६,२८२	७,१११,५०४	२,८५९,६४३	५,२६७,५६१	७५.२	५७.४
२०७८*					८३.६	६९.४

टिप्पणी: #तालिका ११.७ को टिप्पणी। *५ वर्ष सो भन्दा बढी उमेरका सबैको एकमुष्ट साक्षरता। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

आर्थिक कृयाकलाप – आर्थिक सक्रियता सम्बन्धी अवधारणा र प्रश्न सजिलो छैन, अलमल्याउने खालको छ। नतिजा प्रस्तुति उस्तै जटिल छ। तालिका ११.१३ मा १५ वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरका व्यक्तिको आर्थिक सक्रियता मोटामोटी मात्र देखाउन

खोजिएको छ। २०७८ सालको भने १० वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका व्यक्तिको मात्र सङ्ख्या प्राप्त भएकोले यहाँ सोही देखाइएको छ।

२०४८ सालको गणनालाई छोडेर, पुरुषको सक्रियतादर एक पछि अर्को जनगणनामा घट्दै गएको छ। महिलाको सक्रियता दरमा भने कुनै टड्कारो प्रवृत्ति देखिदैन। सक्रियता दर कहिले घट्ने कहिले बढ्ने भइरहेको छ। महिलाको कामको लेखाजोखा गर्दा सही हिसाब हुन नसकेको एउटा कारण हुन सक्छ। महिलाले गर्ने घरधन्दा वा घरायसी कामको सही हिसाब नभएकोले महिलाको सक्रियताको दर पुरुषको भन्दा सबै गणनामा कम देखिन्छ। पछिल्ला जनगणनाहरुमा विस्तारित कामको परिभाषा अपनाइएको भए तापनि महिलाको सक्रियता सही रुपमा आउन नसकेको आशङ्का छ।

तालिका ११.१३ः पन्ध्र वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिको आर्थिक सकृयता, नेपाल, २००९/११ - २०७८

साल	आर्थिक दृष्टिले सकृय		आर्थिक दृष्टिले निष्कृय		सकृयता दर (%)	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
२००९/११#	२,३१४,०४१	१,५७९,९५६	१२०,४४१	१,०५४,९९६	९५.१	६०.०
२०१८	२,५६३,९१५	१,७४२,९२४	१६०,८४२	१,१९२,२५०	९४.१	५९.४
२०२८	३,०१७,७६७	१,१८०,१९५	४२०,०१४	२,२६३,४२९	८७.८	३४.३
२०३८	३,९१६,५८३	१,९६१,६०५	५५१,७४१	२,३८०,९३८	८७.७	४५.२
२०४८	४,१५६,६०४	२,६५१,१४७	१,०२४,०३०	२,७६२,३०७	८०.२	५०.०
२०५८#	५,५५१,७१६	४,२२५,७१५	१,२४५,०५४	२,७६५,८६२	८१.७	६०.४
२०६८*	६,०६४,१३४	५,०४४,७८१	३,५४२,८९२	५,६३२,७५३	६३.१	४७.२
२०७८**	६,४४४,०१५	४,६२८,२८८	४,५९४,०९१	४,९१३,६८४	५८.४	४०.८

टिप्पणीः #तालिका ११.७ को टिप्पणी। *१० वर्ष सो भन्दा बढी उमेरको एकमुष्ट आर्थिक सक्रियता। **अक्सर सक्रिय जनसङ्ख्या। २०७८ सालमा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका २३,९५८,८६८ व्यक्ति मध्ये १५,६८९,७७७ आर्थिक रुपले सक्रिय थिए। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित उतार।

पेशा र व्यवसाय – खेतीपाती र अन्य कृषि पेशामा व्यक्तिको सङ्ख्या तालिका ११.१४ मा दिइएको छ। २०६८ र २०७८ सालको जनगणनामा दश र सोभन्दा बढी उमेरका व्यक्तिको सङ्ख्या देखाइएको छ। यसभन्दा अघिका जनगणनाहरुमा १५ वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरका व्यक्तिहरुको सङ्ख्या देखाइएको छ।

कृषि पेशामा लागेका व्यक्तिको हिस्सा घट्दै गएको छ। २०१८ सालको जनगणनाले कृषि कार्यमा लागेका १५ वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका व्यक्ति ९२ प्रतिशत देखाएको थियो। महिलाको प्रतिशत अझ बढी थियो। पछिल्ला जनगणनाहरुमा कृषि कार्यमा सक्रियताको प्रतिशत घट्दै गएर २०५८ सालमा आएर आधाआधिमा झऱ्यो।

तालिका ११.१४: कृषि पेशामा संलग्नता (१५ वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्ति), नेपाल, २०१८ - २०७८

साल	कृषि पेशामा संलग्न		गैरकृषि पेशामा संलग्न		कृषि पेशामा संलग्नतादर (%)	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
२०१८	२,३५०,५३४	१,६८८,३६१	१९२,२६९	४३,६७४	९१.७	९६.९
२०२८	२,७७७,७४६	१,१५६,०७०	२४०,०२१	२४,१२५	९२.०	९८.०
२०३८	३,४३७,२७२	१,८७६,३३८	३५२,४४९	६४,१५८	८७.८	९५.७
२०४८	३,०८७,८८४	२,३९१,६९७	१,०५६,३६६	२५३,३२५	७५.५	९०.४
२०५८#	२,८१९,७७२	२,७०६,३५९	२,४९५,२७५	१,२६२,६५५	५३.१	६८.२
२०६८*	२,८५६,५१६	३,१४३,९६३	२,६५८,५७८	१,०६८,८०६	५१.८	७४.६
२०७८**	३,४५८,९४७	४,०४३,४३८	४,४०९,९९४	३,०५८,१८३	४४.०	५६.९

टिप्पणीः #तालिका ११.७ को टिप्पणी। *१० वर्ष सो भन्दा बढी उमेरका सबैको एकमुष्ट पेशा। **कृषि, वन र माछापालन कार्यमा संलग्न १० वर्ष वा बढी उमेरका दक्ष कामदार सङ्ख्या; पेशामा नखुलेको सङ्ख्या कटाइएको छ। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

जनसङ्ख्याको व्यवसायअनुसार वर्गीकरण तालिका ११.१५ मा दिइएको छ। पछिल्ला दुई जनगणनाबाहेक अरु गणनामा १५ वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरको जनसङ्ख्याको वर्गीकरण दिइएको छ। पेशा र व्यवसायको सङ्ख्याहरु हेर्दा सतर्कता अपनाउनु पर्छ। जनगणनाहरु अनुसारका यी सङ्ख्याहरु ठ्याक्कै तुलना गर्न सकिने किसिमका छैनन्। पेशा र व्यवसायको परिभाषा एवं अवधारणा हेरेमा यो कुरा स्पष्ट हुनेछ।

तालिका ११.१५: कृषि व्यवसायमा संलग्नता (१५ वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका), नेपाल, २००९/११ - २०७८

साल	कृषि व्यवसायमा संलग्न		गैरकृषि व्यवसायमा संलग्न		कृषि व्यवसायमा संलग्नता दर (%)	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
२००९/११#	२,११८,७०२	१,५१६,७९९	१९०,५५५	५९,९१४	९१.७	९६.२
२०१८	२,३६२,२३३	१,६८८,३७४	१८९,६७४	४३,५८९	९२.५	९७.५
२०२८	२,७७८,०२४	१,१५६,०४९	२३९,७४३	२४,१४६	९२.१	९८.०
२०३८	३,४३१,१८२	१,८७०,९५१	३९५,०५५	६२,३०१	८९.७	९६.८
२०४८	३,०९५,६१७	२,३९३,३५२	१,००९,७१२	२४३,६१५	७५.४	९०.८
२०५८#	३,१७२,१८०	२,९०६,५८४	२,१३४,०४१	१,०५७,७२५	५९.८	७३.३
२०६८*	३,०८१,८१४	३,२७३,९२१	२,३९९,६३६	९३१,६४२	५६.२	७७.८
२०७८**	३,९८३,४१७	४,६०३,१४६	३,८८७,२४५	२,४९९,४०९	५०.६	६४.८

टिप्पणी: #तालिका ११.७ को टिप्पणी। *१० वर्ष सो भन्दा बढी उमेरका सबैको एकमुष्ट सङ्ख्या। **कृषि, वन र माछापालन औद्योगिक क्षेत्रमा कार्यरत जनसङ्ख्या; कामको क्षेत्र उल्लेख नभएको सङ्ख्या कटाएको छ। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित नकल उतार।

प्रारम्भिक र अन्तिम नतिजा – दश वर्षमा एक पटक हुने जनगणना सकिए पछि धेरैलाई यसको नतिजा थाहा पाउने हतारो हुन्छ। जनगणनाको पूरा नतिजा निकाल्न भने समय लाग्छ। जनगणना भएपछि यसको अन्तिम नतिजा नआउन्जेलका लागि मोटामोटी रुपमा जनसङ्ख्या निकाल्ने गरिन्छ। नेपालमा पनि यस्तो चलन छ। उदाहरणका लागि, २०७८ सालको जनगणनाको प्रारम्भिक नतिजा गणना सकिएको ३ महिनामा निकालिएको थियो। यसरी छिटो निकालिएको मोटामोटी सङ्ख्या पछि सबै लगत केलाएर निकालिएको सङ्ख्याभन्दा केही भिन्न हुनु स्वाभाविक हो। नेपालका जनगणनाका प्रारम्भिक नतिजा र अन्तिम नतिजा कति फरक भएका छन् भन्ने सारांश तालिका ११.१६ प्रस्तुत गरिएको छ। पछिल्ला दुई जनगणनामा प्रारम्भिक नतिजा भन्दा अन्तिम नतिजाका थोरै जनसङ्ख्या घटेर आएको छ।

सारणी ११.१६: जनगणनाका प्रारम्भिक र अन्तिम नतिजा, नेपाल, २००९/११ - २०७८

साल	प्रारम्भिक नतिजा			अन्तिम नतिजा		
	घरसङ्ख्या	परिवारसङ्ख्या	जनसङ्ख्या	घरसङ्ख्या	परिवारसङ्ख्या	जनसङ्ख्या
२००९/११	७८२,८५७	६२५,६५१	३,३४४,७९७	१,७७०,७६२	१,५२४,५११	८,२३५,०७९
	९७२,६८९	८९५,५८३	५,०८६,७४०			
२०१८	-	१,७७५,६४५	९,३८७,६६१	१,७७९,७५२	१,७८३,९७५	९,४१२,९९६
२०२८	-	-	-	-	२,०८४,०६२	११,५५५,९८३
२०३८	-	२,४७९,४७२	१५,०२०,४५१	-	२,५८५,१५४	१५,०२२,८३९
२०४८	३,०९५,८१६	३,३४५,०५२	१८,४६२,०८१	-	३,३२८,७२१	१८,४९१,०९७
२०५८	-	४,३११,७४७	२३,२१४,६८१	-	४,२५३,२२०	२३,१५१,४२३
२०६८	४,७६७,१९६	५,६५९,९८४	२६,६२०,८०९	-	५,४२७,३०२	२६,४९४,५०४
२०७८	५,६४३,९४५	६,७६१,०५९	२९,१९२,४८०	५,४१६,४१९*	६,६६६,९३७	२९,१६४,५७८

टिप्पणी:: *आवासीय घर सङ्ख्या। संख्या विभाग, के.त.वि. र रा.त.का-का विभिन्न प्रकाशनहरुबाट साभार अनुकूलित।

तालिका ११.१७ : जिल्लाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, १९६८ - २००९/११

जिल्ला/प्रदेश	१९६८ साल	१९७७ साल	१९८७ साल	१९९८ साल	२००९/११ साल
नेपाल	५,६३८,७४९	५,५७३,७८८	५,५३२,५६४	६,२८३,६४९	८,४७३,४७८#
पूर्व पहाड	*१,३२१,५११*	*१,२०९,०८६*	n. a.	*२४८,७८७*	*३७०,२३८*
सिन्धुपाल्चोक	n. a.	n. a.	"	१३४,७८२	१७९,३६५
काभ्रेपलाञ्चोक	"	"	"	११४,००५	१९०,८७३
पूर्व २ नंबर	"	१७७,०७२	"	१५९,७०५	३२२,३३१
चिसङ्खु	"	१०८,१०६	"	१९३,००२	१५०,९७६
माझकिराँत, भोजपुर	"	२६९,६६८	"	१९५,७६८	३६१,८९०
तेह्रथूम	"	n. a.	"	२७६,४६१	३८९,९७७
छथूम	"	"	"	१०५,५०४	१२४,२३९
इलाम	"	८७,४७५	"	९१,३६२	११५,०६०
पूर्व भित्री मदेश	"	*४८,९१३*	"	*३९,४८६*	*८९,३०९*
उदयपुर	"	४८,९१३	"	३९,४८६	८९,३०९
पूर्वी तराई	"	*१,४७५,११२*	"	*१,५१८,०२८*	*१,८४३,७४०*
पर्सा	"	n. a.	"	१०४,८२०	११४,१६७
बारा	"	"	"	१७८,६२४	२१०,५००
रौतहट	"	"	"	१६८,२२६	१८९,५००
सर्लाही	"	"	"	१२९,९४४	१४३,२९८
महोत्तरी	"	"	"	३३०,९९९	४४५,४९८
सिरहा	"	"	"	१६३,८९४	१७६,९१५
हनुमान नगर	"	"	"	२००,०४७	२५४,६५८
विराटनगर	"	"	"	१७२,४२९	२२८,९५२
झापा	"	"	"	६९,०४५	८०,२५२
काठमाडौं उपत्यका	*२१०,८७९*	*३०६,९०९*	*२६२,२३३*	*३२५,१३९*	*४१५,७६१*
काठमाडौं शहर	n. a.	n. a.	n. a.	*६८,५९४	१०६,५७९
काठमाडौं गाउँ	"	"	"	५३,७४६	८०,१६१
ललितपुर शहर	"	"	"	३४,६८५	४२,१८३
ललितपुर गाउँ	"	"	"	८४,८१४	९३,३८६
भक्तपुर शहर	"	"	"	२७,८६४	३२,३२०
भक्तपुर गाउँ	"	"	"	५३,६३३	६१,१३२
पश्चिम पहाड	*१,९७१,४००*	*१,९३५,७५७*	"	*२,५४९,३४२*	*३,५०९,६०९*
नुवाकोट	n. a.	n. a.	"	१२०,०१९	१४९,१६८
धादिङ	"	"	"	११९,१०९	१८२,०४५
गोर्खा	"	७९,२०३	"	९७,३८६	१४२,३४६
तनहुँ	"	८२,१६०	"	७२,८७८	१२१,२७४
लम्जुङ	"	n. a.	"	१०७,५४३	१२१,६०१
कास्की	"	"	"	९४,३५८	१३३,६२७
स्याङ्जा	"	१८३,४१७	"	२५६,९४१	३४६,१००
पाल्पा	"	n. a.	"	१०४,७२०	१५१,९७४
गुल्मी, बाग्लुङ	"	"	"	३७१,१२१	५१०,९३१
प्यूठान	"	१२२,०६३	"	१७३,२२८	२०९,८५६
दाङ	"	"	"	७५,३४१	८९,८२८
सल्यान	"	"	"	३०६,९२२	३८२,३९९
दैलेख	"	८४,१७३	"	१८३,६७०	२३३,३७२
सुर्खेत	"	१७,२२७	"	२६,९६३	३४,९३९
डोटी	"	२१६,४८९	"	२०७,५६२	३२६,३१०
जुम्ला	"	८९,०२२	"	११८,८९६	१६७,९४१
बैतडी	"	n. a.	"	७५,४५७	१३४,१२८
डडेल्धुरा	"	"	"	३७,२२८	७१,७७०
मध्य भित्री मदेश	"	*१३७,१३७*	"	*१२८,७९०*	*१८०,२१४*
चिसापानी	"	११६,६१७	"	१०२,५५१	१३७,३८१

जिल्ला/प्रदेश	१९६८ साल	१९७७ साल	१९८७ साल	१९९८ साल	२००९/११ साल
चितवन	”	२०,५२०	”	२६,२३९	४२,८३३
मध्य पश्चिम तराई	”	*३०६,८६४*	”	*२८६,२१२*	*३६४,७९१*
पाल्ही	”	n. a.	”	८२,२२७	९७,५९१
माझखण्ड	”	”	”	१०३,८४६	११७,६०४
खजहनी	”	”	”	६९,१९९	११६,१००
शिवराज	”	”	”	३०,९९०	३३,४९६
सुदूर पश्चिम तराई	”	*१५४,०३०*	”	*१६६,०१३*	*२३५,३४३*
बाँके	”	n. a.	”	७२,९६९	८२,५२८
बर्दिया	”	”	”	४३,८४२	५८,४१९
कैलाली	”	”	”	३७,४३५	७६,६२६
कञ्चनपुर	”	”	”	११,७६७	१७,७७०

टिप्पणी – #तालिका ११.७ को टिप्पणी । अप्राप्य = n.a. (not available) । संख्या विभाग, २०१४, पहिलो भाग - खण्ड १, सारिणी ४, पृ. १६ - १७ बाट साभार अनुकूलित उतार ।

तालिका ११.१८ : जिल्लाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, २००९/११ - २०१८

जिल्ला	२००९/११ साल#			२०१८ साल		
	गाउँ सङ्ख्या	उपस्थित जनसङ्ख्या	अनुपस्थित जनसङ्ख्या+	गाउँ सङ्ख्या	उपस्थित जनसङ्ख्या	अनुपस्थित जनसङ्ख्या+
नेपाल	***२८,७८०***	***८,२५६,६२५***	***२१६,८५३***	***२८,४६२***	***९,४१२,९९६***	**३८६,८२४**
काभ्रेपलाञ्चोक	८३३	१८७,६८५	३,१८८	८२१	२१६,४४०	८,८१०
सिन्धुपाल्चोक	६५८	१७४,६३०	४,७३५	५७४	१८६,४९२	८९०४
दोलखा	४११	१२५,३८४	७,३५४	३७६	१३२,११२	९३२२
चिसङ्खु (रामे.)	४८८	११६,५७७	६,०६२	४८०	१२३,३५७	९७२९
चिसङ्खु (ओखल.)	७८७	१४५,१४७	५,८२९	७०७	१६४,४२९	९२६५
माझकिरात	६१५	१२०,१६८	४,१४९	४१५	१२८,४०४	७७८८
भोजपुर	१,११८	२२९,२३१	८,३४२	८०१	२५२,६६०	१३२१९
छथूम	४५३	१२१,९००	२,३३९	३१९	१३५,३५१	५१४२
तेह्रथूम	१,४५२	३७५,२४६	१४,७३१	९२५	४२२,९५२	२३९०९
इलाम	२८५	११२,८४८	२,२१२	२९६	१२४,५२५	३६११
उदयपुर	६०८	८८,५६५	७४४	५४९	१०४,२३७	१८७१
सिन्धुलीगढी	५८९	१००,६६३	१,५९८	४९२	८९,४२९	३३०१
झापा	२४०	८०,१५८	९४	२६२	११९,७००	६२७
विराटनगर	५७८	२२८,७४६	२०६	७१०	३२५,६४५	२९६८
हनुमाननगर	४९३	२५४,२८५	३७३	५०८	२९९,८६९	१०८१
सिरहा	३५६	१७६,७४७	१६८	३५९	२१०,५३२	९२६
महोत्तरी	५९४	४१८,४३६	६०४	६०१	४८८,२१८	३६४०
सर्लाही	१९७	१३४,३४०	१०९	१९५	१६२,९७९	५१२
रौतहट	२५४	१८९,२२३	२७७	२६४	२१८,६६१	१३७४
बारा	४२२	२१०,००७	४९३	४३९	२५०,०५४	२०६९
पर्सा	२६४	११४,१०७	६०	२६७	१३७,६२४	३३६
काठमाडौं	३६९	१९३,७८२	२,२०१	४३२	२२४,८६७	७३१९

जिल्ला	२००९/११ साल#			२०१८ साल		
	गाउँ सङ्ख्या	उपस्थित जनसङ्ख्या	अनुपस्थित जनसङ्ख्या+	गाउँ सङ्ख्या	उपस्थित जनसङ्ख्या	अनुपस्थित जनसङ्ख्या+
ललितपुर	२९६	१३३,७५३	१,८१६	४८५	१४५,३०१	४६९०
भक्तपुर	१०३	८३,४६०	७४९	१४९	८९,८२२	२५११
नुवाकोट	४९७	१४७,४९६	१,६७२	५८२	१६२,९८१	४६९०
धादिङ	६२८	१७५,२८२	३,६३४	९४५	२०३,०३९	८५२६
गोर्खा	८९२	१३५,९७५	६,३७१	७५६	१५१,२६४	८८५९
तनहुँ	७८८	११३,६७७	७,५९७	७९३	१२७,६४२	१०७३८
लम्जुङ	६९८	१२५,३२९	८,२९८	४७६	१३०,९३५	१०९२७
कास्की	६५१	१११,७४७	९,८५४	५५८	१२७,५१५	१४१६७
स्याङ्जा	१,४१६	३१७,७८५	२८,३१५	१,४४४	३३९,६३४	४७४८५
बाग्लुङ	५८८	२०६,४७६		६३५	२२८,७६९	१९११०
गुल्मी	६०४	२७२,८०५	१९,११०	७८३	३०१,७३०	३३७९६
पाल्पा	१४३	१४७,५५१	४,४२३	४५४	१७२,९९३	८५७०
प्यूठान	३०७	१९८,१३८	११,७१८	३२१	२१२,४८१	१७६७२
सल्यान	१,२३४	३७५,५०७	६,८९२	१२२०	४१५,५२४	१२८०७
जुम्ला	६६७	१६६,३६०	८,४७७	७२३	१८४,५०५	३१५५
दैलेख	६०५	१८५,८५४		५११	२०८,७४५	१०१४४
अछाम		१३४,८३४		३०३	१५२,५२०	१३१७९
डोटी	१,२८४	२५४,३१४		११७३	२८२,६३७	१२७३०
बैतडी	४६५	१३२,१४८	१,९८०	४८१	१५८,९६२	४३४६
डडेल्धुरा	४५८	६९,६१९	२,१५१	४५०	८२,७०९	४३९९
चिसापानी	१,०१३	१३८,८३४		८०८	१५८,५३०	३२३४
चितवन	३९२	४२,७२४	१०९	५०८	६७,८८२	८२१
नवलपुर	९७	१६,३९९	११	९७	१७,८२४	९२
दाङ	२४०	५०,५२६	४८३	२५२	५५,८५८	५८०
देउखुरी	१७५	३८,७८९	३०	१७०	४२,७४९	१८८
पाल्ही	३०३	८१,१५८	२३	३१६	९६,२२७	५३४
माझखण्ड	५३४	११७,५७५	२९	५७१	१४१,६२७	१२०२
खजहनी	४७९	११६,०३९	६१	४७०	१२५,०३६	७२६
शिवराज	१७७	३३,४०७	८९	१७८	३७,४६७	३०४
बाँके	३४८	८२,४४९	७९	३५८	९५,१४८	५४०
बर्दिया	२६३	५८,३८९	३०	२८८	६७,७३१	२५२
कैलाली	२८२	७६,६०६	२०	३१८	८९,७९५	११५
कञ्चनपुर	८९	१७,७४५	२५	९४	१८,८७७	१२

टिप्पणी – +घरछाडी अन्य जिल्ला वा विदेश गएका । संख्या विभाग, २०१४, पहिलो भाग - खण्ड १, सारिणी ४, पृ. १६ - १७; के.त.वि. काठमाडौं: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०२४, द्वितीय भाग, सारणी १, पृ. १-४ ।

तालिका ११.१९ : जिल्लाअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, २०२८ - २०७८

जिल्ला	२०२८ साल	२०३८ साल	२०४८ साल	२०५८ साल	२०६८ साल	२०७८ साल
नेपाल	**११,५५५,९८३**	**१५,०२२,८३९**	**१८,४९१,०९७**	**२३,१५१,४२३**	**२६,४९४,५०४**	**२९,१६४,५७८**
ताप्लेजुङ	८४,७१५	१२०,७८०	१२०,०५३	१३४,६९८	१२७,४६१	१२०,५९०
पाँचथर	१४५,८०९	१५३,७४६	१७५,२०६	२०२,०५६	१९१,८१७	१७२,४००
इलाम	१३९,५३८	१७८,३५६	२२९,२१४	२८२,८०६	२९०,२५४	२७९,५३४
झापा	२४७,६९८	४७९,७४३	५९३,७३७	६८८,१०९	८१२,६५०	९९८,०५४
मोरङ	३०१,५५७	५३४,६९२	६७४,८२३	८४३,२२०	९६५,३७०	१,१४८,१५६
सुन्सरी	२२३,४३४	३४४,५९४	४६३,४८१	६२५,६३३	७६३,४८७	९२६,९६२
धनकुटा	१०७,६४९	१२९,७८१	१४६,३८६	१६६,४७९	१६३,४१२	१५०,५९९
तेह्रथुम	११९,३०७	९२,४५४	१०२,८७०	११३,१११	१०१,५७७	८८,७३१
सङ्खुवासभा	११४,३१३	१२९,४१४	१४१,९०३	१५९,२०३	१५८,७४२	१५८,०४१
भोजपुर	१९४,५०६	१९२,६८९	१९८,७८४	२०३,०१८	१८२,४५९	१५७,९२३
सोलुखुम्बु	१०५,३२४	८८,२४५	९७,२००	१०७,६८६	१०५,८८६	१०४,८५१
ओखलढुङ्गा	१२२,८६२	१३७,६४०	१३९,४५७	१५६,७०२	१४७,९८४	१३९,५५२
खोटाङ	१६३,२९७	२१२,५७१	२१५,९६५	२३१,३८५	२०६,३१२	१७५,२९८
उदयपुर	११२,६२२	१५९,८०५	२२१,२५६	२८७,६८९	३१७,५३२	३४०,७२१
सप्तरी	३१२,५६५	३७९,०५५	४६५,६६८	५७०,२८२	६३९,२८४	७०६,२५५
सिरहा	३०२,३०४	३७५,३५८	४६०,७४६	५७२,३९९	६३७,३२८	७३९,९५३
धनुषा	३३०,६०१	४३२,५६९	५४३,६७२	६७१,३६४	७५४,७७७	८६७,७४७
महोत्तरी	३२४,८३१	३६१,०५४	४४०,१४६	५५३,४८१	६२७,५८०	७०६,९९४
सर्लाही	१७५,५४३	३९८,७६६	४९२,७९८	६३५,७०१	७६९,७२९	८६२,४७०
सिन्धुली	१४७,४०९	१८३,७०५	२२३,९००	२७९,८२१	२९६,१९२	३००,०२६
रामेछाप	१५७,३४९	१६१,४४५	१८८,०६४	२१२,४०८	२०२,६४६	१७०३०२
दोलखा	१३०,०२२	१५०,५७६	१७३,२३६	२०४,२२९	१८६,५५७	१७२७६७
सिन्धुपाल्चोक	२०६,३८४	२३२,३२६	२६१,०२५	३०५,८५७	२८७,७९८	२६२,६२४
काभ्रेपलाञ्चोक	२४५,१६५	३०७,१५०	३२४,३२९	३८५,६७२	३८१,९३७	३४४,०३९
ललितपुर	१५४,९९८	१८४,३४१	२५७,०८६	३३७,७८५	४६८,१३२	५५१,६६७
भक्तपुर	११०,१५७	१५९,७६७	१७२,९५२	२२५,४६१	३०४,६५१	४३२,१२२
काठमाडौं	३५३,७५६	४२२,२३७	६७५,३४१	१०८१,८४५	१,७४४,२४०	२,०४१,५८७
नुवाकोट	१७२,७१८	२०२,९७६	२४५,२६०	२८८,४७८	२७७,४७१	२६३,३९१
रसुवा	१७,५१७	३०,२४१	३६,७४४	४४,७३१	४३,३००	४६,६८९
धादिङ	२३६,२७६	२४३,४०१	२७८,०६८	३३८,६५८	३३६,०६७	३२५,७१०
मकवानपुर	१६३,७६६	२४३,४११	३१४,५९९	३९२,६०४	४२०,४७७	४६६,०७३
रौटहट	३२०,०९३	३३२,५२६	४१४,००५	५४५,१३२	६८६,७२२	८१३,५७३
बारा	२३३,४०१	३१८,९५७	४१५,७१८	५५९,१३५	६८७,७०८	७६३,१३७
पर्सा	२०२,१२३	२८४,३३८	३७२,५२४	४९७,२१९	६०१,०१७	६५४४,७१
चितवन	१८३,६४४	२५९,५७१	३५४,४८८	४७२,०४८	५७९,९८४	७१९,८५९
गोर्खा	१७८,२६५	२३१,२९४	२५२,५२४	२८८,१३४	२७१,०६१	२५१,०२७
लम्जुङ	१४०,२२६	१५२,७२०	१५३,६९७	१७७,१४९	१६७,७२४	१५५,८५२
तनहुँ	१५८,१३९	२२३,४३८	२६८,०७३	३१५,२३७	३२३,२८८	३२१,१५३
नवलपरासी-पूर्व						३७८,०७९
स्याङ्जा	२६८,६०६	२७१,८२४	२९३,५२६	३१७,३२०	२८९,१४८	२५३,०२४

जिल्ला	२०२८ साल	२०३८ साल	२०४८ साल	२०५८ साल	२०६८ साल	२०७८ साल
कास्की	१५१,७४९	२२१,२७२	२९२,९४५	३८०,५२७	४९२,०९८	६००,०५१
मनाङ	७,४३६	७,०२१	५,३६३	९,५८७	६,५३८	५,६५८
मुस्ताङ	२६,९४४	१२,९३०	१४,२९२	१४,९८१	१३,४५२	१४,४५२
म्याग्दी	५७,९४६	९६,९०४	१००,५५२	११४,४४७	११३,६४१	१०७,०३३
पर्वत	११८,६८९	१२८,४००	१४३,५४७	१५७,८२६	१४६,५९०	१३०,८८७
बाग्लुङ	१७२,७२९	२१५,२२८	२३२,४८६	२६८,९३७	२६८,६१३	२४९,२११
गुल्मी	२२७,७४६	२३८,११३	२६६,३३१	२९६,६५४	२८०,१६०	२४६,४९४
पाल्पा	२१२,६३३	२१४,४४२	२३६,३१३	२६८,५५८	२६१,१८०	२४५,०२७
नवलपरासी	१४६,५४८	३०८,८२८	४३६,२१७	५६२,८७०	६४३,५०८	३७८,०७९
नवलपरासी-पश्चिम						३८६,८६८
रुपन्देही	२४३,३४६	३७९,०९६	५२२,१५०	७०८,४१९	८८०,१९६	१,१२१,९५७
कपलिवस्तु	२०५,२१६	२७०,०४५	३७१,७७८	४८१,९७६	५७१,९३६	६८२,९६१
अर्घाखाँची	१३०,२१२	१५७,३०४	१८०,८८४	२०८,३९१	१९७,६३२	१७७,०८६
प्युठान	१३७,३३८	१५७,६६९	१७५,४६९	२१२,४८४	२२८,१०२	२३२,०१९
रोल्पा	१६२,९५५	१६८,१६६	१७९,६२१	२१०,००४	२२४,५०६	२३४,७९३
रुकुम	९६,२४३	१३२,४३२	१५५,५५४	१८८,४३८	२०८,५६७	६७४,९९३
रुकुम-पूर्व						५६,७८६
सल्यान	१४१,४५७	१५२,०६३	१८१,७८५	२१३,५००	२४२,४४४	२३८,५१५
दाङ	१६७,८२०	२६६,३९३	३५४,४१३	४६२,३८०	५५२,५८३	६७४,९९३
बाँके	१२५,७०९	२०५,३२३	२८५,६०४	३८५,८४०	४९१,३१३	६०३,१९४
बर्दिया	१०१,७९३	१९९,०४४	२९०,३१३	३८२,६४९	४२६,५७६	४५९,९००
सुर्खेत	१०४,९३३	१६६,१९६	२२५,७६८	२८८,५२७	३५०,८०४	४१५,१२६
दैलेख	१५६,०७२	१६६,५२७	१८७,४००	२२५,२०१	२६१,७७०	२५२,३१३
जाजरकोट	८६,५६४	९९,३१२	११३,९५८	१३४,८६८	१७१,३०४	१८९,३६०
रुकुम-पश्चिम						१६६,७४०
डोल्पा	१९,११०	२२,०४३	२५,०१३	२९,५४५	३६,७००	४२,७७४
जुम्ला	१२२,७५३	६८,७९७	७५,९६४	८९,४२७	१०८,९२१	११८,३४९
कालीकोट+	१०,०१७	८७,६३८	८८,८०५	१०५,५८०	१३६,९४८	१४५,२९२
मुगु	२५,७१८	४३,७०५	३६,३६४	४३,९३७	५५,२८६	६४,५४९
हुम्ला	२९,५२४	२०,३०३	३४,३८३	४०,५९५	५०,८५८	५५,३९४
बाजुरा	६१,३४२	७४,६४९	९२,०१०	१०८,७८१	१३४,९१२	१३८,५२३
बझाङ	१०८,६२३	१२४,०१०	१३९,०९२	१६७,०२६	१९५,१५९	१८९,०८५
अछाम	१३२,२१२	१८५,२१२	१९८,१८८	२३१,२८५	२५७,४७७	२२८,८५२
डोटी	१६६,०७०	१५३,१३५	१६७,१६८	२०७,०६६	२११,७४६	२०४,८३१
कैलाली	१२८,८७७	२५७,९०५	४१७,८९१	६१६,६९७	७७५,७०९	९०४,६६६
कञ्चनपुर	६८,८६३	१६८,९७१	२५७,९०६	३७७,८९९	४५१,२४८	५१३,७५७
डडेल्धुरा	९४,७४३	८६,८५३	१०४,६४७	१२६,१६२	१४२,०९४	१३९,६०२
बैतडी	१२८,६९६	१७९,१३६	२००,७१६	२३४,४१८	२५०,८९८	२४२,१५७
दार्चुला	६८,८६८	९०,२१८	१०१,६८३	१२१,९९६	१३३,२७४	१३३,३१०

टिप्पणी: के. त. वि., रा.त.का.बाट प्रकाशित जनगणना प्रतिवेदनहरुबाट साभार अनुकूलित ।

तालिका ११.२० : भौगोलिक क्षेत्र र प्रदेशअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या, २०७८

	घरपरिवार सङ्ख्या	जनसङ्ख्या	पुरुष	महिला	लैङ्गिक अनुपात
नेपाल	६,६६६,९३७	२९,१६४,५७८	१४,२५३,५५१	१४,९११,०२७	९५.६
भौगोलिक क्षेत्र					
हिमाल	४०९,७९९	१,७७२,९४८	८७४,२६०	८९८,६८८	९७.३
पहाड	२,९४९,०५६	११,७५७,६२४	५,७१७,२४७	६,०४०,३७७	९४.६
तराइ	३,३०८,०८२	१५,६३४,००६	७,६६२,०४४	७,९७१,९६२	९६.१
प्रदेश					
कोशी प्रदेश	१,१९१,५५६	४,९६१,४१२	२,४१७,३२८	२,५४४,०८४	९५.०
मधेश प्रदेश	१,१५६,७१५	६,११४,६००	३,०६५,७५१	३,०४८,८४९	१००.६
बाग्मती प्रदेश	१,५७०,९२७	६,११६,८६६	३०४८६८४	३,०६८,१८२	९९.४
गण्डकी प्रदेश	६६२,४८०	२,४६६,४२७	१,१७०,८३३	१,२९५,५९४	९०.४
लुम्बिनी प्रदेश	१,१४१,९०२	५,१२२,०७८	२,४५४,४०८	२,६६७,६७०	९२.०
कर्णाली प्रदेश	३६६,२५५	१,६८८,४१२	८२३,७६१	८६४,६५१	९५.३
सुदूरपश्चिम प्रदेश	५७७,१०२	२,६९४,७८३	१,२७२,७८६	१,४२१,९९७	८९.५

टिप्पणी: रा.त.का., राष्ट्रिय जनगणना २०७८-को संक्षिप्त नतिजाबाट साभार अनुकूलित ।

अन्त्यमा

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को संक्षिप्त नतिजाबाट साभार उतार गरिएका साङ्ख्यिकीय सारसंक्षेप तालिका ११.२१ मा प्रस्तुत छ ।

तालिका ११.२१: राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को नतिजा सारसंक्षेपमा

विषय	विवरण
जनसङ्ख्या	२०७८ साल मंसिर ९ गते नेपालको जनसङ्ख्या २,९१,६४,५७८ पुग्यो । पुरुषको सङ्ख्या १,४२,५३,५५१ (४८.८७%) र महिलाको सङ्ख्या १,४९,११,०२७ (५१.१३%) थियो । लैङ्गिक अनुपात ९५.६ रहेको छ । अन्य लिङ्गीको जनसङ्ख्या २,९२८ देखिएको छ । वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर ०.९२ प्रतिशत कायम भएको छ । सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या वृद्धिदर भएको जिल्ला भक्तपुर (३.३५ प्रतिशत) र सबैभन्दा कम वृद्धिदर भएको जिल्ला रामेछाप (-१.६७ प्रतिशत) देखियो ।
जनघनत्व	जनघनत्व (प्रतिवर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा रहेको जनसङ्ख्या) १९८ पुग्यो । भौगोलिक क्षेत्रअनुसार सबैभन्दा धेरै जनघनत्व तराइक्षेत्रमा ४६० जना प्रतिवर्ग किलोमिटर र सबैभन्दा कम हिमालीक्षेत्रमा ३४ प्रतिवर्ग किलोमिटर थियो । सबैभन्दा धेरै जनघनत्व भएको जिल्ला काठमाडौं (५१६९ जना प्रति वर्ग किलोमिटर) हो र सबैभन्दा कम मनाङ जिल्लामा (३ जना प्रति वर्ग किलोमिटर) हो ।
उमेरअनुसार जनसङ्ख्या	कुल जनसङ्ख्याको ६१.९६ प्रतिशत १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका थिए । १४ वर्ष वा सो भन्दा कम उमेरका र ६० वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका जनसङ्ख्या क्रमशः २७.८३ प्रतिशत र १०.२१ प्रतिशत थियो ।
परिवार सङ्ख्या	६६,६६,९३७ परिवारमध्ये ६६,६०,८४१ व्यक्तिगत र ६,०९६ संस्थागत परिवार रहेका थिए ।
परिवारको आकार	प्रतिपरिवार अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य औसतमा ४.३७ जना रहेको थियो । प्रतिपरिवार हिमाली क्षेत्रमा ४.३३, पहाडमा ३.९९ र तराइक्षेत्रमा ४.७३ व्यक्ति सदस्य रहेका थिए् । परिवारको आकार रौतहट जिल्लामा सबैभन्दा बढी (५.९४) र गोरखा र दोलखा जिल्लामा सबैभन्दा कम (३.४९) रहेको थियो ।
नगर/गाउँपालकाको जनसङ्ख्या	नगरक्षेत्रको जनसंख्या ६६.१७ प्रतिशत थियो भने ग्रामीणाक्षेत्रको जनसंख्या ३३.८३ प्रतिशत थियो ।
धेरै र कम जनसङ्ख्या भएका ५ जिल्ला	देशका ७७ जिल्लाहरुमध्ये सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या काठमाडौं जिल्लामा (२०,४१,५८७) र सबैभन्दा कम मनाङ जिल्लामा (५,६५८) व्यक्तिको अक्सर बसोवास थियो । मोरङ, रूपन्देही, झापा र सुनसरी जिल्ला क्रमशः दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौ धेरै जनसंख्या भएका जिल्ला हुन् । कम जनसङ्ख्या भएका जिल्लातर्फ मुस्ताङ, डोल्पा, रसुवा र हुम्ला क्रमशः दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौं स्थानमा पर्छन् ।
भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या	तराइमा १,५६,३४,००६ (५३.६१%), पहाडमा १,१७,५७,६२४ (४०.३१%) र हिमाली क्षेत्रमा १७,७२,९४८ (६.०८%) जनसङ्ख्या रहेको थियो ।
प्रदेशअनुसार जनसङ्ख्या	सबैभन्दा धेरै जनसङ्ख्या (२०.९७%) बागमती प्रदेशमा, र सबैभन्दा कम (५.७९%) कर्णाली प्रदेशमा रहेको थियो । जनसङ्ख्याको आकारको हिसाबले दोस्रो, तेश्रो, चौथो, पाँचौ र छैठौं क्रमशः मधेश, कोशी, लुम्बिनी, सुदुरपश्चिम,

विषय	विवरण
	गण्डकी र कर्णाली प्रदेश रहेका थिए ।
घर सङ्ख्या	देशभर जम्मा ७५,५२,०६६ वटा घर संरचना रहेको थियो । ७१.७ प्रतिशत मुख्यरुपमा आवास; १०.१ प्रतिशत गोठ/धन्सार/मतानका लागि प्रयोग भएका थिए । ६.३ प्रतिशत घर खाली थिए ।
घरको स्वामित्व	कुल ६६,६०,८४१ परिवारमध्ये ८६.० प्रतिशत परिवार आफ्नै स्वामित्वको घरमा बसोबास गरिरहेका थिए । १२.८ प्रतिशत परिवार भाडामा लिइएको आवासीय एकाइमा बसिरहेका थिए ।
खानेपानीको स्रोत	कुल ६६,६०,८४१ परिवार मध्ये ५७.० प्रतिशत परिवारले धारा/पाइप (घरपरिसर भित्र र बाहिर समेत) बाट, २९.८ प्रतिशतले ट्युबवेल/हाते पम्पबाट, १.५ प्रतिशतले ढाकिएको इनार/कुवाबाट, ३.९ प्रतिशतले मूल धाराबाट र ४.६ प्रतिशतले जार/बोतलबाट पिउने पानी प्रयोग गर्ने गरेका छन् ।
इन्धनको प्रकार	कुल परिवारमध्ये आधा भन्दा बढी (५१%) परिवारले खाना पकाउन काठ/दाउरा प्रयोग गर्ने गरेका छन् । अन्य इन्धन प्रयोग गर्ने परिवारको अनुपात यस प्रकार थियो – एल.पि.ग्याँस (४४.३%), गुईठा/गोरहा (२.९%) र बायो ग्याँस (१.२ %) ।
बत्तीको स्रोत	बिजुली प्रयोग गर्ने परिवार ९२.२ प्रतिशत पुगेको छ । बत्ती बाल्नका लागि अरु प्रकारका इन्धन प्रयोग गर्ने परिवार क्रमशः सोलार/सौर्य ऊर्जा (६.६%), मट्टितेल (०.६ %), र अन्य इन्धन (०.६ %) छन् ।
परिवारमा उपलब्ध सुविधा	९६.१२ प्रतिशत परिवारमा कम्तीमा एक किसिमको सुविधा उपलब्ध थियो – साधारण मोवाइल फोन हुने परिवार (७३.१५%), स्मार्ट मोबाइल फोन भएका परिवार (७२.९४%), टलिभिजन (४९.३७%), इन्टरनेट सुविधा (३७.७२%), र साइकल (३५.२१%)
शौचालय सुविधा	६६,६०,८४१ परिवारमध्ये ९५.५ प्रतिशतले कुनै न कुनै प्रकारको शौचालयको प्रयोगगर्ने गरेका छन् ।
महिलाको नाममा घरजग्गा	कुल २३.८ प्रतिशत परिवारमा महिलाको नाममा घर वा जग्गा वा घरजग्गा दुबै रहेको छ । परिवारमा ११.८ प्रतिशत महिलाको नाममा घर र जग्गा दुवै रहेको छ ।
घरेलु व्यवसायमा संलग्न परिवार	साना घरेलु व्यवसाय सञ्चालन गरेका परिवार ६,२७,८८७ (९.४%) रहेका छन् – घरेलु उद्योग १,३७,६४४ (२१.९ %), व्यापार/व्यवसाय ३,१०,६५१ (४९.५ %), यातायात ३४,६५६ (५.५%), सेवा ६९,१७७ (११.०%) र अन्य ७५,५५९ (१२.०%) ।
विदेशमा गएका व्यक्ति	१५ लाख ५५ हजार ९ सय ६१ परिवारका २१ लाख ९० हजार ५ सय ९२ व्यक्तिको विदेशमा अक्सर बसोवास थियो –पुरुष १७,९९,६७५ (८२.२%) र महिला ३,९०,९१७ (१७.८%) ।
मृत्यु सङ्ख्या	कुल परिवार मध्ये १,९२,१७८ परिवारमा बाह्र महिनाको अवधिमा कम्तिमा एक व्यक्तिको मृत्यु भएको थियो । मृत्यु भएका १,९८,४६३ मध्ये पुरुष (५७.९%), र महिला (४२.१%) थिए ।
महिला परिवारमुली	कुल ६६ लाख ६६ हजार ९३७ घरपरिवारमध्ये ३१.५५ प्र.श. परिवारमुली महिला छन् ।
वैवाहिक स्थिति	१० वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका कुल जनसंख्याको ३३.१ प्र.श. व्यक्ति अविवाहित – पुरुष ३८.२ प्र.श. र महिला २८.४ प्र.श. थिए । ६१.८ प्र.श. विवाहित थिए – पुरुष र महिलाको प्रतिशत क्रमशः ५९.१ र ६४.३ थियो ।
जातजाति	मुलुकभरमा अन्य, विदेशी र नखुलेका बाहेक १४२ जातजाति रेकर्ड भएका छन् । सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका ५ जातजाति यस प्रकार छन् – क्षत्री (४,७९६,९९५), बाहुन (३,२९२,३७३), मगर (२,०१३,४९८), थारु (१,८०७,१२४), तामाङ (१,६३९,८६६) । यी जातजातिको प्रतिशत वितरण यस प्रकार छ – क्षत्री (१६.४५%), बाहुन (११.२९%), मगर (६.९%), थारु (६.२%), तामाङ (५.६२%) । प्रदेशअनुसारको वितरण क्रम भने फरकफरक छ ।
पुर्खाको भाषा	करिब ३४.७६ प्रतिशत जनसङ्ख्याको पुर्ख्यौली भाषा नेपाली (१०,१३७,००६) रेकर्ड भएको छ । अरु चार सबैभन्दा बढी रेकर्ड भएका भाषा यस प्रकार छन् – मैथिली (२,९५९,८७६; १०.१५%), भोजपुरी (१,७६८,६१८; ६.०६%), थारु (१,७६४,७०९; ६.०५%) र तमाङ (१,६०२,८७५; ५.५%) । प्रदेशअनुसारको वितरण क्रम भने फरकफरक छ ।
मातृभाषा	मुलुकभरमा (अन्य र नखुलेका बाहेक) नेपालीदेखि कुसुण्डासम्मका १२४ मातृभाषा रेकर्ड भएका छन् । पाँच सबैभन्दा धेरै जनसङ्ख्या भएका मातृभाषा यस प्रकार छन् – नेपाली (१३,०८४,४५७), मैथिली (३,२२२,३८९), भोजपुरी (१,८२०,७९५), थारु (१,७१४,०९१) र तमाङ (१,४२३,०७५) । यी पाँच भाषाको प्रतिशत यस प्रकार छ – नेपाली (४४.८६%), मैथिली (११.०५%), भोजपुरी (६.२४%), थारु (५.८८%) र तमाङ (४.८८%) ।
दोस्रोभाषा	दोस्रो भाषा नबोल्नेको सङ्ख्या १४,०२३,०८६ (४८.०८%) रेकर्ड भएको छ । दोस्रो भाषा बोल्नेमध्ये नेपालीलाई दोस्रो भाषा बताउनेको सङ्ख्या अत्यधिक (१३,४८२,९०४; ४६.२३%) छ । अन्य भाषा बताउनेको सङ्ख्या थोरै (९२६,७२८ ३.१८%) छ ।
पहिलो विवाहको उमेर	धेरैजसो व्यक्तिहरु (३४.४%)-को पहिलो विवाह १८ देखि २० वर्षको उमेरमा भएको थियो । समग्रमा पहिलो विवाह गर्दाको औसत उमेर (Median age at first marriage) १९ वर्ष; पुरुषको २१ वर्ष र महिलाको १८ वर्ष रहेको छ ।
अपाङ्गताको स्थिति	कुल जनसंख्याको २.२ प्र.श. व्यक्तिमा कुनै न कुनै प्रकारको अपाङ्गता रहेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्ति मध्ये पुरुष ५४.२ प्र.श. र महिला ४५.८ प्र.श. छन् ।

विषय	विवरण
साक्षरतादर	देशका ५ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेरका कुल जनसङ्ख्यामा साक्षरता दर ७६.३ प्र.श., पुरुषको ८३.६ प्र.श., महिलाको ६९.४ प्र.श. रहेको थियो ।
उत्तीर्ण शैक्षिक तह	एस.एल.सि. वा सो सरह मात्र उत्तिर्ण गर्ने व्यक्तिहरु कुल साक्षर जनसङ्ख्याको ९.५ प्र.श., एस.एल.सि. भन्दा माथिल्लो तह उत्तीर्ण गर्नेहरु १९.५ प्र.श., र अनौपचारिक शिक्षा हासिल गर्ने व्यक्तिहरु १.८ प्र.श. रहेका थिए ।
जन्मस्थान	कुल जनसङ्ख्याको ९ प्रतिशत व्यक्तिहरुको जन्मस्थान सम्बन्धित जिल्लाको अर्को गाउँपालिका वा नगरपालिका, १९.५ प्रतिशत जनसङ्ख्याको अर्को जिल्ला र २.५ प्रतिशतको जन्मस्थान विदेश रहेको छ ।
बसाइँसराइको स्थिति	बसाइँसराइ अघि कुल जनसंख्याको १०.८ प्र.श. व्यक्ति सम्बन्धित जिल्लाको अर्को गाउँपालिका वा नगरपालिकामा, १८.२ प्र.श. अर्को जिल्लामा र ३.१ प्र.श. विदेश रहेको थियो ।
बसाइँसरेको अवधि	पछिल्लो पटक बसाइँ सरेका कुल ९३,४१,४०८ जना मध्ये – सबैभन्दा बढी ३१.८ प्र.श. व्यक्तिको बसाइँ सरेको अवधि १०-२४ वर्ष र सबैभन्दा कम ३.५ प्र.श. व्यक्तिको अवधि १ वर्षभन्दा कम रहेको थियो । अवधि ५० वर्षभन्दा बढी हुने व्यक्ति ४.० प्र.श. थिए । लैङ्गिक हिसावले सबैभन्दा बढी २९.१ प्र.श. पुरुष र ३३.३ प्र.श. महिला बसाइँ सरेको अवधि १०-२४ वर्ष रहेको थियो ।
बसाइँसर्नुको कारण	बसाइँसराइका प्रमुख कारण – विवाह (३८.२%), रोजगारी (१५.२ %), व्यापार/व्यवसाय (२.८%), अध्ययन/तालिम (७.८%), आश्रित (१९.५ %), प्राकृतिक प्रकोप (०.७ %), कृषि (३.९%), घर फर्किएको (४.१%), र अन्य (६.६%) । पुरुषको रोजगारी (३०.६%) र महिलाको (५८.२%) विवाह प्रमुख कारण रहेका थिए ।
प्रजननको स्थिति	१५-४९ वर्षका विवाहित महिला (६१,४५,०३९ जना) मध्ये १२ प्रतिशतले गणनाको समयसम्म कुनै पनि जीवित बच्चा जन्माएका छैनन् । बाँकीले गणनाको दिनदेखि १२ महिना अघिको समयमा कुल ४ लाख १२ हजार ९ सय ३५ जना बच्चाको जन्माएका थिए ।
मातृमृत्युको अवस्था	मातृमृत्यु दर १५१ जना (प्रति लाख जीवित जन्ममा) रहेको जनगणनाको नतिजाले देखाएको छ ।
बालबाकिको बसाइँसराइ	अठार बर्ष भन्दा कम उमेरका कुल ९८ लाख ६९ हजार ५ सय ८३ बालबालिकामध्ये क्रमशः– बालबालिकाहरु आमाबाबु दुबैसँग बसेका (७७.९%), आमासँग मात्र बसेका (१७.१ %), अन्य नातेदारसँग बसेका (३%) र बाबुसँग मात्र बसेका (१ %) छन् ।
आर्थिक कामको अवधि	१० वर्ष वा बढी उमेरका २,३९,५८,८६८ व्यक्तिमध्ये १,४९,८३,३१० जनाले गणना भएको १२ महिना अगाडिको समयमा कुनै न कुनै आर्थिक काम गरेका छन् – ६ महिना वा सोभन्दा बढी समय काम गरेका (४१.०%), ६ महिनाभन्दा कम समय काम गरेका (२१.५%) र कुनै पनि आर्थिक काम गरेका ३७.५%) ।
आर्थिक कृयाकलाप	१० वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका २,३९,५८,८६८ व्यक्तिमध्ये १,५६,८९,७७७ जना (६५.५%) आर्थिकरुपले सक्रिय र ८२,११,०१२ (३४.३%) आर्थिक रुपले निष्क्रिय रहेका छन् ।
पेशागत जनसङ्ख्या	पेशागत रुपमा सबैभन्दा बढी कृषि, वन र माछापालन कार्यका दक्ष कामदारहरु (५०.१%) छन् । यसपछि क्रमशः सामान्य वा प्राथमिक पेशाका कामदार (२३.०%), सेवा तथा वस्तु बिक्री गर्ने कामदार (५.८%), शिल्पकला तथा कालिगढ र यस सम्बन्धी व्यापार गर्ने कामदार (५.६%), व्यवस्थापक (५.१%) रहेका छन् ।
औद्योगिक क्षेत्रअनुसार जनसङ्ख्या	आर्थिक काममा संलग्न १,४९,८३,३१० मध्ये सबैभन्दा धेरै कृषि, वन र माछापालन क्षेत्रमा (५७.३%) रहेका छन् । यसपछि क्रमशः थोक एवं खुद्रा व्यापार, मोटरगाडी तथा मोटरसाइकल मर्मतका कार्यमा (१२.५%); निर्माणमा (८.१ %); अन्य सेवा प्रदान गर्ने क्रियाकलापहरुमा (३.९%); औद्योगिक उत्पादनमा (३.८%) जनसंख्या संलग्न रहेका छन् ।
आर्थिक कामको प्रकार	१२ महिना अगाडिको समयमा आर्थिक काम गरेका व्यक्तिको सङ्ख्या १ करोड ४९ लाख ८३ हजार ३ सय १० थियो । जसमध्ये सबैभन्दा बढी क्रमशः – आफ्नै काम गर्ने (५५.३%), अरुको काम गर्ने (२८.६%), परिवारमा सघाउने मात्र (१४.५%), र रोजगारदाता (१.४%) रहेका छन् ।
आर्थिक कामको क्षेत्र	आर्थिक कामको संस्थागत प्रमुख क्षेत्र – घरायसी क्षेत्रमा काम (६१.८%), गैर वित्तीय संस्था (३२.७ %), सरकारी (३.९%), र वित्तीय संस्था (१.१ %) ।
आर्थिक काम नगर्नुको कारण	आम्दानी हुने वा नहुने आर्थिक काम नगरेका व्यक्तिले बताएका प्रमुख कारण क्रमशः – विद्यार्थी, घरधन्दा, बृद्ध अवस्था, पारिवारिक हेरचाह, अशक्त/बिरामी, पेन्सन/आयस्ता र सामाजिक कार्य/स्वयंसेवा ।
बालबाकिको जन्मदर्ता	५ वर्ष वा सो भन्दा कम उमेरका कुल ३० लाख ७ हजार ६४८ बालबालिकामध्ये ७४.० प्रतिशतको जन्मदर्ता भएको अनुमान छ ।

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को नतिजाबाट साभार अनुकूलित ।

परिच्छेद १२

उपयोग

जनगणनाको नतिजा नीति निर्माणमा प्रयोग नभए स्रोतसाधनको फजुल-खर्च मात्र हुन्छ ।

'... to speak quite frankly, counting the population (enumeration) and not analyzing and using the data for policy planning at both national and sub-national levels is a waste of resources. Unfortunately that was the case of many countries during the 1990 and 2000 Rounds.' (Kunio Waki, quoted by Griffith Finney)

भनिन्छ, साङ्ख्यिकी (Statistics) योजनाकारका आँखा हुन् । विकास योजना तर्जुमाका लागि जनसङ्ख्या अति महत्वपूर्ण हुन्छ । साथै, विकासका कार्यक्रम सञ्चालन र अनुगमनमा समेत जनगणनाबाट पाइने सूचकाङ्कहरुले सहयोग पुऱ्याउँछन् । जनसङ्ख्या सम्बन्धी विविध विवरण उपलब्ध गराउने सबैभन्दा महत्वपूर्ण स्रोत जनगणना नै हो । स्थानीय तहसम्मको साङ्ख्यिकी जनगणनाले मात्र उपलब्ध गराउँछ । जनगणनाको महत्व तथा उपयोगिताबारे 'नेपालको जनगणना' पुस्तकमा उल्लेख भएको छ ।

संवत् २००९/११ को जनगणनाको तालिकीकरण नसकिदै सरकारी तथा अन्य उपयोगकर्ताबाट यसको माग हुन थाल्यो । जनगणनाको सिलसिलामा तयार भएको 'थूम' प्रगन्नाको नक्सा निर्वाचन क्षेत्र विभाजनमा उपयोग भयो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगले पनि जनगणनाको नतिजा सार्वजनिक हुन नपाउँदै विवरण उपयोग गऱ्यो । यसरी उपयोगकर्ताबिच जनगणनाको नतिजा 'हट केक' भयो ।

उदाहरणार्थ २०५८ सालको जनगणनाको दशौं योजन निर्माणको आधार बन्यो । अन्य धेरै क्षेत्रमा समेत यो जनगणनाको नतिजा उपयोग भएको थियो ।

फ्रेम निर्माण

नमुना छनोट फ्रेम/सूची (Sampling frame) भनेको गणना वा सर्वेक्षणमा नमुना एकाई (Sampling unit) छान्न प्रयोग गरिने सूची वा नक्सा हो । यो गणना/सर्वेक्षणको आधारशिला हो, 'आधारढाँचा' हो, फर्मा हो, चट्टानी आधार हो । मानौं कुनै वडामा भएका कृषक परिवारमध्येबाट ५० कृषक छनोट गरेर लगत लिनुपरेको छ । साङ्ख्यिकीय विधिबाट छनोटका लागि सबैभन्दा पहिले त्यस वडामा कति कृषक परिवार छन् थाहा हुनुपर्छ । वडामा भएका सबै परिवारको नाम भएको सूची यो छनोटका लागि फ्रेम हो । त्यस्तै, मानौं कुनै जिल्लाबाट साङ्ख्यिकीय विधिले ४० वडा छनोट गर्नुपरेको छ । यसका लागि जिल्लाभरका गाविस/नगरपालिकाअनुसारका वडाहरुको सूची आवश्यक हुन्छ । नमुना छनोटका लागि प्रयोग हुने वडा-सूचीले फ्रेमको काम गर्छ । उपलब्ध भएमा नक्सा पनि गतिलो फ्रेम हुन सक्छ ।

गणना र सर्वेक्षण दुवैमा फ्रेम आवश्यक पर्छ । भरपर्दो फ्रेमले आँकडा सङ्कलनको गुणस्तर बढाउन मद्दत गर्छ । जनगणनाको महत्वपूर्ण उद्देश्यमा पछि गरिने सर्वेक्षणको लागि फ्रेम निर्माण पनि हो । घरपरिवार सर्वेक्षणमा जनगणनाबाट प्राप्त भएको सूचनाले फ्रेम बनाउन मद्दत गर्छ । उदाहरणको लागि २०५८ सालको जनगणनाको नतिजा निम्न सरकारी सर्वेक्षणहरुमा फ्रेम बनाउन उपयोग भएको थियो ।

(क) राष्ट्रिय कृषिगणना, २०५८/५९
(ख) नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०६३
(ग) नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २०६५
(घ) नेपाल तरकारीबाली सर्वेक्षण, २०६६/६७
(ङ) नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६७/६८
(च) नेपाल बहुसूचक सर्वेक्षण, २०६८
(छ) नेपाल जनसाङ्ख्यिक एवं स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०६८

जनगणनाबाट प्राप्त कृषकपरिवार सङ्ख्या एवं चलनकमोत गरेको जग्गाको विवरण यसको लगत्तै पछि गरिएको कृषि गणनाको लागि फ्रेम बनाउन उपयोग गरिएको थियो । अरु सर्वेक्षणहरुमा जनगणनाबाट उपलब्ध भएको वडा अनुसारको परिवार तथा जनसङ्ख्यालाई आधार मानेर फ्रेम खडा गरिएका थिए । सरकारी निकायहरुका अतिरिक्त गैरसरकारी एवं निजी संस्थाहरुले सञ्चालन गरेका धेरै सर्वेक्षणहरुमा पनि यो जनगणनाका विवरणहरु उपयोग भएका थिए । त्यसैगरी जनगणना २०७८ बाट प्राप्त भएका विवरणहरु अर्को जनगणना नभएसम्मका लागि फ्रेम बनाउन उपयोग गरिने छन् ।

गरिबीको नक्साङ्कन

देशमा गरिबी सम्बन्धी सूचनाहरु सामान्यतया दुई मुख्य स्रोतबाट उपलब्ध हुने गरेका छन् । पहिलो स्रोतमा, जीवनस्तर सर्वेक्षण जस्तो पारिवारिक सर्वेक्षण पर्छ, दोस्रोमा जनगणना पर्छ । जीवनस्तर सर्वेक्षणबाट परिवारको आम्दानी–खर्च सम्बन्धी विस्तृत विवरण उपलब्ध हुन्छ । गरिबी मापनका लागि जीवनस्तर सर्वेक्षण बढी उपयुक्त हुन्छ । तर सानो आकारले गर्दा यसले तुलनात्मक हिसाबले उपल्लो तहको (जस्तै, समग्र देश, प्रदेश र भौगोलिक क्षेत्रको) मात्र उपयोगी अनुमान दिन सक्छ । त्यसबाट स्थानीय तहको उपयोगी सूचक निकाल्न सकिदैन; निकाले पनि भरपर्दो हुँदैन ।

जनगणनामा प्रत्येक परिवारको विवरण सङ्कलन गरिने हुँदा यसबाट पालिकादेखि बस्तीसम्मको पनि उपयोगी नतिजा निकाल्न सकिन्छ । तर, जनगणनाबाट परिवारको जीवनस्तर सम्बन्धी सीमित सूचक मात्र उपलब्ध हुन्छन् । जनगणनामा परिवारको आमदानी–खर्च सम्बन्धी गरिबी मापनका लागि आवश्यक विवरण सङ्कलन गरिएका हुँदैनन् ।

सानो क्षेत्रका लागि अनुमानगर्दा उपरोक्त दुवै प्रकारका स्रोतहरुका सबलपक्षको उपयोग गरेर अनुमान निकालिन्छ । अर्थात्, लघुक्षेत्र अनुमान (Small area estimation) विधिमा सर्वेक्षण र जनगणनाबाट प्राप्त सूचनाहरुलाई समायोजन गरेर अनुमान निकालिन्छ । लघुक्षेत्र अनुमान विधिबाट निकालिएका सूचकहरुलाई नक्सामा समेत प्रस्तुत गर्न सकिने भएकोले यस विधिलाई गरिबीको नक्साङ्कन (Poverty mapping) पनि भनिन्छ ।

देशमा भएको गरिबीको स्तर पत्तालगाउन सन् २००३/०४-मा छनोट विधि (Sampling method) अपनाएर जीवनस्तर सर्वेक्षण गरियो । यसमा देशभरको प्रतिनिधित्व हुने गरेर छानिएका ३,९१२ परिवारसँग विवरण सङ्कलन भएको थियो । यो आकारको नमुना सर्वेक्षणबाट भरनेपाल, शहरी एवं ग्रामीण क्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्र तथा केही उपक्षेत्रका साथै पाँच विकास क्षेत्रकोमात्र गरिबीका 'उपयोगी' अनुमान निकाल्न सम्भव भयो । नमुनाको आकार सानो भएकोले स्थानीय तहको छुट्टाछुट्टै उपयोगी अनुमान निकाल्न सम्भव भएन । देशमा विकेन्द्रीकरणका प्रयासका लागि स्थानीय स्तरका सूचकहरुको आवश्यकता बढ्दै गएको हुँदा यी अनुमानहरु अपुग देखिए । स्थानीय तहका निर्णय र योजना तर्जुमाका लागि स्थानीय स्तरमा गरिबीका सूचकहरुको आवश्यकता यसले पूरागर्न सकेन ।

नेपालमा स्थानीय स्तरमा गरिबीका सूचकहरु अन्य कुनै स्रोतबाट पनि उपलब्ध थिएन । तर यसको आवश्यकता भएकोले विकल्पको खोज भयो । फलस्वरुप, स्थानीय स्तरका अनुमानको मागलाई केही हदसम्म पूरा गर्न प्रचलित 'लघुक्षेत्र अनुमान' (Smal area estimation) विधिबाट जिल्ला तथा इलाका स्तरका अनुमान निकालियो । यी अनुमानहरु निकाल्नका लागि मुख्य रुपमा २०५८ सालको जनगणनालाई आधार बनाएर त्यसका सबलपक्षहरुका आधारमा अनुमान निकालिएको हो । स्थानीय तहको आवश्यकता केही हदसम्म पूरा भयो ।

उपरोक्त बमोजिम जिल्लादेखि तथा इलाका तहसम्मको गरिबी, क्यालोरी उपभोग एवं कुपोषणका सूचकहरु निकाल्न यी गणना, सर्वेक्षण तथा स्रोतहरु उपयोग भएका थिए – नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २००३/०४, नेपाल जनसाङ्ख्यिक एवं स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००१, नेपालको जनगणना २००१ तथा विश्व खाद्य कार्यक्रमले तयार पारेको नेपालका भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS)-का विभिन्न सूचकहरु ।

समावेशीकरण तथा समानता

नेपाल विविध जातजाति, भाषा तथा धार्मिक समुदाय भएको बहुआयामिक समाज हो । यो बहुआयामिक पक्षलाई नेपालको अद्वितीय चरित्र मानिन्छ । देशमा विद्यमान लैङ्गिक आयाम तथा जातजाति एवं भाषाभाषिकासँग यहाँको इतिहास र भौगोलिक पक्षको अन्तर्क्रियाले गर्दा समाजमा विविध प्रकारका विभेद र आर्थिक असमानताहरु उब्जेका छन् । जनजीवनका हरेक पक्षमा समावेशीकरण बढाएर असमानता कम गर्नुपर्ने देशको प्रमुख चुनौती भएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३)-ले संविधान सभाको गठन गर्दा महिला, दलित, उत्पीडित जाति/अदिवासी/जनजाति, पिछडिएको क्षेत्र तथा मधेशी लगायत अन्य वर्गको समेत समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो। यसकालागि पहिलो प्रकारको निर्वाचनकालागि उम्मेदवारहरु चयनगर्दा र दोस्रो प्रकारको निर्वाचनका लागि उम्मेदवारहरुको सूची तयगर्दा सबै दलहरुले समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो। पहिलो प्रकारमा 'पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली' (First-past-the-post voting system) पर्छ। दोस्रो प्रकारलाई 'राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली' (Proportional representation voting system) भनिन्छ।

टिप्पणी – नेपालको संविधान (२०७२)-ले मौलिक हक तथा समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्तको कार्यान्वयनका लागि जनगणनाबाट प्राप्तहुने जनसङ्ख्यालाई आधार मानेको छ। धारा ८४-मा प्रतिनिधि सभाको गठन तथा धारा १७६-मा प्रदेश सभाको गठनमा भूगोल र जनसङ्ख्यालाई मुख्य आधार मानेको छ।

प्रतिनिधि तथा प्रदेश सभाको गठन – 'नेपाललाई भूगोल र जनसंख्याको आधारमा एक सय पैंसट्ठी निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एक जना रहने गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने एक सय पैंसट्ठी सदस्य' तथा 'सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने एक सय दश सदस्य'। प्रदेश सभाको गठनमा पनि यस्तै व्यवस्था छ। (नेपालको संविधान, धारा ८४ र १७६)

यो पनि, 'नेपाल सरकारले प्रत्येक दश वर्षमा हुने राष्ट्रिय जनगणनासँगै महिला तथा दलित समुदायको विशेष अधिकारको व्यवस्थाको कार्यान्वयन र त्यसको प्रभाव सम्बन्धमा मानव विकास सूचकांकको आधारमा समीक्षा तथा पुनरावलोकन गर्नेछ।' (नेपालको संविधान, धारा २८१)

निर्वाचन क्षेत्र निर्धारणको व्यवस्था – निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्दा 'जनसंख्या र भूगोललाई प्रतिनिधित्वको आधार मानी त्यस्तो निर्वाचन क्षेत्रको भूगोल, जनसंख्या र सदस्य संख्या बीचको अनुपात यथासम्भव समान हुने गरी निर्धारण गर्नेछ।' (नेपालको संविधान, धारा २८६)

सामाजिक बहिष्करणको प्रश्नलाई सम्बोधन गर्नकालागि सबैभन्दा शुरु विन्दु भनेको भरपर्दो सूचना नै हो। नेपालमा कुनै छुट्टै भरपर्दो भाषा वा जातजातिको सर्वेक्षण नभएको हुँदा अहिले सजिलै प्राप्त भएको सूचनाको माध्यम भनेको जनगणनाको नतिजा नै हो। जनगणनाले जातजाति अनुसार उनीहरुको विविध सामाजिक आर्थिक स्थिति सम्बन्धी जानकारी दिलाउँछ। २०४८ साल देखि यताका चार वटै जनगणनाले यस्ता जानकारीहरु उपलब्ध गराउँदै आएका छन्।

मत–भार

संविधानको धारा ६२ र ६९-ले राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन प्रकृया तोकेको छ। राष्ट्रपति उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सङ्घीय संसद्का सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्य रहेको निर्वाचक मण्डलले गर्ने व्यवस्था छ। निर्वाचक मण्डलमा ८८४ सदस्य छन् – प्रतिनिधि सभाका २७५, राष्ट्रिय सभाका ५९ र सातप्रदेश सभाका ५५० सदस्य।

सङ्घीय संसदका सदस्य र प्रदेश सभाका सदस्यको मत-भार सङ्घीय कानून बमोजिम फरक हुन्छ। सांसद सङ्ख्या र नेपालको जनसङ्ख्या अनुपात हिसाब गरेर मत-भार निकालिन्छ। २०७८ सालको जनगणनाको अन्तिम नतिजा प्रकाशित भै नसकेकोले २०६८ सालको गणनाबाट प्राप्त जनसङ्ख्यालाई आधार मानिएको थियो। चुनावका लागि सङ्घीय सांसदको एक भोट बराबर ७९ मत-भार र प्रदेश सभाका सांसदको एक भोट बराबर ४८ मत-भार कायम गरिएको थियो।

मोनोग्राफ

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले जनगणना २०६८ (सन् २०११)-बाट प्राप्त आँकडाहरुको विश्लेषण गरेर अङ्ग्रेजीमा 'Population Monograph of Nepal, 2014' नामको जनसङ्ख्याको प्रबन्ध-पुस्तक प्रकाशमा ल्यायो। तीन भागमा प्रकाशित यी अङ्ग्रेजी पुस्तकमा देशको जनसङ्ख्याका विविध पक्ष समेटिएका गहन विश्लेषणात्मक लेखहरु छन्। लेखहरुमा जनसङ्ख्याका विविध पक्षका झुकाव तथा प्रवृत्तिहरुको समेत विश्लेषण गरिएको छ।

पहिलो भागमा जनसङ्ख्या गतिशीलता सम्बन्धी १२ परिच्छेद छन् – जनसङ्ख्याको आकार र संरचना, विवाह, प्रजननदर, मृत्युदर, बसाइँसराइ, जनसङ्ख्या प्रक्षेपण, आदि । दोस्रो भागमा, सामाजिक जनसाङ्ख्यिकीका १० परिच्छेद छन् – जातजाति, भाषा, उमेर वृद्धि, सामाजिक विशेषता, लैङ्गिक स्थिति, शिक्षा, किशोर र युवा, बच्चाबच्ची, तथा अपाङ्गता । तेस्रो भागमा ९ परिच्छेद छन् – आर्थिक कृयाकलाप सम्बन्धी जनसङ्ख्या र आर्थिक चर (variable), शहरीकरण, आर्थिक विकास, वातावरण, कृषिका विशेषता, तथा गरिबीका सूचक आदि ।

देशको सामाजिक, आर्थिक तथा जनसाङ्ख्यिक अवस्थाबारे विस्तृत जानकारी खोज्नेका लागि यो प्रबन्ध-पुस्तक ज्यादै सहयोगी भयो । विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरु माझ यो पुस्तक लोकप्रिय भयो । यस बाहेक सर्वसाधारण उपयोगकर्तामा पनि यसको माग धेरै नै भयो ।

लिङ्गअनुसार जनसङ्ख्या

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले जनगणना २०५८ सालको नतिजाले देखाएको पुरुष र महिला विभाजनलाई परिप्रेक्षमा राखेर विश्लेषण गरिएको छुट्टै पुस्तक निकालेको थियो (CBS, 2002b). पुस्तक तीन भागमा बाँडिएको छ । प्रत्येक भागमा दुइटा परिच्छेद रहेका छन् । प्रत्येक परिच्छेदमा पुरुष र महिलाअनुसार तयार पारिएका तालिका सहित राष्ट्रिय तहको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ । यी पुस्तकमा पुरुष महिलाको तुलनात्मक जनसाङ्ख्यिक तथा सामाजिक-आर्थिक विषयका विश्लेषणहरु प्रस्तुत छन् । यी विश्लेषणहरुले पुरुष र महिला सम्बन्धी तुलनात्मक सूचनाको कमीलाई धेरै हदसम्म पूरा गरेको छ । पुस्तकमा समेटिएका – सामाजिक-आर्थिक सुखशान्तिका हिसाबले पुरुष र महिला; परिवारमुलीमा पुरुष वा महिला; शिक्षा, जानकारी एवं सञ्चारमा पहुँचका हिसाबले पुरुष र महिला; काम र कामको बोझ; विवाह र महिलाको प्रजनन स्थितिबारेको चासो; र बसाइँसराइ सम्बन्धमा पुरुष र महिलाका समस्याहरु ।

जनसङ्ख्या प्रक्षेपण

विकासको दीर्घकालीन योजना बनाउन अत्यावश्यक सूचनाहरुमा जनसङ्ख्या र जनसङ्ख्याको संरचना पर्छन् । एउटा जनगणना भए पछि अर्को जनगणनाका लागि दश वर्ष पर्खनुपर्ने हुन्छ । पर्खनुपर्ने समयका लागि जनसङ्ख्या प्रक्षेपण गरेर अनुमान तयार गरिन्छ । यसरी जनसङ्ख्या प्रक्षेपण गर्नका लागि जनसङ्ख्यामा परिवर्तन ल्याउन जिम्मेवार कारक तत्वहरु (प्रजननदर, मृत्युदर तथा बसाइँसराइ)-लाई आधार मानिन्छ । समय बित्दै जाँदा यी दरमा आउने परिवर्तन र प्रवृत्तिबारे निश्चित पूर्वानुमान आवश्यक हुन्छ । यस बाहेक प्रक्षेपणका लागि जनगणनाबाट प्राप्त शुरुको वर्षको जनसङ्ख्या मुख्य आधार हुन्छ ।

नेपालमा सन् २००२ सालदेखि २०२१ सालसम्मको जनसङ्ख्या अनुमानको मुख्य आधार २०५८ सालको जनगणना हो । २०५८ सालको जनसङ्ख्यालाई आधार मानेर जनसङ्ख्या वृद्धिका तीन अवस्था (निम्न, मध्यम तथा उच्च)-का लागि छुट्टाछुट्टै अनुमानहरु निकालियो । अनुमानहरु राष्ट्रिय तथा उपराष्ट्रिय (क्षेत्रीय, शहर-गाउँ र जिल्ला) तहमा निकालिएका थिए. (MOHP/CBS, 2002. Population Projections for Nepal, 2001–2021)

जनसङ्ख्या नक्सा

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले नापी विभागसँग मिलेर नेपालको जनगणना तथा सामाजिक तथा आर्थिक याटलस निकालेको थियो (Population and Socio–economic Atlas of Nepal, 2004, CBS/DOS). यो नक्सा पुस्तक बनाउन नेपाल सरकारलाई युरोपियन युनियनले सहयोग गरेको थियो । याटलसमा प्रस्तुत भएका अधिकांश सङ्ख्याहरुको स्रोत २०५८ सालको जनगणना नै हो । नक्सा बनाउन आवश्यक स्थानिक आँकडाहरु नापी विभागले टोपो डेटासेटबाट लिएको थियो । नक्सा पुस्तकमा नेपालको जनसङ्ख्याका विविध पक्षलाई समेटेर जम्मा २१० विषयगत नक्साहरु राखिएका छन् । यो पुस्तक योजनाविद्, नीति निर्माता, राजनीतिज्ञहरु तथा सामाजिक समावेशीका पक्षधर सबैलाई उपयोगी भएको छ ।

अन्त्यमा

जनगणनाले निश्चित समयमा देशमा भएको जनसङ्ख्या देखाउँछ। यसबाट स-सना भौगोलिक क्षेत्रको जनसङ्ख्या समेत निकाल्न सकिने कुरा बारम्बार दोहोऱ्याइ सकिएको छ। जनगणनाबाट प्राप्त हुने विवरणहरु थुप्रै सामाजिक आर्थिक फाँटमा उपयोग गरिन्छन्। यसको आधारमा विविध योजना तयार हुन्छन्। पालिका र वडा जस्ता साना स्थानीय प्रशासनिक क्षेत्रमा भएका जनसङ्ख्या, बासको व्यवस्था तथा परिवारले उपभोग गरेका सुविधा सम्बन्धमा जानकारी उपलब्ध हुन्छ। जनगणना पछि गरिएका विभिन्न सर्वेक्षणहरुलाई फ्रेम बनाउने सुविधा हुन्छ। पुरुष महिलाको तुलनात्मक स्थिति बताउने थुप्रै सूचकहरु तयार गर्न सकिन्छ। महिला, बालबालिका, वृद्धवृद्धा तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिबारे जानकारी प्राप्त हुन्छ। जातजाति अनुसारको जनसङ्ख्या विभिन्न क्षेत्रमा उपयोग हुन्छन्। जनगणनाबाट प्राप्त सङ्ख्याहरु सरोकार समूहले आआफ्ना मुद्दामा वकालतका लागि प्रयोग गर्छन्। जनगणनाबाट निकालिएका सूचकहरु योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा सहायक भएका हुन्छन्।

२०७८ को जनगणनासँगै नेपालमा पहिलो पटक मातृ मृत्युसम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न भएको छ। यसको रिपोर्ट पनि सार्वजनिक भैसकेको छ – National Population and Housing Census 2021: A Report on Maternal Mortality Rate, 2023। मातृ मृत्युदर अनुमानका लागि यी औजार/उपकरण/विधि उपयोग भएका थिए – जनगणना प्रश्नावली, १५-४९ वर्ष उमेर समूहका मृत्यु भएका महिलाको मृत्यु सूचना फाराम, स्वास्थ्यकर्मीले भरेको भर्बल अटप्सी (मौखिक जाँचबुझ) फाराम तथा मातृ मृत्युको कारण भरेको फाराम।

२०७८ सालको जनगणनाले प्रदेश बाहेक जिल्ला, गाउँ/नगर पालिकासम्मको जनसङ्ख्या दिएको छ। प्रदेशतहको जनसङ्ख्या उपयोग गरेर राष्ट्रिय लेखाका अनुमानहरु परिमार्जन गरिएका छन्। स्थानीय तहको जनसङ्ख्या र जीवनस्तर सर्वेक्षणबाट प्राप्त अनुमानहरु मिलाएर स्थानीय तहको भरपर्दो गरिबीको नक्सा पनि तयार पार्न सकिने छ। परिवारको जीवनस्तर अनुमान गर्न मद्दत पुग्नेछ। २०८८ सालमा अर्को जनगणना नभएसम्मका लागि जनसङ्ख्या प्रक्षेपण गर्न सकिने छ। आगामी दिनमा गरिने सर्वेक्षणहरुका लागि फ्रेम तयार गर्न सकिने छ।

यसै गरेर, अपाङ्गता भएका व्यक्तिबारे जानकारी प्राप्त हुनेछ। स्कुल जाने उमेरका केटाकेटीबारे नयाँ स्थिति थाहा भएको छ। देशको साक्षरता र अन्य धेरै सूचकहहरु सामयिक बनाइएका छन्। विदेशिएको श्रमशक्तिबारे नयाँ जानकारी आएको छ। मातृमृत्युदर अनुमान गर्न सम्भव भएको छ। घरायसी साधन तथा सुविधाको प्रयोगमा परिवारको पहुँचबारे अध्यावधिक सूचना आएको छ। परिवारको संरचनामा परिवर्तन देखिएको छ।

विकासका लक्ष्यमा उपयोग – गरिवी निवारण, खाद्य सुरक्षा, शिक्षामा सहयोग, स्वास्थ्य सेवामा अनुदान, विशेष समूह वा उमेरका व्यक्तिलाई सहयोग र पोषणका कार्यक्रमहरुमा जनगणनाको व्यापक उपयोग हुनेछ। जनसङ्ख्याका आधारभूत सूचकहरु निकाल्न, प्रदेश तथा स्थानीय तहको विकासका लागि रणनीति बनाउन तथा दिगो विकासका लक्ष्यहरुको प्रगति अनुगमन गर्नसमेत सहयोग पुग्नेछ। नेपालले सन् २०२२ सम्ममा देशलाई गरिब राष्ट्रको दर्जाबाट माथि उठाउने महत्वाकांक्षी लक्ष्य लिएको थियो। यसको अनुगमनका लागि पनि जनगणनाका सङ्ख्याहरु उत्तिकै महत्वका भएका छन्।

के.त.वि.-बाट प्रकाशित 'राष्ट्रिय जनगणना २०७८: प्रारम्भिक नतिजा' पुस्तकमा जनगणनाको महत्व र आवश्यकताबारे छोटो विवरण दिइएको छ – आवधिक नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरु तर्जुमा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आधार; सङ्घीय र प्रदेश निर्वाचान क्षेत्र सङ्ख्या र क्षेत्र निर्धारणको आधार; संविधानले प्रत्याभूति दिएको मौलिक हकहरुको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न; आर्थिक एव सामाजिक दृष्टिले पछाडि परेका व्यक्ति तथा समुदाय लगायत आम नागरिकको हक हितलाई सम्बोधन गर्न; जनसङ्ख्याको प्रवृत्ति र विशेषताहरु थाहा पाउन; राज्यका तीनै तहका सरकारलाई वित्तीय स्रोत बाँडफाँड सहयोग पुऱ्याउन; अर्थात्, बुद्धिजीवि, राजनीतिकर्मीदेखि अर्थविज्ञ, विद्यार्थीसम्म आम प्रयोगकर्तालाई आधाभूत सूचना दिन।

टिप्पणी – अमेरिकाको पपुलेशन रेफरेन्स ब्युरोले २०२० को जनगणनामा सङ्कलित विवरणले नीतिनिर्माण तथा अमेरिकाको भविष्य निर्माणमा मद्दत गर्ने ६ वटा मुख्य क्षेत्र टिपोट गरेको छ –

सिट बाँडफाँड – जनगणना पछि जनसङ्ख्याअनुसार राज्यको सिट पुनःबाँडफाँड गरिन्छ। राष्ट्रिय जनसङ्ख्यामा राज्य-जनसङ्ख्या-हिस्साको अनुपात अनुसार ५० जिल्लामा प्रतिनिधि सभाका ४३५ सिट बाँडिन्छन्। कुनै राज्यको सिट बढ्छ। अकोतर्फ कुनै राज्यको सिट घट्छ।

सिमाना पुनःनिर्धारण – राज्य र स्थानीय तहका कर्मचारीले जनगणनाका नतिजाको आधारमा कङ्ग्रेस, राज्य तथा स्थानीय जिल्लाको सिमाना निर्धारण गर्छन् । एक-व्यक्ति एक-भोटको नियम निश्चित गर्न, जनसङ्ख्या भरसक बराबर बनाएर सिमाना निर्धारण गर्न खोजिन्छ ।

वित्त-राशि बाँडफाँड – आउने दश वर्षको अवधिमा राज्य तथा स्थानीय सरकारले सङ्घीय सरकारबाट पाउने रकम-राशि निर्धारणमा जनगणनाको मद्दत लिइन्छ । उदाहरण, आर्थिक वर्ष २०१५ मा स्वास्थ्य, शिक्षा, आवास तथा पूर्वाधारका कार्यक्रमका लागि राज्य र स्थानीय समुदायलाई सङ्घीय सरकारले ६७५ बिलियन डलरभन्दा बढी रकम बाँडफाँड गरेको थियो ।

योजना तर्जुमा – निर्णय प्रकृयामा सरकार, वाणिज्य एवं गैरनाफामूलक संस्थाका विस्तृत श्रृङ्खलालाई जनगणनाबाट प्राप्त विवरणले आवश्यक जानकारी दिन्छ । नयाँ सडक, अस्पताल, स्कुल तथा अन्य सार्वजनिक क्षेत्रमा लगानीको आवश्यकता तय गर्न सरकार तथा गैरनाफामूलक संस्था जनगणनाको नतिजामा भर पर्छन् । देशको बदलिँदो आवादीबारे वाणिज्य व्यवसायीलाई सूचना दिने मुख्य स्रोतमा जनगणना नै पर्छ ।

आपत्कालीन राहत – विपद्मा आपत्कालीन राहत उपलब्ध गराउन जनसङ्ख्याको विस्तृत विवरण अति महत्पूर्ण हुन्छ । शुरुका विपद् उद्धारकहरुलाई कहाँ र कति मद्दत चाहिएला भन्ने थाहा पाउन जनगणनाको विवरण नै चाहिन्छ । यसै प्रकारले, माहामारी-विज्ञ तथा सार्वजनिक स्वास्थ्य कर्मचारीलाई रोगको प्रकोप पत्तालगाउनेदेखि बालबालिकाको स्वास्थ्य सुधारसम्मका कार्यमा जनगणनाबाट प्राप्त हुने जनसाङ्ख्यिक विवरणले मद्दत गर्छन् ।

सङ्घीय सर्वेक्षणको आधार – जनगणनाका विवरणले दर्जनौं सङ्घीय सर्वेक्षणलाई आधार खडा गरिदिन्छ । जनगणनाका विवरणसँग जन्म, मृत्यु तथा बसाइँसराईका आँकडा मिसाएर वार्षिक जनसङ्ख्या एवं घरसङ्ख्या अनुमान गरेर सङ्घीय सरकारले गर्ने विभिन्न सर्वेक्षणको फ्रेम बनाइन्छ ।

(Popularion Reference Bureau का Resource Library बाट साभार अनुदित एवं अनकूलित)

परिशिष्टः प्रलेख सङ्ग्रह

परिशिष्ट १

जनगणना सम्बन्धी नियम, कानूनहरू

परिशिष्ट १.१: १९७७ सालको जनगणनाका लागि १९७६ सालमा निकालिएको इस्तिहार

इस्तिहार

इस्तिहारको शुरुमा त्यसबखतका राणा प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरको प्रशस्ति* छ । प्रशस्ति भनेको राजा वा महाराजाको प्रशंसामा लेखिएको वाक्य हो ।

स्वस्तिश्री मदति प्रचण्ड भुज दण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज चन्द्र शम्शेर जङ्ग बहादुर राणा. जी. सी. यस. आई., जी. सी. सी. यम. जी. सी. भी. ओ. डि. सी. यल्, अनरेरी जनरल बृटिश आर्मी आनरेरी कर्णेल फोर्थ गोर्खाज थोङ लिन पिम्प कोन् काङ बाङ स्यान प्राइमिनिष्टर मार्शल कस्य रुक्का – – – – – – – – – – – – – – – –

स्वस्तिश्री मद्राज कुमार कुमारात्मजश्री कम्याण्डर इन चीफ जनरल सर भीम शम्शेर जङ्ग बहादुर राणा के. सी. यस. आई. के. सी. भी. ओ. कस्यपत्रम –

आगे ... ... का हाकिम कारिन्दा के यथोचित उप्रान्त हाम्रा मुलुक भरका दुनियाँ एस एस किसिमका रहेछन भन्या श्रेस्ता कायम नभयाको दुनियाँमा वखत अनुसार सरकारबाट गर्नु पर्ने इन्तजाम गर्नालाई दुरुस्त नहुने भयाको हुनाले ६७ सालमा सेन्सस उठाइ गाउँ मौजा मौजाका तालुकदार मार्फत सेंसस फाराम खडा गराई बक्सी १०।१० वर्षमा सेन्सस उठनेछ ढाचा राखी बुझनु भन्या स्मेत सनद उर्दि पुर्जि गरी बक्स्याको र सो अघि सेन्सस उठने छ भन्या समेत इलाका भरका मौजा गाउँ गाउँमा जनाउ निमित्त कटुवाल घुमाउन लगाई र ढोल पिटाई उर्दि सुनाउनु भन्या ७६ साल फागुण मैन्हामा जिल्ला जिल्लालाई सनद समेत गरी पठाइ बक्स्याको हो सो बमोजिम सेन्सस गर्नालाई अघि खडा भएका फारामको ढाँचामा हेरफेर गर्नु पर्ने गरी लेखन निमित्त फारामहरु छपाई खाली फाराम थान ... समेत यसै साथ पठाइ बक्स्याको छ आइ पुग्नासाथ तेस अड्डाका इलाका भरका गाउँ मौजाहरु कति न छुटाइ गाउँको तालुकदार मात्र भएका गाउँका तालुकदारलाई १ नम्बर गाउँका तालुकदार उपर मौजाका तालुकदार पनि भएका मौजाका तालुकदारलाई २ नम्बर को फाराम दि भर्पाई गराई जुन जुन मौजामा सो छापा फारामका बन्द मा नअटाई बन्द थपनु पर्दछ थपी ६८ साल श्रावण मैना भर्मा आफ्ना गाउँ का रैयात्का जहान गन्ति गरी कत्ति घटि बढी नपारी किताप बनाइ भाद्र १५ गतेका दिन सम्ममा घटि बढी भयो भने रोज रोज घटि बढि मिलाइ राखि भाद्र १५ गतेका दिन सो फाराममा अङ्क भरि भनि सो फाराम लेख्ने तपसिलका काइदाको र नमुनाको रित समेत बुझने गरी समझाइ बुझाइ यहि ७७ साल भाद्र १५ गतेका दिन सवै गाउँका तालुकदारले आफ्ना गाउँ भरको घरमा जति जहान जुन किसिमका छन सो समेत सवै लेखि तपसिलको रित पुऱ्याइ मौजा भरको तालुकदार भया मौजाको तालुकदार लाई दिनु मौजा भरका तालुकदारले पनि तपसिलको रित पुऱ्याइ र मौजाको अर्को तालुकदार नभयाका गाउँका तालुकदारले नै आफ्ना आफ्ना गाउँ मौजाको फाराममा मानिसको र अरु जो चाहिने अंक भरी सोही मैन्हा भर्मा १।१ प्रति नक्कल आफूसंग राखी सकलमा सही छाप गरी बुझाउन ल्याउनु सो भाद्र १५ गते भन्दा अघि पछि अङ्क भर्न हुदैन लेखिया बमोजिम नगरी घटि बढि पारि वा सो गतेमा नलेखि निचमारी रह्याको ठहऱ्यो भन्या हुकुम बमोजिम भारी सजाय होला भन्या समेत जो चाहिन्य बेहोराको तेस मालको पुर्जि गरी सोही भाद्र मैन्हा भरमा नमुना र तपसिलको काइदा पुऱ्याइ तेस मालमा इलाका भर्का गाउँ गाउँको सेन्सस् फाराम लेखाइ तयार गराई बुझिली भर्पाइदी ३ नमबरका नमुना बमोजिमको जिल्ला भरको तेरिजको फाराम तेस मालबाट तयार गरी अङ्क टाकि आफ्नो सहीछाप गरी सोही ७७ साल मार्ग महिना भरमा सदरमा दाखिल हुने गरी पहाड तर्फको पहाड बन्दोवस्त मार्फत मधेस तर्फको मधेस बन्दोवस्त मार्फत हाम्रा हजुर्मा जाहेर गरी पठाउने काम गर फारामका लिफाले नपुग्ने भया यो सनद पुगेका १५ दिन भित्र जाहेर गरी पठाउनु र थप भै आउने छ लेखिया बमोजिम नगरी घटि बढि पारी काम गरेको ठहऱ्यो वा तालुकदारलाई संझाइ बुझाइ फाराम तयार नगराई निच माऱ्याको ठहऱ्यो भने तिमिहरुलाई हाम्रा तजविज बमोजिम भारी सजाय हुनेछ – – – – – – – – – – – – – – – – –

इस्तिहारको दोस्रो खण्डमा तपसिल छ । यसमा फाराम भर्ने, भराउने तथा फाराम व्यवस्थापनका लागि विस्तृत निर्देशन दिइएको छ ।

तप्सील	
१ गाउँको १ नम्वरका फाराम्मा लेखाउनु लेखनु	१
मौजाभर्को २ नम्वर फाराम्मा जम्मागरी लेखनु लेखाउनु जिल्ला भरको जम्मा गरी ३ नम्वर फाराममा लेखाउनु सो २।३ नम्वरका फाराममा जात्को आवर्ज्य गरी नमुना बमोजिम जाहाँ जाहाँ जम्मा लेख्नु पर्ने हो लेख्नु	२
१ नम्बरका फाराम्मा ब्राम्हणहरु जुन जुन जात्का छन छुट्टा छुट्टै लेख्नु २।३ नम्बरका फाराम्मा ब्राम्हणहरु जति एकै ठाउँमा ब्राम्हण भनि लेख्नु लेखाउनु	३
सो फाराम लेख्ता १ गाउँको १ ताउमा नअटाइ अर्को ताउमा लेख्नु पर्दा सो फारामको सिरमा लेखियाको अंक सम्म अर्को ताउका सिरमा लेखि सोही नम्वरमा जुन जुन कुरा पैल्हा ताउमा लेखियाको छ सो सो नम्वरमा सोही सोही कुराको अंक लेखनु ताउपिच्छे सीरको बेहोरा लेखि रहनु पर्दैन	४
पाका ईंटका गाह्रो भयाको र काचाईंट ढुङ्गाको गाह्रो भयापनि छानामा टिन झिंगटी लागेका जती घर पक्कि भनि लेख्नु लेखाउनु काँचा ईंट ढुङ्गा माटाका गाह्रो खर फुस्का छानु भयाजति घरलाई कच्ची भनि लेख्नु लेखाउनु	५
छाना भित्ता सबै फुस परालको भयाजति घरलाई फुस्को भनि लेखाउनु	६
कसैले अर्काको नोकरी पनि गर्छ तेसको आफ्नो घर खेती जहान पनि छन् भने तेसलाई नोकर नलेखनु उसका घर तर्फबाट लेखनु लेखाउनु	७
१।२।३ नम्वरको फाराममा लेखिया बमोजिम नोकर बाँधा लेखनु पर्ने ठाउँमा आफ्ना घर खेती जहान छुट्टै भयाकालाई नोकरमा लेखनु पर्दैन घर खेती जहान छुट्टा नभएका अर्काका नोकरी गरी जीविका चलायका मानिस र बाँधाहरुलाई मात्र नोकर बाँधाका महल्मा लेखनु	८
करियाका महलमा ज्युमासियाका जति कमारा कमारीहरु मात्र छुट्टचाई लेखने गर्नु नोकर बाँधाहरु सो महलमा घुसाई लेखनु हुदैन	९
जागिरे ढाके लगायत महलमहलमा अंक भर्दा सेन्सस उठाउनलाई तोकियाका दिन कोहि मानिस अन्त कहीँ गयाको भया पनि जुन गाउँ मौजाको वासिन्दाहो उस गाउँ मौजामा सो मानिस समेत फाराममा जहाँ लेख्नु पर्ने मिलाई जम्मा पारी लेख्नु	१०
गाउँ गाउँमा लेखन जान्या मानिस भया तिनैले र नभया नजिक गाउँमा जो लेखनेछ उसैले यो फाराम लेखाउनु आउने जतिको लेखि दिनु लेखेको दै दस्तुर केहि नलिनु	११
१ नम्बर फाराम तयार गरी गाउँका तालुकदारको पुछारमा नाउँलेखि सहिछाप गर्नु	१२
२ नम्बरको फाराम तयार गरी मौजा भरको तालुकदारको सहि गर्नु सो मौजामा गाउँका तालुकदार बाहेक अरु तालुकदार नभया सो २ नम्बरमा गाउँ गाउँका तालुकदारको र ३ नम्बरमा जिल्ला भर्का तालुकदारको पुछारमा नाउं लेखि सहिछाप गर्नु गराउनु	१३
कसैका गाउँमा जात भात लेखनलाई अडवड पर्ने जातका रैयत छन् भने पनि तालुकदारका चित्तले जुनसह्र लेखने ठहर हुन्छ सो लेखे हुन्छ मानिस गन्तिमा फरक पऱ्यो भने मात्र वात लाग्छ	१४
यो बमोजिं फाराम १०।१० वर्षमा दिनु पर्छ ढाँचा राखनु भनि तालुकदारका नाउँमा पुर्जि लेखि अडामा पनि सो बमोजिं राखनु	१५
लेखिया बमोजिंम रीत पुऱ्याई जिल्ला जिल्लाबाट फाराम तयार पारी आफ्ना इलाका माल अडामा वुझाउनु मालले बुझी भर्पाइ दिनु माल अडाबाट आफ्ना इलाका भरका जति जिल्ला छन् सबै जिल्लाको जम्मा गरी ३ नम्वर फाराम बमोजिमको फाराम खडा गरी हाकिंको समेत सहिछाप गरी सो र जिल्ला जिल्लाबाट आएको फाराम समेत पठाउनु	१६
गाउँ नम्वर लेख्दा १ गाउँ देखि नम्वर उठाउदै मौजा भरमा जति गाउँ छन् उति नम्वर उठाउँदै लेखनु	१७
मौजाको नम्वर लेखदा पनि १ नम्बर देखि नम्बर उठाई जति मौजा छन् उति नम्बर कायम गरी लेखनु	१८
जिल्लाको नम्बर लेखदा जुन माल तालुकका जति जिल्लाछन् १ देखि नम्वर उठाई उतिसंम बढाउदै लेखनु	१९

सेन्सस फाराम लेखने लेखाउने गर्दा कसैले दैदस्तुर सलामी भनि केही पनि लिन खान हुदैन सेन्ससको बहाना गरी कुन किसिमबाट रैती दुनियाँहरुलाई पीर टन्टालगाई कसैले केहि लिया खायाको ठहऱ्यो भने लिया खायाको विगो फिर्ता गराई ५ रुपैयाँ संमको विगोभया विगाको दोवर दण्ड गर्नु सो दण्ड तिर्न नसके १५ दिन नेल ठोकी कैद गर्नु ५ रुपयाँ देखि बढिको विगोमा मैन्हाको ९ रुपैया हिसाबले नेल ठोकी कैद गर्नु सो बमोजिम कैद गर्दा ३ वर्ष देखि बढता कैद नगर्नु यस्तो कशुर जागीरदार तालुकदारले गरेको भया जागीर तालुकबाट वर्खास्त गरी दिनु अड्डाको हाकिम अफिसरले गरेकोमा वरखास्त गर्नालाई जाहेर गरी पठाउनु

इति सम्वत् १९७६ साल गते रोज शुभम्

टिप्पणी – प्रशस्ति र रुक्का (आज्ञापत्र) उस्तो छ

स्वस्तिश्री मदति प्रचण्ड भुज दण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज चन्द्र शम्शेर जङ्ग बहादुर राणा. जी. सी. यस. आई., जी. सी. सी. यम. जी. सी. भी. ओ. डि. सी. यल्, अनरेरी जनरल बृटिश आर्मी आनरेरी कर्णेल फोर्थ गोर्खाज थोङ लिन पिम्प कोन् काङ बाङ स्यान प्राइमिनिष्टर मार्शल कस्य रुक्का;

संख्या विभाग (२०१४, परिशिष्ट, पृ. १४ - १५) बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.२: १९९८ सालको जनगणनाको इस्तिहार

इस्तिहार --

आगे नेपालराज भरमुलुकका भाइ भारदार रैती दुनियाँ गैह्रके यथोचित्, उप्रान्त १० x १० वर्षमा जनसंख्याको सेंसस खडा गर्ने गरी ८७ सालमा सेंसस भएको १० वर्ष पुगिसकेको हुनाले अब भरमुलुक सेंसस अर्थात् जनसंख्याको लगत गर्नालाई ९८ साल फागुन १५ गतेको दिन मुकर्रर गरिबक्सेकोछ छापिएका ढाँचाबमोजिमका फाराममा सो मुकर्रर भएका मितिको जनसंख्याको लगत लेखाइदिनू सो लगत दिँदा लिँदा कसैले दैदस्तुर सरसलामी लखौनी छपौनी भनी इत्यादि केही लिनु दिनु खानु खुवाउनु हुँदैन नचाहिने बखेडा लगाई रैती दुनियाँलाई कर्मचारीहरुले दुःख पीर दिन र रैती दुनियाँले कर्मचारीहरुलाई अलमल्याउन समेत् हुँदैन, सो भए गरेको उजूर परेमा उजूरबाट र जाँचबाट देखिएका समेत हाम्रा हुकुम मर्जी बक्सेबमोजिम सजाय हुनेछ ---------
-

इति संवत् १९९८ साल गते रोज शुभम् --------------

<u>जनसंख्याको काम गर्ने रुल</u>

१. जनसंख्याको लगतगर्दा गाउँ मौजाको गाउँ मौजा पीछे १ नम्बर देखि उठाई जति सिलसिलेवार नम्बर सम्म पुग्छ उतिसम्म लेख्ने गर्नु --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- ---

२. मुकर्रर भएको दिनको सबै जनसंख्याको लगत लिनु पर्ने हुनाले सो मुकर्रर भएको तारिखको दिन जति जना जहान चौपायी छन् उतिको लगत लिनू दिनू -- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- ---

३. सो फाराममा घरको मुख्य मानिसको नाम लेखी १ नं. को कोठामा सहीछाप गराउनु सो मानिस कतै गएको भए उ भन्दा मनिका जो छन् उसको सहिछाप गराउनू --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- ---

४. घरघरको लगतगर्दा घरद्वार नभै अर्काका घरमा कोठा लिई डेरा गरी बस्नेको हकमा जुन घर डेरा गरिबसेको छ त्यो घरवालाको लगत लेखी सकेपछि त्यसैको मुनि घरको सिलसिला नम्बरखानामा नम्बर शून्य लेखी अरु खाना फाराम बमोजिम भर्ने गर्नु त्यसको सहीछाप गराउदा डेरावालको गराउनू --- --- --- --- --- --- --- ---

५. आफ्नो घर नभै अर्काको घर सिंगै लिई डेरा गरी बसेकोमा सो बस्ने बाटै लगत लिई १ नम्बरको कोठामा निजैको सहीछाप गराउनू --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- ---

६. लोग्नेको घर कहिल्यै नजाने भै माइत बसेकी र विवाह नभएकी छोरी बेटीलाई सम्म माइत तर्फबाट लेख्नू --- ---

७. जनानाको पेशा लेख्नु पर्दैन मोगलानियाँ मर्दानाको पेशा कैफियत खण्डमा लेख्नू --- --- --- --- ---

८. केही काम निमित्त अथवा तीर्थवर्त केही दिनको निमित्त मुगलान गएका जवानलाई जम्मा लगतमै लेख्ने गर्नु २६ नं. को कोठामा लेख्नु पर्दैन -- --- --- --- --- --- --- --- --- --- --- ---

९. काना खोरंडा महारोगी इत्यादि कामै दिन नसक्नेलाई २५ नं. को कोठामा लेख्नू --- --- --- --- ---

१०. घरघरको लगत गर्दा लेख्ता गाउँ मौजाका जिम्मावाल तालूकदारहरु लेखपढ गर्न नजान्ने भए लेखपढ जान्ने मानिस लगाई काम तामील गर्नू --- --- --- --- --- --- --- --- -- --- --- --- ---

११. यस काममा कसैले कसै सँग दैदस्तुर सरसलामी केही लिन दिन खान खुवाउन स्मेत हुँदैन लिए दिए खाए खुवाए सजाए हुनेछ

१२. सो फाराममा लगत लेखी सकेपछि पुछारमा जिम्वाल जिमीदार तालूकदारहरु मार्फत भएको निजहरुका र डोरवाला समेत भै गरेकामा डोरवालाको समेत सहीछाप गर्नु गराउनू --- --- --- --- --- --- --- --- ---

टिप्पणी: संख्या विभाग (२०१४, परिशिष्ट, पृ. २४ - २५) बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.३: जनगणना ऐन, २००९

जनगणना ऐन २००९

प्रस्तावना – जनगणना गर्ने कामको निमित्त केही कानूनहरु बनाउन आवश्यक (तथा बान्छनीय) भएको ले देहायका अधिनियमहरु बनाइएका छन् :–

१. यस ऐनको नाम जनगणना ऐन, २००९ हुनेछ ।

२. सरकारले आवश्यक तथा अनुकूल ठहऱ्याएको पक्षमा देशभरी अथवा देशको कुनै भागमा, जनगणना गर्ने इरादा गजेटमा प्रकाशित गर्न सक्नेछ, अनि जनगणनाको काम प्रारम्भ गरिने छ ।

३. (क) जनगणनाको सम्पूर्ण कामको देखरेख, त्यस कामका लागि तालुक मन्त्रालयबाट नियुक्त गरिएको पदाधिकारीले गर्नेछ ।

(ख) जनगणनाको लागि बाँडिएका प्रत्येक इलाकाको जनगणनाको काम त्यस इलाकाको निमित्त खटिगएका पदाधिकारीले गर्नेछ, र प्रत्येक पदाधिकारीलाई आफ्नो काममा सहायता गर्नाका लागि एउटा सहायक पदाधिकारी रहने छ ।

(ग) इलाकाभित्रको प्रत्येक क्षेत्रमा हुने जनगणनाको देखरेख त्यस क्षेत्रको निमित्त निरीक्षकले गर्नेछ ।

४. जनगणनाको प्रत्येक पदाधिकारी र सहायक पदाधिकारी र निरीक्षकले आफ्नो इलाका वा क्षेत्रभित्रको जम्मै –

(क) थरी, मुखिया, पटबारी र जिम्मावाल

(ख) जमीनदार र रैती

(ग) स्थानीय पन्चायतका मेम्बरहरु

(घ) मील, फ्याक्टरी, कारखाना, होटल, पाठशाला इत्यादिका कर्मचारीहरुलाई जनगणना गर्ने कामको सम्बन्धमा लिखित आदेश दिन सक्नेछ र उपरोक्त व्यक्तिहरुले यस्तो आदेशलाई मानी जनगणनाको काममा चाहिएको सहयोग दिनु पर्नेछ ।

५. प्रत्येक क्षेत्रको वास्तविक जनगणना गर्ने मानिसहरुले नियुक्ति त्यस क्षेत्रका निरीक्षकले गर्नेछ र यसरी नियुक्त गरिएका व्यक्तिहरुलाई गणक भनिनेछ ।

६. (क) प्रत्येक जनगणनाको अफिसरले आफ्नो कार्य क्षेत्र भित्र परेका मानिसहरुसँग जनगणनाको निम्ति आवश्यक प्रश्नहरु सोध्न सक्नेछ । त्यस्ता प्रश्नहरुको सूची सरकारले गजेटमा प्रकाशित गर्नेछ ।

(ख) प्रत्येक व्यक्तिले जोसँग यस्ता प्रश्नहरु सोधिने छन्, प्रत्येक प्रश्नको आफूले जाने सम्म साँचो जवाफ दिनुपर्छ । तर कुनै व्यक्तिलाई आफ्नी स्वास्नीको अथवा लोग्नेको अथवा नाम लिन नहुने कुनै व्यक्तिको नाउँ भन्न कर लाग्ने छैन । लेख्न जान्नेले लेखेर दिए हुन्छ ।

७. (क) जनगणना गर्दा प्राप्त भएका समाचार, कुनै अन्य काममा प्रयोग गरिने छैन । जनगणनाका कर्मचारीहरु बाहेक कुनै व्यक्तिले पनि जनगणनाको सूची, लगत अथवा रजिष्टर हेर्न पाउने छैन ।

(ख) जनगणना सूची लगत अथवा रजिष्टरमा लेखिएको कुनै कुरा पनि, यस ऐनको अन्तर्गत चलाइएको मुद्दा बाहेक अरु मुद्दाहरुमा कुनै अदालतको समक्ष पनि सबूतको रुपमा पेश गर्न सकिने छैन ।

८. (क) प्रत्येक गणक या कुनै अन्य व्यक्ति जो कि यस ऐन बमोजिम दिइएको कुनै आदेश पालन गर्न इन्कार गर्छ अथवा आदेश पालन गर्दा चाहिने सावधानी अथवा तत्परता देखाउँदैन भने, या

(ख) कुनै गणक यदि जानी जानीकन पनि अनुचित अथवा आपत्तिजनक प्रश्नहरु सोधछ या जानी जानीकन पनि गलत उत्तर लेख्दछ भने या जनगणना गर्दा प्राप्त भएको समाचारलाई सरकारको अनुमति विना प्रकाश गर्दछ भने, या

(ग) जनगणनाको कुनै कर्मचारीले, यदि जनगणनाको कुनै कागज पत्रलाई नाश गरी दिन्छ, गायब गरी दिन्छ अथवा कुनै किसिमले हानि पुऱ्याउँछ भने अथवा जनगणनाको कागज पत्रलाई यस प्रकारसँग प्रयोग गर्दछ जसले गर्दा गलत फल निस्कने सम्भावना हुन्छ भने, या

(घ) यस ऐनको दफा ६ द्वारा उत्तर दिन कर लाग्ने प्रश्नहरुको उत्तर यदि कुनै व्यक्तिले दिन इन्कार गर्दछ भने अथवा आफूले जानेसम्म साँचो जवाफ दिँदैन भने, या

(ङ) कुनै व्यक्ति यदि गैर-कानूनी तरीकाबाट जनगणना अफिसमा प्रवेश गर्दछ भने, २०० रुपैयासम्मको जरीवानाको भागी हुनेछ र माथि उप दफा (ख) र (ग) बमोजिम दोषी भएमा १ महिनासम्मको कैदको समेत पनि भागी हुनेछ ।

९. यदि कुनै व्यक्ति जनतालाई, जनगणनाको काममा सहयोग नदिनू भन्नेमा प्रचार गरेर अथवा अन्य कुनै प्रकारले जनगणनाको काममा बाधा दिन्छ भने, या

(ख) यदि आफ्नो क्षेत्र भित्र, जनगणना गर्ने विषयमा दिइएका आदेश पालन गर्नमा यदि कुनै निरीक्षक आवश्यक तत्परता देखाउँदैन अथवा असावधानी देखाउँछ भने, ४०० रुपैयाँसम्मको जरीबाना अथवा २ महिनासम्मको कैद अथवा दुबैको भागी हुनेछ ।

१०. सरकारले आवश्यक परेमा, यस ऐनको उद्देश्य पूरा गर्नको निमित्त चाहने नियमहरु बनाउन सक्ने छ ।

११. जनसंख्या स्लिप लेखे बापत १ जवान व्यक्तिको स्लिप लेखेकोमा १ पैसाका दरले मेहनत आनापाउने भएको छ। सुपरभाइजरले दिएको रसिद पूर्जि ली गएमा इलाका मालले पैसा दिने छ ।

१२. जनसंख्या लेखदा जनताबाट कुनै किसिमको दैदस्तुर उठाई लिन खान हुँदैन, कुनै नचाहिँदो फायदा पनि उठाउनु हुदैन । सो लिए खाएको बुझीएमा सजाय हुने छ ।

१३. जनसंख्या लेख्ने काम खतम भएपछि, परिवार लगतसँग व्यक्तिगत स्लिप भिडाउनु पर्दछ, अनि दुबैको हिसाव मिल्न आएमा व्यक्तिगत स्लिपमा सिलसिलेवार नम्बर हाल्नु पर्दछ । प्रत्येक गाउँको सिलसिलेवार नम्बर छुट्टै हुनु पर्दछ । कुनै गाउँको एक अंशमात्र लेखेको भएपनि सि. नं. छुट्टै चढाउनु पर्दछ । त्यसपछि तेरिज फाराममा लामो छोटो स्लिपको सबै मोठ अंकको तेरिज लगत कस्नु पर्दछ सबै काम सिधिएपछि सुपरभाइजर ले तोकिएको ठाउँमा कागजपत्र बुझाउन जानु पर्दछ ।

टिप्पणी: *नेपाल गजेट*, काठमाडौं ज्येष्ट १३ गते २००९ साल, म ध १२, जनगणना ऐन, २००९ । संख्या विभाग (२०१४, परिशिष्ट, पृ. २८ - २९) बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.४: २०१० सालको इस्तिहार

इस्तिहार

नेपाल राज्यका गैह्र देशबासी के यथोचित। उप्रान्त १९६७ साल देखि १०।१० वर्षमा जनसंख्या लिने गरी आएको हो। २००७ सालमा अरु देश सरह लगत संख्या आउने गरि भर मुलुकको जनसंख्या एकै चोटि लिनेकाम सुरु भएकोमा जन क्रान्तिले रोकियो। २००९ सालको सुरुमा सरकारले परिस्थति हेरि पूर्वी भागको मात्र जनगणना गर्ने निर्णय गरी पूर्वी भागको जनगणना भयो। अब बाँकी रहेको काठमाडौं उपत्यका, समस्त पश्चिम भाग र पूर्वमा बााकी रहेका महोत्तरी जिल्लाको जनसंख्या हाल गर्ने सरकारले निर्णय गरेको छ। सो काम गर्न गराउन अफिसर कर्मचारी खटिएकाले सो कुरा सबैलाई थाहा होस भनी यो इस्तिहार जारि गरिएको छ। आज सम्म देशको जनसंख्याको राम्रो कामलाग्ने लगत नभएकोले सरकारलाई राष्ट्र निर्माणको योजना बनाउन बाधा भैरहेकोले सो हटाउन ५।६ लाख रुपैयाँ खर्चगरी सर्वप्रथम यो काम गराउन लागेको छ। यस जनगणनामा प्रत्येक व्यक्तिबाट ११ प्रश्नको छुट्टा छुट्टै उत्तर लेखाइ लिइन्छ जसबाट देश र सरकारलाई काम लाग्ने कुराहरु जस्तो कति मानिस छन् ? कति मर्द, कति जनाना, तिनीहरु कुन कुन ठाउँमा के हिसाबले छरिएर बसेका छन्, तिनीहरु मध्ये बालक यौवन तथा बृद्ध त्यस्तै विवाह भएका, विधवा कति कति छन्, कति लेख्न जान्ने छन र कुन कुन भाषा बोल्दछन र कुन कुन पेशा (काम) मा लागेका छन र उक्त काममा कति कुन कुन तरिकाले लागेका छन, कति आफै कमाउदछन र कति अर्काको कमाइ खान्छ इत्यादि कुरा थाहा हुन्छ, यस्ता जनगणनाको देशमा धेरै कुराको बन्दोबस्त गर्न जस्तो स्कूल पाठशाला अस्पताल पानी बाटो घाटो त्यस्तै रोटी रोजीको साधन जुटाई सुख संबृद्धि बढाउन योजना बनाउन साह्रै आवश्यक छ। निर्बाचनको निमित्त निर्बाचन क्षेत्र तजबिज गर्नलाई र अरु कुराको प्रबन्ध गर्न गराउन पनि अति जरुरी छ। यो काम सफल गराउनु सबैले यथा सक्य मद्दत दिनु होस, यसको महत्व बुझ्नु होस र अरुलाई संभफाउनु होस जनगणना लेख्ने काममा खटिने मुखिया पटवारी वा अरु लेख्ने मानिस (गणक) ले लेख्न आएका बेलामा ठीक ठीक कुरा लेखाउनु होस। जानेकाले नजानेका नबुझेकालाई संझाई बुझाई साँचो लेखाउन लाउँनोस। तपाईहरुले सहयोगमानै जनसंख्या सम्बन्धि लगत ठीक अथवा भर पर्दो हुन शक्तछ। त्यसरी सहयोग नगरी झुट्टा कुरा लेखाउने वा यस बारे झुटो प्रचार गर्ने जनतालाई बहकाउने वा अरु कुनै प्रकारले यो काममा बाधा दिनेलाई देशद्राही संझनेछ र त्यस्ता उपर कडा कारबाई हुने छ।

यो काम गर्न गराउने सजिलो गर्नाको निमित्त हाल जनसंख्या लिने ठाउँहरुलाई ५ भागमा बाँडिएको छ। हरएक भागलाई एक अंचल वा जोन भनिनेछ। उक्त अंचलको कामको संचालन र रेखदेख सुपरिण्टेण्डेण्ट द्वारा हुने छ। अंचल विभाजन यस प्रकारको छ। पहिलो अंचलमा काठमाडौं उपत्यका, मकवानपुर (चिसापानी) चितौन, पू . १ नं त्रिसूली, पूर्ब महोत्तरी जिल्ला हुनेछ। दोश्रा अंचलमा त्रिसूली, पश्चिमको १ नं पश्चिम २, ३, ४ नम्बर र बाग्लुङ्। तेश्रो अंचलमा गुल्मी, पाल्पा, प्यूठान, सल्यान, चौथो अंचलमा दैलेख, डोटी, जुम्ला। पाँचौं अंचलमा बैतडी, डडेल्धुरा बाँके वर्दिया कैलाली कंचनपुर दाङ देउखुरी बुटौल ४ तप्पा र नवलपुर हुनेछ। अंचलको मद्दत गर्न असिष्टेण्ट सुपरिण्टेण्डेण्ट र जिल्ला जिल्लाको काममा मद्दतगर्न सहायक सुपरभाइजर हुनेछन। फेरी जिल्लालाई टुक्रा क्षेत्र बन्नेछ यस्तो कार्य सुपरभाईजर द्वारा गरिने छ र गणनाको काम चाँही तालुकदार (मुखिया पटबारी) बा निजहरु द्वारा खडा गरिएको लेख्ने मानिस (गणक) द्वारा हुनेछ। त्यस्को क्षेत्रको संख्या पहिलो अंचलमा २१, दोश्रोमा १७, तेश्रोमा ३०, चौथोमा ३३, पाँचौंमा ४३ क्षेत्र हुनेछ।

तपसिल

१. जनगणना ऐन २००९ बमोजिम हाल सरकारले काठमाडौं उपत्यका समस्त पश्चिम भाग र पूर्व महोत्तरी जिल्लाको जनगणना गराउने निर्णय गरेका हुनाले जनगणना कार्य गराउनको निमित्त कर्मचारीहरु खटीएका छन्।

२. उपरोक्त ऐन बमोजिम माथि लेखिएका नेपाल राज्य भित्रका सबै ठाउँ (राज्य, माना चावल बिर्ता गुठी लोकभार समेत) मा तालुकदार (मुखिया पटवारी) ले अथवा निजले खडा गरेको लेख्ने मानिसले तोकिदिएको समयमा उक्त अफिसर र कर्मचारीहरुको अर्डर बमोजिम जनगणना लिने काम गर्ने गराउने छन।

३. कसैले जनगणनाको काममा सहयोग नदिनु भनि प्रचार गरी बा अरु कुनै प्रकारले बाधा दिए उक्त ऐनको दफा ९ बमोजिम ४००। रुपैयाँ सम्म जरीवाना अथवा ४ महिना कैद पनि हुनेछ ।

४. उक्त अफिसर कर्मचारीले जिल्लाका तालुकदार (थरीमुखिया पटवारी जिम्मावाल जिमिदार) स्थानीय पञ्चायतका सदस्य, मील कारखाना होटेल, पाठशाला (जेलखाना, कैदीखाना) इत्यादिका कर्मचारीलाई जनगणना गर्ने कामको सम्बन्धमा लिखित आर्डर दिन शक्तछ। उपरोक्त व्यक्तिहरुले यस्तो आडर मानि जनगणनाको काममा चाहिएको सहयोग दिनु पर्नेछ। सो नगरेमा जनगणना ऐन २००९ को ८ दफा अनुसार रु. २००। सम्म जरिवाना हुनेछ ।

५. यो काममा खटिएका अफिसर कर्मचारीले (सुपरिटेण्डेण्ट असिष्टेण्ट सुपरिटेण्डेण्ट र सुपरभाईजरले) उर्दी गरेका ठीक ठीक बेलामा हाजिर भे काम गर्नू गराउनु पर्छ सो नगरे बिग्रन जाने हुनाले यस अड्डाको नाममा भएको २००७।९।६ को सनदको दफा १७ बमोजिम उर्दी अटेर गर्नेलाई १ रुपैंयाँ देखि २० सम्म जरिवाना गरी इलाका मालमा लगत दिइनेछ ।

६. जनगणना गर्दा गणकले (जनसंख्या लेख्नेहरु) सोधनु पर्ने सबै प्रश्नको ठीक ठीक जवाफ दिन जनगणना ऐन मुताविक सबैलाई कर लाग्दछ। सोधिएका प्रश्नका जवाफ नदिने अथवा जानी जानी दवाउने छुटाउने रैति र लेख्नु पर्नेमा जानी जानी नलेख्नेहरुलाई पनि यस अड्डालाई भएको सवालको दफा १२ बमोजिम फि जवानको मोरु चलतीका ठाउँमा ५०। पैसा र भारु चल्ती भएका ठाउँलाई ॥ आना सुपरभाइजरले दण्ड गरी इलाका मालमा लगत दिनेछ। जनगणना गर्दा हरेक व्यक्तिसंग सोधिने प्रश्न छुट्टा छुट्टै प्रकाशित भएको छ ।

७. यस कामको निमित्त खटिजाने अफिसर कर्मचारीलाई सुपथ मोलमा रसद पानी खरिद गर्न र सरकारी कागज पत्र आगोपानीबाट बचत हुने गरी बासको समेत बन्दोबस्त गरीदिनु भन्ने यस अड्डाको उपरोक्त सनदको १८ दफामा लेखिए बमोजिम गर्नु गराउनु। सम्बन्धित अड्डालाई सनद भै गएको र इस्तिहार पनि जारी गरीएकोछ ।

८. जनसंख्या लेखे बापत लेख्नेहरु (गणक) लाई १ जनाको लेखेको १ पैसाका दरले मेहनतआना दिइनेछ। लेखेको जम्मा जम्मीगरी सुपरभाइजरले अधकट्टी रसिद दिने छ सो रसिद मुताबिक माल अड्डाले रसिद अधकट्टी खिची रुपैंयाँ दिने छ यस बारे जो चाहिने आदेश भै गएकोछ ।

९. यो काममा खटिएका अफिसर कर्मचारीलाई र लेखे बापत लेखनेहरु (मुखिया पटवारीहरु) लाई मेहनतआना दिएकोछ। उनीहरुले कुनै प्रकारले अनुचित प्रभाव डाली रैती उपर पिरमर्का पार्ने या लिने खाने गर्नु हुदैन कसैले लिने खाने गरे बा गराएको ठहरे बा अनुचित फायदा उठाएको ठहरे ऐन बमोजिम कडासे कडा सजाय हुनेछ ।

१०. यो काम ठीक ठीक समयमा गर्नु गराउनु पर्ने हुनाले खटी आएका कर्मचारीले उर्दी दिएका बेला ठीक समयमा हाजीर हुनु पर्छ हाजीर भएका दिन अरु अड्डामा तारेख भए पनि डोरमा हाजीर नभै अन्यत्र जान हुन्न डोरको काम सकी बाटाका म्याद बाहेक भोली पल्ट तारेख परेमा अड्डामा हाजीर भएमा तारेख थामीने छ। आलटाल गरी अन्यत्र जाने गर्न हुन्न सो गर्नेलाई डोरबालाले १ रुपैंयाँ देखि १० सम्म तजबीजले जरीवाना गर्न पाउँछ। डोरको पूर्जीले तारेख परेका अड्डाले तारेख थामी दिनु भन्ने इलाका अड्डाका नाउँमा आदेश भै गैसकेको सो बमोजिम गर्नु गराउने ।

इति सम्वत् २०१० साल फाल्गुन गते रोज शुभम् ----- ----- ----- -----

टिप्पणी: श्री नेपाल सरकार, संख्या - विभागबाट (नेपाल सरकार जनगणना ऐन २००९ र संख्या-विभागको नाममा २००७ साल भाद्र ९ गते रोज ६ मा सदर भएको सनद बमोजिम जारि गरिएको)

संख्या विभाग (२०१४, परिशिष्ट, पृ. २६ - २७) बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.५: जनगणना ऐन, २०१३

२०१३ सालको ऐन नं. ६
जनगणना ऐन २०१३

१. यस ऐनको नाम - 'जनगणना ऐन, २०१३' रहेको छ ।

२. सरकारले आवश्यक तथा अनुकूल ठहराएमा नेपालभर मुलुक वा त्यसको कुनै भागमा जनगणना गर्ने सूचना गजेटमा प्रकाशित गर्न सक्नेछ, अनि जनगणनाको काम प्रारम्भ गरिनेछ ।

३. (१) जनगणनाको सम्पूर्ण कामको देखरेख, त्यस कामका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयबाट नियुक्त गरिएको पदाधिकारीले गर्नेछ ।

(२) जनगणनाका लागि बाँडिएका प्रत्येक इलाकाको जनगणनाको काम त्यस इलाकाका निमित्त खटिई गएको पदाधिकारीले गर्नेछ र त्यस्ता प्रत्येक पदाधिकारीलाई निजको काममा सहायता गर्नाका लागि एउटा सहायक पदाधिकारी रहनेछ ।

(३) इलाकाभित्रको प्रत्येक क्षेत्रमा हुने जनगणनाको देखरेख त्यस क्षेत्रको निमित्त नियुक्त निरीक्षकले गर्नेछ ।

४. जनगणनाको प्रत्येक पदाधिकारी, सहायक पदाधिकारी र निरीक्षकले आफ्नो इलाका वा क्षेत्र भित्रका सबै :–

(क) थरी, मुखिया, पटुबारी र जिम्मावाल ।

(ख) रैती र जिमिन्दार ।

(ग) स्थानीय पञ्चायतका सदस्य ।

(घ) मील, फ्याक्टरी, कारखाना, होटेल, पाठशाला इत्यादिका कर्मचारीलाई जनगणना गर्ने कामका सम्बन्धमा लिखित आदेश दिन सक्नेछ र उपर्युक्त व्यक्तिहरुले त्यस्तो आदेशलाई जनगणनाको काममा चाहिएको सहयोग वा सहायता दिनुपर्नेछ ।

५. प्रत्येक क्षेत्रको वास्तविक जनगणना गर्ने व्यक्तिहरुको नियुक्त त्यस क्षेत्रको निरीक्षकले गर्नेछ र त्यसरी नियुक्त भएका व्यक्तिलाई गणक भनिनेछ ।

६. (१) जनगणनाको प्रत्येक अफिसरले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र परेका व्यक्तिहरुसँग जनगणनाको निमित्त आवश्यक प्रश्नहरु सोध्न सक्नेछ । त्यस्ता प्रश्नहरुको सूची सरकारले गजेटमा प्रकाशित गर्नेछ ।

(२) त्यस्ता प्रश्नहरु सोधिएका प्रत्येक व्यक्तिले प्रत्येक प्रश्नको आफूले जानेसम्मको साँचो जवाफ दिनुपर्छ ।

तर कुनै व्यक्तिलाई आफ्नी स्वास्नीको वा आफ्नो लोग्नेको नाम लिन वा नाम लिन नहुने कुनै व्यक्तिको नाउ भन्न कर लाग्ने छैन, लेख्न जान्नेले भने लेखेर दिनुपर्छ ।

७. (१) जनगणना गर्दा प्राप्त भएको समाचार कुनै अन्य अनधिकृत काममा प्रयोग गरिनेछैन । जनगणनाका कर्मचारीबाहेक कुनै व्यक्तिले पनि जनगणनाको सूची, लगत वा रजिष्टर सरकारको विशेष आदेशबेगर हेर्न पाउने छैन ।

(२) जनगणनाको सूची, लगत वा रजिष्टरमा लेखिएको कुनै कुरा पनि यस ऐनअन्तर्गत चलाइएको मुद्दा बाहेक अरु मुद्दामा कुनै पनि अदालतका समक्ष सबूतको रुपमा पेश गर्न सकिनेछैन ।

८. ... ... १२

सदर मिति संवत् २०१३ साल भाद्र १६ गते रोज ६ शुभम् -

टिप्पणी: त्यस बखत ऐनको शुरुमा राजाको प्रशस्ति राख्ने चलन थियो । त्यसबखतका राजा महेन्द्र वीरबिक्रम शाहको प्रशस्ति यस प्रकार छ – स्वस्तिश्री गिरिराजचक्रचूडामणी नरनारायणेत्यादि विविध विरुदावली विराजमान मानोन्नत ओजस्वीराजन्य प्रोज्वल नेपालतारा ॐ रामपट्ट अतुलज्योतिर्मय त्रिशक्तिपट्ट अतिप्रवल गोरखादक्षिणबाहु महाधिपति फिल्डमार्शल र सर्बोच्च कम्याण्डर इनचीफ श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराज महेन्द्र वीरबिक्रम जङ्गवहादुर शाहवहादुर शमशेर जङ्गदेवानाम् सदा समर विजयिनाम् ।

ऐनलाई जनगणना गर्ने कामको निमित्त 'श्री ५ महाराजाधिराजबाट मन्त्रिमण्डलका सल्लाहअनुसार यो ऐन बनाई जारी गरिबक्सेको' भनिएको छ ।

दफा ८ र ९ मा ऐनका प्रावधान विरुद्ध काम गरे गराएमा सजाय तोकिएको छ । दफा १० मा ऐनको उद्देश्य कार्यान्वित गर्नका निमित्त सरकारले आवश्यक नियमहरु बनाउन सक्ने व्यवस्था छ । दफा ११ मा एने प्रारम्भ मिति उल्लेख छ । दफा १२ ले जनगणना ऐन २००९ खारेज गरेको छ ।

नेपाल गजेट, भाग २, खण्ड ६, संख्या २० (नेपाल सरकार, कानून मन्त्रालय, भाद्र २६ गते २०१३ साल)-बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.६: तथ्याङ्क ऐन, २०१५

२०१५ सालको ऐन नं. २०

तथ्याङ्क संकलन गर्ने सुबिधा प्राप्त गर्नको निमित्त बनेको ऐन

जनतालाई अधिक मात्रामा ठोस हित हुने नीति निर्धारण गर्न, सरकारी विभागहरुको प्रशासकीय निपुणता बढाउन र मुलुकको आर्थिक गतिविधि बारे यथार्थ ज्ञान प्राप्त गर्न श्री ५ को सरकारलाई यथार्थ आधार चाहिएको र त्यस्तो आधार जुटाउन तथ्यांक संकलन सम्बन्धी सुबिधाको व्यवस्था गर्न र तथ्यांक संकलन, संग्रह, प्रकाशन र बिश्लेषण गर्ने कामको निमित्त एक केन्द्रीय विभागको स्थापना गर्न आवश्यक परेकोले श्री ५ महाराजाधिराजबाट मन्त्रिपरिषदका सल्लाह अनुसार यो ऐन बनाई जारी गरिबक्सेको छ –

१. संक्षिप्त नाम, विस्तार र प्रारम्भ :– (१) यस ऐनको नाम तथ्यांक ऐन, २०१५ रहेको छ ।

(२) यो ऐन नेपाल भरमुलुकमा लागू हुनेछ ।

(३) यो ऐन तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।

२. परिभाषा :– विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा –

(क) “अधिकार प्राप्त अफिसर” भन्नाले यो ऐन अन्तर्गत संकलन गर्नुपर्ने तथ्यांक र खवरको विवरण संकलन गर्न सूचित आदेशद्वारा अधिकार दिइएको अफिसर सम्भनु पर्छ ।

(ख) “डाइरेक्टर” भन्नाले श्री ५ को सरकारबाट नियुक्त केन्द्रीय तथ्यांक विभागको डाइरेक्टर सम्भनु पर्छ ।

(ग) “सूचित आदेश” भन्नाले नेपाल गजेटमा प्रकाशित आदेश सम्भनु पर्छ ।

(घ) “विभागको अफिसर” भन्नाले तोकिए बमोजिम केन्द्रीय तथ्यांक विभागको अफिसर भनी नियुक्त भएको व्यक्ति सम्भनु पर्छ ।

(ङ) तोकिएको वा तोकिए बमोजिमको भन्नाले यो ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिमको सम्भनु पर्छ ।

३. विवरण दाखिल गराउने अधिकार :– श्री ५ को सरकारले सूचित आदेशद्वारा कुनै बर्गको व्यक्तिहरुको भोग चलन वा नियन्त्रणमा रहेको सोही आदेशमा तोकिएको कुरा सम्बन्धी तोकिएको खबर, लगत र तथ्यांकको तोकिएको ढाँचाको विवरण तोकिएको समयमा डाइरेक्टर छेउ दाखिल गर्न त्यस्तो व्यक्तिलाई आदेश गर्न सक्छ ।

४. तथ्यांक संकलन गर्न निर्देशन गर्ने अधिकार :– (१) श्री ५ को सरकारले सूचित आदेशद्वारा यस दफामा लेखिए बमोजिम कुनै कुराका सम्बन्धमा तथ्यांक संकलन गर्न निर्देश गर्न सक्छ ।

(२) उपदफ (१) अन्तर्गत निकालिएको आदेशद्वारा देहाय बमोजिम गर्न सकिने छ –

(क) संकलन गर्नु पर्ने खबरको लगत तोक्ने,

(ख) त्यस्तो खबर संकलन गर्ने कामको निमित्त अधिकार प्राप्त अफिसरहरु नियुक्त वा मनोनित गर्ने तिनीहरुका काम, कर्तव्य र अधिकारहरु तोक्ने र त्यस्तो काम, कर्तव्य र अधिकारहरुको प्रयोग तथा पालन गर्दा तिनीहरुले अपनाउनु पर्ने कार्यविधि तोक्ने, र

(ग) त्यस्तो आदेश अन्तर्गत संकलन गर्नुपर्ने तथ्यांक सुविधा पूर्वक संकलन गर्नको निमित्त श्री ५ को सरकारको विचारमा आवश्यक देखिएका वा आकस्मिक अरु सबै कुराहरुको व्यवस्था ।

५. विवरण दाखिल गराउने डाइरेक्टरको अधिकार :– डाइरेक्टरले आफैं वा अरु कुनै अफिसरद्वारा कुनै व्यक्ति छेउ लिखित सूचना पठाई तोकिएको कुरा सम्बन्धी तोकिएको खबर, लगत र तथ्यांकको तोकिएको ढाँचाको विवरण तोकिएको समयमा आफु छेउ दाखिल गर्न त्यस्तो व्यक्तिलाई आदेश गर्नसक्छ ।

६. रेकर्ड जाँच्ने अधिकार :– डाइरेक्टर वा निजको अधिकार क्षेत्र भित्र रही काम गर्ने कुनै अधिकार प्राप्त अफिसर वा निजद्वारा दफा ५ अन्तर्गत लिखित रुपमा अधिकार पाएको कुनै अफिसरले दफा ३ वा दफा ४ अन्तर्गतको आदेश वा दफा ५ अन्तर्गतको सूचनामा तोकिएको कुनै कुराको सम्बन्धमा तथ्यांक संकलन गर्ने प्रयोजनको निमित्त वा त्यस्तो आदेश वा सूचना अन्तर्गत दाखिल भएको कुनै लगत, विवरण वा खबर साँचो हो होइन भन्ने कुराको जाँचको निमित्त देहायबमोजिम गर्नसक्छ :–

(क) कुनै खबर वा विवरण दाखिल गर्नुपर्ने कर्तव्य भएका कुनै व्यक्तिको भोग चलन वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै घरजग्गामा पूर्व सूचना दिई मनासिब माफिकको समयमा प्रवेश गर्न ।

(ख) त्यस्तो व्यक्तिको भोग चलन वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै लिखत वा चीज आफु छेउ पेश गर्ने आदेश दिन र त्यसको जाँच गर्न, र

(ग) यो ऐन अन्तर्गत संकलन गर्नुपर्ने तथ्यांक सम्बन्धी कुनै खबर कुनै व्यक्तिलाई थाहा छ भन्ने मनासीव माफिकको विश्वास भएमा निजसँग कुनै प्रश्न सोध्न ।

७. विवरण माग्ने अधिकार :– डाइरेक्टरले नेपाल गजेटमा प्रकाशित सूचनाद्वारा सोही सूचनामा तोकिएको कुरा सम्बन्धी तोकिए बमोजिमको खबर वा तथ्यांकको तोकिएको ढाँचाको विवरण तोकिएको समयमा आफु छेउ दाखिल गर्न कुनै वर्गका व्यक्तिलाई अनुरोध गर्न सक्छ ।

८. खबर वा विवरणको प्रकाशनमा प्रतिबन्ध :– (१) दफा ३ वा दफा ४ वा दफा ५ वा दफा ६ वा दफा ७ अन्तर्गत दाखिल भएको वा प्राप्त गरिएको वा तयार भएको कुनै व्यक्तिगत वा कुनै परिवार, वा फर्म वा कम्पनी सम्बन्धी विवरण वा खबर वा त्यसको कुनै अंश सो खबर वा विवरण दिने व्यक्तिको वा निजद्वारा अधिकार प्राप्त प्रतिनिधिको लिखित स्वीकृति विना डाइरेक्टर वा विभागको अफिसर वाहेक अरु कसैलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपबाट देखाउन वा प्रकाशित गर्न हुँदैन ।

(२) यो ऐन अन्तर्गत मुद्दा चलाउने प्रयोजनको निमित्त त्यस्तो विवरण अदालतमा पेश गर्नमा उपदफा (१) ले बाधा पुऱ्याउने छैन ।

९. सजाय :– (१) दफा ३ वा दफा ४ वा दफा ५ अन्तर्गत कुनै खबर वा विवरण दिनुपर्ने कर्तव्य भएका कुनै व्यक्तिले देहायको कसूर गरेमा निजलाई त्यस्तो प्रतयेक कसूरको निमित्त रु १०० एकसयसम्म जरिवाना वा एक महिना सम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(क) जानी जानी त्यस्तो खबर वा विवरण नदिएमा वा दिन इन्कार गरेमा, वा

(ख) जानी जानी कुनै झुट्ठा खबर वा विवरण दिएमा वा दिलाएमा ।

तर यस उपदफा अन्तर्गत सजाय हुने कसूर कुनै कम्पनी वा संगठित संस्थाले गरेकोमा सो कसूर भएको कुरा आफूलाई थाहा थिएन वा सो कसूर रोक्न आफुले सकभर उचित प्रयत्न गरेको थियो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न सकेमा बाहेक सो कम्पनी वा संस्थाको प्रत्येक डाइरेक्टर, मेनेजर, सेकेटरी वा अरु अफिसर वा प्रतिनिधिलाई रु २०० दुइसय सम्म जरिवाना वा तीन महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(२) कुनै व्यक्तिले डाइरेक्टर वा निजद्वारा दफा ६ अन्तर्गत अधिकार प्राप्त कुनै अफिसरलाई सो दफाको खण्ड (क) अन्तर्गत कुनै घर जग्गामा प्रवेश गर्ने अधिकारको प्रयोगमा बाधा पुऱ्याएमा, वा सो दफाको खण्ड (ख) अन्तर्गत पेशगर्न आदेश दिइएको कुनै लिखत वा चीज जानी जानी पेश गर्न इन्कार गरेमा वा सो दफाको खण्ड (ग) अन्तर्गत सोधिएको कुनै प्रश्नको उत्तर दिन इन्कार गरेमा वा जानी जानी झुट्ठा उत्तर दिएमा निजलाई रु १०० एक सयसम्म जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) डाइरेक्टर वा विभागको अफिसर वा कुनै अधिकार प्राप्त अफिसरले देहायको कसूर गरेमा निजलाई त्यस्तो प्रत्येक कसूरको निमित्त रु २०० दुइसय सम्म जरिवाना वा २ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(क) दफा ८ उल्लंघन गरी कुनै खबर वा विवरण वा त्यसको कुनै अंश प्रकाश गरेमा, वा

(ख) यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियम अन्तर्गत दिइएको आदेश पालन नगरेमा वा पालन गर्न इन्कार गरेमा वा आदेश पालन गर्दा उचित सावधानी वा तत्परता नदेखाएमा, वा

(ग) आफ्नो जिम्मामा रहेका तथ्यांक सम्बन्धी रेकर्ड लापरवाहीले वा जानी जानी नष्ट गरेमा वा अन्य कुनै किसिमबाट त्यसमा नोक्सानी पुऱ्याएमा वा गलत नतिजा निस्कने गरी कुनै खबर किर्ते गरेमा वा अन्य तरिकाबाट प्रयोग गरेमा वा तेस्तो रेकर्ड आफ्नो व्यक्तिगत लाभ वा अनधिकृत कामको लागि प्रयोग गरेमा ।

(४) दफा ८ उल्लंघन गरी कुनै व्यक्तिले कुनै अधिकार प्राप्त अफिसर वा विभागको अफिसरबाट कुनै खबर वा विवरण प्राप्त गरेमा निजलाई रु २०० दुइ सय सम्म जरिवाना वा २ महिना सम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

तर त्यसरी प्राप्त गरेको खबर वा विवरण प्रकाशित समेत गरेमा निजलाई रु ५०० पाँच सय सम्म जविाना वा ५ महिना सम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(५) कुनै व्यक्तिले जनतालाई यो ऐन अन्तर्गत दिइएको कुनै आदेशको पालन नगर्नु भनी वा अधिकार पाएका कुनै अफिसर द्वारा कानून बमोजिम मागिएको कुनै खबर वा विवरण वा सोधिएको कुनै प्रश्नको उत्तर नदिनु भनी प्रचार गरेमा निजलाई रु १०० एक सय सम्म जविाना वा एक महिना सम्म कैद वा दुवै सजाय हुनेछ ।

१०. कसूर सम्बन्धी कारवाई गर्ने अधिकार :– (१) यो ऐन अन्तर्गतको कसूर सम्बन्धी कारवाई र सजाय गर्ने अधिकार स्थानीय बडाहाकिम वा मजिष्ट्रेटलाई मात्र हुनेछ ।

(२) यो ऐन अन्तर्गतको कसूर सम्बन्धी कारवाई ठाडो जाँचबूझ द्वारा गरिनेछ । त्यस्तो प्रत्येक मुद्दा सरकार बादी भई हेरिनेछन् ।

(३) गजेटेड अफिसरका सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको अनुमति र अरु व्यक्तिको सम्बन्धमा डाइरेक्टरको अनुमति नभइ यो ऐन अन्तर्गत सजाय हुने कुनै कसूरको सम्बन्धमा कुनै उजूर लाग्ने छैन ।

११. अपील :– बडाहाकिम वा मजिष्ट्रेटले दिएको आदेश, फैसला र तोकेको सजायमा कसैको चित्त नबुझे सर्वोच्च अदालतमा अपील गर्न पाउने छ ।

१२. आदेशमा प्रश्न उठ्न नसक्ने :– यो ऐनद्वारा प्रदत्त अधिकारको प्रयोग गरी दिइएको कुनै आदेशका सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठ्न सक्ने छैन ।

१३. नियम बनाउने अधिकार :– यो ऐनको उद्देश्य कार्यान्वित गर्न श्री ५ को सरकारले नियम बनाउन सक्छ ।

१४. खारेजी :– जनगणना ऐन, २०१३ खारेज गरिएको छ ।

लालमोहर सदर मिति :– २०१५।८।११।४ मा

टिप्पणी: ऐनको शुरुमा रहेको प्रशस्ति यस प्रकार छ – स्वस्तिश्री गिरिराज चक्रचूडामणी नरनारायणेत्यादि विविध विरुदावली विराजमान मानोन्नत ओजस्वी राजन्य प्रोज्वल नेपालतारा अति ओजस्वी त्रिभुवन प्रजातन्त्र श्री पद ॐ रामपट्ट अतुलज्योतिर्मय त्रिशक्तिपट्ट अतिप्रवल गोरखा दक्षिणबाहु महाधिपति फिल्डमार्शल र सर्बोच्च कम्याण्डर इनचीफ श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराज महेन्द्र वीरबिक्रम जङ्गवहादुर शाहवहादुर शमशेर जङ्गदेवानाम् सदा समर विजयिनाम् ।

नेपाल गजेट, भाग २, खण्ड ८, अतिरिक्तांङ्क १९(क), (मार्ग १८ गते २०१५ साल) बाट तथ्याङ्क ऐन (२०१५)-को साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.७: तथ्याङ्क ऐन, २०७९

तथ्याङ्क सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको ऐन

प्रस्तावना: तथ्याङ्क उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रकाशन र वितरणलाई विश्वसनीय, व्यवस्थित र समय सापेक्ष बनाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको नीति निर्माण, नीति कार्यान्वयन, स्रोत व्यवस्थापन र सेवा प्रवाहलाई थप प्रभावकारी बनाउन तथ्याङ्क सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न वाञ्छनीय भएकोले, सङ्घीय संसदले यो ऐन बनाएको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. **संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ**: (१) यस ऐनको नाम "तथ्याङ्क ऐन, २०७९" रहेको छ ।

(२) यो ऐन प्रमाणीकरण भएको मितिले एकतीसौं दिनदेखि प्रारम्भ हुनेछ ।

२. **परिभाषा**: विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस ऐनमा,–

(क) "आयोग" भन्नाले राष्ट्रिय योजना आयोग सम्झनु पर्छ ।

(ख) "कम्प्युटर डाटाबेस" भन्नाले कम्प्युटर वा कम्प्युटर नेटवर्क प्रणालीमा प्रयोग गर्ने उद्देश्यले अङ्क, अक्षर, छवि, ध्वनि वा श्रव्य-दृश्यमा औपचारिक तवरले तयार गरिएको सङ्ख्यात्मक विवरण, तथ्याङ्क, सूचना, नक्सा वा अवधारणा सम्झनु पर्छ ।

(ग) "कार्यालय" भन्नाले दफा २३ बमोजिमको राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय सम्झनु पर्छ ।

(घ) "गणना" भन्नाले कुनै पनि विषयको तथ्यपूर्ण जानकारी प्राप्त गर्न सम्बन्धित एकाइको पूर्ण रुपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने विधि वा प्रक्रिया सम्झनु पर्छ ।

(ङ) "तथ्याङ्क" भन्नाले आर्थिक, सामाजिक, भौतिक, वातावरणीय लगायतका विवरण, लगत र सूचना सम्झनु पर्छ र सो शब्दले त्यस्ता विवरण, लगत वा सूचनाको व्यवस्थित सङ्कलन, प्रस्तुतीकरण वा विश्लेषण गरी तयार गरिएको सङ्ख्यात्मक प्रस्तुतिलाई समेत जनाउँछ ।

(च) "तोकिएको" वा "तोकिए बमोजिम" भन्नाले यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा तोकिएको वा तोकिए बमोजिम सम्झनु पर्छ ।

(छ) "परिषद्" भन्नाले दफा १९ बमोजिमको राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद् सम्झनु पर्छ ।

(ज) "प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी" भन्नाले दफा २५ बमोजिमको प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी सम्झनु पर्छ ।

(झ) "राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली" भन्नाले दफा ३ बमोजिमको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली सम्झनु पर्छ ।

(ञ) "विद्युतीय अभिलेख" भन्नाले विद्युतीय स्वरुपको कुनै माध्यमबाट सिर्जना गरी सम्प्रेषण गरिएका, प्राप्त वा जम्मा गरिएका तथ्याङ्क, छवि, ध्वनि वा श्रव्य-दृश्य सम्झनु पर्छ ।

(ट) "सरकारी निकाय" भन्नाले नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार वा स्थानीय तह अन्तर्गतका सरकारी निकाय सम्झनु पर्छ ।

(ठ) "सर्वेक्षण" भन्नाले कुनै विषयको गतिविधि, प्रयोग र प्रवृत्ति सम्बन्धी तथ्यपूर्ण जानकारीको लागि नमूना छनोट गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिने विधि वा प्रक्रिया सम्झनु पर्छ ।

(ड) "सार्वजनिक संस्था" भन्नाले देहायका संस्था सम्झनु पर्छ:-

(१) प्रचलित सङ्घीय कानून बमोजिम गठित आयोग, संस्थान, प्राधिकरण, निगम, प्रतिष्ठान, बोर्ड, केन्द्र, परिषद्,

(२) नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको कम्पनी, बैङ्क, समिति वा यस्तै पकृतिका अन्य सङ्गठित संस्था,

(३) नेपाल सरकार द्वारा सञ्चालित वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक अनुदान प्राप्त विश्वविद्यालय, महाविद्यालय, विद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र वा अन्य त्यस्तै प्राज्ञिक वा शैक्षिक संस्था,

(४) नेपाल सरकारको ऋण, अनुदान वा जमानतमा सञ्चालित संस्था,

(५) उपखण्ड (१),)२), (३) वा (४) मा उल्लिखित संस्थाको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएको वा नियन्त्रण रहेको वा त्यस्तो संस्थाबाट अनुदान प्राप्त संस्था,

(६) नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सार्वजनिक संस्था भनी तोकेको अन्य संस्था ।

(ढ) "सुचित आदेश" भन्नाले कुनै खास तथ्याङ्क सम्बन्धी कार्यका लागि नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी जारी गरेको आदेश सम्झनु पर्छ ।

(ण) "संस्था" भन्नाले सार्वजनिक, निजी, गैरसरकारी वा सहकारी संस्था सम्झनु पर्छ ।

परिच्छेद-२

राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली, तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रकाशन

३. राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली स्थापना गर्नेः (१) यस ऐन तथा प्रचलित कानून बमोजिम कार्यालय, सरकारी निकाय तथा सार्वजनिक संस्थाले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कको एकीकृत प्रणालीको रुपमा राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्राालीको स्थापना गरिनेछ ।

(२) सरकारी निकायबाट प्रदान गरिने सेवा प्रवाहका लागि तयार गरिने फाराम तथा अभिलेखलाई अन्तरप्रणाली आबद्धता गरी त्यस्तो फाराम वा अभिलेखबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आबद्ध गर्न सकिने छ ।

(३) कार्यालयले राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको व्यवस्थापन र सो प्रणालीमा आबद्ध निकायबीच समन्वय कायम गर्ने छ ।

(४) राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी विधि, प्रक्रिया र मापदण्ड तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

४. तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण गर्नेः (१) परिषद्ले तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर निर्धारण गर्दा देहायका विषयलाई मानक मान्नु पर्नेछ :–

(क) नेपाल कानून र प्रचलित अभ्यास,

(ख) संयुक्त राष्ट्र संघ वा सो को विशिष्टीकृत संस्थाले निर्धारण गरेको अवधारणा र परिभाषा,

(ग) तथ्याङ्कको क्षेत्रगत वर्गीकरण, र

(घ) तोकिए बमोजिमका अन्य आधार ।

(३) उपदफा (१) र (२) बमोजिम निर्धारण गरिने तथ्याङ्क सम्बन्धी मानक र गुणस्तरमा देहायका विषय समावेश गर्नु पर्नेछ :–

(क) प्रशासनिक अभिलेखबाट प्राप्त विवरणको स्तरीकृत अभिलेख ढाँचा,

(ख) तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण र नतिजा प्रकाशनको विधि,

(ग) नमूना छनोट प्रकृया र विधि,

(घ) तथ्याङ्क वा सूचक आँकलन प्रकृया (मेटाडाटा),

(ङ) प्रदेश, जिल्ला तथा स्थानीय तहको भू-पहिचान सङ्केत नम्बर (जियो कोड), र

(च) तोकिए बमोजिमका अन्य विषय ।

(४) यस ऐन बमोजिम तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण र भण्डारण गर्दा यस दफा बमोजिम निर्धारण भएको मानक र गुणस्तर बमोजिम गर्नु पर्नेछ ।

५. <u>तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने</u>: (१) नेपाल सरकारले कुनै विषयमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सूचित आदेश जारी गर्न सक्ने छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको सूचित आदेश बमोजिम कार्यालयले व्यक्ति, घर परिवार, संस्था वा सरकारी निकायसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नेछ ।

(३) कार्यालयले कुनै व्यक्ति, घर परिवार, संस्था वा सरकारी निकायलाई तिनीहरुको भोग चलन वा नियन्त्रणमा रहेको वस्तुको तथ्याङ्क पेशगर्न लिखित सूचना दिन सक्नेछ ।

(४) उपदफा (१), (२) वा (३) बमोजिमको आदेश वा सूचना बमोजिमको तथ्याङ्क उपलब्ध गराउनु सम्बन्धित सबैको कर्तव्य हुनेछ ।

(५) यस दफा बमोजिम सूचित आदेश जारी भएपछि त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीले आवश्यक सङ्ख्यामा अधिकृत तथा कर्मचारी खटाउन सक्नेछ ।

(६) यस दफा बमोजिम गरिने तथ्याङ्क सङ्कलन सम्बन्धी विधि तथा प्रकृया तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

६. <u>तथ्याङ्क परीक्षण गर्ने अधिकार</u>: (१) प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी वा निजले खटाएको अधिकृतले दफा ५ बमोजिम सङ्कलन भएको तथ्याङ्कको सत्यता परीक्षण गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम परीक्षण गर्दा प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी वा सम्बन्धित अधिकृतलाई देहाय बमोजिमको अधिकार हुनेछ : –

(क) सङ्कलन भएको तथ्याङ्कको विश्वसनीयताको लागि त्यस्तो तथ्याङ्क सम्बन्धी विषयमा कुनै व्यक्तिलाई थाहा छ भन्ने मनासिव आधार भएमा निजसँग प्रश्न सोध्ने,

(ख) सङ्कलन भएको तथ्याङ्क अपूर्ण भएमा वा सो को विश्वसनीयताको लागि थप तथ्याङ्क आवश्यक पर्ने भएमा तथ्याङ्क पुनः उपलब्ध गराउन सूचना दिने,

(ग) तथ्याङ्क उपलब्ध गराउनु पर्ने कर्तव्य भएको व्यक्ति, संस्था, घर परिवारको भोगचलन वा नियन्त्रणमा रहेको भवन, जग्गा वा कम्पाउण्डमा पूर्वसूचना दिई प्रवेश गर्ने ।

७. <u>सार्वजनिक संस्था वा निकायले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने</u>: (१) प्रचलित कानूनमा कुनै सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थालाई तथ्याङ्क सङ्कलन सम्बन्धी कुनै कार्य गर्ने जिम्मवारी तोकिएकोमा सो प्रयोजनका लागि त्यस्तो निकाय वा संस्थाले तथ्याङ्क सङ्कलनको कार्य गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमका निकाय वा संस्थाले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आबद्ध गरिने छ ।

८. <u>अनुमति सम्बन्धी व्यवस्था</u>: (१) राष्ट्रियस्तरको प्रतिनिधित्व हुने गरी तथ्याङ्क सङ्कलन वा प्रकाशन गर्न चाहने सरकारी निकाय वा कुनै संस्थाले कार्यालयबाट अनुमति लिनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहाय बमोजिमको अवस्थामा यस दफा बमोजिमको अनुमति लिनु पर्ने छैन :–

(क) दफा ७ को उपदफा (१) बमोजिमको सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले प्रचलित कानून बमोजिम तथ्याङ्क सङ्कलन वा प्रकाशन गर्न,

(ख) आन्तरिक प्रयोजनका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन वा प्रकाशन गर्न,

(ग) प्राज्ञिक वा निजी अध्ययन अनुसन्धानका लागि प्रचलित कानून बमोजिम तथ्याङ्क सङ्कलन वा प्रकाशन गर्न, वा

(घ) पाठ्यक्रममा आधारित शोधकार्यका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन वा प्रकाशन गर्न ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम अनुमतिका लागि तथ्याङ्क सङ्कलनको उद्देश्य, कार्यक्षेत्र, विधि र लागत सहित तोकिएको ढाँचामा कार्यालय समक्ष निवेदन दिनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम प्राप्त हुन आएको निवेदन सहितको कागजात जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न मनासिव देखिएमा त्यस्तो सरकारी निकाय वा संस्थालाई कार्यालयले तोकिए बमोजिमको ढाँचामा अनुमति दिनेछ ।

(५) उपदफा (४) बमोजिम अनुमति दिँदा कार्यालयले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा अपनाउनु पर्ने विधि, प्रणाली वा अन्य आवश्यक शर्तहरु तोक्न सक्नेछ ।

(६) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्था र विषयमा तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रकाशन गर्न कार्यालयले अनुमति दिनेछैन :–

(क) मुलुकको राष्ट्रिय हित, शान्ति सुरक्षा वा कुटनीतिक सम्बन्धमा प्रतिकूल असर पर्ने देखिएको,

(ख) कार्यालयले आफैँ तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने वा गराउने कार्यक्रममा रहेको वा दफा ७ बमोजिमका सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थालाई तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको, वा

(ग) प्रचलित कानूनले निषेध गरेको ।

९. **तथ्याङ्क प्रमाणित गराउनु पर्ने**: दफा ८ बमोजिम अनुमति प्राप्त गरी सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्क प्रयोगमा ल्याउनु वा त्यस्तो तथ्याङ्कबाट प्राप्त नतिजा प्राप्त गर्नु अघि कार्यालयबाट तोकिए बमोजिम प्रमाणित गराउनु पर्नेछ ।

१०. **गोपनीयता सम्बन्धी व्यवस्था** : (१) यस ऐनको अधीनमा रही जुनसुकै स्रोत वा माध्यमबाट प्राप्त व्यक्तिगत तथ्याङ्कको गोपनीयता कायम गर्ने प्रयोजनका लागि त्यस्तो तथ्याङ्क प्रयोग गर्दा वा गराउँदा कार्यालय, सरकारी निकाय वा संस्थाले देहाय बमोजिम गर्नु, गराउनु पर्नेछ :–

(क) त्यस्तो तथ्याङ्क तथा सो को कम्प्युटर डाटाबेस, विद्युतीय अभिलेख वा कुनै अंश सामुहिक तथ्याङ्कीय प्रयोजनको लागि मात्र प्रयोग गर्ने, र

(ख) त्यस्तो तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने व्यक्ति वा निजद्वारा अधिकार प्राप्त प्रतिनिधिको लिखित स्वीकृति बेगर सम्बन्धित अधिकारी बाहेक अरु कसैलाई देखाउने, प्रकाशन गर्ने वा अन्य कुनै निकायमा प्रमाणको रुपमा पेश गर्ने कार्य नगर्ने ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐन अन्तर्गत चल्ने मुद्दाको अनुसन्धान वा सुनुवाइको क्रममा अनुसन्धान अधिकारी वा अदालतले माग गरेमा त्यस्तो तथ्याङ्क, कम्प्युटर डाटाबेस वा विद्युतीय अभिलेख उपलब्ध गराउन सो उपदफाले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।

११. **तथ्याङ्क सम्बन्धी विवरण प्रकाशन गर्ने**: दफा ५ वा ७ बमोजिम कार्यालय, सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क प्रकाशन गर्नुपर्ने भएमा त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने सम्बन्धित निकायले प्रकाशन गर्न सक्नेछ ।

१२. **तथ्याङ्क प्रशोधन, भण्डारण तथा वितरण**: तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने निकाय वा संस्थाले निश्चित समय सीमामा रही तथ्याङ्क प्रशोधन गर्नु पर्नेछ । तथ्याङ्क प्रशोधन गर्दा गणना तथा सर्वेक्षणका परिभाषित विधि, प्रकृया र स्वचालित वा नवीनतम प्रणालीको अवलम्बन गर्नु पर्नेछ ।

(२) तथ्याङ्क उत्पादनकर्ताले तथ्याङ्क भण्डारण गर्दा निश्चित मानक र समकालीन तरिका अवलम्बन गरी सहजै प्रसारण गर्न सकिने गरी र लामो समयसम्म नष्ट नहुने गरी भण्डारण गर्नु पर्नेछ ।

(३) दफा (२) बमोजिम तथ्याङ्क भण्डारण गर्दा तथ्याङ्कीय उद्देश्य प्राप्त भएपछि व्यक्तिगत पहिचान खुल्ने विवरणहरु हटाई भण्डारण गर्नुपर्नेछ ।

(४) यस ऐन बमोजिम सङ्कलन भएको तथ्याङ्क प्रयोग र वितरण गर्दा देहाय बमोजिम गर्नु पर्नेछ :–

(क) प्रचलित कानूनमा उल्लेख गरिएको बाहेक यणना, सर्वेक्षण वा प्रशासनिक अभिलेखबाट प्राप्त तथ्याङ्क पूर्णरुपमा तथ्याङ्कीय कार्यमा मात्र प्रयोग गरिने,

(ख) प्रयोगकर्ताले लिखितरुपमा माग गरेमा मात्र सुक्ष्म कोरा तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन सकिने,

स्पष्टिकरण: यस दफा र दफा १८ को उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि "सुक्ष्म कोरा तथ्याङ्क" भन्नाले सूचना दाताको पहिचान नखुल्ने गरी तयार गरिएको सूचनादाताबाट प्राप्त विवरण सम्भनु पर्छ ।

(ग) खण्ड -ख) बमोजिम सुक्ष्म कोरा तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँदा तोकिए बमोजिमको शर्त पालना गर्ने गरी उपलब्ध गराइने,

(घ) सबै प्रकारका तथ्याङ्क प्रयोगकर्तालाई पहुँचयोग्य हुनु पर्ने, र

(ङ) तथ्याङ्क प्रयोगकर्ताले तथ्याङ्कको स्रोत अनिवार्यरुपमा उल्लेख गर्नु पर्ने ।

(५) दफा (४) को खण्ड (ख) र (ग) बमोजिम गणनाको सुक्ष्म कोरा तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँदा आंशिकरुपमा मात्र उपलब्ध गराउन सकिने छ ।

(६) कार्यालयले तथ्याङ्क प्रयोग कर्तालाई तोकिए बमोजिमको तथ्याङ्क उपलब्ध गराउँदा सोको लागतको आधारमा तोकिए बमोजिमको दस्तुरलिई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

१३. **तथ्याङ्क सङ्कलक, उत्पादक र प्रयोगकर्ताको दायित्व** : (१) यस ऐन बमोजिम तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु अघि तथ्याङ्क सङ्कलकले उत्तरदातालाई तथ्याङ्क सङ्कलनको उद्देश्य, प्रयोजन र गोपनीयता सम्बन्धी विषयमा जानकारी गराउनु पर्नेछ ।

(२) तथ्याङ्क सङ्कलकले तथ्याङ्क सङ्कलनको उद्देश्य विपरीत वा आफूखुसी तथ्याङ्क उल्लेख गर्न वा उत्तरदाताले दिएको तथ्याङ्कलाई तोडमरोड गरी सङ्कलन गर्न हुँदैन ।

(३) तथ्याङ्क सङ्कलकले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा प्राप्त गरेको कुनै पनि व्यक्तिगत विवरण जुन उद्देश्यले तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको हो, सो बाहेक अन्यत्र प्रयोग गर्न वा कसैलाई उपलब्ध गराउन हुँदैन ।

(४) तथ्याङ्क उत्पादकले तथ्याङ्क उत्पादन वा प्रकाशन गर्दा र तथ्याङ्क प्रयोगकर्ताले तथ्याङ्क प्रयोग गर्दा सामाजिक तथा सास्कृतिक सद्भाव र शान्ति सुव्यवस्थामा खलल नपर्ने गरी गर्नु पर्नेछ ।

१४. **प्रतिनिधित्व नहुने खण्डीकृत तथ्याङ्कको उपयोग वा प्रकाशन गर्न नहुने** : (१) यस ऐन बमोजिम कुनै स्थान वा क्षेत्र विशेषमा गणना गरी सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कको आधारमा तथ्याङ्कीय प्रतिनिधित्व नभएको अन्य स्थान, क्षेत्र वा भौगोलिक वा प्रशासनिक एकाइको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अन्य यस्तै अवस्था देखाउने गरी खण्डीकृत तथ्याङ्कको उपयोग वा प्रकाशन गर्न पाइने छैन ।

(२) यस ऐन बमोजिम एकभन्दा बढी स्थान वा क्षेत्र विशेषमा सर्वेक्षण गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएकोमा समग्र तथ्याङ्कको आधारमा नतिजा तयार गर्न बाहेक सोको आधारमा कुनै खास स्थान वा क्षेत्रको मात्र आर्थिक, सामाजिक। सांस्कृतिक अन्य यस्तै अवस्था देखाउने गरी खण्डीकृत तथ्याङ्कको उपयोग वा प्रकाशन गर्न पाइने छैन ।

परिच्छेद-३

प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट हुने तथ्याङ्क सङ्कलन

१५. **प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने**: (१) प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले प्रदेश वा स्थानीय कानून बमोजिम आफूलाई आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण गर्न सक्ने छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण गर्दा दफा ४ बमोजिमको तथ्याङ्क सम्बन्धी राष्ट्रिय मानक र गुणस्तरको पालना गर्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण गर्दा देहायको मापदण्ड समेतको आधारमा गर्नु पर्नेछ :–

(क) नेपाल सरकारले सङ्कलन गरेको वा राष्ट्रिय रुपमा सङ्कलन हुने तथ्याङ्कलाई नै प्रयोग गर्न सकिने भएमा त्यस्तो विषयमा तथ्याङ्क सङ्कलन नगर्ने,

(ख) तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण गर्दा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच आपसी समन्वय र सहकार्यमा गर्नु पर्ने, र

(ग) सङ्कलित तथ्याङ्कको विश्लेषणबाट प्राप्त नतिजा प्रकाशन वा वितरण गर्दा प्रयोगकर्तामैत्री हुने गरी गर्नु पर्ने ।

(४) प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा यस ऐन बमोजिम कार्यालयलाई भएको अधिकार र कर्तव्यको पालना गर्ने छ ।

(५) प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण वा भण्डारण गर्दा दफा १०, १२, १३ र १४ को व्यवस्था समेतको पालना गर्नु पर्नेछ ।

(६) प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कलाई राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आवद्ध गर्न सकिनेछ ।

१६. **तथ्याङ्क प्रयोग गर्न सक्ने**: प्रदेश सरकार वा स्थानीय तहले सङ्कलन गरेको कुनै विषयको तथ्याङ्क प्रयोग गर्न उपयुक्त वा आवश्यक देखेमा कार्यालयले त्यस्तो तथ्याङ्क प्रयोग गर्न सक्ने छ ।

परिच्छेद-४

विद्युतीय अभिलेख, तथ्याङ्कको प्रयोग तथा पहुँच

१७. **विद्युतीय अभिलेखको प्रयोग**: (१) कार्यालय, दफा ७ बमोजिमका सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्था, प्रदेश र स्थानीय तहले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कलाई विद्युतीय अभिलेखमा राख्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

(२) दफा ८ बमोजिम अनुमति लिई कुनै सरकारी निकाय वा संस्थाले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कलाई विद्युतीय अभिलेखमा राख्न सकिनेछ ।

(३) दफा (१) वा (२) बमोजिम राखिएको अभिलेखलाई प्रचलित कानून बमोजिम राखिएको अभिलेखसँग तोकिए बमोजिम आबद्ध गराउन सकिनेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम आबद्ध गराइएको अभिलेखको प्रयोग र आधिकारिकता सम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

१८. **तथ्याङ्कमा पहुँच**: (१) कार्यालय, दफा ७ बमोजिमका सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाले सङ्कलन गरेको प्रशोधित, अर्धप्रशोधित वा सुक्ष्म कोरा तथ्याङ्कमा यस ऐनको प्रतिकूल नहुने गरी विद्युतीय वा अन्य माध्यमबाट पुरै वा आंशिक रुपमा पहुँच उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

(२) सेवा प्रवाह गर्ने निकाय वा राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आबद्ध अन्य निकायमा रहेको व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा कार्यालयको पहुँच रहनेछ ।

(३) तथ्याङ्क पहुँच उपलब्ध गराउने विधि वा प्रक्रिया तोकिए बमोजिम हुनेछ ।

परिच्छेद-५

राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद

१९. **परिषद्को गठन**: राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको समुचित विकास, व्यवस्थापन र अनुसन्धान सम्बन्धी कार्यको रेखदेख, निर्देशन, नियन्त्रण र नियमन गर्ने प्रयोजनका लागि देहाय बमोजिमको राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद् रहनेछ :–

(क) उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग – अध्यक्ष

(ख(सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग (तथ्याङ्क विषय हेर्ने) – सदस्य

(ग) गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैङ्क – सदस्य

(घ) नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानको कार्यकारी अध्यक्ष – सदस्य

(ङ) सचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय – सदस्य

(च) सचिव, नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्रालय – सदस्य

(छ) सचिव, नेपाल सरकारको उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय – सदस्य

(ज) सचिव, नेपाल सरकारको कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय – सदस्य

(झ) सचिव, नेपाल सरकारको गृह मन्त्रालय – सदस्य

(ञ) सचिव, नेपाल सरकारको भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय – सदस्य

(ट) सचिव, नेपाल सरकारको महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय – सदस्य

(ठ) सचिव, नेपाल सरकारको शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय – सदस्य

(ड) सचिव, नेपाल सरकारको श्रम, राजगार तथा सामाजिक कल्याण मन्त्रालय – सदस्य

(ढ) सचिव, नेपाल सरकारको सङ्घीय मामला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय – सदस्य

(ण) सचिव, नेपाल सरकारको स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय – सदस्य

(त) सचिव, राष्ट्रिय प्राकृतिक श्रोत तथा वित्त आयोग – सदस्य

(थ) सदस्य-सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग – सदस्य

(द) प्रदेश सरकारले तोकेको योजना वा तथ्याङ्क विषय हेर्ने प्रदेश मन्त्रालय वा निकायका एक-एक प्रतिनिधि गरी सात जना – सदस्य

(ध) प्रमुख, तथ्याङ्क केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय – सदस्य

(न) प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी – सदस्य-सचिव

२०. **परिषद्को बैठक र निर्णयः** (१) परिषद्को बैठक परिषद्को अध्यक्षले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ।

(२) परिषद्को बैठक वर्षको कम्तीमा दुई पटक बस्नेछ।

(३) परिषद्को बैठक बस्नुभन्दा कम्तीमा अठ्चालिस घण्टा अघि परिषद्को सदस्य-सचिवले बैठकमा छलफल हुने विषय सहितको जानकारी परिषद्का सबै सदस्यलाई गराउनु पर्नेछ।

(४) परिषद्को बैठकको अध्यक्षता परिषद्को अध्यक्षले गर्नेछ र निजको अनुपस्थितिमा बैठकमा उपस्थित वरिष्ठतम् सदस्यले बैठकको अध्यक्षता गर्नेछ।

(५) परिषद्का् बैठकमा आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित पदाधिकारी वा विज्ञलाई आमन्त्रण गर्न सकिनेछ।

(६) कार्यालयले परिषद्को सचिवालयका रुपमा कार्य गर्नेछ।

(७) परिषद्को बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि परिषद् आफैंले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ।

२१. **परिषद्को काम, कर्तव्य र अधिकारः** यस ऐनमा अन्यत्र उल्लिखित काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त परिषद्को काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :–

(क) तथ्याङ्क सम्बन्धी अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन योजना, नीति तथा रणनीति तर्जुमा गर्ने,

(ख) कार्यालयको वार्षिक कार्य योजना स्वीकृत गर्ने,

(ग) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा समन्वय र सहजीकरण गर्ने,

(घ) तथ्याङ्क उत्पादकहरुबीच समन्वय कायम गर्ने र आवश्यकता अनुसार निर्देशन दिने, र

(ङ) तथ्याङ्क सङ्कलन, भण्डारण, प्रशोधन तथा सोको नतिजा प्रकाशन सम्बन्धी विगतका कामकारवाहीको समीक्षा गरी आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित निकायलाई निर्देशन दिने।

२२. **अन्तरनिकाय तथ्याङ्क कार्य समूह गठन गर्न सक्नेः** (१) परिषद्ले विषयगत तथ्याङ्क सङ्कलन विधि, तथ्याङ्कमा पहुँच तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापनमा समन्वय र करुपता कायम गर्न आवश्यकता अनुसार अन्तरनिकाय तथ्याङ्क कार्य समूहहरु गठन गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम गठन गरिने अन्तरनिकाय तथ्याङ्क कार्य समूहको काम, कर्तव्य र अधिकार त्यस्तो कार्य समूह गठन गर्दाका बखत परिषद्ले तोके बमोजिम हूनेछ ।

परिच्छेद-६

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र प्रमूख तथ्याङ्क अधिकारी

२३. **कार्यालयको स्थापनाः** (१) तथ्याङ्क सम्बन्धी काम गर्न केन्द्रीय निकायका रुपमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय अन्तर्गत रहने गरी एक राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय रहनेछ ।

(२) कार्यालयको मातहतमा रहने गरी नेपाल सरकारले तोकेको सङ्ख्या र स्थानमा तथ्याङ्क कार्यालय रहनेछन् ।

२४. **कार्यालयको काम, कर्तव्य र अधिकारः** कार्यालयको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :–

(क) तथ्याङ्क सम्बन्धी नीति, योजना तथा रणनीतिको मस्यौदा तयार गरी परिषद् समक्ष पेश गर्ने,

(ख) राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको समुचित विकास, व्यवस्थापन, प्रबर्द्धन तथा सोको लागि अन्तरनिकाय व्यवस्थापन गर्ने,

(ग) कार्यालयले सङ्कलन गर्नु पर्ने कार्यका लागि गणना, सर्वेक्षण लगायतका अन्य क्षेत्रगत तथ्याङ्क सम्बन्धी कार्यसञ्चालन कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने,

(घ) योजना तर्जुमा तथा नीति निर्धारणका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई आवश्यक तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने,

(ङ) तथ्याङ्कको स्तर निर्धारण तथा प्रमाणीकरण सम्बन्धी कार्य गर्ने,

(च) तथ्याङ्क सम्बन्धी अभिलेखको सुरक्षा गर्ने,

(छ) तथ्याङ्क सम्बन्धी विवरण प्रकाशन तथा वितरणको व्यवस्था गर्ने,

(ज) केन्द्रीय तथ्याङ्क (डाटा) बैङ्कको रुपमा कार्य गर्ने,

(झ) प्रदेश र स्थानीय तहले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क प्राप्त गरी राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा आबद्ध गर्ने,

(ञ) प्रदेश र स्थानीय तहको तथ्याङ्क प्रणालीको विकासमा सहयोग गर्ने,

(ट) प्रचलित कानून बमोजिम तथ्याङ्क सङ्कलन सम्बन्धी काम गर्ने निकायको तथ्याङ्क सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग गर्ने,

(ठ) यस ऐन बमोजिम हुने तथ्याङ्क सङ्कलनसँग सम्बन्धित विषयको परीक्षण, अनुगमन, निरीक्षण तथा सुपरीवेक्षण गर्ने,

(ड) तथ्याङ्क सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र प्रशिक्षण सम्बन्धी काम गर्ने,

(ढ) नेपाल सरकार वा आयोगले माग गरेको तथ्याङ्कसम्बन्धी विवरण वा सूचना उपलब्ध गराउने ।

२५. **प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीः** कार्यालयको प्रशासकीय प्रमुखको रुपमा काम गर्न सङ्घीय निजामती सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको एक प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारी रहनेछ ।

परिच्छेद-७

कसुर र सजाय

२६. **कसुर र सजाय**: (१) कसैले देहायको कुनै कार्य गरेमा यस ऐन अन्तर्गतको कसुर गरेको मानिनेछ :–

(क) यस ऐन बमोजिम तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्यमा अवरोध खडा गरेमा,

(ख) दफा ५ को उपदफा (४) वा दफा ६ को उपदफा (२) बमोजिम कुनै व्यक्तिगत तथा एकाइगत तथ्याङ्क सम्बन्धी जानकारी दिनु पर्ने कर्तव्य भएको कुनै व्यक्ति वा संस्थाले जानी-जानी त्यस्तो जानकारी नदिएमा वा दिन इन्कार गरेमा वा जानी-जानी कुनै तथ्याङ्क सम्बन्धी झुट्टा जानकारी दिएमा,

(ग) दफा ८ को उपदफा (१) बमोजिम अनुमतिपत्र नलिई तथ्याङ्क सङ्कलन गरे वा गराएमा,

(घ) दफा ९ बमोजिम कार्यालयबाट प्रमाणित नगराई तथ्याङ्कको प्रयोग वा प्रकाशन गरेमा,

(ङ) आफ्नो जिम्मामा रहेको तथ्याङ्क, कम्प्युटर डाटाबेस, विद्युतीय अभिलेख लापरबाही गरी वा जानी-जानी नष्ट गरे वा गराएमा वा अन्य किसिमबाट हानि नोक्सानी पुऱ्याएमा वा हानि नोक्सानी पुऱ्याउने प्रयत्न गरेमा,

(च) उपलब्ध तथ्याङ्क, कम्प्युटर डाटाबेस, विद्युतीय अभिलेख दफा १० विपरीत प्रयोग गरे गराएमा,

(छ) तथ्याङ्क सङ्कलक, उत्पादक र प्रयोगकर्ताले दफा १३ को उपदफा (२), (३) वा (४) बमोजिमको दायित्व पूरा नगरेमा,

(ज) दफा १४ विपरीत तथ्याङ्कको उपयोग वा प्रकाशन गरेमा,

(झ) यस ऐनको अधीनमा रही कसैलाई कुनै आदेश वा सूचना जारी भइएकोमा कसैले त्यस्तो सूचना वा आदेश पालना नगर्नु भनी वा अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट माग गरिएको कुनै तथ्याङ्क वा सूचना नदिनु वा नगराउनु भनी प्रचार प्रसार गरे वा गराएमा वा त्यस्तो तथ्याङ्क वा सूचना नदिन दबाब दिएमा, वा

(ञ) यस ऐन विपरीत अन्य कुनै कार्य गरेमा ।

(२) कसैले उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गरेमा देहाय बमोजिम सजाय हुनेछ :–

(क) खण्ड (क) बमोजिमको कसुर गरेमा दश हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना,

(ख) खण्ड (ख), (ज) वा (झ) बमोजिमको कसुर गरेमा प्रत्येक कसुरका लागि बीस हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय,

(ग) खण्ड (ग), (घ), (ङ), (च) वा (छ) बमोजिमको कसुर गरेमा चालीस हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा एक वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय, र

(घ) खण्ड (ञ) बमोजिमको कसुर गरेमा पाँच हजार रुपैयाँसम्म जरिबाना वा एक महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय ।

(३) कुनै संस्थाले यस ऐन अन्तर्गतको कसुर गरेकोमा त्यस्तो कसुर गर्ने पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई पहिचान हुन नसकेकोमा कसुर गरेको बखत त्यस्तो संस्थाको प्रमुख भई काम गर्ने व्यक्तिलाई सजाय हुनेछ ।

(४) यस ऐन बमोजिम सजाय हुने कसुरको उद्योग गर्ने, दुरुत्साहन गर्ने वा त्यस्तो कसुरको मतियारलाई सो कसुर गर्दा हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।

(५) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि उपदफा (१) बमोजिमको कार्य अन्य प्रचलित कानून बमोजिम समेत कसूर मानिने रहेछ भने त्यस्तो कसुरमा सो कानून बमोजिम छुट्टै मुद्दा चलाई सजाय गर्न बाधा पुगेको मानिने छैन ।

२७. **मुद्दा हेर्ने अधिकारी र कार्यविधि**: (१) दफा २६ बमोजिमको कसुर सम्बन्धी मुद्दाको शुरु कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई हुनेछ।

(२) यस ऐन अन्तर्गत दायर भएको मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा गर्दा संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ बमोजिमको कार्यविधि अवलम्बन गर्नु पर्नेछ।

२८. **नेपाल सरकार वादी हुने**: यस ऐन अन्तर्गतको मुद्दा नेपाल सरकार वादी हुनेछ र त्यस्तो मुद्दा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को अनुसूची-१ मा समावेश भएको मानिनेछ।

२९. **पुनरावेदन**: दफा २७ बमोजिम प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट भएको निर्णय वा आदेशमा चित्त नबुझ्ने पक्षले सो निर्णय भएको मितिले तीस दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पुनरावेदन गर्न सक्नेछ।

परिच्छेद-८

विविध

३०. **काममा लगाउन सकिने**: (१) कार्यालयले यस ऐन बमोजिम गणना, सर्वेक्षण वा तथ्याङ्क सम्बन्धी अन्य कार्यको लागि सङ्घ, प्रदेश वा स्थानीय तहका कर्मचारी माग गर्न सक्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कर्मचारी माग भई आएमा सम्बन्धित निकायले कर्मचारी खटाउन सक्नेछ।

(३) कार्यालयले कुनै गणना, सर्वेक्षण वा तथ्याङ्क सम्बन्धी अन्य कार्य तथा लगत प्रशोधनका लागि व्यक्ति वा संस्थासँग करार गरी सेवा लिन सक्नेछ।

(४) उपदफा (१) बमोजिम खटाइएको कर्मचारीलाई दिइने सुविधा तथा उपदफा (३) बमोजिम करारमा लिने प्रकृया, सेवा करारमा लिइएका व्यक्तिको सेवाको शर्त, पारिश्रमिक तथा अन्य सुविधा नेपाल सरकारले तोके बमोजिम हुनेछ।

३१. **समय तथा लागतप्रभावी किसिमबाट गर्नु पर्ने**: (१) कार्यालय वा दफा ७ बमोजिमका सरकारी निकाय वा समर्वजनिक संस्थाले तथ्याङ्क उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रकाशन र वितरण गर्दा वा गराउँदा समय तथा लागतप्रभावी किसिमबाट गर्नु पर्नेछ।

(२) एकीकृत सूचना प्रणाली र विद्युतीय उपकरणको प्रयोग गरी उपलब्ध भएसम्म प्रशासनिक अभिलेख, नविनतम स्रोत तथा अन्य प्रकाशित स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कको उपयोगलाई प्राथमिकता दिनु पर्नेछ।

३२. **अधिकार प्रत्यायोजन**: प्रमुख तथ्याङ्क अधिकारीले यस ऐन बमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकारमध्ये केही अधिकार मातहतका अधिकृतलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ।

३३. **प्रतिवेदन प्रकाशन**: कार्यालयले तथ्याङ्क सम्बन्धी कार्यको वार्षिक कार्य विवरण सहितको प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष समाप्त भएको चार महिना भित्र प्रकाशन गरी विद्युतीय माध्यमबाट समेत सार्वजनिक गर्नु पर्नेछ।

३४. **प्रचलित कानून बमोजिम हुने**: यस ऐनमा उल्लेखित कुराको हकमा यसै ऐन बमोजिम र अन्यमा प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ।

३५. **नियम बनाउने अधिकार**: यो ऐन कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक नियम बनाउन सक्नेछ।

३६. **निर्देशिका वा कार्यविधि बनाउन सक्ने**: (१) यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियमको अधिनमा रही नेपाल सरकारले देहायका विषयमा निर्देशिका बनाई लागू गर्न सक्नेछ :–

(क) राष्ट्रियस्तरका गणना तथा सर्वेक्षण सञ्चालन सम्बन्धी,

(ख) तथ्याङ्क प्राप्ति र तथ्याङ्कीय विधि उपयोग सम्बन्धी,

(ग) राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणाली कार्यान्वयन सम्बन्धी, र

(घ) सर्वेक्षण अनुमति सम्बन्धी।

(२) यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियमको अधीनमा रही तथ्याङ्क उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, प्रकाशन र वितरण सम्बन्धी काम कारबाहीलाई प्रकृयागत ढङ्गबाट प्रभावकारी, व्यवस्थित र मितव्ययी तवरले सञ्चालन गर्न कार्यालयले देहायका विषयमा कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्नेछ ।

(क) प्रशासनिक अभिलेख व्यवस्थापन सम्बन्धी,

(ख) तथ्याङ्क सार्वजनिक, सम्प्रेषण तथा वितरण गर्ने सम्बन्धी,

(ग) तथ्याङ्क सङ्कलन, नमूना छनोट, विश्लेषण तथा सम्परीक्षण सम्बन्धी ।

३७. ऐन कार्यान्वयन मापन: यो ऐन कार्यान्वयन भएको पाँच वर्ष पूरा भएको एक वर्ष भित्र र त्यसपछि प्रत्येक पाँच वर्षपछिको एक वर्ष भित्र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले ऐन कार्यान्वयनको मापन गर्नेछ र सोको प्रतिवेदन सङ्घीय संसद्को दुवै सदनको सम्बन्धित समितिमा पेश गर्नु पर्नेछ ।

३८. खारेजी र बचाउ: (१) तथ्याङ्क ऐन, २०१५ खारेज गरिएको छ ।

(२) तथ्याङ्क ऐन, २०१५ बमोजिम भए गरेका काम कावाही यसै ऐन बमोजिम भए गरेको मानिनेछ ।

प्रमाणीकरण मिति : २०७९ । ०५ । २८

टिप्पणी – नेपाल राजपत्र खण्ड ७२, अतिरिक्ताङ्क ३७, भाग २ (मिति २०७९।०५।२८) बाट साभार अनुकूलित उतार ।

परिशिष्ट १.८: तथ्याङ्क (जनसंख्या) आदेशहरु, २०१७

तत्कालीन श्री ५ को सरकारले तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी जारीगरेको आदेश यस प्रकार छ-

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भः (१) यी आदेशहरुको नाम तथ्याङ्क (जनसंख्या) आदेशहरु, २०१७ रहेको छ ।

(२) यी आदेशहरु तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछन् ।

२. परिभाषाः (१) विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यी आदेशहरुमा :–

(क) “ऐन” भन्नाले तथ्याङ्क ऐन, २०१५ सम्झनु पर्छ ।

(ख) “विभाग” भन्नाले श्री ५ को सरकारबाट खडा गरिएको केन्द्रीय तथ्यांक विभाग सम्झनु पर्छ ।

(२) यी आदेशहरुमा प्रयोग गाएिका तर परिभाषा नगरिएका शब्द तथा बाक्यांशहरुको अर्थ ऐनमा दिइए बमोजिम हुनेछ ।

३. जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गर्ने :– (१) यी आदेशहरु प्रारम्भ भएपछि विभागका डाइरेक्टर वा निजको अधिकार क्षेत्र भित्र रही काम गर्ने अफिसरहरुले नेपाल अधिराज्यभर प्रत्येक व्यक्ति परिवार र घर सम्बन्धी अनुसूचीमा दिइएका कुराहरुको लगत संकलन गर्नुपर्छ ।

(२) निम्नलिखित व्यक्तिहरु मातहतका वासिन्दा वा कामदारहरुको संम्बन्धमा उपदफा (१) बमोजिम लगत संकलन गर्ने काममा अधिकार प्राप्त अफिसरले मागेको बखत आवश्यक मद्दत दिनु निम्नलिखित व्यक्तिहरुको कर्तव्य हुनेछ :–

(क) सैनिक, पुलिस, हवाइ–कमाण्डर,

(ख) राज्य, मानाचामल, गुठी बिर्तासमेत गैन्हको रजौटा बिर्तावार आदि ।

(ग) सार्वजनिक संस्था (अनाथालय, पागलखाना, कोरीखाना, धार्मिक मठ) आदिका हाकिम मेनेजर, महन्त आदि ।

(घ) अर्धसरकारी व्यक्ति (थरी, मुखिया, जिम्मावाल, जिमीदार, पटवारी आदि)

(ङ) गाउँ पञ्चायत,

(च) होटेल, (खाने, बस्ने दुवै सुविधा भएको) बोर्डिङ्ग, व्यारेक, मजदूर वस्ती र मील कारखाना आदिका मेनेजर, हाकिम आदि ।

४. इलाका तोक्ने अधिकार :– आदेश ३ बमोजिम जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गर्ने कामको निमित्त डाइरेक्टरले विभागका प्रत्येक अफिसरलाई निजले जनसंख्या संबन्धी तथ्यांक संकलन गर्ने इलाका तोकिदिन सक्ने छ ।

५. जनसंख्या सम्बनधी तथ्यांकको नक्कल दिने र त्यसको प्रकाशन :– (१) कुनै जिल्ला वा थूमको व्यक्तिगत बाहेक सामूहिक जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक कुनै सरकारी वा अर्धसरकारी संस्था वा अनुसन्धानको काम गर्ने व्यक्तिले मागेमा डाइरेक्टरले त्यस्तो व्यक्तिसंग मूल्य लिई प्रतिलिपि दिन वा श्री ५ को सरकारले तोकिदिए बमोजिमको नक्कल सार्ने दस्तूर लिई नक्कल गरी दिन सक्नेछ ।

(२) जनसंख्या संम्बन्धी तथ्यांकको सामूहिक लगतको डाइरेक्टरले उपयुक्त ठहराए जति प्रतिलिपि तयार गराउन र प्रकाशनमा ल्याउन सक्नेछ ।

६. विभागले सम्पर्क राख्ने :– विभागले श्री ५ को सरकारको सबै मन्त्रालय, विभाग, अड्डाहरुसँग जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक बारे कुनै कुरामा सोझै लेखा पढी गर्न र आवश्यकतानुसार सहयोगसमेत माग्न सक्नेछ र त्यसरी मागेमा आवश्यक सहयोग दिनु ती मन्त्रालय, विभाग र अड्डाहरुको कर्तव्य हुनेछ ।

७. सवारीको सुविधा :– जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गर्ने काममा विभागको कुनै अफिसर एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा जानुपरेमा उक्त ठाउँको लागि उपयुक्त सवारी उपलव्ध गराईदिनु वा त्यसको लागि आवश्यक प्रवन्ध गरिदिनु जिल्लाको गोश्वारा, तथा अरु अड्डाहरुको कर्तव्य हुनेछ ।

८. <u>सुरक्षाको प्रवन्ध</u> :– जनसंख्या सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गर्ने काममा नियुक्त भएका अफिसरले आफ्नो काममा जाँदा आफ्नो जीउ ज्यानको सुरक्षाकोनिमित्त आवश्यक परेमा स्थानीय पुलिस अधिकारी वा बडाहाकिम वा मेजिष्ट्रेटबाट मद्दत माग्न सक्नेछ र त्यसरी मागेका बखत आवश्यक मद्दत दिनु पुलिस अधिकारी वा बडाहाकिम वा मजिष्ट्रेटको कर्तव्य हुनेछ ।

९. <u>भडकाउनेलाई कारवाइ गर्ने</u> :– यी आदेशहरु बमोजम लगत संकलन गर्ने काममा सहयोग गर्न भडकाउने वा हूल हुज्जत गराई वाधा पुऱ्याउने व्यक्तिहरुलाई आफूले थाहा पाउनासाथ ऐन बमोजिम तुरुन्त कारवाइ गरी लगत संकलन गर्ने काम सम्पन्न गराउन अनुकूल परिस्थिति सिर्जना गर्ने गराउने कर्तव्य स्थानीय बडाहाकिम वा मेजिष्ट्रेटको हुनेछ ।

अनुसूची

(जनगणना हुनु अगावै घर र परिवारको लगत गर्न सोधिने प्रश्नहरु)

प्रश्नका ८ विषय यसप्रकार दिएइएका छन् –

(१) घरधुरी (सिंगो घर) को संख्या; (२) घरको खण्ड छ छैन भए, (३) त्यसको संख्या; (४) परिवारको संख्या; परिवारको मुख्यको नाम, जात र उमेर; (५) परिवारको व्यक्तिहरु घरैमा भएका र घर छाडी अन्यत्र गएकाहरुको जम्मा संख्या; (६) परिवारका व्यक्ति मध्ये एक वर्ष भित्र जन्मेकाको संख्या; (७) मरेकाको संख्या र उमेर; (८) परिवारले जगगा कमोद वा पशुपालन गरेको छ कि?

तर शहरी क्षेत्र (काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, वीरगञ्ज, नेपालगञ्ज, विराटनगर) उपर्युक्त किसिमको लगतको अतिरिक्त घरसंख्या समेत सङ्कलन गरिनेछ । सो गर्दा माथि लेखिएको अतिरिक्त तल लेखिएका प्रश्नहरु पनि सोधिनेछन् : (क) घर वा घरको खण्डको प्रयोगः (ख) परिवारको किसिम ।

(घर संख्यामा समावेश हुने प्रश्नहरु)

प्रश्नका ९ विषय यसप्रकार छन् –

(१) घरमा मानिस कसरी बसेको – व्यक्तिगत बसोबास गर्ने, सामूहिक, वा बस्न भनी नबनाएको तर, हाल बसेको; (२) घरको किसिम – अलग छुट्टै, जोडिएको, खण्ड पारेको; (३) चलन – चलन भएको, रित्तो, नयाँ बन्न लागेको; (४) चलन भएको वा हुन सक्ने जम्मा कोठा; (५) उपभोग – निजी, भोगबन्धक, बहाल वा अन्य; (६) बहालमा लिएको भए बहालको मासिक दर ने. रु.; (७) कलधारा घर भित्र वा बाहिर छ छैन; (८) शौचालय (चर्पी) घरै भित्र वा बाहिर छ छैन; (९) बिजुली जडान छ छैन ।

(जनगणनामा सबै व्यक्तिलाई व्यक्तिगत तवरले सोधिने प्रश्नहरु)

प्रश्नका १७ विषय यसप्रकार छन् –

(१) नाम, जात; (२) मूलीसँगको नाता; (३) मर्द वा जनाना; (४) पूरा पुगेको उमेर; (५) धर्म; (६) मातृभाषा; (७) जन्मस्थल; (८) नागरिकता; (९) लेखपढ जानेको छ कि; ()१०) पूरा गरेको शिक्षा; (११) विवाह संबन्ध – विवाह नभएको, भएको, पाचुके, अर्धो, विधवा; (१२) मातृत्व (विवाह भइसकेको जनानालाईमात्र सोधिने) जिउँदै पाएको (जन्माएको) बालकको संख्या; (१३) आमदानी हुने कुनै काम छ कि?; (१४) छैन भने कारण; (१५) पेशा; (१६). व्यवसाय; (१७) कार्य गर्दाको तह – अरुलाई काम लगाउने, निजी, अरुको कार्य गर्ने, परिवारको काम सघाउने मध्ये के हो?

टिप्पणीः नेपाल गजेट, भाग ३, खण्ड १०, संख्या ४८ (काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, अर्थ आर्थिक कार्य विषय मन्त्रालय, चैत्र २१ गते, २०१७ साल)-बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.९: तथ्याङ्क (जनसंख्या) सङ्कलन आदेश, २०२७

तत्कालीन श्री ५ को सरकारले तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०२७ सालकामा जारी गरेको तथ्याङ्क (जनसंख्या) सङ्कलन आदेश –

तथ्याङ्क (जनसंख्या) सङ्कलन आदेश, २०२७

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ: (१) यस आदेशको नाम "तथ्याङ्क (जनसंख्या) सङ्कलन आदेश २०२७" रहेको छ।

(२) यो आदेश तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ।

२. परिभाषा: विषय वा प्रङ्गगले अर्को अर्थ नलागेमा यो आदेशमा –

(क) "ऐन" भन्नाले "तथ्याङ्क ऐन, २०१५" सम्झनु पर्दछ।

(ख) "विभाग" भन्नाले "केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग" सम्झनु पर्छ।

३. जनसंख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने: विभागले तोकेको कुनै खास अवधिभित्र नेपाल अधिराज्यभर प्रत्येक व्यक्ति, परिवार र घर सम्बन्धी अनुसूचीहरुमा दिइएका कुराको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु पर्छ।

४. अधिकृतहरुको नियुक्ति र मनोनयन: दफा ३ बमोजिम जनसंख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कामको लागि विभागका र सो कामका लागि खास तवरले नियुक्त अधिकृत बाहेक विभागले आबश्यकताअनुसार काम लगाउने गरी गाउँ पञ्चायत, नगर पञ्चायतका सदस्य, कर्मचारी, वर्गीय संगठनहरुका जिल्ला संगठनभन्दा मुनिका संगठनहरुका सदस्य, कर्मचारी वा श्री ५ को सरकारबाट आर्थिक सहायता प्राप्त वा मान्यता प्राप्त माध्यमिक स्तरसम्मको विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारी, जिमिदार, पटवारी, जिम्मावाल थरी मुखियालाई त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने अधिकार प्राप्त अधिकारी तोकिएको छ।

५. अधिकृतहरुको कम, कर्तव्य र अधिकार: (१) दफा ३ बमोजिम जनसंख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने अधिकृतहरुले आफू तोकिएको क्षेत्र पञ्चायत वडामा विभागले तोकेको खास अवधिभित्र गई प्रत्येक व्यक्तिसंग आवश्यकताअनुसार निजको सम्बन्धमा निजको परिवार घर छिमेकको सम्बन्धमा सोधपुछ गरी यस आदेशको अनुसूचीहरु बमोजिमको विवरणको जानकारी लिनेछ र त्यस्तो सोधपुछको सम्बन्धमा जानकारी र सहयोग दिनु सबैको कर्तव्य हुनेछ।

(२) त्यस्ता अधिकृतहरुले उपदफा (१) बमोजिमको जानकारी प्राप्त भएपछि अनुसूची बमोजिमको फारामहरु भरी त्यस सम्बन्धमा विभागले तोकेको म्यादमा तोकेको अधिकृत छेउ वा कार्यालयमा पठाउनु पर्छ।

(३) त्यस्तो अधिकृतहरुले यथासम्भव सही जानकारी प्राप्त गरी सहीरुपले अनुसूची बमोजिमको फाराममा विवरण भर्नु पर्छ।

(४) त्यस्ता अधिकृतहरुले त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न काममा लागेको अवधिको क्षतिपूर्ति र खर्चवापत श्री ५ को सरकारले तोकी दिएको पारिश्रमिक, दैनिक भ्रमण भत्ता पाउने छ।

६. तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यविधि: (१) जनसंख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा यथासम्भव पञ्चायतका वार्ड सदस्यसित सम्पर्क राखी घरधुरीको कुनै प्रमाणित लेखा भए सो समेत हेरी गर्नुपर्छ।

(२) कुनै वार्डमा त्यस्तो तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा एक छेउबाट कुनै घरधुरी परिवार नछुट्ने गरी घरहरुमा ब्लक नम्बर लागेको भए यथासम्भव सोही क्रमानुसार गर्नुपर्छ।

(३) नेपाल अधिराज्यभित्र कहीं पनि स्थायी घरबास नभएका व्यक्ति परिवारका हकमा जनगणना तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा जुन क्षेत्र पञ्चायत वार्डमा तत्काल रहेकाछन् तिनको गणना त्यहींको जनगणना तथ्याङ्कमा पार्नुपर्छ।

(४) नेपाल अधिराज्यभित्र अन्त कहीं स्थायी घरबास भई, नोकरी,व्यापार, अध्ययन वा भ्रमणको सिलसिलामा मात्र घर भई वा नभई अन्त कहीं अस्थायी बसोबास गरी आएको भए स्थायी बसोबास भएको क्षेत्र पञ्चायत वार्डको जनगणना तथ्याङ्कमा त्यस्तो व्यक्तिका परिवारको गणना गर्नुपर्छ।

७. <u>तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यमा सहयोग</u>: जनसंख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने काममा विभागलाई र यस आदेशबमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीलाई सबै तरहले सहयोग गर्ने श्री ५ को सरकारको अड्डाखानाका कर्मचारी पञ्च, पञ्चायत, वर्गीय संगठनका सदस्य कार्यकर्ता सबैको कर्तव्य हुनेछ ।

८. <u>सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोग</u>: सङ्कलित तथ्याङ्कलाई विभागले एकत्र र सम्पादन गरी त्यसको आधारमा जनगणना प्रतिवेदन तैयार गरी श्री ५ को सरकारसमक्ष पेश गरी प्रकाशित गर्नेछ ।

सो प्रतिवेदन तैयार भई प्रकाशित नहुँदै पनि विभागले उचित देखेमा संकलित तथ्याङ्क वा त्यसको अंश विशेष अध्ययन वा अन्वेषण गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई शर्त तोकी उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

अनुसूची – १

प्रश्नका १७ विषय यसप्रकार छन् – नाम, थर; मुलीको नाता; लिङ्ग; उमेर वर्ष महीना; जन्मस्थाल; नागरिकता; धर्म; मातृभाषा; वैवाहिक स्थिति; मातृत्व (जायजन्म); लेखपढ; शैक्षिक स्तर; आर्थिक दृष्टिले काम भएको नभएको; आर्थिक दृष्टिले काममा भए, काम गर्ने जिल्ला, पेशा, व्यवसाय र आर्थिक स्तर; आर्थिक दृष्टिले काममा नहुनाको कारण ।

अनुसूची – २

परिवारमा सङ्कलन गरिने विवरणका ६ विषय यसप्रकार छन् – परिवारमा १ वर्ष भित्र भएको नर सदस्यको विवाह; परिवारमा १ वर्ष भित्र भएको नर सदस्यको पारपाचुके; परिवारमा १ वर्ष भित्र भएको मृत्यु; परिवारमा १ वर्ष भित्र ६ महिना भन्दा बढी समयको लागि परिवारबाट अनुपस्थित व्यक्तिहरु; परिवारमा शारीरिक वा मानसिक कमजोरी भएका सदस्यहरु; कृषि पेशामा लागेका परिवारहरु मध्ये माछामार्ने काममा लागेका वा नलागेका वा माछाखेती व्यवसायमा भए वा नभएका जग्गा कमाउने, पशुपालन गर्ने, माछाखेती गर्नेहरुको परिवार ।

अनुसूची – ३

काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर, बीरगञ्ज, विराटनगर, धरान, <u>नेपालगंज शहरी क्षेत्र पर्ने घर गणनामा सङ्कलन गरिने विवरण</u> यसप्रकार छन् – (घरको किसिम; १ वर्ष भित्र बनाइसकेको वा बनाइरहेको घर संख्या; घरमा चलनभएको वा चलनमा आउनसक्ने कोठा संख्या; घरको भोग चलन; कलधारा भएको नभएको; शौचालय भएको नभएको; विजुली जडान भएको नभएको; टेलिफोन जडान भएको नभएको; र घरमा बसेको परिवार संख्या, जनसंख्या ।

टिप्पणी – नेपाल राजपत्र, भाग ३, खण्ड २१, संख्या १ (काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, बैशाख ६ गते, २०२८ साल)-बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.१०: राष्ट्रिय जनगणना, २०३८ को आदेश, २०३७

तत्कालीन श्री ५ को सरकारले तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०३७ सालमा जारी गरेको राष्ट्रिय जनगणना, २०३८ को आदेश –

राष्ट्रिय जनगणना, २०३८ को आदेश, २०३७

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भः (१) यस आदेशको नाम "राष्ट्रिय जनगणना, २०३८ को आदेश, २०३७" रहेको छ ।

(२) यो आदेश तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।

२. परिभाषाः विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा, यस आदेशमा -

"विभाग" भन्नाले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग सम्झनु पर्छ ।

३. राष्ट्रिय जनगणना, २०३८ को लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्नेः विभागले तोकेको कुनै खास अवधिभित्र नेपाल अधिराज्यको यकीन जनसंख्या, जनताको आर्थिक तथा सामाजिक तथ्य चित्रण, धर्म, बसाइँ-सराइ, शैक्षिक याग्यता, वैवाहिक स्थिति, मातृत्व तथा आम्दानी हुने काममा लागेको वा नलागेको व्यक्तिहरुको विवरण समेत प्राप्त गर्नको लागि विभागले २०३८ सालमा गरिने राष्ट्रिय जनगणनाको सन्दर्भमा अनुसूची १ र २ बमोजिमका कुराहरु सोधी जनगणनाको कार्य गर्न गराउन सक्नेछ ।

४. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको नियुक्ति र मनोनयनः विभागले दफा ३ बमोजिमको गणना गर्ने कामको लागि अधिकृत तथा कर्मचारीहरु नियुक्ति गर्न वा मनोनयन गर्न सक्नेछ ।

५. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकारः (१) जनगणनाको काम गर्ने कर्मचारीले आफूलाई तोकिएको जिल्ला वा क्षेत्रमा गई तोकिएको अवधिभित्र सम्बन्धित परिवारको मुख्य वा जिम्मेवार व्यक्तिसँग सोधपूछ गरी अनुसूची १ र २ मा उल्लेखित कुराहरुसँग सम्बन्धित विषयको विवरणको सही जानकारी प्राप्त गरी विभागले तोकेको ढाँचाबमोजिम फाराममा उक्त विवरण भर्नु भराउनु पर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त विवरण वा फारामहरुलाई जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले विभागले तोकेको अवधिभित्र तोकिदिएको अधिकृत वा कार्यालयमा बुझाउनुपर्छ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम काममा लागेको अवधिको निमित्त जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले श्री ५ को सरकारले तोकिदिएबमोजिम पारिश्रमिक र भत्ता पाउनेछ ।

६. जनगणना गर्ने काममा सहयोग गर्नु पर्नेः जनगणना गर्ने कामसँग सम्बन्धित विभाग, अधिकृत वा कर्मचारीहरुलाई सहयोग गर्नु श्री ५ को सरकारको सबै कार्यालयहरु, सरकारी वा गैर सरकारी संस्थानहरु, स्थानीय पञ्चायतहरु तथा सबै नागरिकको कर्तव्य हुनेछ ।

७. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोगः सङ्कलित तथ्याङ्कलाई विभागले सम्पादनगरी त्यसको आधारमा जनगणनाको प्रतिवेदन प्रकाशित गर्नेछ ।

तर प्रतिवेदन तयार भई प्रकाशित नहुदै विभागले आवश्यक ठानेमा सङ्कलित तथ्याङ्कबाट तयार गरिएको समष्टी वा आंशिक रुपमै पनि विशेष अध्ययन वा अन्वेषण गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई शर्त तोकी उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

अनुसूची – १

पारिवारिक लगतका विषय यस प्रकार छन् – घर क्रम संख्या; परिवार क्रम संख्या; घर परिवारको मूलीको नाम, थर; परिवारमा उपस्थित सदस्य संख्या; ६ महिना भन्दा बढी समयसम्म परिवारबाट अनुपस्थित सदस्य संख्या; मृतकको विवरण र

मृतकको मृत्युहुँदाको उमेर; परिवारको कुनै सदस्य शारीरिक तथा मानसिक कमजोरी भएको भए तिनको संख्या तथा उमेर; रेडियोको संख्या; पेशा, (कृषि तथा घरेलु उद्योग सम्बन्धी); जवाफ दिनेको सही ।

अनुसूची – २

व्यक्तिगत लगतका विषय यस प्रकार छन् – परिवारको व्यक्तिको नाम थर; (परिवारको प्रत्येक व्यक्तिको विवरण लिने); आमाको क्रमसंख्या; मूलीको नाता; लिङ्ग; उमेर; जन्मस्थल; यस जिल्लामा बसोबास गरेको अवधि; यस जिल्लामा बसोबास गर्नुको मुख्य कारण; नागरिकता; मातृभाषा; धर्म; लेखपढ (६ वर्ष वा सो भन्दा माथिको व्यक्तिको विवरण लिने); शैक्षिक योग्यता; वैवाहिक स्थिति (१० वर्ष वा सो भन्दा माथिको व्यक्तिको विवरण लिने); मातृत्व (जायजन्म); आम्दानी हुने काम गरेको नगरेको तथा सोको विवरण ।

टिप्पणी : नेपाल राजपत्र, भाग ३, खण्ड ३०, संख्या ५० (काठमाडौं:श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, चैत्र १७ गते, २०३७)-बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

सरकारले २०३६ सालमा 'प्रारम्भिक गणना पाइलट सेन्सस, २०३६' निकालेको थियो । यो आदेशमा राष्ट्रिय जनगणना, २०३६ को प्रारम्भिक गणनाको लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने अधिकार दिइएको छ । प्रारम्भिक जनगणना गर्ने कामको लागि अधिकृत तथा कर्मचारीहरु नियुक्त गर्न वा तोक्न सक्ने व्यवस्थाका साथै नियुक्त अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ । जनगणना गर्ने काममा विभाग र उक्त काममा लागेका अधिकृत वा कर्मचारीलाई सहयोग गर्नु सबै सरकारी कार्यालय, सरकारी वा गैर सरकारी संस्थान र स्थानीय पञ्चायतको कर्तव्य हुने कुरा उल्लेख छ ।

प्रारम्भिक गणनाका लागि यी जिल्ला र गाउँ पञ्चायत छानिका थिए – झापा (चारआली र गौरीगञ्ज गाउँ पञ्चायत); सिन्धुली (कुशेश्वर दुम्जा र रानीवास गा. प.); दोलखा (१ चिलँखा र नाम्दु गा. प.); काठमाडौं (जोरपाटी र नैकाप गा. प.); कपिलवस्तु (कृष्णनगर र महाराजगञ्ज गा. प.); (वीरेन्द्रनगर र डाँडागाउँ) । अनुचीमा क्रमशः पारिवारिक र व्यक्तिगत लगतमा सोधिने प्रश्नको विषय तोकिएका छन् । *(नेपाल राजपत्र,* भाग ३, (काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, बैशाख ३० गते, २०३७)

परिशिष्ट १.११: राष्ट्रिय जनगणना, २०४८ को आदेश, २०४७

तत्कालीन श्री ५ को सरकारले तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०४७ सालमा जारी गरेको राष्ट्रिय जनगणना, २०४८ को आदेश –

राष्ट्रिय जनगणना, २०४८ को आदेश, २०४७

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ: (१) यस आदेशको नाम "राष्ट्रिय जनगणना, २०४८ को आदेश, २०४७" रहेको छ।

(२) यो आदेश तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ।

२. परिभाषा: विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा, यस आदेशमा विभाग भन्नाले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग सम्झनु पर्छ।

३. राष्ट्रिय जनगणना, २०४८ को लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्ने: विभागले तोकेको कुनै खास अवधि भित्र नेपाल अधिराज्यको यकिन जनसंख्या, जनताको आर्थिक तथा सामाजिक तथ्य चित्रण, धर्म, बसाई-सराई, शैक्षिक योग्यता, वैवाहिक स्थिति, मातृत्व तथा आम्दानी हुने काममा लागेको वा नलागेको व्यक्तिहरुको विवरण समेत प्राप्त गर्नको लागि २०४८ सालमा गरिने राष्ट्रिय जनगणनाको सन्दर्भमा अनुसूची १ र २ बमोजिमका कुराहरु सोधी जनगणनाको कार्य गर्न गराउन सक्नेछ।

४. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको नियुक्ति र मनोनयन: विभागले दफा ३ बमोजिम जनगणना गर्ने कामको लागि अधिकृत तथा कर्मचारीहरु नियुक्त गर्न वा मनोनयन गर्न सक्नेछ।

५. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकार: (१) जनगणनाको काम गर्ने कर्मचारीले आफूलाई तोकिएको जिल्ला वा क्षेत्रमा गई तोकिएको अवधिभित्र सम्बन्धित परिवारको मुख्य वा जिम्मेवार व्यक्तिसँग सोधपूछ गरी अनुसूची १ र २ मा उल्लेखित कुराहरुसँग सम्बन्धित विषयको विवरणको सही जानकारी प्राप्त गरी विभागले तोकेको ढाँचा बमोजिमको फाराममा विवरण भर्नु भराउनु पर्छ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त विवरण वा फारामहरुलाई जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले विभागले तोकेको अवधिभित्र तोकिदिएको अधिकृत वा कार्यालयमा बुझाउनुपर्छ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम काममा लागेको अवधिको निमित्त जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले श्री ५ को सरकारले तोकिदिएबमोजिम पारिश्रमिक र भत्ता पाउनेछ।

६. जनगणना गर्ने काममा सहयोग गर्नु पर्ने: जनगणना गर्ने कामसँग सम्बन्धित विभाग, अधिकृत वा कर्मचारीहरुलाई सहयोग गर्नु श्री ५ को सरकारको सबै कार्यालयहरु, सरकारी वा गैर-सरकारी संस्थानहरु, स्थानीय ग्राम विकास समिति, नगरपालिका तथा सबै नागरिकको कर्तव्य हुनेछ।

७. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोग: सङ्कलित तथ्याङ्कलाई विभागले सम्पादनगरी त्यसको आधारमा जनगणनाको प्रतिवेदन प्रकाशित गर्नेछ।

तर प्रतिवेदन प्रकाशित नहुँदै विभागले आवश्यक ठानेमा सङ्कलित तथ्याङ्कबाट तयार गरिएको समष्टी वा आंशिक रुपमै पनि विशेष अध्ययन वा अन्वेषण गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई शर्त तोकी उपलब्ध गराउन सकिनेछ।

अनुसूची – १

पारिवारिक लगतका ११ विषय यस प्रकार छन् – घर क्रमसंख्या; घरको प्रकार (कच्चा, पक्की, कच्ची/पक्की, अन्य); परिवारको क्रम संख्या; परिवारको मूलीको नाम, थर; परिवारको सदस्य संख्या (स्त्री, पुरुष, जम्मा); परिवारले प्रयोग गरेको घर/घरखण्ड (निजी, बहाल/भाडा, अन्य); बितेको १२ महिनामा कसैको मृत्यु भएको भए मृतकको उमेर; परिवारबाट अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएको भए गएको ठाउँ, गएको कारण, गएको वर्ष, लिङ्ग; कृषिको चलन (जग्गाको एकाई, क्षेत्रफल, चौपाया पालेको भए संख्या);

परिवारले कृषि बाहेक आफ्नै कुनै साना/घरेलु व्यवसाय चलाएको भए कुन व्यवसाय, व्यवसायमा नियमित काम गर्ने संख्या; र परिवारमा प्रयोगमा रहेको रेडियो, ट्रान्जिष्टर छ, छैन :-

अनुसूची – २

व्यक्तिगत लगतका १९ विषय यस प्रकार छन् – परिवारका व्यक्तिको नाम, थर;जात/जाति; पुरुष वा स्त्री; उमेर; मूलीको नाता; धर्म; बोल्ने भाषा (मातृभाषा र दोस्रो भाषा); नागरिकता; जन्मस्थल; एक वर्ष अघि बसोबास गरेको ठाउँ (६ वर्ष र माथिको उमेरकालाई मात्र); लेखपढ; (१५ देखि ४९ वर्षसम्म उमेरका महिलाहरुलाई मात्र); हालसम्म जायजन्म भएका छोरा, छोरी संख्या; पछिल्लो बच्चा जन्मेको साल र महिना; वैवाहिक स्थिति (१० वर्ष वा सो भन्दा माथिको उमेरकालाई मात्र); बितेको १२ महिनामा गरेको काम; काम गरेको अवधि महिना; के काम गरेको; कहाँ काम गरेको; १९. काम गर्दाको हैसियत; २०. आम्दानी हुने काम नगरेको कारण -कामको प्रश्न १० वर्ष वा सो भन्दा माथिको उमेरकालाई मात्र) ।

टिप्पणी: नेपाल राजपत्र, भाग ३, खण्ड ४०, संख्या ३८, (काठमाडौं: श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, पुस २३ गते, २०४७)-बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.१२: राष्ट्रिय जनगणना २०५८ को आदेश, २०५७

तत्कालीन श्री ५ को सरकारले तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०५७ सालमा जारी गरेको राष्ट्रिय जनगणना, २०५८ को आदेश –

राष्ट्रिय जनगणना २०५८ को आदेश, २०५७

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भः (१) यस आदेशको नाम "राष्ट्रिय जनगणना २०५८ को आदेश, २०५७" रहेको छ।

(२) यो आदेश तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ।

२. परिभाषाः विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस आदेशमा "विभाग" भन्नाले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग सम्झनु पर्छ।

३. राष्ट्रिय जनगणना २०५८ को लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न सक्नेः विभागले तोकेको कुनै खास अवधिभित्र नेपाल अधिराज्यको यकिन जनसंख्या, जनताको आर्थिक तथा सामाजिक तथ्य चित्रण, मातृभाषा, जनजाति, धर्म, बसाई-सराई, शैक्षिक योग्यता, वैवाहिक स्थिति, मातृत्व तथा आम्दानी हुने काममा लागेको वा नलागेको व्यक्तिहरुको विवरण समेत प्राप्त गर्नको लागि २०५८ सालमा गरिने राष्ट्रिय जनगणनाको सन्दर्भमा अनुसूची – १ र २ बमोजिमका कुराहरु सोधी जनगणनाको कार्य गर्न गराउन सक्नेछ।

४. अधिकृत तथा कर्मचारीको नियुक्ति र मनोनयनः विभागले दफा ३ बमोजिम जनगणना गर्ने कामको लागि अधिकृत तथा कर्मचारीहरु नियुक्त गर्न वा मनोनयन गर्न सक्नेछ।

५. अधिकृत तथा कर्मचारीहरुको काम, कर्तव्य र अधिकारः (१) जनगणनाको काम गर्ने कर्मचारीले आफूलाई तोकिएको जिल्ला वा क्षेत्रमा गई तोकिएको अवधिभित्र सम्बन्धित परिवारको मुख्य वा जिम्मेवार व्यक्तिसंग सोधपुछ गरी अनुसूची - १ र २ मा उल्लिखित कुराहरुसँग सम्बन्धित बिषयको विवरणको सही जानकारी प्राप्त गरी विभागले तोकेको ढाँचा बमोजिमको फाराममा विवरण भर्नु पर्छ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त विवरण वा फारामलाई जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले विभागले तोकेको अवधिभित्र तोकिदिएको अधिकृत वा कर्मचारी समक्ष बुझाउनु पर्छ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको काममा लागेको अवधिको निमित्त जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले श्री ५ को सरकारले तोकिदिए बमोजिम निश्चित रकम पाउनेछ।

६. जनगणना गर्ने काममा सहयोग गर्नु पर्नेः जनगणना गर्ने कामसँग सम्बन्धित विभाग, अधिकृत वा कर्मचारीहरुलाई सहयोग गर्नु श्री ५ को सरकारको सबै कार्यालयहरु, सरकारी वा गैर सरकारी संस्थानहरु, स्थानीय गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा सबै नागरिकको कर्तव्य हुनेछ।

७. सङ्कलित तथ्याङ्कको उपयोगः सङ्कलित तथ्याङ्कलाई विभागले सम्पादन गरी त्यसको आधारमा जनगणनाको प्रतिवेदन प्रकाशन गर्नेछ।

तर प्रतिवेदन प्रकाशन नहुदै विभागले आवश्यक ठानेमा सङ्कलित तथ्याङ्कबाट तयार गरिएको समष्टि वा आंशिक रुपमै पनि विशेष अध्ययन वा अन्वेषण गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई शर्त तोकि उपलब्ध गराउन सकिनेछ।

अनुसूची – १

लगत-१ का प्रश्न विषय यस प्रकार छन् –

परिचयात्मक विवरणः जिल्ला, गा. वि. स./न. पा., वडा नं., गाउँ/बस्ती/टोल, घर क्रम संख्या; परिवार जम्मा व्यक्ति (पुरुष, महिला) संख्या;

परिवारिक विवरणः घरको प्रकार; घरको स्वामित्व; कृषि प्रयोजनका लागि चलन गरेको जग्गा - छ/छैन; कृषि प्रयोजनको जग्गाको क्षेत्रफल; कृषि प्रयोजनको लागि पाल्तु चौपाया तथा पंछी, छन्/छैनन्; कृषि प्रयोजनका लागि चौपाया पंछीको संख्या; महिलाको स्वामित्वमा घर, छ/छैन; महिलाको स्वामित्वमा जग्गा, छ/छैन; जग्गा भए क्षेत्रफल; महिलाको आफ्नो (पेवा, दाइजो,

स्त्रीधन) पाल्तु चौपाया भए ठूला चौपाया तथा साना चौपायाको संख्या, छन्/छैनन्; कृषि बाहेक अन्य साना व्यवसाय चलाएको, छ/छैन; साना व्यवसाय चलाएको भए मुख्य व्यवसाय; परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएका छन्/छैनन्; विदेश गएका व्यक्तिको विवरण ।

व्यक्तिगत विवरण: क्रम संख्या; परिवारका व्यक्तिको नाम, थर; लिङ्ग (पुरुष/स्त्री); उमेर; जात/जाति; परिवारको व्यक्ति मूलीको के नाता पर्ने?; धर्म; भाषा; नागरिकता; शारीरिक अपाङ्ग भए अपाङ्गताको किसिम ।

अनुसूची २

लगत-२ (छनौटमा परेका घर परिवारको लागि) का विषय यस प्रकार छन् –

परिचयात्मक विवरण: जिल्ला, गा. वि. स./न. पा., वडा नं., गाउँ/बस्ती/टोल; घरको क्रम संख्या; परिवारको क्रम संख्या; परिवारमा जम्मा व्यक्ति (पुरुष, स्त्री) संख्या;

पारिवारिक विवरण: पिउने पानीको श्रोत; खाना पकाउन प्रयोग हुने इन्धन; बत्ती बाल्न प्रयोग हुने इन्धन; चर्पीको व्यवस्था; सुविधाहरु (रेडियो, टेलिभिजन, साइकल, मोटरसाइकल, टेलिफोन आदि); विगत १२ महिनामा कसैको मृत्यु भए/नभएको; मृत्यु भएको भए विवरण;

व्यक्तिगत विवरण: क्रम संख्या; परिवारका व्यक्ति नाम, थर, लिङ्ग; उमेर; जन्मस्थल; बसोबास गरेको अवधि; बसोबास गर्नुको कारण; पाँच वर्ष अघिको बसोबास; लेखपढ गर्न जानेको/नजानेको; लेखपढगर्न जानेको भए उत्तीर्ण गरेको तह र एस. एल. सी. भन्दा माथि भए मुख्य क्षेत्र; हाल स्कूल जाने गरेको/नगरेको (२५ वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरका १० कक्षा उत्तीर्ण नगरेकालाई मात्र); वैवाहिक स्थिति; पहिलो पटक विवाह गर्दाको उमेर; हालसम्म जीवित जन्मेका छोरा/छोरीको संख्या; वितेको १२ महिनामा जीवित बच्चा जन्मेको थिया/थिएन? जन्मेको भए विवरण; वितेको १२ महिनामा गरेका काम; वितेको १२ महिनामा के-के काम गरेको हो सो को समय; यदि आर्थिक काम गरेको भए सो को विवरण; आर्थिक काम गर्ने गरेको संघ संस्था, क्षेत्र वा निकाय; आर्थिक काम गर्दाको तह; ३.२० वितेको १२ महिनामा काम नगर्नुको कारण; वर्ष भन्दा कम उमेर (नाबालक) का व्यक्ति परिवारमा कोसँग बसेका छन् ।

टिप्पणी: नेपाल राजपत्र, भाग ३, खण्ड ५१, संख्या २, (काठमाडौं: श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, बैशाख १० गते, २०५८) बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.१३: राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को आदेश, २०६८

नेपाल सरकारले तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०६७ सालमा जारी गरेको राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ को आदेश –

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को आदेश, २०६८

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ: (१) यस आदेशको नाम "राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को आदेश, २०६८" रहेको छ ।

(२) यो आदेश तुरुन्त प्रारम्भ हुनेछ ।

२. परिभाषा: विषय वा प्रसंगले अर्को अर्थ नलागेमा यस आदेशमा "विभाग" भन्नाले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग सम्झनु पर्छ ।

३. राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को लागि तथ्याङ्क संकलन गर्न सक्ने: विभागले तोकेको कुनै खास अवधिभित्र नेपालको यकिन जनसंख्या, जनताको आर्थिक तथा सामाजिक तथ्य, मातृभाषा, जातजाति, धर्म, बसाई-सराई, शैक्षिक योग्यता, वैवाहिक स्थिति, आम्दानी हुने काममा लागेको वा नलागेका व्यक्तिहरुको विवरण समेत प्राप्त गर्नको लागि २०६८ सालमा गरिने राष्ट्रिय जनगणनाको सन्दर्भमा अनुसूची १, २ र ३ बमोजिमका कुराहरु सोधी जनगणनाको कार्य गर्न वा गराउन सक्नेछ ।

४. अधिकृत र कर्मचारीको नियुक्ति र मनोनयन: विभागले दफा ३ बमोजिम जनगणना गर्ने कामको लागि आवश्यक अधिकृत तथा कर्मचारी नियुक्त वा मनोनयन गर्न सक्नेछ ।

५. अधिकृत तथा कर्मचारीको काम, कर्तव्य र अधिकार: (१) जनगणनाको काम गर्ने कर्मचारीले आफूलाई तोकिएको जिल्ला वा क्षेत्रमा गई तोकिएको अवधिभित्र सम्बन्धित परिवारको मूली वा परिवारको बारेमा जवाफ दिन सक्ने जिम्मेवार व्यक्तिसंग सोधपुछ गरी अनुसूची - १, २ र ३ मा उल्लिखित कुराहरुसंग सम्बन्धित बिषयको सही जानकारी प्राप्त गरी विभागले तोकेको ढाँचा बमोजिमको फाराममा विवरण भर्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त विवरणलाई जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले विभागले तोकेको अवधिभित्र तोकिएको अधिकृत वा कर्मचारी समक्ष बुझाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको काममा लागेको अवधिको लागि जनगणनाको काम गर्ने अधिकृत वा कर्मचारीले नेपाल सरकारले तोकिदिए बमोजिमको निश्चित रकम पारिश्रमिक वापत पाउनेछ ।

६. जनगणना गर्ने काममा सहयोग गर्नु पर्ने: जनगणना गर्ने कामसँग सम्बन्धित विभाग, अधिकृत वा कर्मचारीलाई सहयोग गर्नु नेपाल सरकारका सबै कार्यालय, सरकारी वा गैर सरकारी संस्था, गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा सबै नागरिकको कर्तव्य हुनेछ ।

७. संकलित तथ्याङ्कको उपयोग: संकलित तथ्याङ्कलाई विभागले सम्पादन गरी त्यसको आधारमा जनगणनाको प्रतिवेदन प्रकाशन गर्नेछ ।

तर प्रतिवेदन प्रकाशन नहुँदै विभागले आवश्यक ठानेमा संकलित तथ्याङ्क समष्टि वा आंशिक रुपमा पनि विशेष अध्ययन वा अन्वेषण गर्ने व्यक्ति वा संस्थालाई शर्त तोकी उपलब्ध गराउन सक्नेछ ।

अनुसूची १

घर परिवार सूचीकरण लगत र परिचयात्मक विवरण परेका विषय यस प्रकार छन् –

जिल्ला, गा. वि. स./न. पा., गाउँ/बस्ती/टोल/वडा नं., गणना क्षेत्र नं.; घर क्र. सं.; परिवार क्र. सं.; परिवार मूलीको नाम, थर, जातजाति; अक्सर बसोबास गर्ने जम्मा सदस्य, पुरुष, स्त्री, तेस्रो लिङ्गी; परिवारले कृषि प्रयोजनका लागि यस जिल्लाभित्र चलन गरेको जग्गा र क्षेत्रफल; परिवारले कृषि प्रयोजनको लागि पालेका पशुपन्छी र संख्या; परिवारले चलाएको कृषि बाहेक साना घरेलु व्यवसाय ।

लगत-१ मा परेका विषय यस प्रकार छन् –

परिचयात्मक विवरण: जिल्ला, गा. वि. स./न. पा., गाउँ/बस्ती/टोल/वडा नं., गणना क्षेत्र नं.; घर क्र. सं , परिवार क्र. सं.; परिवार मूलीको नाम, थर, लिङ्ग; परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य जम्मा, पुरुष, स्त्री; परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति (स्वदेशभित्र रहेका वा विदेश गएका) जम्मा, पुरुष, स्त्री;

पारिवारिक विवरण: घरको स्वामित्व; घरको बनौट; पिउने पानीको श्रोत; खाना पकाउने इन्धनको प्रयोग; बत्ती बाल्ने साधन; चर्पीको प्रयोग; परिवारले प्रयोग गरेका सुविधाका साधनहरु; महिलाको नाममा रहेको घर, जग्गा र जग्गाको क्षेत्रफल; विगत १२ महिनामा परिवारमा कसैको मृत्यु भएको भए मृत्यु भएको कारण र व्यक्तिको विवरण; परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएको भए विदेश गएको कारण र व्यक्तिको विवरण;

व्यक्तिगत विवरण: क्रम संख्या; परिवारका सदस्यको नाम, थर; परिवार मूलीसंगको नाता; लिङ्ग; उमेर; जात/जाति; बैवाहिक स्थिति, पहिलो विवाह गर्दाको उमेर (१० वर्ष वा सोभन्दा माथिलाई मात्र); धर्म; मातृभाषा र दोस्रो भाषा; नागरिकता; शारीरिक वा मानसिक अपाङ्गता भएको/नभएका; लेखपढ गर्न जानेको/नजानेको (५ वर्ष वा सोभन्दा माथिकालाई मात्र); हाल स्कूल/कलेज जाने गरेको/नगरेको (५ वर्ष वा सोभन्दा माथिकालाई मात्र); लेखपढ गर्न जानेको भए उत्तीर्ण गरेको तह, क्षेत्र र विषय (५ वर्ष वा सोभन्दा माथिकालाई मात्र) ।

अनुसूची ३

लगत-२ परेका विवरण यस प्रकार छन् –

परिचयात्मक विवरण: जिल्ला, गा. वि. स./न. पा., गणना क्षेत्र नं., गाउँ/बस्ती/टोल; लगत १ को घर परिवार क्र. सं.; परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्ति संख्या, जम्मा, पुरुष, स्त्री । ...

व्यक्तिगत विवरण: परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिको नाम; लिङ्ग (पुरुष/स्त्री); उमेर; वैवाहिक स्थिति; जन्मस्थल; यहाँ बसोबास गरेको अवधि; यहाँ बसोबास गर्नुको मुख्य कारण; पाँच वर्ष अघिको बसोबास (५ वर्ष र सो भन्दा माथिकालाई); विवाह भएका १५ देखि ४९ वर्ष सम्मका महिलाले हालसम्म जीवित जन्माएका सन्तानको विवरण; विवाह भएका १५ देखि ४९ वर्ष सम्मका महिलाले वितेको १२ महिनामा जीवित जन्माएका बच्चा; वितेको १२ महिनामा गरेको काम र समयावधि; के आर्थिक काम कहाँ गर्नु भयो; आर्थिक कामगर्दाको हैसियत; वितेको १२ महिनामा आर्थिक रुपले सक्रिय नहुनाको कारण; १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका केटाकेटी कोसँग बसेका छन् ।

टिप्पणी: नेपाल राजपत्र, भाग ३, खण्ड ६१, संख्या ८, (काठमाडौं: नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, जेठ २३ गते, २०६८)-बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट १.१४: राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६

नेपाल सरकारले तत्कालीन तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी २०७६ सालमा जारी गरेको राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ को आदेश विस्तृत छ ।

राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६

प्रस्तावना : सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह एवं निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबीच समन्वय र सहकार्यमा नेपाल भित्र बसोबास गर्ने सम्पूर्ण व्यक्तिको व्यक्तिगत तथा पारिवारिक तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन र वितरण सम्बन्धी कार्यलाई समय सापेक्ष, भरपर्दो, विश्वसनीय तथा गुणस्तरीय बनाई राष्ट्रिय जनगणनालाई व्यवस्थित रुपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

तथ्याङ्क ऐन, २०१५ को दफा ४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले यो आदेश जारी गरेको छ ।

परिच्छेद-१

प्रारम्भिक

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ : (१) यस आदेशको नाम "राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन तथा व्यवस्थापन आदेश, २०७६" रहेको छ ।

(२) यो आदेश नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन भएको मितिबाट प्रारम्भ हुनेछ ।

२. परिभाषा : विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस आदेशमा,-

(क) "गणक" भन्नाले राष्ट्रिय जनगणना गर्नको लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्यमा खटिएका व्यक्ति सम्झनु पर्छ ।

(ख) "जनगणना" भन्नाले देशभर अक्सर बसोबास गर्ने सम्पूर्ण व्यक्तिको निश्चित समय अवधिभित्र गणना गरी व्यक्तिगत तथा पारिवारिक विवरणसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य सम्झनु पर्छ र सो शब्दले त्यसरी सङ्कलन भएको प्रशोधन, प्रकाशन एवं वितरण गर्ने समष्टिगत प्रक्रियालाई समेत जनाउँछ ।

(ग) "जनगणना अधिकारी" भन्नाले जनगणना कार्यालयको प्रमुख सम्झनु पर्छ ।

(घ) "जनगणना कार्यालय" भन्नाले राष्ट्रिय जनगणना गर्नको लागि विभाग अन्तर्गत स्थापित प्रदेश जनगणना कार्यालय, जिल्ला जनगणना कार्यालय र स्थानीय जनगणना कार्यालय सम्झनु पर्छ ।

(ङ) "तथ्याङ्क प्रशोधन" भन्नाले जनगणनामा सङ्कलित कन्ट्रोल फाराम, सूचीकरण फाराम, प्रश्नावली र अन्य फारामको कोडिङ, इडिटिङ, डाटा इन्ट्री, तथा तालिकीकरण गर्ने कार्य सम्झनु पर्छ ।

(च) "निर्देशक समिति" भन्नाले दफा ११ बमोजिमको राष्ट्रिय जनगणना निर्देशक समिति सम्झनु पर्छ ।

(छ) "महानिर्देशक" भन्नाले विभागको महानिर्देशक सम्झनु पर्छ ।

(ज) "राष्ट्रिय जनगणना" भन्नाले जनगणनाको लागि सञ्चालन गरिने राष्ट्रिय जनगणना कार्यक्रम २०७८ सम्झनु पर्छ ।

(झ) "विभाग" भन्नाले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग सम्झनु पर्छ ।

(ञ) "समन्वय समिति" भन्नाले दफा १२, १३ र १४ बमोजिम गठित प्रदेश जनगणना समन्वय समिति, जिल्ला जनगणना समन्वय समिति र स्थानीय जनगणना समन्वय समिति सम्झनु पर्छ ।

(ट) “सुपरीवेक्षक” भन्नाले राष्ट्रिय जनगणनाको लागि तथ्याङ्क सङ्कलन, सुपरीवेक्षण वा दुवै कार्य गर्न खटिएको व्यक्ति सम्झनु पर्छ ।

परिच्छेद-२

राष्ट्रिय जनगणना कार्यक्रम सञ्चालन, प्रश्नावली निर्माण तथा तथ्याङ्क सङ्कलन

३. राष्ट्रिय जनगणना कार्यक्रम सञ्चालन : (१) विभागले “राष्ट्रिय जनगणना कार्यक्रम, २०७८” सञ्चालन गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम सञ्चालन गरिने जनगणना कार्यक्रमलाई सहयोग पुऱ्याउनु सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तह लगायत सम्बन्धित सबैको कर्तव्य हुनेछ ।

(३) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको सञ्चालन र व्यवस्थापनको लागि आवश्यकता अनुसार प्रदेश, जिल्ला तथा स्थानीय तहमा जनगणना कार्यालय स्थापना गर्नेछ ।

(४) विभागले उपदफा (३) बमोजिम कुनै जिल्लामा जिल्ला जनगणना कार्यालय स्थापना गर्दा सो क्षेत्रको भौगोलिक अवस्था र जनघनत्वको अधारमा एक वा एकभन्दा बढी जिल्ला जनगणना कार्यालय स्थापना गर्न सक्नेछ ।

(५) विभागले उपदफा (३) बमोजिम कुनै स्थानीय तहमा स्थानीय जनगणना कार्यालय स्थापना गर्दा सो क्षेत्रको भौगोलिक अवस्था र जनघनत्वको आधारमा एक वा एक भन्दा बढी स्थानीय जनगणना कार्यालय स्थापना गर्न वा एकभन्दा बढी स्थानीय तहको कार्यक्षेत्र रहने गरी कुनै स्थानीय तहमा स्थानीय जनगणना कार्यालय स्थापना गर्न सक्नेछ ।

(६) विभागले उपदफा (३) बमोजिम जनगणना कार्यालय स्थापना गर्नु पूर्व निर्देशक समितिको स्वीकृति लिनु पर्नेछ ।

४. प्रश्नावली सम्बन्धी व्यवस्था : (१) विभागले आवश्यकता अनुसार घरपरिवार सूचीकरण, राष्ट्रिय जनगणनाको मूल प्रश्नावली र सामुदायिक प्रश्नावली तयार गरी निर्देशक समितिसमक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त प्रश्नावली उपर आवश्यक अध्ययन गरी राय सुझाव पेश गर्ने प्रयोजनको लागि निर्देशक समितिले प्राविधिक समिति गठन गर्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम गठित प्राविधिक समितिले पेश गरेको राय सुझाव समेतको आधारमा निर्देशक समितिले अन्तिम प्रश्नावली तयार गर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम तयार भएको प्रश्नावली नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भई नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन भए पछि विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको लागि प्रयोग गर्नेछ ।

५. तथ्याङ्क सङ्कलनको विधि र माध्यम : (१) दफा ४ बमोजिम स्वीकृत प्रश्नावलीको प्रयोग गरी प्रत्येक घरपरिवारबाट प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता विधिद्वारा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनेछ ।

(२) विभागले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न कागजी प्रश्नावली वा हाते कम्प्युटर (ट्याबलेट) वा आवश्यकता अनुसार दुवै माध्यमको प्रयोग गर्न वा गराउन सक्नेछ ।

(३) विभागले विदेशस्थित नेपाली कुटनीतिक नियोग तथा राजदुतावासमा रहेका नेपाली कर्मचारीको विवरण विद्युतीय जनगणना (इ-सेन्सस्) वा अन्य विधिबाट सङ्कलन गर्नेछ ।

(४) विभागले सबै स्थानीय तहको सीमा र अवस्थिति पहिचान हुने गरी भौगोलिक सूचना तथ्याङ्क सङ्कलन र नक्साङ्कनको कार्य गरी गणना क्षेत्र नक्सा तयार गर्नेछ ।

परिच्छेद ३

महानिर्देशक तथा जनगणना अधिकारी

६. महानिर्देशकको काम, कर्तव्य र अधिकार : राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने प्रयोजनका लागि महानिर्देशकको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) राष्ट्रिय जनगणना कार्यको प्रारूप तयार गर्ने र सोको कार्यान्वयन गर्ने,

(ख) राष्ट्रिय जनगणना कार्यको लागि आवश्यक समन्वय गर्ने,

(ग) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायसँग समन्वय र सम्बन्ध राखी तथ्याङ्क सङ्कलनलाई वैज्ञानिक, भरपर्दो, व्यवहारिक र उपयोगी बनाउने विधि, प्रविधि र मापदण्डको खोजी गर्ने, गराउने,

(घ) सङ्कलित तथ्याङ्कको प्रशोधन, विश्लेषण, प्रकाशन, वितरण, संरक्षण तथा भण्डारण गर्ने, गराउने,

(ङ) राष्ट्रिय जनगणना कार्यको लागि आवश्यकता अनुसार सरकारी निकायसँग पत्राचार गर्ने, गराउने,

(च) राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा खटिएका कर्मचारीको सुपरीवेक्षण गर्ने, त्यस्ता कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने र नियन्त्रण गर्ने, र

(छ) राष्ट्रिय जनगणना गर्नको लागि आवश्यक प्रशासनिक, आर्थिक तथा जनशक्ति व्यवस्थापनको कार्य गर्ने, गराउने ।

७. जनगणना अधिकारीको व्यवस्था : (१) विभागले जनगणना कार्यालयको प्रमुखको रुपमा कार्य गर्ने गरी विभाग वा विभाग अन्तर्गतका कार्यालयमा कार्यरत अधिकृतस्तरका कर्मचारीलाई प्रदेश जनगणना अधिकारी, जिल्ला जनगणना अधिकारी तथा स्थानीय जनगणना अधिकारीको रुपमा तोक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विभाग वा विभाग अन्तर्गतका कार्यालयमा कार्यरत अधिकृतस्तरका कर्मचारीबाट मात्र जनगणना अधिकारी तोक्न कर्मचारीको सङ्ख्या अपुग भएमा विभागले अन्य सरकारी निकायका कर्मचारीलाई जनगणना अधिकारीको रूपमा खटाउन सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम जनगणना अधिकारीको रुपमा कर्मचारी खटाउने प्रयोजनको लागि विभागले सम्बन्धित निकायबाट अवधि किटान गरी कर्मचारी माग गर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम विभागबाट कर्मचारी माग भई आएकोमा सम्बन्धित निकायले त्यस्तो कर्मचारी काजमा खटाउनु पर्नेछ ।

८. प्रदेश जनगणना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) प्रदेश जनगणना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) राष्ट्रिय जनगणनाको लागि प्रदेशस्तरमा सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र तथा अन्य सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गर्ने,

(ख) प्रदेशमा जनगणना सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्ने र जिल्लास्तरमा सञ्चालन हुने तालिमको सहजीकरण गर्ने,

(ग) विभागबाट जनगणना कार्यालयमा पठाइने जनगणना सामग्री ढुवानी, भण्डारण तथा सुरक्षा व्यवस्थापनका कार्यमा आवश्यकता बमोजिम सहयोग गर्ने,

(घ) प्रदेश जनगणना कार्यालयको प्रशासनिक, आर्थिक र जनशक्ति लगायतको व्यवस्थापन कार्य गर्ने, र

(ङ) विभागको निर्देशन अनुसारका अन्य कार्य गर्ने ।

(२) प्रदेश जनगणना अधिकारीले प्रदेश जनगणना कार्यालय रहेको जिल्लाको जिल्ला जनगणना अधिकारीको रुपमा समेत काम गर्नु पर्नेछ ।

तर प्रदेश जनगणना कार्यालय रहेको जिल्लामा अन्य जिल्ला जनगणना कार्यालय समेत रहेको अवस्थामा प्रदेश जनगणना अधिकारीले विभागले तोकेको क्षेत्रमा जिल्ला जनगणना अधिकारीको रुपमा काम गर्नेछ ।

९. जिल्ला जनगणना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार : जिल्ला जनगणना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) जिल्लास्तरमा राष्ट्रिय जनगणनाको लागि सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र तथा सरोकारवालाहरुसँग समन्वय गर्ने,

(ख) जिल्लास्तरबाट खटिने गणक तथा सुपरीवेक्षकको आवश्यक व्यवस्था गर्ने,

(ग) जनगणना कार्यालयले सञ्चालन गर्ने स्थलगत तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यको अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्ने,

(घ) जिल्लास्तरमा हुने तालिम सञ्चालन गर्ने र स्थानीयस्तरमा सञ्चालन हुने तालिमको सहजीकरण गर्ने,

(ङ) विभागबाट प्राप्त भएका जनगणना सामग्रीको भण्डारण र सुरक्षा व्यवस्थापन गर्ने,

(च) स्थानीय जनगणना कार्यालयमा जनगणना सम्बन्धी सामग्रीको सुरक्षित रुपमा ढुवानी गर्ने व्यवस्था गर्ने,

(छ) स्थानीय जनगणना कार्यालयबाट सङ्कलित फाराम तथा सामग्रीहरु विभागले तोके बमोजिमको स्थानमा सुरक्षित रुपमा ढुवानी गर्ने,

(ज) राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा खटिएका कर्मचारीको सुपरीवेक्षण गर्ने, त्यस्ता कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने र नियन्त्रण गर्ने,

(झ) जिल्ला जनगणना कार्यालयको प्रशासनिक, आर्थिक र जनशक्ति लगायत व्यवस्थापनका कार्य गर्ने, र

(ञ) विभाग तथा प्रदेश जनगणना अधिकारीको निर्देशन अनुसारका अन्य कार्य गर्ने ।

१०. स्थानीय जनगणना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार : स्थानीय जनगणना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) स्थानीय तहमा राष्ट्रिय जनगणनाको लागि स्थानीय तहका सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र तथा सरोकारवालाहरुसँग समन्वय गर्ने,

(ख) स्थानीयस्तरमा हुने तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,

(ग) स्थलगत तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यको स्थानीय तहमा अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्ने,

(घ) आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र कार्यबोझको आधारमा गणकलाई स्थलगत गणना (तथ्याङ्क सङ्कलन) कार्यमा खटाउने,

(ङ) जनगणना सामग्री भण्डारण, वितरण तथा सुरक्षा व्यवस्थापनको कार्य गर्ने,

(च) सुपरीवेक्षक र गणकको कार्य उपर प्रत्यक्षरुपमा अनुगमन, सुपरीवेक्षण गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार निर्देशन दिने र नियन्त्रण गर्ने, र

(छ) विभाग, प्रदेश तथा जिल्ला जनगणना अधिकारीको निर्देशन अनुसारका अन्य कार्य गर्ने ।

परिच्छेद-४

राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालनसँग सम्बन्धित समितिहरु

११. राष्ट्रिय जनगणना निर्देशक समिति : (१) राष्ट्रिय जनगणनाको पूर्व तयारीदेखि नतिजा तथा विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन प्रकाशनसम्मका क्रियाकलापलाई उच्चतहबाट मार्गदर्शन गर्न देहाय बमोजिमको राष्ट्रिय जनगणना निर्देशक समिति रहनेछ :-

(क)	उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग	–अध्यक्ष
(ख)	सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग (तथ्याङ्क हेर्ने)	–सदस्य
(ग)	सचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	–सदस्य
(घ)	सचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग	–सदस्य
(ङ)	सचिव, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	–सदस्य
(च)	सचिव, अर्थ मन्त्रालय	–सदस्य
(छ)	सचिव, गृह मन्त्रालय	–सदस्य
(ज)	सचिव, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय	–सदस्य
(झ)	सचिव, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय	–सदस्य
(ञ)	सचिव, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय	–सदस्य
(ट)	विभागीय प्रमुख, तथ्याङ्क शास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय	–सदस्य
(ठ)	विभागीय प्रमुख, केन्द्रीय जनसङ्ख्या अध्ययन विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय	–सदस्य
(ड)	महानिर्देशक, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	–सदस्य-सचिव

(२) निर्देशक समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन ढाँचा (मोडालिटी) र गणनामा प्रयोग गरिने प्रश्नावली लगायतका आवश्यक अन्य दस्तावेज तयारीको लागि आवश्यक मार्गदर्शन गर्ने,

(ख) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि आवश्यक प्राविधिक समिति तथा विषयगत समिति गठन गर्ने,

(ग) राष्ट्रिय जनगणनालाई गुणस्तरीय, विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउन तथा जनगणना प्रक्रियालाई व्यवहारिक बनाउन सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहसँग समन्वय, सहकार्य र साझेदारीको लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउने,

(घ) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोगको लागि नेपाल सरकार र विकास साझेदार निकायसँग आवश्यक पहल गर्ने, र

(ङ) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालनका लागि आवश्यक निर्देशन जारी गर्ने गराउने ।

(३) निर्देशक समितिको बैठक सो समितिको अध्यक्षले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।

(४) निर्देशक समितिको बैठकमा आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित विषयका विज्ञलाई आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

(५) निर्देशक समितिको तत्काल कायम रहेका कम्तीमा पचास प्रतिशत सदस्य उपस्थित भएमा बैठकको गणपपूरक सङ्ख्या पुगेको मानिनेछ ।

(६) निर्देशक समितिको बैठकको अध्यक्षता सो समितिको अध्यक्षले गर्नेछ र अध्यक्षको अनुपस्थितिमा सो समितिका सदस्यहरुले आफूमध्येबाट छनौट गरेको सदस्यले बैठकको अध्यक्षता गर्नेछ ।

(७) निर्देशक समितिको बैठकको निर्णय बहुमतको आधारमा हुनेछ र मत बराबर भएमा बैठकको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले निर्णायक मत दिनेछ ।

(८) निर्देशक समितिको बैठकको निर्णय सो समितिको अध्यक्ष र सदस्य-सचिवले प्रमाणित गर्नेछन् ।

(९) निर्देशक समितिको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि सो समिति आफैंले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

१२. <u>प्रदेश जनगणना समन्वय समिति</u> : (१) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन सम्बन्धी कार्यको प्रदेशस्तरमा सहजीकरण, समन्वय र मार्गदर्शन गर्न प्रत्येक प्रदेशमा देहाय बमोजिमको प्रदेश जनगणना समन्वय समिति रहनेछ :-

(क) प्रमुख सचिव, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय –संयोजक

(ख) सचिव, आन्तरिक मामिला सम्बन्धी विषय हेर्ने मन्त्रालय –सदस्य

(ग) सचिव, आर्थिक मामिला सम्बन्धी विषय हेर्ने मन्त्रालय –सदस्य

(घ) सचिव, सामाजिक विकास सम्बन्धी विषय हेर्ने मन्त्रालय –सदस्य

(ङ) प्रमुख, प्रदेश प्रहरी कार्यालय –सदस्य

(च) प्रदेश जनगणना अधिकारी, प्रदेश जनगणना कार्यालय –सदस्य-सचिव

(२) प्रदेश जनगणना समन्वय समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) राष्ट्रिय जनगणना कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक सहयोग तथा सहजीकरण गर्ने,

(ख) राष्ट्रिय जनगणना कार्यालयलाई आवश्यक पर्ने स्रोत साधन तथा जनशक्तिको व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने,

(ग) राष्ट्रिय जनगणना कार्यका लागि प्रदेश र स्थानीय तहका निकायसँग आवश्यक समन्वय गर्ने,

(घ) राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा आउन सक्ने समस्या समाधान गर्ने, र

(ङ) राष्ट्रिय जनगणना कार्यको अनुगमन गर्ने ।

१३. <u>जिल्ला जनगणना समन्वय समिति</u> : (१) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यको जिल्लास्तरमा सहजीकरण गर्न प्रत्येक जिल्लामा देहाय बमोजिमको जिल्ला जनगणना समन्वय समिति रहनेछ :-

(क) प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय –संयोजक

(ख) जिल्ला समन्वय अधिकारी, जिल्ला समन्वय समिति –सदस्य

(ग) प्रमुख, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय –सदस्य

(घ) प्रमुख, जिल्ला प्रहरी कार्यालय –सदस्य

(ङ) प्रमुख, शिक्षा सम्बन्धी विषय हेर्ने जिल्लास्थित कार्यालय –सदस्य

(च) अधिकृत प्रतिनिधि, जिल्ला जनगणना कार्यालय रहेको स्थानीय तह –सदस्य

(छ) जिल्ला जनगणना अधिकारी, जिल्ला जनगणना कार्यालय –सदस्य-सचिव

(२) जिल्ला जनगणना समन्वय समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) राष्ट्रिय जनगणना कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक सहयोग र समन्वय गर्ने,

(ख) राष्ट्रिय जनगणनाका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधन तथा जनशक्ति व्यवस्थापन कार्यमा आवश्यक निर्णय गर्ने,

(ग) राष्ट्रिय जनगणना कार्यको नियमित अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गर्ने,

(घ) राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा संलग्न कर्मचारीको सुरक्षा व्यवस्था मिलाउने, र

(ङ) राष्ट्रिय जनगणना सामग्रीको पूर्ण सुरक्षा तथा भरिएका लगत फारामहरूको सुरक्षित सङ्कलन गर्न सहयोग गर्ने ।

१४. स्थानीय जनगणना समन्वय समिति : (१) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यको स्थानीय स्तरमा सहजीकरण गर्न प्रत्येक स्थानीय तहमा देहाय बमोजिमको स्थानीय जनगणना समन्वय समिति रहनेछ :-

(क) सम्बन्धित स्थानीय तहको प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत वा निजले तोकेको अधिकृत कर्मचारी –संयोजक

(ख) प्रतिनिधि, शिक्षा, युवा तथा खेलकुद शाखा (सम्बन्धित स्थानीय तह) –सदस्य

(ग) प्रमुख, सम्बन्धित स्थानीय तह हेर्ने प्रहरी कार्यालय –सदस्य

(घ) संयोजकले तोके बमाजिमको एक जना वडा सचिव –सदस्य

(ङ) सम्बन्धित स्थानीय जनगणना अधिकारी –सदस्य-सचिव

(२) स्थानीय जनगणना समन्वय समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) राष्ट्रिय जनगणनाको लागि गरिने स्थलगत कार्यका लागि आवश्यक सहयोग र समन्वय गर्ने,

(ख) तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यलाई गुणस्तरीयता कायम गर्ने तथा पूर्ण गणना हुने व्यवस्थाको लागि सहजीकरण तथा प्रचार प्रसार गर्ने,

(ग) स्थानीय जनगणना कार्यालयलाई आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने, र

(घ) स्थानीय स्तरमा राष्ट्रिय जनगणना कार्यको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने ।

१५. समन्वय समितिको बैठक सञ्चालन : (१) समन्वय समितिको बैठक सो समितिको संयोजकले तोकेको मिति, समय र स्थानमा बस्नेछ ।

(२) समन्वय समितिको बैठकमा बढीमा तीनजना सम्बन्धित विषयका विज्ञलाई आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

(३) समन्वय समितिको तत्काल कायम रहेका कम्तीमा पचास प्रतिशत सदस्य उपस्थित भएमा बैठकको गणपपूरक सङ्ख्या पुगेको मानिनेछ ।

(४) समन्वय समितिको बैठकको अध्यक्षता सो समितिको संयोजकले गर्नेछ र संयोजकको अनुपस्थितिमा सो समितिका सदस्यहरुले आफूमध्येबाट छनौट गरेको सदस्यले बैठकको अध्यक्षता गर्नेछ ।

(५) समन्वय समितिको बैठकको निर्णय बहुमतको आधारमा हुनेछ र मत बराबर भएमा बैठकको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले निर्णायक मत दिनेछ ।

(६) समन्वय समितिको बैठकको निर्णय सो समितिको संयोजक र सदस्य-सचिवले प्रमाणित गर्नेछन् ।

(७) समन्वय समितिको बैठक सम्बन्धी अन्य कार्यविधि समन्वय समिति आफैंले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

१६. कार्यसमूह गठन : विभागले राष्ट्रिय जनगणना कार्यलाई गुणस्तरीय र व्यवस्थित रुपमा सञ्चालन गर्न आवश्यकता अनुसार कार्यसमूह गठन गर्न सक्नेछ ।

परिच्छेद-५

जनशक्ति व्यवस्था र सेवा सुविधा

१७. काज सम्बन्धी व्यवस्था : (१) विभागले जनगणना कार्यालयमा कर्मचारी व्यवस्थापनको लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहका निकायहरुबाट कर्मचारी माग गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कर्मचारी माग भई आएमा माग गरिएको निकायले कर्मचारीलाई काजमा खटाउनु पर्नेछ ।

१८. गणक तथा सुपरीवेक्षकको व्यवस्था : (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणना प्रयोजनको लागि सबै घरपरिवारको घरदैलोमा गई तथ्याङ्क सङ्कलन तथा सुपरीवेक्षण गर्न निश्चित अवधिभरका लागि निर्देशक समितिले निर्धारण गरेको योग्यता पुगेका नेपाली नागरिक मध्येबाट छनौट भएका व्यक्तिलाई गणक तथा सुपरीवेक्षकको रुपमा करारमा नियुक्त गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम करारमा लिने प्रयोजनको लागि दश दिनको सार्वजनिक सूचना जारी गरी विज्ञापन गर्नु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम गणक तथा सुपरीवेक्षक छनौटको लागि निर्देशक समितिले मापदण्ड निर्धारण गर्नेछ र सो मापदण्डको आधारमा छनौट गर्नु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको मापदण्ड बनाउँदा स्थानीय व्यक्तिलाई प्राथमिकता दिने गरी बनाउनु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (२) बमोजिम विज्ञापन गर्दा कुनै निवेदन नपरेमा वा आवश्यकता बमोजिमको सङ्ख्यामा छनौट नभएमा सोको कारण खुलाई विभागले सरकारी कर्मचारी, संस्थानका कर्मचारी वा शिक्षकलाई गणक वा सुपरीवेक्षकको रुपमा खटाउन सक्नेछ ।

१९. गणक तथा सुपरीवेक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार : (१) गणकको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) आफूलाई खटाइएको स्थानमा गई राष्ट्रिय जनगणनाको मूल प्रश्नावली अनुसारको विवरण तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने,

(ख) सङ्कलित घर परिवार सूचीकरण, लगत फाराम तथा मूल प्रश्नावलीको गोपनियता कायम गर्ने र सोको सुरक्षा गर्ने,

(ग) कार्यक्षेत्रमा कसैको गणना गर्न छुट भएको वा दोहोरो गणना भए नभएको एकिन गर्ने र सूचीकरण लगत फाराम र मुख्य प्रश्नावलीमा तोकिएको समयभित्र विवरण तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने,

(घ) जनगणना अधिकारीले तोकेका अन्य कार्य गर्ने ।

(२) सुपरिवेक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय बमोजिम हुनेछ :-

(क) आफूलाई खटाइएको स्थानमा गई घरपरिवार सूचीकरण लगत फाराम तथा सामुदायिक फाराम लगायत अन्य तोकिएका फाराम अनुसार विवरण सङ्कलन गर्ने,

(ख) दैनिक कार्य तालिका बनाई गणकले गरेका कार्यको सुपरिवेक्षण गर्ने तथा तथ्याङ्कको शुद्धता जाँच गर्ने,

(ग) गणकहरूको तालिम, स्थलगत कार्यविभाजन र गणना क्षेत्र नक्साको प्रयोगमा सहयोग गर्ने,

(घ) सङ्कलित विवरणको सूचना नियमित रुपमा सम्बन्धित जनगणना कार्यालयमा जानकारी गराउने,

(ङ) मुख्य गणना प्रयोजनको लागि सङ्कलित सूचीकरण लगत फारामको प्रतिलिपि तयार गरी गणकलाई उपलब्ध गराउने,

(च) विभागले स्वीकृत गरी उपलब्ध गराएको तथ्याङ्क सङ्कलन पुस्तिका बमोजिम निष्पक्ष भई कार्य गर्ने,

(छ) जनगणना अधिकारीले तोकेका अन्य कार्य गर्ने ।

(३) गणक तथा सुपरीवेक्षकले विभागले स्वीकृत गरी उपलब्ध गराएको तथ्याङ्क सङ्कलन पुस्तिका बमोजिम निष्पक्ष भई कार्य गर्नु पर्नेछ ।

२०. कारबाही सम्बन्धी व्यवस्था : (१) दफा १७ बमोजिम राष्ट्रिय जनगणना कार्यका लागि खटाइएका कर्मचारी वा दफा १८ बमोजिम नियुक्त भएका वा खटाइएका व्यक्तिले दफा २८ बमोजिमको आचरण विपरीत कार्य गरेमा वा गराएमा जिल्ला जनगणना अधिकारीले कर्मचारीको हकमा राष्ट्रिय जनगणना सम्बन्धी जिम्मेवारीबाट हटाउन र करारमा नियुक्त भएका व्यक्तिको हकमा निजको नियुक्ति बदर गर्न सक्नेछ ।

तर त्यसरी जिम्मेवारीबाट हटाउनु वा नियुक्ति बदर गर्नु पूर्व त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो सफाइ पेश गर्ने मनासिब मौका दिनु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम हटाइएका वा नियुक्ति बदर भएका व्यक्तिले आफ्नो जिम्मामा रहेको सम्पूर्ण कागजात, सामग्री तथा पेश्की रकम जनगणना कार्यालयमा दाखिला गर्नु पर्नेछ ।

(३) दफा १७ र दफा १८ को उपदफा (५) बमोजिम खटिई आएका कर्मचारी वा शिक्षकलाई उपदफा (१) बमोजिमको कारबाही भएमा सोको जानकारी निज कार्यरत निकाय र सोको माथिल्लो निकायलाई समेत दिनु पर्नेछ ।

(४) राष्ट्रिय जनगणनाको क्रममा कुनै कर्मचारी वा व्यक्तिले तथ्याङ्क सम्बन्धी प्रचलित कानूनको विपरीत हुने गरी कुनै कार्य गरेमा निजलाई कानून बमोजिमको सजाय समेत हुनेछ ।

२१. कर्मचारीको सेवा सुविधा : (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा खटिएका, काजमा रहेका तथा करारमा लिएका कर्मचारीलाई नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको सहमतिमा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भए बमोजिमको रकम भत्ताको रुपमा उपलब्ध गराउनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको सेवा सुविधा सम्बन्धित कर्मचारीको बैङ्क खातामा जम्मा हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ ।

२२. बीमा सम्बन्धी व्यवस्था : राष्ट्रिय जनगणनाको काममा खटिएका कर्मचारीलाई नेपाल सरकारले तोके बमोजिम बीमा गरिनेछ ।

२३. तालिम सम्बन्धी व्यवस्था : (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा संलग्न हुने जनशक्तिलाई आवश्यक तालिमको व्यवस्था गर्नेछ ।

(२) तालिम सञ्चालनका लागि विभागले तालिम पुस्तिका स्वीकृत गरी जारी गर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम तालिम सञ्चालन तथा अन्य व्यवस्थापकीय कार्यको लागि सङ्घ, प्रदेश वा स्थानीय तह अन्तर्गतका सरकारी कार्यालय, विद्यालयजस्ता सार्वजनिक भवनको प्रयोग गर्नु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) को प्रयोजनको लागि विभागले स्थानीय तहको समन्वयमा तालिम स्थानहरु पहिचान गरी तोक्नु पर्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिम तालिम सञ्चालन गर्नको लागि भवन उपलब्ध हुन नसकेमा वा उपयुक्त नभएमा सम्बन्धित जनगणना अधिकारीले तालिम हलको व्यवस्था गर्नेछ ।

परिच्छेद-६

तथ्याङ्क प्रशोधन तथा विश्लेषण

२४. तथ्याङ्क प्रशोधन : (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क प्रशोधनको लागि काठमाडौं उपत्यकामा तथ्याङ्क प्रशोधन केन्द्र स्थापना गर्नेछ ।

(२) विभागले उपदफा (१) बमोजिमको केन्द्रमा आवश्यक पर्ने जनशक्तिको व्यवस्था निजामती सेवाका कर्मचारीमध्येबाट काजमा लिई वा सेवा करारमा लिई गर्नेछ । यसरी सेवा दिने जनशक्तिले पालना गर्नु पर्ने गोपनीयता लगायतका आचरण सम्बन्धमा निर्देशक समितिले छुट्टै आचार संहिता तयार गरी लागू गर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम खटिएका निजामती कर्मचारीले कार्यसम्पादनमा आधारित थप प्रोत्साहन सुविधा र सेवा करारमा लिइएका व्यक्तिले करारमा उल्लेख भए बमोजिमको पारिश्रमिक तथा कार्यसम्पादनमा आधारित थप प्रोत्साहन सुविधा पाउनेछन् ।

२५. तालिकीकरण तथा विश्लेषण : (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाबाट सङ्कलित विवरणलाई आवश्यकता अनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको खण्डीकृत तथ्याङ्क तालिकीकरण गरी सार्वजनिक गर्नेछ ।

(२) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको नतिजामा आधारित भएर विषयगत एवं क्षेत्रगत विश्लेषण सहितको प्रतिवदेन तयार गर्नेछ ।

(३) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कको आधारमा नेपालीको जीवन तालिका (लाईफ टेबल) समेत निर्माण गर्नेछ ।

परिच्छेद-७

प्रचार प्रसार, नतिजा प्रकाशन र वितरण

२६. प्रचार प्रसार : (१) राष्ट्रिय जनगणनामा सबै बासिन्दाको सहभागिताका लागि सामाजिक सञ्जाल, रेडियो तथा टेलिभिजन कार्यक्रम, पत्रपत्रिका, पोष्टर, ड्यासबोर्ड, प्लेटफर्म तथा अन्य आधुनिक प्रविधि र माध्यमको प्रयोग गरी प्रचार प्रसार गरिनेछ ।

(२) विभागले जनता समक्ष राष्ट्रिय जनगणनाको सन्देश प्रवाह गर्न सामाजिक हित अन्तर्गत सरकारी निकाय, विकास साझेदार, निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्न सक्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम राष्ट्रिय जनगणनाको सन्देश प्रचार प्रसार गर्नु सबैको कर्तव्य हुनेछ ।

(४) विभागले राष्ट्रिय जनगणना प्रचार प्रसारको लागि देशका विभिन्न क्षेत्र र विषयमा ख्यातिप्राप्त व्यक्तिलाई राष्ट्रिय जनगणना सम्बन्धी सद्भावनादूतको रुपमा प्रयोग गर्न सक्नेछ ।

२७. नतिजा प्रकाशन र वितरणसम्बन्धी व्यवस्था : (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको स्थलगत कार्य समाप्त भएको तीन महिनाभित्र प्रारम्भिक नतिजा सार्वजनिक गर्नेछ ।

(२) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाबाट प्राप्त अन्तिम नतिजालाई प्रयोगकर्ता समक्ष सहजरुपमा पुऱ्याउन लिफ्लेट, पोष्टर, हातेपुस्तिका, पुस्तक, नक्सा, वेबमा आधारित प्लेटफर्म र इन्फोग्राफिक्ससमेतको विधि अपनाउनेछ ।

(३) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको सूक्ष्म तथ्याङ्क प्रयोगको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ ।

परिच्छेद-८

विविध

२८. आचरण सम्बन्धी व्यवस्था : (१) राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा खटिने कर्मचारी वा गणक वा सुपरीवेक्षकका रुपमा नियुक्त भएका व्यक्तिले निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५० मा उल्लेखित आचरणहरुका अतिरिक्त देहायका पेशागत आचरण पालना गर्नु पर्नेछ :-

(क) गलत तथ्याङ्क वा विवरण लिन कसैलाई प्रेरित गर्न, गराउन नहुने,

(ख) उत्तरदाताको व्यक्तिगत विवरण अरु कसैलाई देखाउन वा भरिएका प्रश्नावलीको प्रतिलिपि बनाई कसैलाई उपलब्ध गर्न, गराउन नहुने,

(ग) तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन, विश्लेषण, भण्डारण र प्रकाशन प्रक्रियालाई दुरुपयोग गर्न, गराउन नहुने,

(घ) जनगणना कार्यालयको रकम मास्न खान नहुने,

(ङ) जनगणना कार्यालयले उपलब्ध गराएको परिचयपत्र अनिवार्यरुपमा लगाउनु पर्ने,

(च) उत्तरदाता र आम व्यक्तिसँग सम्मानजनक व्यवहार गर्नु पर्ने, एक अर्काप्रति सौहार्दपूर्ण र शिष्टतापूर्वक बोल्ने जस्ता अनुशासनका नियम पालना गर्नु पर्ने,

(छ) आफ्नो जिम्मेवारी अन्तर्गतको कार्य सम्पन्न गर्न नसक्ने भए सोको जानकारी गराउनुपर्ने,

(ज) अनधिकृत व्यक्तिलाई काम जिम्मा लगाउन नहुने,

(झ) राष्ट्रिय जनगणनाको प्रचार प्रसार तथा पैरवी बाहेक गलत मनसाय राखी उत्तरदातालाई प्रभाव पर्ने किसिमले सञ्चारका माध्यम, सभा, सम्मेलन जस्ता कुनै पनि माध्यमबाट प्रचार प्रसार गर्न नहुने,

(ञ) हरेक उत्तरदातासमक्ष आफैं पुग्नुपर्ने तथा कुनै एक स्थानमा उत्तरदातालाई बोलाई वा जम्मा गरी तथ्याङ्क सङ्कलन कार्य गर्नु वा गराउनु नहुने,

(ट) राष्ट्रिय जनगणना कार्यमा खटिएको अवधिभर अन्यत्र कुनै जिम्मेवारी लिई कार्य गर्न नहुने,

(ठ) कार्यालयको सरकारी कागजात, प्रश्नावली, सहयोगी पुस्तिका जस्ता कागजात च्यात्न वा नष्ट गर्न नहुने,

(ड) बदनियतपूर्वक वा कुनै प्रलोभनमा परी वा जानाजानी झुटो विवरण सङ्कलन गर्न र आफ्नो जिम्मेवारीको काममा हेलचक्र्याइँ गर्न नहुने ।

२९. गुणस्तर व्यवस्थापन : (१) विभागले यस आदेशमा उल्लेख भए बमोजिम राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन प्रक्रियामा गुणस्तर कायम गर्न आवश्यक स्रोत र साधनको परिचालन गर्नेछ ।

(२) राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालन प्रक्रियामा गुणस्तर कायम गर्नको लागि विभागले अनुगमन तथा सुपरीवेक्षणको व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम अनुगमन तथा सुपरीवेक्षणको कार्यमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई समेत सहभागी गराउनु पर्नेछ र सो कार्यमा जिल्ला स्थित सङ्घ तथा प्रदेशका कार्यालयलाई समेत सहभागी गराउन सकिनेछ ।

(४) विभागले तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रशोधन कार्यमा निर्देशक समितिले तोके बमोजिमको प्रतिशतमा पुनः प्रश्नावली भर्न र तथ्याङ्क प्रविष्टि गर्न सक्नेछ ।

३०. सुरक्षा व्यवस्था : विभागले राष्ट्रिय जनगणना कार्य, गणना सामग्री तथा भरिएको प्रश्नावलीको सुरक्षाको पूर्ण व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ । यसका लागि विभागले सङ्घ र प्रदेश सरकारका सम्बन्धित निकायसँग नियमित सम्पर्क र समन्वय गर्नु पर्नेछ ।

३१. स्रोत साधनको व्यवस्था : (१) जनगणना कार्यालयले राष्ट्रिय जनगणनाको स्थलगत कार्यको लागि आवश्यक पर्ने भवन, सवारी साधन र अन्य स्रोत साधनको लागि सम्बन्धित समन्वय समितिको सहयोगमा सम्बन्धित निकायसँग माग गर्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम स्रोत साधन माग भई आएमा प्रदेश र स्थानीय तहले उपलब्ध भएसम्म सहयोग गर्नु पर्नेछ । सङ्घ र प्रदेशका जिल्ला स्थित कार्यालयले समेत त्यस्तो स्रोत साधन उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) बमोजिम स्रोत साधन उपलब्ध हुन नसकेमा विभागले प्रदेश तथा जिल्ला जनगणना कार्यालयको लागि त्यस्तो स्रोत साधनको आवश्यक व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ ।

३२. सहयोग लिन सक्ने: (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणना कार्यको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा आवश्यकता अनुसार प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको सहयोग लिन सक्नेछ ।

(२) प्रदेश तथा स्थानीय तहले राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालनमा आवश्यक सहयोग र सहजीकरण गर्नुपर्नेछ ।

(३) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको व्यवस्थापन र सञ्चालनका लागि प्रदेश र स्थानीय तहसँग लागत साझेदारी गर्न सक्नेछ । यसरी गरिने साझेदारी भवन तथा अन्य सामग्रीको उपयोग वा सम्बन्धित तहको कर्मचारी परिचालन जस्ता विषयमा समेत हुन सक्नेछ ।

(४) विभागले राष्ट्रिय जनगणना कार्यको प्रचार प्रसार तथा पैरवी कार्यमा सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रसँग समेत साझेदारी गर्न सक्नेछ ।

(५) यस आदेश बमोजिमका कार्य सञ्चालन गर्न विभागले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय विशेषज्ञको आवश्यक सहयोग लिन सक्नेछ ।

३३. <u>प्रतिवेदन</u> : (१) विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको अन्तिम नतिजा सार्वजनिक भएको मितिले तीन महिनाभित्र कामको विवरण सहितको प्रतिवेदन तयार गरी नेपाल सरकारसमक्ष पेश गर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम पेश भएको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिनेछ ।

३४. <u>मूल्याङ्कन</u> : विभागले राष्ट्रिय जनगणनाको स्थलगत कार्य सम्पन्न भएको दुई वर्षभित्रमा जनगणना कार्यको मूल्याङ्कन गर्नेछ ।

३५. <u>अधिकार प्रत्यायोजन</u> : (१) निर्देशक समितिले यस आदेश बमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकार महानिर्देशकलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

(२) महानिर्देशकले यस आदेश बमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकार जनगणना अधिकारीलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।

३६. <u>आवश्यक व्यवस्था गर्ने</u> : यस आदेशको कार्यान्वयन गर्न कुनै समस्या उत्पन्न भएमा निर्देशक समितिले त्यस्तो समस्या समाधानको लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ ।

३७. <u>पुस्तिका प्रकाशन गर्ने</u> : विभागले राष्ट्रिय जनगणना सञ्चालनको लागि तथ्याङ्क सङ्कलन तथा अन्य प्राविधिक सहयोगी पुस्तिका प्रकाशन गर्ने ।

३८. <u>मार्गदर्शक हुने</u> : राष्ट्रिय जनगणनाको सूचीकरण कार्यमा आधारित भएर सञ्चालन हुने राष्ट्रिय कृषि गणना र अन्य गणना प्रयोजनको लागि यो आदेश मार्गदर्शक हुनेछ ।

टिप्पणी – के. त. ति. को वेवसाइटबाट साभार अनुकूलित उतार ।

परिशिष्ट २

प्रश्नावली लगत फारामहरू

परिशिष्ट २.१: जनगणना १९६८ को फाराम नम्बर २

फाराम नम्बर २

जिल्ला
मौजा
तेरिज

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
मौजाको		घर			जात	१६ वर्ष मुनिका		१६ वर्ष देखि ५० वर्ष सम्मको		५० वर्ष माथिका		जम्मा		फाँट -------------------						
नम्बर	गाउँ	पक्की	कच्ची	फुसको		मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना	कामदिन शकने नशकने -----						
														सद्दे		कामदिन नसकने		जम्मा		लेख पढ गर्न जान्ने
														मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना	

सम्वत ... ... १९६७ – – – साल

श्री ... ... – – – – सरकार

––––––––––––––––––––––––––––––––

२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०
––––––––––––––––––––––						**चौपाया ––––––––––––––––––––––––––––**										**गाडा**	**डोली इत्यादि**	**कैफियत**
इलम ––––––––––––––––––––						**हात्ती**	**घोडा**	**गाइ**	**गोरु**	**भैंसी**	**गधा**	**खच्चर**	**भेडा**	**बाखा**	**चौरी**			
खेती	**बेपार**	**विद्यार्थी**	**जागिर**		**बेइलमी**													
			जंङ्गी	**निजामति**														

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४, परिशिष्ट, पृ. १३ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.२: जनगणना १९७७ को फाराम नम्बर २

फाराम नम्बर २

जिल्ला .... को
मौजा -------------------------------- मध्य
तेरिज

<table>
<tr><td>१</td><td>२</td><td>३</td><td>४</td><td>५</td><td>६</td><td>७</td><td>८</td><td>९</td><td>१०</td><td>११</td><td>१२</td><td>१३</td><td>१४</td><td>१५</td><td>१६</td><td>१७</td><td>१८</td><td>१९</td><td>२०</td><td>२१</td><td>२२</td><td>२३</td><td>२४</td><td>२५</td><td>२६</td><td>२७</td><td>२८</td></tr>
<tr><td colspan="2">मौजेको</td><td colspan="4">घर ---</td><td rowspan="6">जात</td><td colspan="19">जम्मा जहान --- --- --- --- --- --- --- ---</td><td colspan="2">उमेर</td></tr>
<tr><td rowspan="5">नम्बर</td><td rowspan="5">गाउँ</td><td rowspan="5">कच्चा</td><td rowspan="5">पक्की</td><td rowspan="5">फुस</td><td rowspan="5">जम्मा</td><td colspan="12">मर्दाना --</td><td rowspan="5">जनाना</td><td colspan="2">नोकर बाँधा</td><td colspan="2">करीया</td><td colspan="2">तीनै कलमको जम्मा</td><td colspan="2">१६ वर्ष मुनी</td></tr>
<tr><td colspan="3">जागीरे भैरहेको</td><td colspan="7">जागीर बाट ढाके भएको</td><td rowspan="4">अरु</td><td rowspan="4">जम्मा</td><td rowspan="4">मर्दना</td><td rowspan="4">जनाना</td><td rowspan="4">कमारा</td><td rowspan="4">कमारी</td><td rowspan="4">मर्दना</td><td rowspan="4">जनाना</td><td rowspan="4">मर्दना</td><td rowspan="4">जनाना</td></tr>
<tr><td rowspan="3">सरहदमा जंगी</td><td colspan="2">मुगलानमा</td><td colspan="2">सरहदका पल्टंकंपनीका जागीरबाट</td><td colspan="5">मोगलानका जागीरबाट</td></tr>
<tr><td rowspan="2">पल्टंमा</td><td rowspan="2">अरुमा</td><td rowspan="2">काम दिन सक्ने</td><td rowspan="2">काम दिन न सक्ने</td><td colspan="3">पेन्सन पाउने</td><td colspan="2">पेन्सन नपाउने</td></tr>
<tr><td>काम दिन सक्ने</td><td>काम दिन न सक्ने</td><td>घाइते</td><td>काम दिन सक्ने</td><td>काम दिन न सक्ने</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४, परिशिष्ट, पृ. १६ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

श्री

फाराम नम्बर २

संवत् –– १९७७ –– साल
श्री –– ५ –– सर्कार
––
भाद्र गते रोज

२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६
				काम दिन सकने नसकने				इलम ––––––––––––––					वेइलमी		मत	चौपाया ––											
१६ वर्ष देखि ५० वर्ष सम्म		१६ वर्ष माथी		अंधा लुला लंगडा कामदिन नसक्ने		सद्दे		लेखपढगर्ने	खेती	बेपार	विद्यार्थी	ज्मा	५० वर्ष मुनी	५० वर्ष माथी		हात्ती	घोडा	गाइ	गोरु	रॉगाभैंसी	गधा	खच्चर	भेडा	चौरीलुलुशुमो	बाखा	गाडा	डोलीइत्यादि
मर्दना	जनाना	मर्दना	जनाना	मर्दना	जनाना	मर्दना	जनाना																				

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४) परिशिष्ट, पृ. १७ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.३: जनगणना १९८७ को फाराम नम्बर २

फाराम नम्बर २
मौजाको तेरिज

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
मौजाको		मौजाभरको घर				जात	जम्मा जहान ————																	उमेर ————					
नम्बर	गाउँ	कच्ची	पक्की	फुस	जमा		मर्दना ————												जनाना	नोकर बाँधा		दुवै कलमको जम्मा		१६ बर्ष मनी		१६ वर्ष देखि ५० वर्ष सम्म		५० वर्ष माथी	
							जागीरे भैरहेको			जागीर खाइ ढाके भएको							अरु	जमा		मर्दना	जनाना	मर्दना	जनाना	मर्दना	जनाना	मर्दना	जनाना	मर्दना	जनाना
							सरहदमा	मोगलानमा		सरहदका पल्टन कंपनिका जवान बाट		मोगलानका जागीरबाट																	
							जङ्गी	पल्टंमा	अरुमा	काम दिन सकने	काम दिन नसकने	पेन्सन पाउने			पेन्सन नपाउने														
												काम दिन सकने	काम दिन नसकने	घाइते	काम दिन सकने	काम दिन नसकने													

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४) परिशिष्ट, पृ. १८ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

श्री

संवत् -- १९८७ -- साल
श्री -- ५ -- सर्कार

माल अड्डा

३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७
काम दिन सक्ने नसक्ने ते ------------						इलम ------------------					बेइलमी		मत	चौपाया ------------------------------										गाडा	डोली इत्यादि	कैफियत
काम दिन नसकने ते --				सद्दे		लेखपढगर्ने	खेती	बेपारी	विद्यार्थी	ज्मा	५० वर्ष मुनी	५० वर्ष माथी		हात्ती	घोडा	गाइ	गोरु	रॉगाभैंसी	गदाहा	खच्चर	चौरीलुलुशुमो	भेडा	बाखा			
अंधा लुला लंगडा		रोगी		मर्दाना	जनाना																					
मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना																							

टिप्पणी – संख्या विभाग, संख्या विभाग, २०१४, परिशिष्ट, पृ. १९ बाट साभार अनुकूलित नकल उभार ।।

परिशिष्ट २.४: जनगणना १९९८ को फाराम नम्बर २

फाराम नम्बर २

जन ...

जिल्ला

सिलसिलेवार नम्बर	टोल गाउँ मौजा को नाउँ	उमेरको फाँट										जम्मा जवानको फाँट							
		१६ वर्ष सम्मको		३० वर्ष सम्मको		५० वर्ष सम्मको		५० वर्ष माथिको		जम्मा	दुवै कलम को जम्मा	मर्दानाको फाँट							
												पेसा							
												नोकरी		खेती	बेपार	लेखपढ विद्यार्थी	अरुरकम	वेइलमी	लेखपढन जान्ने
		मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना	मर्दाना	जनाना			सरकारी	अरु						

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४) परिशिष्ट, पृ. २२ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

१९९८ --------- साल

संख्या --------- को

भरको तेरिज

						मोगलानियाँ			चौपाया							गाडा	कैफियत
बृटिश सरकार बाट पेन्सेन पाएको	लुला लङ्गडा काम दिन नसक्ने	जिविका को निमित्त मोगलान गएको	जमा	जनाना	दुवै कलम को जमा	मर्दना	जनाना	जंमा	घोडा	गाई	गोरु	भैंसी	भेडाबाखा	गधा	चौरी		

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४) परिशिष्ट, पृ. २३ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.५: १९९६ सालको घरसंख्या सर्वेक्षण फाराम

फाराम नं. १

संवत् ---------- १९९६ ---------- साल

घर ---------- संख्याको ---------- लगत

इलाका ---------- टोल ---------- गाउँ ----------

१	२		३	४	५
घरको नम्बर	घरको किसिम		घरको धनी वा घरमा बसनेको नाम जात	साविक टोल	कैफियत
	पक्की	कच्ची			

टिप्पणी – घरको किसिम पक्की र कच्ची छ तर त्यसको कुनै परिभाषा गरेको पाईदैन। संख्या विभाग, २०१४, परिशिष्ट, पृ. २९ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार।

परिशिष्ट २.६: जनगणना २००९/११ को प्रश्नावली

२००९/२०११ को जन गणनाको

(१) प्रश्नावली

१. (क) नाम

(ख) मुख्य मानिसको नाता

२. (क) जात

(ख) धर्म

३. मर्द कि जनाना

४. उमेर (पुरा भै सकेको)

५. विवाह नभएको; विवाह भएको; अर्धो–विधवा; पाचुके – के हो ?

६. पढ्न जानेको छ ? लेख्न जानेको छ ? पास छ कि ?

७. आफ्नो मातृभाषा बोल्न सक्ने अरु भाषा

८. आफ्नो कमाईले आफ्नो पेट पालेका छौ कि ?

पेट पालेको भए,

क. कुन पेशाले ? त्यो पेशामा के कस्तो किसिमको काम छ ?

ख. (१) अरुलाई काममा लगाउने, (२) अरुको काम गर्नु पर्ने, (३) आफ्नै निजी काम गर्ने के हो ?

९. आफ्नो कमाईले आफ्नै पेट पाल्न न सक्ने भए, जसमा भरपर्नु पर्दछ त्यस मानिसको पेशा के हो ? त्यो पेशामा के कस्तो किसिमको काम छ ?

१०. (क) हाल काममा छौ ?

(ख) न भए के कारणले

(२) व्यक्तिगत उत्तर पत्र

सि . नं. ....　　जिल्ला नं. ....　　थूम/प्रगन्ना ....　　गाउँ ....　　परिवार नं. ....

१. (क) नाम ... ...　　(ख) नाता ... ...

२. (क) जात　　(ख) धर्म ... ...

३. म.ज.　　४. उमेर [ ]

५. वि. न.; वि. भ. ; अर्धो–विधवा ; पाचुके

६. पढ्न ––– लेख्न ––– पास

७. मातृ भाषा ––––– अरु भाषा –––––)

८. आफैले पेट पालेको भए,

क. पेशा ––––– कामको किसिम –––––

ख. (१) अरुलाई, (२) अरुको, (३) निजी

९. जसमा भरपर्नु पर्दछ त्यस मानिसको,

पेशा ––––– कामको किसिम –––––

१०. (क) छ, छैन (ख) कारण

मिति　　सही

(३) अनुपस्थित व्यक्तिको उत्तर पत्र

१. (क) नाम ... ...　　(ख) नाता ... ...

२. (क) जात　　(ख) धर्म ... .

३. म.ज.　　४. उमेर [ ]

५. गएको ठाउँको नाम ––––– ––––– –––––

मिति　　सही

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४, परिशिष्ट, पृ.३० बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.७: जनगणना २००९/११ को पारिवारिक लगत

परिवार (जहान) को लगत फाराम

सि. नं. ... ... इलाकाको नाम ... ... जिल्लाको नाम ... ...

थूम, प्रगन्ना, शहरका नाम ... ... गाउँ टोलको नाम ... ...

सहीछाप	परिवार नं.	परिवारको मुख्य मानिसको नाम	संख्या	हाल घरमा भएको तर केही दिनको निम्ति बाहिर गएको मानिस		६ महिना देखि बढीलाई घर छाडी बाहिर गएको मानिस		जम्मा		कैफियत
				म.	ज.	म.	ज.	म.	ज.	

मिति ... ... लेख्नेको सही ... ...

तालुकदारको सही ... ...

टिप्पणी – संख्या विभाग, २०१४, परिशिष्ट, पृ. ३१ बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.८: २०१८ सालको सर्वेक्षणको प्रश्नावली

घर संख्या सर्भे लगत, २०१८

शहरी क्षेत्रको नाम ... ... ब्लक नं. ... घर धुरी नं. ... घरखण्डको सि. नं. ... पाना नं. ... गणकको नाम ... ...

मानिस बसोबास गरेको घरको मात्र

१.१. घर वा घर खण्ड तल लेखिएका तीन - क, ख, ग मध्ये एक के हो, एकमा घेरा दिनु ।

(क) व्यक्तिगत बसोबास गरेको, सो भए - पक्का; पक्का-कच्चा; कच्चा, - के हो ?

(ख) वहुपरिवार (५ परिवारभन्दा बढी) बसेको घर, सो भए, बसेका परिवारको संख्या ... ...

(ग) सामूहिक बसोबास गरेको, सो भए, यि तीन मध्ये के हो ?

(१) होटेल (बस्ने समेत भएको) (२) संस्था (नाम) ... ... (३) क्याम्प (नाम) ....

व्यक्तिगत बसोबास गरेको घर वा घरखण्डको मात्र

२.घर वा घरखण्डको किसिम यी मध्ये एक के हो ? - अलग छुट्टै रहेको; अरु घरसँग जोडिएको

३. घर वा घरखण्डमा चलन भएको वा चलनमा आउन सक्ने जम्मा कोठाको संख्या ... ...

४. घर वा घरखण्डको भोग - निजि (आफ्नै हकको); भोग बन्धक लिएको; वहालमा लिएको; अन्य के हो ?

५. वहालमा लिएको घर वा घरखण्डको मात्र - वहाल ने. रु. ... ...

६. कलधारा - (क) घरैभित्र वा (१०० गज भित्र) - छ; छैन

(ख) घर भित्र वा १०० गज भित्र भए सो धारा - व्यक्तिगत वा सामूहिक - के हो ?

७. शौचालय (चर्पी) (क) घरै भित्र वा बाहिर पट्टी (१०० गज भित्र) - छ; छैन

(ख) घर भित्र वा बाहिर पट्टी भए पनि - नयाँ तरिकाको (फ्लस भएको) हो वा पुरानो ढंगको के हो ?

८. विजुली जडान भएको छ;छैन

९. घर वा घरखण्डमा बसेका - (क) परिवार संख्या ... ...

(ख) जनसंख्या (हाल बसेका जति सबै) ... ...

माथि लेखिएको बेहोरा मैले भने बमोजिम लेखिएको ठीक छ ।

जवाफ दिने .... मिति ....

टिप्पणी – केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०२२, घरसंख्या सर्वेक्षण, २०१८, बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.९: शहरी क्षेत्रको घरपरिवार लगत, २०१८

घर परिवार लगत (शहरी क्षेत्रको) - राष्ट्रिय जनसंख्या २०१८

शहरी क्षेत्रको नाम .... ब्लक नं. ... ... टोलको नाम .... पाना नं. ... ...

गणकको नाम ....

जवाफ दिनेको सही ....

१. घर धुरी (सिंगो घरको) नम्बर -

२. घर खण्डको संख्या -

३. घर खण्डको सि. नं. -

४. घर वा खण्डको प्रयोग तलका मध्ये के हो ? -

(१) मानिस बसोबास गरेको

(२) रित्तो - (क) स्थायी (ख) अस्थायी

(३) नयाँ बन्न लागेको

(४) अरु (स्कूल, बैङ्क, हल आदि)

बसोबास गरेको घर वा घरखण्डको मात्र

५. परिवारको संख्या खण्डै पिच्छे

६. परिवारको सि. नं.

७. परिवारको मुलीको नाम र जात

८. मुलीको उमेर

परिवारका व्यक्तिहरु

घरै भएका र केही दिनलाई अन्त गएका - ९. म- १०. ज-

६ महिना भन्दा बढी समयको लागि अन्त गएका

- ११. स्वदेश

अर्कै जिल्ला गएका

- विदेश - १२. संख्या, १३. देशको नाम

परिवारका व्यक्ति मध्ये एक वर्ष भित्र

- जन्मेकाको संख्या - १४. म- १५.ज-

- मरेकाको संख्या, मर्दाको उमेर लेखि ० ले घेर्ने - १६. म- १७. ज-

१८. परिवारको जग्गा कमोद गरेको भए 'ज' र पशुपालेको भए 'प' दुवै भए 'जप' लेख्नु केही नभए तेर्सो धर्सो - दिनु ।

टिप्पणी – केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०२२, घरसंख्या सर्वेक्षण, २०१८, बाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.१०: जनगणना २०१८ को घरपरिवार तथा व्यक्तिगत लगत फाराम

राष्ट्रिय जनगणना २०१८

घरपरिवार लगत

घरको सि. नं.	घरको खण्ड संख्या	खण्डको सि. नं.	परिवारको संख्या	परिवारको सि. नं.	परिवारको मूली	घरको सि. नं.	परिवारका व्यक्तिहरु	
							घरैमा भएका	केही समयका लागि अन्त गएका
१	२	३	४	५	६	७	८	९

परिवारका व्यक्तिहरु			एक वर्ष भित्र जन्मेको संख्या		एक वर्ष भित्र मरेकाको संख्या		परिवारले जग्गा कमोद गरेको (ज, प, जप)	कैफियत
६ महिना भन्दा बढी समयको लागि अन्त जानेहरु								
अर्कै जिल्लामा गएका	विदेश गएका	देशको नाम	मर्द	जनाना	मर्द	जनाना		
१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८

व्यक्तिगत लगत

१. नाम जात	२. नाता	३. मर्द/जनाना	४. उमेर	५. धर्म	६. मातृभाषा	७. जन्मस्थल	८. नगरिकता
...	...	मर्द जनाना	...	...	...	स्वदेश विदेश	...

६ वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरकालाई मात्र सोध्ने			१५ वर्ष र सोभन्दा बढी उमेरकालाई मात्र सोध्ने					
९. लेखपढ	१०. पूरा गरेको शिक्षा	११. विवाह सम्बन्ध	१२. मातृत्व वा जायजन्म	१३. कुनै आमद आउने काम		१४. पेशा	१५. व्यवसायको किसिम	१६. काम गर्दाको तह
छ छैन	...	विवाह नभएको विवाह भएको अर्धो विधवा पाचुके	...	छ छैन	आमद हुने काममा नभए, कारण ...	...	...	अरुलाई निजी अरुको काम सघाउने

टिप्पणी – केन्द्रीय तथ्याङ्क (जनसङ्ख्या) विभाग, नेपाल अधिराज्य राष्ट्रिय २०१८, परिभाषा तथा नियमबाट साभार अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.११: राष्ट्रिय जनगणना २०२८, पारिवारिक लगत

राष्ट्रिय जनगणना २०२८

POPULATION CENSUS 1971

पारिवारिक लगत

HOUSEHOLD SCHEDULE

यसमा संकलित सबै व्यक्तिगत लगतहरु तथ्याङ्क ऐन २०१५ अनुसार गोप्य रहनेछन्।
सामूहिक लगतहरु तथ्याङ्कको रुपमा मात्र प्रकाशित गरिनेछन्।

	केन्द्रको प्रयोगको निमित्त OFFICE USE
अंचलको नाम / ZONE :-	
जिल्लाको नाम / DISTRICT :-	
पंचायतको नाम / PANCHAYAT :-	
वडा / WARD :-	

क्षेत्रीय प्रयोगको लागि मात्र / FOR FIELD USE ONLY	मिति / DATE
लगत वितरण गरिएको / DATE ISSUED :-	
गणकको नाम / ENUMERATOR'S NAME :-	
फिर्ता बुझाएको / DATE RETURNED :-	
चेक गर्नेको नाम / CHECKED BY :-	

केन्द्रको प्रयोगको निमित्त मात्र / FOR OFFICE USE ONLY	मिति / DATE
लगत प्राप्त भएको / RECEIVED :-	
प्रारम्भिक संपादन / PRIME EDIT :-	
प्रारम्भिक संपादन चेक / PRIME EDIT CHECK :-	
प्रथम संपादन / FIRST EDIT :-	
द्वितीय संपादन / SECOND EDIT :-	
संपादन चेक / EDIT CHECK :-	
ग्रुप लीडरको नाम / SUPERVISOR :-	

लगत केलाउने शाखाको प्रयोगको निमित्त मात्र / FOR THE USE OF THE DATA PROCESSING DIVISION ONLY	मिति / DATE
लगत प्राप्त भएको / RECEIVED :-	
पंच गरिएको / KEY PUNCHED :-	
रुजू गरिएको / VERIFIED :-	
फिर्ता बुझाएको / DELIVERED :-	

विवरण / PARTICULAR	क्षेत्रीय / FIELD	केन्द्रीय/OFFICE
परिवार संख्या / NO. OF HOUSEHOLDS		
नर / MALES		
नारी / FEMALES		
जम्मा / TOTAL		

प्रधान पञ्च वा वोडा सदस्यको सही ....

श्री ५ को सरकार

मिति ....

H. M. G.

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
CENTRAL BUREAU OF STATISTICS

परिशिष्ट २.१२: राष्ट्रिय जनगणना २०२८, पारिवारिक लगत

खण्ड (१) वोडा, गणक र निरीक्षकको परिचयात्मक विवरण :-

१. अञ्चल	२. जिल्ला ....
३. नगर/ग्राम पञ्चायत	४. वोडा नं. ....
५. गणकको नाम	६. निरीक्षकको नाम ....
७. सर्भेक्षण मिति	८. निरीक्षण मिति ....

खण्ड (२) परिवार लगत :-

घर नं.	परिवार संख्या	परिवार को क्रम संख्या	परिवारको सदस्य संख्या			परिवारको मुलीको नाम	२०२७ साल बैशाख १ गतेदेखि ऐ चैत्र मसान्त सम्ममा परिवारमा घटेका घटनाहरु				शारीरिक कमजोरी लाटो बहिरो दुवै वा लाटो मात्र वा बहिरो मात्र वा अन्धोको संख्या	मानसिक कमजोरी (पागल) भएका हरुको संख्या	जवाफ दिनेको सही
			जम्मा	नर	नारी		६ महिना भन्दा बढी समय सम्म परिवार बाट अनुपस्थित व्यक्तिको संख्या	मृतक हरुको संख्या	परिवार को नर सदस्य को विवाह संख्या	परिवार को नर सदस्यको पार पाचुके संख्या			
...													
१६३													

खण्ड (३) २०२७ साल बैशाख १ गतेदेखि ऐ चैत्र मसान्तसम्म ६ महिनाभन्दा बढी समयसम्म परिवारबाट अनुपस्थित व्यक्तिको विवरण ।

परिवार को क्रम संख्या खण्ड नं. २ महल नं. १ र ३ बाट	अनु पस्थित व्यक्तिको सि. नं.	परिवार को मुलीको नाता	लिङ्ग	उमेर	वैवाहिक स्थिति	घर छोडेको महिना	घर छोड्नाको कारण	गएको ठाउँ	फर्केको भए फर्केको मिति	नफर्केको भए फर्कने अनुमानित मिति
			नर भए कोठा नं. १ मा र नारी भए कोठा नं. २ मा यस्तो (√) चिन्ह लगाउने	(पूरा भएको उमेर लेख्नु पर्छ)	१. विवाह नभएको २. विवाह भएको ३. अर्धो-विधवा ४. पारपाचुके उपयुक्त कुनै एक कोठामा यस्तो (√) चिन्ह दिने		(द्रष्टव्यमा लेखिए मध्येको कुनै एक उपयुक्त कोठामा यस्तो (√) चिन्ह लगाउने)			
			नर १☐ नारी २☐		विवाह नभएको १☐ विवाह भएको २☐ अर्धो-विधवा ३☐ पारपाचुके ४☐		१☐ २☐ ३☐ ४☐ ५☐ ६☐ ७☐ ८☐			
१८										

द्रष्टव्य - १. सरकारी २. व्यक्तिगत सेवा ३. अन्य सेवा ४. व्यापार ५. घुमफिर ६. बिकासको काम गर्ने ७. अध्ययन ८. अनय खुलाउने

खण्ड (४) २०२७ साल बैशाख १ गतेदेखि ऐ चैत्र मसान्तसम्म परिवारमा भएको मृत्यु ।

परिवार को क्रम संख्या खण्ड नं. २ महल नं. १ र ३ बाट	मृत्युको सि. नं.	परिवार को मुलिको नाता	मृतकको लिङ्ग	मृत्यु हुँदाको उमेर (पूरा पुगेको वर्षमा)	एक वर्षभन्दा मुनिको हकमा		उपचार सेवा		मृत्यु भएको महिना	कैफियत
					मृत्यु हुँदा पूरा पुगेको महिना	मृत्यु हुँदा पूरा पुगेको दिन (एक महिना भन्दा कम भएमा)	कहाँ गरेको १. अस्पताल २. स्वास्थ्यकेन्द्र ३. घर उपयुक्त कुनै एक कोठामा (√) चिन्ह लगाउने	कसको उपचार गरेको १. डाक्टर २. कविराज वैद्य ३. धामी झाँक्री झारफुके आदि उपयुक्त कुनै एक कोठामा (√) चिन्ह लगाउने		
			नर १☐ नारी २☐				अस्पताल १☐ स्वास्थ्यकेन्द्र २☐ घर ३☐	डाक्टर १☐ कविराजवैद्य २☐ धामीझाँक्री ३☐		
३०										

खण्ड (५) २०२७ साल बैशाख १ गतेदेखि ऐ चैत्र मसान्तसम्म परिवारमा भएको नर सदस्यको विवाह ।

परिवारको क्रम संख्या खण्ड नं. २ महल नं. १ र ३ बाट	विवाहको सि. नं.	परिवारको मुलिको नाता	विवाह हुँदाको उमेर		विवाह भएको महिना	कैफियत
			दुलहा	दुलही		
१७						

खण्ड (६) २०२७ साल बैशाख १ गतेदेखि ऐ चैत्र मसान्तसम्म परिवारमा भएको नर सदस्यको पाचुके ।

परिवारको क्रम संख्या खण्ड नं. २ महल नं. १ र ३ बाट	पारपाचुके सि. नं.	परिवारको मुलिको नाता	पारपाचुके हुँदाको उमेर	विवाह भएको कति वर्ष पछि पारपाचुके भएको	कैफियत
१७					

खण्ड (७) परिवारमा शारीरिक तथा मानसिक कमजोरी भएका सदस्यहरुको विवरण :-

परिवारको क्रम संख्या खण्ड नं. २ महल नं. १ र ३ बाट	सि. नं.	परिवारको मुलिको नाता	लिङ्ग	उमेर (पूरा पुगेको वर्षमा)	१. लाटो बहिरो २. बहिरो मात्र ३. लाटो मात्र ४. अन्धो ५. अंग भंग ६. पागल उपयुक्त कुनै एक कोठामा √ चिन्ह लगाउने ।	कैफियत
			नर १☐ नारी २☐		१ ☐ २ ☐ ३ ☐ ४ ☐ ५ ☐ ६ ☐	
२८						

खण्ड (ट) कृषि पेशामा भएका परिवारहरुको निम्ति मात्र

जिल्ला :- **ग्रा. पं./ नं. पा. :-** **वोडा नं. :-**

परिवार क्रम संख्या खण्ड २ महल नं. ३ बाट	जग्गा चलन गर्ने भए 'ज'	पशुपाल्ने भए 'प'	जग्गा र पशु दुवै हुने भए 'ज.प.'	माछा मार्ने काम गर्ने		माछा खेती गर्ने		कैफियत
				घरको प्रयोगको निमित्त भए 'घ'	बेच्ने भए 'बे'	घरको प्रयोगको निमित्त भए 'घ'	बेच्ने भए 'बे'	
१०२								

टिप्पणी – केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, राष्ट्रिय जनगणना २०२८ का लगतहरुको अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.१३ः राष्ट्रिय जनगणना २०२८, व्यक्तिगत लगत

राष्ट्रिय जनगणना – २०२८ व्यक्तिगत लगत

जिल्लाको नामः- नगर/गाउँ पञ्चायतः- वडा नंः- घर नंः- परिवार संख्या नंः- परिवार क्रमसंख्या नंः- गणना मितिः-

प्रत्येक व्यक्तिहरु जो गणना समयमा उपस्थित छन् वा ६ महिना भन्दा कम समयको लागि तीर्थ गर्न, देश घुमफिर गर्न, औषधि गर्न वा मुद्दा मामिला इत्यादि गर्न गएकाहरुसमेतलाई परिवारमा उपस्थित सरहनै मानी भित्रैबाट लेखाउन लगाउने वा लेख्ने । ६ महिनाभन्दा बढी समयको लागि अन्यत्र गएकाहरुलाई भने त्यो परिवारबाट लेखाउनुहुदैन । जहाँ गएका छन् त्यहीँबाट लेखिनेछन् ।

परिवारको प्रत्येक व्यक्तिलाई सोध्ने							
१. परिवारको व्यक्तिको नाम थर	२. मूलिको नाता	३. लिङ्ग	४. उमेर	५. जन्मस्थल	६. नागरिकता	७. धर्म	८. मातृभाषा
परिवार भनेको एउटै भान्सामा खाने र एउटै आम्दानी खर्चबाट घर व्यवहार चलाउने व्यक्तिको समूह हो । भान्छे र नोकर सोही परिवारमा खाई बसेका भए मात्र सोही परिवार भित्रको सदस्य मानी सो परिवारबाट लेखिनु पर्दछ ।	नाता खुलाउँदा परिवारका प्रत्येक व्यक्तिहरु मूलीको के नाता पर्दछ खुलाउने । जस्तैः- छोरा, बुहारी, स्वास्नी इत्यादि ।	मर्द वा जनाना के हो मर्द भए १ को र जनाना भए २ को कोठामा (√) चिन्ह लगाउने ।	उमेर (पूरा पुगेको वर्षमा) खुलाउने । एक वर्ष पनि नपुगेका बालकहरुलाई शून्य वर्ष लेख्नु पर्दछ । उमेर अङ्कले नै जनाउने ।	प्रत्येक व्यक्ति कहाँ जन्मेको हो सो जन्मेको ठाउँ खुलाउने । जन्मेको ठाउँ खुलाउँदा स्वेदेशभित्र भए जिल्लाको नाम र विदेश भए देशको नाम लेख्ने ।	कुन देशका नागरिक हो सो देशको नाम लेख्नु । एकै व्यक्ति एकै समयमा दुइ देशको नागरिक हुन सक्तैन । त्यसैले नेपाली भए १ को, भारतीय भए २ को, बर्मेली भए ३ को कोठामा (√) चिन्ह लगाउने । अन्य भए खुलाउने ।	प्रत्येक व्यक्ति जुन धर्म मान्ने हुन् सोही धर्म खुलाउने । हिन्दू भए १ को, बौध्द भए २ को, मुस्लिम भए ३ को, जैन भए ४ को कोठामा (√) चिन्ह लगाउने । अन्य भए खुलाउने ।	प्रत्येक व्यक्तिले बोली फुटेदेखिकै बोल्दै आएको भाषालाई मातृभाषा भन्दछन् । जन्मेदेखिकै लाटाहरुको मातृभाषा लेख्दा परिवारमा जुन भाषा बोलिन्छ सोही लेख्ने ।
		☐ १ नर ☐ २ नारी			☐ १ नेपाली ☐ २ भारतीय ☐ ३ बर्मेली ☐ ४ अन्य	☐ १ हिन्दू ☐ २ बौध्द ☐ ३ मुस्लिम ☐ ४ जैन ☐ ५ अन्य	

(क्रमशः)

६ वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर भएका व्यक्तिहरुलाई मात्र सोध्ने					१० वर्ष र सो भन्दा बढी उमेर भएका व्यक्तिहरुलाई मात्र सोध्ने		
९. वैवाहिक स्थिति	१०. मातृत्व (जायजन्म)	११. लेखपढ	१२. कुनै शिक्षण संस्थामा नियमित रुपले पढिरहेको भए कक्षा खुलाउने, प्राविधिक किसिमको शिक्षण पध्दति भए कस्तो किसिमको हो सो लेखेर मात्र कक्षा खुलाउने ।	१३. पढ्न छोडेको भए आफूले पूरा गरेको (पास भएको) शिक्षा खुलाउने । जस्तैः- एस. एल. सी., आइ. ए., बी. ए., शास्त्री इत्यादि ।	१४. बितेको १ वर्ष भित्र कम्तीमा ८ महिना कुनै आमद हुने काम गरेको थियो? भए १ को र नभए २ को कोठामा (√) चिन्ह लगाउने ।	१५. आमद हुने काम गरेको भए (क) कुन जिल्लामा (ख) पेशा (ग) व्यवसाय (घ) काम गर्दाको तह खुलाउने र उपयुक्त कुनै एक कोठामा (√) चिन्ह लगाउने ।	१६. आमद हुने काममा थिएन भने निम्नलिखित मध्ये कुनै एक कारणमा (√) चिन्ह दिने । (१) घर धन्दा (२) विद्यार्थी (३) बृध्द (४) जीर्णरोगी (५) महारोगी (६) अंगभङ्ग (७) पागल (८) जेल बालघर (९) आयस्ता पेन्सन इत्यादिबाट खाने (१०) नखुलेको ।
विवाह नभएको, विवाह भएको, अर्धो/विधवा र पाचुके यी चारमध्ये के हो उपयुक्त कुनै एक कोठामा (√) चिन्ह लगाउने ।	(यो प्रश्न विवाह नभएका नारीहरुलाई सोध्नु पर्दैन) (क) २०३७ साल बैशाख १ गते देखि ऐ चैत्र मसान्तसम्म जिउँदै जन्माएको बच्चाहरुको संख्या । (ख) हालसम्म जिउँदै जन्माएका बच्चाहरुको संख्या । (ग) हालसम्म जीवित बच्चाहरुको संख्या ।	लेखपढ जानेको छ छैन छ भने १ मा, नभए २ को कोठामा (√) चिन्ह लगाउने ।					
☐ १ विवाह नभएको ☐ २ विवाह भएको ☐ ३ अर्धो/विधवा ☐ ४ पाचुके	(क) नर ... नारी ... (ख) नर ... नारी ... (ग) नर ... नारी ...	☐ १ छ ☐ २ छैन			☐ १ थियो ☐ २ थिएन	(क) कुन जिल्लामा ... ... (ख) पेशा ... .. (ग) व्यवसाय ... ... (घ) ☐ १ अरुलाई ☐ २ अरुको काम ☐ ३ निजीकाम ☐ ४ काम सघाउने	☐ १ घरधन्दा ☐ ६ अंगभङ्ग ☐ २ विद्यार्थी ☐ ७ पागल ☐ ३ बृध्द ☐ ८ जेल बालघर ☐ ४ जीर्णरोगी ☐ ९ आयस्ता पेन्सन ☐ ५ महारोगी ☐ १० नखुलेको

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०२८ को व्यक्तिगत लगतको अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.१४ः राष्ट्रिय जनगणना २०३८, पारिवारिक लगत

पाना नं .... को ....

राष्ट्रिय जनगणना २०३८

पारिवारिक लगत

अंचल .... जिल्ला ... नगर/गाउँ पंचायत ... वडा नं ... लगत लिनेको नाम ... सुपरिवेक्षकको सही र मिति ... लगत खडा गरिएको मिति ...

द्रष्टव्यः- (क) महल नं. १२, १३, १६, १७ र २० मा उत्तर लेख्दा संकेत नम्बरको अगाडी भएको उपयुक्त एक चौकोठामा मात्र यस्तो (√) चिन्ह लगाउने । एक भन्दा बढी चौकोठामा पर्ने गरी चिन्ह लगाउनु हुन्न ।

(ख) एक भन्दा बढी व्यक्तिको विवरण लेख्नु परेमा (जस्तैः- दुई वा सो भन्दा बढी अनुपस्थित भएमा, मृतक भएमा, शारीरिक तथा मानसिक कमजोरी भएमा) भिन्ना भिन्नै लाइन प्रयोग गर्ने । सो विवरण लेखिसके पछि मात्र अर्को परिवारको क्रमांक दिई विवरण लेख्ने ।

घर क्रम संख्या	परिवारको		परिवार मूलीको नाम, थर	परिवारको उपस्थित सदस्य संख्या			परिवारमा अनुपस्थित सदस्यको विवरण (६ महीना भन्दा बढी समयसम्म परिवारबाट अनुपस्थित भएकालाई "अनुपस्थित" भनिन्छ ।)					
	क्रम संख्या	जम्मा संख्या	परिवार मूली भई घर व्यवहार चलाउने व्यक्तिको नाम र थर लेख्ने ।	"उपस्थित" भन्नाले ६ महीना भन्दा कम अवधिको लागि अनुपस्थित भएको व्यक्तिलाई समेत जनाउँछ । नोकर र भान्छे पनि ६ महीना भन्दा बढी समय देखि यही परिवारमा खाई बसेको भए तिनीहरु पनि यस परिवारको सदस्य मानी परिवार संख्यामा लेख्नु पर्छ ।			अनुपस्थित व्यक्तिको संख्या				गएको ठाउँ	गएको कारण
							अनुपस्थित व्यक्तिको कूल संख्या महल ८ मा लेख्ने । अनुपस्थित व्यक्ति पुरुष भए महल ९ मा १ लेखी निजको पूरा भएको उमेर महल ११ मा लेख्ने । अनुपस्थित व्यक्ति महिला भए महल १० मा १ र निजको पूरा भएको उमेर महल ११ मा लेख्ने ।				अनुपस्थित व्यक्ति कहाँ गएको हो सो विवरण यो महलमा लेख्ने । गएको ठाउँ सोही जिल्लामा भए संकेत नं. १ को चौकोठामा चिन्ह लगाउने । नेपाल भित्र अरु जिल्लामा गएको भए संकेत नं. २ को चौकोठामा चिन्ह लगाई जिल्लाको नाम लेख्ने र विदेशमा गएको भए संकेत नं. ३ को चौकोठामा चिन्ह लगाई देशको नाउँ समेत लेख्ने । गएको ठाउँ थाहा नभएमा संकेत नं. ४ को चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	आफ्नो बासस्थान छोडी हाल गएको ठाउमा जानुपर्ने मुख्य कारण के हो उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने । अन्य कारण भएमा संकेत नं. ६ को चौकोठामा चिन्ह लगाई कारण समेत खुलाउने ।
				जम्मा	पुरुष	स्त्री	जम्मा	पुरुष	स्त्री	उमेर		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
											☐ १ यही जिल्ला ☐ २ अरु जिल्ला	☐ १ व्यापार ☐ २ खेती

											☐ ३ विदेश … … ☐ ४ नखुलेको	☐ ३ नोकरी ☐ ४ अध्ययन/तालीम ☐ ५ विवाह ☐ ६ अन्य, खुलाउने… ….

(राष्ट्रिय जनगणना - २०३८ पारिवारिक लगतको बाँकी)

मृतकको विवरण		शारीरिक तथा मानसिक अपाङ्गता (कमजोरी) को विवरण			रेडियोको संख्या	कृषि तथा घरेलु उद्योग		जवाफ दिनेको सही
वितेको एक वर्ष भित्र परिवारमा भएको पुरुषको मृत्यु हुँदाको पुरा उमेर महल नं. १४ र स्त्रीको मृत्यु हुँदाको उमेर १५ मा लेख्ने । मृतकको उमेर १ वर्ष भन्दा कम भएमा ० लेख्ने ।		परिवारको कुनै सदस्यमा शारीरिक वा मानसिक कमजोरी रहेछ भने सोको विवरण यो महलमा लेख्ने । कमजोर व्यक्ति पुरुष भए महल नं. १६ को उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाई निजको हालको पुरा भएको उमेर महल नं. १८ मा लेख्ने । कमजोर व्यक्ति स्त्री भएमा सोही अनुसार महल नं. १७ र १८ मा लेख्ने ।			परिवारमा प्रयोगमा रहेका रेडियोको कूल संख्या लेख्ने ।	कृषि पेशामा लागेको भए संकेत नं. १ र घरेलु उद्योगमा लागेको भए संकेत नं. २ र दुबैमा लागेको भए संकेत नं. ३ र यी बाहेक अन्यमा लागेको भए संकेत नं. ४ को चौकोठामा चिनह लगाउने ।	यस महलमा कृषक परिवारको क्रम संख्या लेख्ने । महल नं. २० को प्रश्नमा संकेत नं. १ अथवा ३ को चौकोठामा चिन्ह लगाएको भए यस महलमा लहरै क्रम संख्या १, २, ३, … १० गरी लेख्दै जाने ।	
पुरुषको उमेर	स्त्रीको उमेर	पुरुष	स्त्री	उमेर				
१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२
		☐ १ अन्धा ☐ २ बहिरा ☐ ३ लाटा, बहिरा ☐ ४ पागल ☐ ५ लुलो, लंगडो ☐ ६ कुंजो	☐ १ अन्धा ☐ २ बहिरा ☐ ३ लाटा, बहिरा ☐ ४ पागल ☐ ५ लुलो, लंगडो ☐ ६ कुंजो			☐ १ कृषि ☐ २ घरेलु उद्योग ☐ ३ कृषि र घरेलु उद्योग ☐ ४ अन्य, खुलाउने … … …		

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०३८ को पारिवारिक लगतको अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.१५: राष्ट्रिय जनगणना २०३८, व्यक्तिगत लगत

पाना नं .... को ....

राष्ट्रिय जनगणना २०३८

व्यक्तिगत लगत

अंचल .... जिल्ला ... नगर/गाउँ पंचायत ... वडा नं ... घर नं. ... परिवार क्रम संख्या ... गणकको नाम ... गणना मिति ... सुपरिवेक्षकको सही र मिति ...

गणना गरिएको समयमा उपस्थित रहेका प्रत्येक व्यक्तिहरु तथा ६ महीना भन्दा कम समयको लागि परिवारबाट बाहिर गएकाहरुलाई (जस्तै - तीर्थ यात्रा, औषधि उपचार, तथा अध्ययन वा तालीम आदि काममा बाहिर गएका) परिवारमा उपस्थित सरह मानी सोही परिवारबाट गणना गर्ने । ६ महीना भन्दा बढी समयको लागि परिवारबाट बाहिर गएका छन् भने त्यस परिवारबाट गणना नगरी जहाँ गएका छन् त्यहीँबाट गणना गरिनेछ । तलका प्रश्नहरु सोधी सो महलमा दिइएका सही उत्तरको चौकोठामा चिन्ह लगाउँदा यस्तो (√) चिन्ह लगाउने । दुईवटा चौकोठामा पर्नेगरी चिन्ह लगाउनु हुँदैन । अन्य भन्ने चौकोठामा चिन्ह लगाएमा सोधिएको विषय स्पष्ट खुलाउने ।

परिवारका प्रत्येक व्यक्तिको विवरण लिने

क्रम संख्या	परिवारका व्यक्तिको नाम, थर	आमाको क्रम संख्या	नाता	लिङ्ग	उमेर	जन्म स्थल	जन्मस्थल यस जिल्लामा नभए यस जिल्लामा बसोबास गरेको अवधि		नागरिकता	मातृभाषा	धर्म
	परिवारको मूलीको नाउँ सबै भन्दा पहिले लेख्नु पर्छ । नयाँ जन्मेका बच्चाहरु पनि परिवार भित्र समावेश हुनुपर्छ । परिवार भनेको एउटै भान्छामा खाई एउटै आम्दानी खर्चले घर व्यवहार चलाउने व्यक्तिहरुको समूह हो । नोकर र भान्छे पनि ६ महिना भन्दा बढी समयसम्म परिवारमा खाई बसेको भए त्यही परिवार भित्रको मानिनु पर्छ ।	१५ वर्ष मुनिका केटा-केटीको हकमा उनीहरुको आमा त्यसै परिवारमा छिन भने ती आमा को हुन् सोधी ती केटाकेटी हरुको आमाको क्रम संख्या यस महलमा लेख्ने ।	(तल लेखिएको नाताहरु हेरी) परिवारका प्रत्येक व्यक्तिहरु संग मूलीको के नाता पर्दछ सोधी उपयुक्त नाताको चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	प्रत्येक व्यक्ति पुरुष वा स्त्री के हो उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	उमेर लेख्दा पूरा भै सकेको वर्ष लेख्नु पर्छ । जस्तैः- २१ वर्ष ६ महीना भए २१ मात्र लेख्ने । एक वर्ष भन्दा कम उमेरको बच्चाहरुको उमेर लेख्दा खाली ० मात्र लेख्ने ।	जन्म कहाँ भएको हो सो यस महलमा खुलाउनु पर्छ । सो खुलाउँदा गणना गरिएकै जिल्लामा जन्मेको भए १ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाउने । नेपाल भित्र अरु जिल्लामा जन्मेको भए २ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई जिल्लाको नाम खुलाउने । नेपाल बाहिर विदेशमा जन्मेको भए ३ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई सो मुलुकको नाउँ खुलाउने । विदेशमा जनमेको भए नेपालमा बसोबास गरेको अवधि कति भयो पूरा भएको वर्ष ३.१ मा खुलाउने ।	यस जिल्लामा बसोबास गरेको अवधि बसोबास गरेको अवधि सोधी पूरा भइसकेको वर्ष लेख्ने । जस्तैः- ३ वर्ष ४ महीना भए ३ वर्ष मात्रै लेख्ने । १ वर्ष भन्दा कम भए ० लेख्ने ।	बसोबास गर्नुको मुख्य कारण आफ्नो बासस्थान छोडी हाल यस जिल्लामा बसोबास गर्नु परेको कारण के हो उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	कुन देशको नागरिक हो सोधी उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	बोलि फुटेदेखि बोलि आएको भाषालाई मातृभाषा भनिन्छ लाटाको हकमा परिवारको प्रचलित भाषालाई मातृभाषा मान्नु पर्छ । तलका उपयुक्त चौकोठामा मातृभाषा जनिने गरी चिन्ह लगाउने ।	व्यक्तिले मानिआएको धर्मलाई यस महलमा खुलाउन उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
			□ १ मूली □ २ लोग्ने □ ३ स्वास्नी □ ४ छोरा □ ५ छोरी □ ६ बुहारी □ ७ अन्य खुलाउने	□ १ पुरुष □ २ स्त्री		□ १ यही जिल्ला □ २ अरु जिल्ला … … □ ३ विदेश … … ३.१ अवधि … …		□ १ व्यापार □ २ खेती □ ३ नोकरी □ ४ अध्ययन/ तालीम □ ५ विवाह □ ६ अन्य खुलाउने	□ १ नेपाली □ २ भारतीय □ ३ चिनीया □ ४ अन्य खुलाउने ………	□ १ नेपाली □ २ मैथिली □ ३ भोजपुरी □ ४ नेवारी □ ५ गुरुङ □ ६ अन्य खुलाउने ………	□ १ हिन्दू □ २ बौध्द □ ३ जैन □ ४ इस्लाम (मुस्लिम) □ ५ इसाई □ ६ अन्य खुलाउने

६ वर्ष र सो भन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिहरुको विवरण लिने			१० वर्ष र सो भन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिहरुको विवरण लिने			
लेखपढ	शैक्षिक योग्यता		वैवाहिक स्थिति	मातृत्व (जायजन्म)		
				(विवाह भएको स्त्रीलाई मात्र सोध्ने)		
लेखपढ गर्न जानेको छ, छैन उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	शिक्षण संस्थामा अध्ययन गरी प्राप्त उच्चतम शैक्षिक योग्यता खुलाउने । योग्यता खुलाउँदा कक्षा १ देखि १० सम्म भए अंकमा खुलाउने । जस्तै - १, २, ३ ... ९ र १० । सो भन्दा माथिको प्राप्त योग्यता के हो सो स्पष्ट लेख्नु पर्छ । जस्तै - आइ. ए., प्रमाणपत्र, डिप्लोमा एम ए, पी एच् डी, एम् बी बी एस्, बि ई आदि ।	यस महलमा एस एल सी -मेट्रिक) भन्दा बढी शैक्षिक योग्यता प्राप्त गरेको भए प्रमुख विषय खुलाउन उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	वैवाहिक स्थिति के हो सो खुलाउन उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	हालसम्म जीवित जन्मिएका कूल बच्चाहरुको संख्या (जिउँदै जन्मेका र जीवित जन्म भई पछि मरेका समेत) लेख्ने । छोराहरु भए १ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई कूल छोराहरुको संख्या लेख्ने । छोरीहरु भए २ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई कूल छोरीहरुको संख्या लेख्ने । छोराछोरी दुवै भए दुवै मा चिन्ह लगाई छुट्टा छुट्टै संख्या लेख्ने ।	हालसम्म जीवित जन्मेका बच्चाहरु मध्ये जीवित रहेका बच्चाहरुको संख्या लेख्ने । छोराहरु भए १ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई कूल छोराहरुको संख्या लेख्ने । छोरीहरु भए २ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई कूल छोरीहरुको संख्या लेख्ने । छोराछोरी दुवै भए दुवै मा चिन्ह लगाई छुट्टा छुट्टै संख्या लेख्ने ।	२०३७ साल बैशाख १ गते देखि २०३७ साल चैत्र मसान्त सम्ममा कति वटा बच्चा जिउँदै जन्मिए सोधी छोराहरु भए १ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई कूल छोराहरुको संख्या लेख्ने । छोरीहरु भए २ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाई कूल छोरीहरुको संख्या लेख्ने ।
	पास गरेको तह	मुख्य विषय				
१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९
☐ १ छ ☐ २ छैन		☐ १ कला / वाणिज्य ☐ २ विज्ञान ☐ ३ चिकित्सा ☐ ४ इन्जिनियरिङ ☐ ५ कृषि ☐ ६ अन्य खुलाउने	☐ १ अविवाहित ☐ २ विवाहित ☐ ३ अर्धो / विधवा ☐ ४ पारपाचुके	☐ १ छोरा ... ... ☐ २ छोरी	☐ १ छोरा ... ... ☐ २ छोरी	☐ १ छोरा ... ... ☐ २ छोरी ... ...

(राष्ट्रिय जनगणना - २०३८ व्यक्तिगत लगतको बाँकी)

१० वर्ष र सो भन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिहरुको विवरण लिने						
आम्दानी हुने काममा थियो / थिएन			आम्दानी हुने काममा थिएन भने के कारणले	(महल २२ को १ नं. मा चिन्ह लगाउनेलाई मात्र) गत वर्षमा ८ महीना आम्दानी हुने काम गरेको भए ।		
गत सातामा	काममा नभए	विगत वर्षमा		पेशा	व्यवसाय	काम गर्दाको तह
गएको ७ दिन भित्र आम्दानी हुने काम गरेको थियो वा थिएन सोधी काम गरेको थियो भने १ नं. चौकोठामा र काम गरेको थिएन भने २ नं. को चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	गएको ७ दिन भित्र आम्दानी हुने कुनै काम गरेको थिएन भने कामको खोजीमा थियो वा थिएन सोधी थियो भने १ नं. को चौकोठामा र थिएन भने २ नं. को चौकोठामा चिन्ह लगाउने । (महल नं. २० को २ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाउने लाई मात्र)	वितेको एक वर्ष भित्र कम्तिमा ८ महीना आम्दानी हुने कुनै काम गरेको थियो वा थिएन सोधी थियो भने १ नं. को चौकोठामा र थिएन भने २ नं. को चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।	वितेको एक वर्ष भित्र कम्तिमा ८ महीना आम्दानी हुने काममा थिएन भने के कारणले हो सो जनाउन उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने । (महल नं. २२ को २ नं. चौकोठामा चिन्ह लगाएकालाई मात्र)	पेशा भन्नाले व्यक्तिले गरेको खास काम के हो त्यसलाई जनाउँछ ।	व्यवसाय भन्नाले व्यक्तिले गरेको खास काम कुन उद्योगको क्षेत्रमा पर्दछ त्यसलाई जनाउँछ ।	आम्दानी हुने काम गर्ने व्यक्तिले निम्न चार तह मध्ये कुन तहमा काम गरेको छ सो उल्लेख गर्न उपयुक्त चौकोठामा चिन्ह लगाउने ।
२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६
☐ १ थियो ☐ २ थिएन	☐ १ थियो ☐ २ थिएन	☐ १ थियो ☐ २ थिएन	☐ १ घरधन्दा ☐ २ विद्यार्थी ☐ ३ बृध्द ☐ ४ जीर्ण रोगी ☐ ५ शारीरिक अपांग ☐ ६ मानसिक अपांग (पागल) ☐ ७ जेल, अनाथालय ☐ ८ पेन्शन, आयस्ता ☐ ९ कामको खोजीमा ☐ १० नखुलेको खुलाउने । … …			☐ १ अरुलाई काम लगाउने ☐ २ अरुको काम गर्ने ☐ ३ निजी काम गर्ने ☐ ४ काम सघाउने मात्र

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०३८ को व्यक्तिगत लगतको अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.१६: राष्ट्रिय जनगणना २०४८, पारिवारिक लगत

पाना नं ....

राष्ट्रिय जनगणना - २०४८

पारिवारिक लगत

जिल्ला ... ... गाउँ बि. स./नगरपालिका ... ... वडा नं. ... ... गणकको नाम ... ...

➡ परिवार र व्यक्तिको गणना गर्दा अक्सर बसोबास गरेको ठाउँबाट गणना गर्नु पर्दछ, तर अक्सर बसोबास गरेको ठाउँ यकिन नभए ६ महिना भन्दा जहाँ बसोबास गरेका छन् त्यहीँबाट गणना गर्नु पर्दछ। यसमा उल्लेख भएका प्रश्नहरु परिवारका मूलीलाई एक-एक गरी सोधी उत्तर लेख्नु पर्दछ। उत्तर लेख्दा महलहरु २, ८, १३, १४, १६, १९ र २२ को उत्तर संकेत अंकमा लेखनु पर्दछ। महल १६ को एकाइ संकेत तल दिइएको छ।

परिवारले प्रयोग गरेको		परिवारको क्रम संख्या	परिवारका मूलीको नाम, थर	परिवारका सदस्य संख्या			परिवारले प्रयोग गरेको घर/घरखण्डको स्वामित्व १. निजी २. बहाल/भाडा ३. अन्य (लेख्नु)	बितेको १२ महिनामा परिवारमा कसैको मृत्यु भएको भए	
घरको क्रम संख्या	घरको प्रकार १. कच्ची २. पक्की ३. कच्ची/पक्की ४. अन्य			जम्मा	पुरुष	स्त्री		मृत्यु भएका पुरुषको पूरा भएको उमेर वर्ष	मृत्यु भएकी स्त्रीको पूरा भएको उमेर वर्ष
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
...									
...									

परिवारबाट अनुपस्थित भएका व्यक्ति विदेश गएका भए					कृषिको चलन			परिवारले कृषि बाहेक आफ्नै कुनै साना/घरेलु, व्यवसाय चलाएको भए			परिवार को प्रयोगमा हाल रेडियो / ट्रान्जिष्टर छ, छैन १. छ २. छैन
विदेश गएका		गएको ठाउँ	गएको कारण	गएको कति वर्ष भयो				व्यवसाय कुन हो	व्यवसायमा नियमित काम गर्ने		
१. पुरुष २. स्त्री	उमेर वर्ष	१. भारत २. अन्य देश (खुलाउनु) ३. थाहा छैन	१. कृषि २. व्यापार ३. नोकरी /जागीर ४. अध्ययन ५. अन्य (खुलाउनु)	पूरा भएको वर्ष लेख्नु, एक वर्ष नपुगे ०० लेख्नु पर्छ	परिवारले चलन गरेको जग्गा भए जम्मा जग्गाको एकाइ र क्षेत्रफल कति हो		परिवारले चौपाया पालेको भए चौपायाको जम्मा संख्या कति हो	१. साना/घरेलु उद्योग २. व्यापार ३. यातायात ४. सेवा	आफ्नो परिवारका कामदार संख्या	तलब/ज्याला दिई लगाएका कामदार संख्या	
					एकाइ	क्षेत्रपल					
११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२
...											
...											
...											
...											
...											

जग्गाको क्षेत्रफलको एकाइ (महल १६ को लागि) संकेत - १. बिघा २. रोपनी ३. विजन (घाम) ४. विजन (मकै)

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०४८ को पारिवारिक लगतको अनुकूलित नकल उतार।

परिशिष्ट २.१७: राष्ट्रिय जनगणना २०४८, व्यक्तिगत लगत

राष्ट्रिय जनगणना - २०४८

व्यक्तिगत लगत

जिल्ला ... ... गाउँ बि. स./नगरपालिका ... ... वडा नं. ... ... गाउँ / बस्ती ... ...

➡ परिवार र व्यक्तिको गणना गर्दा अक्सर बसोबास गरेको ठाउँबाट गणना गर्नु पर्दछ। तर अक्सर बसोबास गरेको ठाउँ यकिन नभएकालाई गणना गर्दा ६ महिना भन्दा बढी समयको लागि अन्यत्र गएका छन् भने जहाँ गएका छन् त्यहीँबाट गणना हुनेछ। त्यस्तै अक्सर बसोबास गरेको ठाउँ यकिन नभएका र ६ महिना भन्दा बढी समयदेखि गणना भएको ठाउँमा बसोबास गरिरहेका भए त्यहीँबाट गणना गर्नु पर्दछ।

महल २ देखि ११ सम्मका प्रश्नहरु परिवारका सबै व्यक्तिहरुलाई सोध्नुपर्दछ।											महल १२, १३, र १४ का प्रश्न ६ वर्ष र माथिको उमेरकालाई मात्र		
क्र म सं ख्या	परिवारका व्यक्तिको नाम, थर	जात/ जाति कुन हो	पुरुष वा स्त्री	उमेर वर्ष कति भयो	मूलीको नाता के हो	धर्म कुन मान्नु हुन्छ	भाषा कुन बोल्नु हुन्छ	नागरिकता कुन हो	जन्म कहाँ भएको हो	एक वर्ष अघि बसोबास कहाँ थियो	लेखपढ गर्न जान्नु भएको छ, छैन	कति पढ्नु भएको छ	हाल स्कूल जानेगरेको छ, छैन
	(परिवारका व्यक्तिको नाम, थर लेख्दा मूलीको सबैभन्दा पहिले लेखी लोग्ने/स्वास्नी, छोरा/छोरी गरी क्रमैसँग सबैको विवरण लेख्नुपर्छ। नोकर, भान्से पनि त्यसै परिवारमा खाई बसेका भए त्यसै परिवारमा लेख्नुपर्छ)	(व्यक्तिको जात वा जाति कुन हो यस महलमा लेख्नु पर्छ)	(पुरुष भए १ मा र स्त्री भए २ मा चिन्ह लगाउनु पर्छ)	(पूरा भएको वर्ष अंकमा र एक वर्ष नपुगे ०० लेख्नु पर्छ)	(परिवारका प्रत्येक व्यक्ति मूलीको के नाता पर्छ, नाताको मिल्दो अंकमा चिन्ह लगाउनु वा लेख्नु पर्छ)	(व्यक्तिले मानि आएको धर्मको मिल्दो अंकमा चिन्ह लगाउनु वा लेख्नु पर्छ)	(मातृ भाषा १ मा र अरु बोल्न जानेको भाषा मध्ये राम्रो बोल्न जानेको भाषा कुनै भए २ मा चिन्ह लगाई भाषा लेख्नु पर्छ)	(कुन देशको नागरिकता हो मिल्दो अंकमा चिन्ह लगाउनु वा लेख्नु पर्छ)	(जन्म नेपालमा भए जिल्ला र विदेशमा भए देशको नाम दिएको ठाउँमा लेख्नु पर्छ। विदेश भए नेपालमा बसोबास गरेको जम्मा वर्ष, महिना पनि लेख्नु पर्छ)	(गणनाको एक वर्ष अघि बसोबास कहाँ थियो खुलाउनु पर्छ)	(चिन्ह लगाउनु पछ)	(पास गरेको तह १ मा र मुख्य क्षेत्र २ मा लेख्नु पर्छ)	(उमेर २५ वर्ष सम्म र एस. एल. सि. नगरेकालाई मात्र)
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
१			१. पुरुष		१. मूली २. लोग्ने/स्वास्नी	१. हिन्दू २. बौध्द ३. इस्लाम	१. मातृभाषा ... ... ↓	१. नेपाली २. भारतीय ३. चिनिया	१. यही जिल्ला २. अर्को	१. यही जिल्ला २. अर्को	१. छ	१. पास गरेको तह	१. छ

			२. स्त्री		३. छोरा/छोरी ४. बाबु/आमा ५. नाती/नातिनी ६. अन्य (लेख्नु) … …	४. जैन ५. इशाई ६. अन्य (लेख्नु) …. …	२. दोस्रोभाषा …. …	४. अन्य (लेख्नु) …. …	जिल्ला … … ३. विदेश … ↓ नेपालमा बसोबास गरेको वर्ष … महिना …	जिल्ला … … ↓ १. गाउँ २. नगर ३. विदेश …	२. छैन	… … २. एस. एल. सि. माथि भए मुख्य क्षेत्र … …	२. छैन
७	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…

(क्रमशः)

राष्ट्रिय जनगणना २०४८
व्यक्तिगत लगत

घर क्रम संख्या ... ... परिवारक्रम संख्या ... ... परिवारका जम्मा सदस्य संख्या ... ...

➡ यहाँ उल्लेख भएका प्रश्नहरु एक एक गरी सोधी उत्तर लेख्नु पर्दछ । उत्तरको लागि चिन्ह लगाउँदा मिल्दो उत्तरको अंकमा गोल चिन्ह लगाउनु पर्दछ । जस्तै - गणना गरिएका व्यक्ति 'स्त्री' भए महल ४ को २ मा यस्तो © गर्नु पर्दछ । एक भनदा बढी अंकमा पर्ने गरी चिन्ह लगाउनु हुदैन । .... भएको उत्तर लेख्नु पर्ने ठाउँमा छोटो, स्पष्ट शब्द वा अंकमा उत्तर लेख्नु पर्दछ ।

महल १५ देखि २३ सम्मका प्रश्नहरु १० वर्ष र सो भन्दा माथिको उमेरकालाई मात्र ।

वैवाहिक स्थिति के हो	एक पटक विवाह भएका १५ देखि ४९ वर्षसम्म उमेरका महिलालाई मात्र सोध्नु		बितेको १२ महिना (एक वर्ष) को समयमा					
	हालसम्म जायजन्म भएका छोरा छोरीको संख्या भन्नुहोस् । जायजन्म भएका मध्ये –	बितेको १२ महिनाभित्र जीवित बच्चा जन्मेको थियो, थिएन	बितेको १२ महिनामा के काम गर्नुहुन्थ्यो	जम्मा कति महिना काम गर्नुभयो	के काम गर्नुभयो	कहाँ काम गर्नुभयो	कुन हैसियतले काम गर्नुभयो	आम्दानी हुने कुनै काम नगरेको कारण के हो
(वैवाहिक स्थितिको मिल्दो अंकमा चिन्ह लगाउनु पर्छ)		(जीवित जन्म भए १ मा चिन्ह लगाई छोरा वा छोरीको संखया लेख्नु, जन्म नभए २ मा चिन्ह लगाउनु पर्छ)	(काम भन्नाले आम्दानी हुने वा आम्दानी नहुने दुवै बुझ्नु पर्छ र मिल्दो अंकमा चिन्ह लगाउनु पर्छ)	(काम गरेको समय खुलाउँदा विभिन्न काम विभिन्न समयमा गरेको भए जम्मा गरी खुलाउनु पर्छ)	(विभिन्न किसिमको काम गरेको भए बढी समय गरेको काम लेख्नु पर्छ)	(काम गरेको ठाउँ वस्तु वा सेवा उत्पादन गर्ने संघ संस्था भए त्यसको नाम र काम समेत लेख्नु पर्छ)	(महल २० मा बढी समय गरेको कामको काम गर्दाको हैसियतको मिल्दो अंकमा चिन्ह लगाउनु पर्छ)	(महल १८ को ४ मा आम्दानी हुने कुनै काम नगरेको भए कारण खुलाउन चिन्ह लगाउनु वा लेख्नु पर्छ)
१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३
१. विवाह भएको २. विवाह नभएको ३. अर्धो/विधवा ४. पारपाचुके ५. छुट्टिएको	१. संगै बसेका ↓ छोरा ... छोरी .. २. संगै नबस्ने ↓ छोरा ... छोरी .. ३. मरेका ↓ छोरा ... छोरी .. ४. जम्मा ↓ छोरा ... छोरी ..	१. थियो छोरा ... छोरी ... २. थिएन	१. कृषि २. तलव ज्याला पाउने ३. आफ्नै कुनै व्यवसाय चलाएको ४. आम्दानी हुने कुनै काम नगरेको ↓ महल २३	१. ६ महिना र बढी समय २. ६ देखि ७ महिनासम्म ३. ३ देखि ५ महिनासम्म ४. ३ महिना भन्दा कम समय	... ...	... ...	१. अरुलाई काम लगाउने २. अरुको काम गर्ने ३. निजी काम गर्ने ४. काम सघाउने मात्र	१. घरधन्दा २. विदार्थी ३. बृध्द ४. पेन्सन/आयस्ता ५. शारीरिक/मानसिक अस्वस्थता ६. जेल /अनाथालय ७. अन्य खुलाउनु) ... ...

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०४८ को व्यक्तिगत लगतको अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.१८: राष्ट्रिय जनगणना २०५८, घरपरिवार सूचीकरण फाराम

राष्ट्रिय जनगणना २०५८

घर/परिवार सूचीकरण लगत

… … पानाको पाना नं. … …

जिल्ला … … … … … **गा. वि. स. / न. पा. … … … … …** **वडा नं. … … वडा खण्ड … …**

गाउँ / बस्ती / टोल … … … … … **वडा अध्यक्षको नाम … … … … …** **सही … … … … …**

परिवार र व्यक्तिको गणना गर्दा अक्सर बसोबास गरेको ठाउँबाट गणना गर्नु पर्दछ। परिवारमूली वा परिवारमा उत्तर दिन सक्ने व्यक्तिसँग सोधी यो लगत भर्नु पर्दछ।

घर क्रमसंख्या	परिवार क्रमसंख्या	परिवार मूलीको नाम थर	परिवारमूलीको अन्य बोलाउने प्रचलित नाम	जम्मा परिवार संख्या			छानिएका घर/परिवार क्रमसंख्या
				जम्मा	पुरुष	स्त्री	
१	२	३	४	५	६	७	८

सुपरिवेक्षकको नाम … … … … … **सही … … … … …** **मिति … … … … …**

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०५८ घर/परिवार सूचिकरण लगतको अनुकूलित नकल उतार।

परिशिष्ट २.१९ राष्ट्रिय जनगणना २०५८, लगत-१

(राष्ट्रिय जनगणना २०५८, लगत १ को पहिलो आधा खण्ड)

लगत १

राष्ट्रिय

जिल्ला ... ...   गा. वि. स. / न. पा. ... ...   वडा नं. ... ...   गाउँ / बस्ती /टोल ... ...

व्यक्तिगत

पारिवार र व्यक्तिको गणना गर्दा अक्सर बसोबास गरेको ठाउँबाट गर्नुपर्दछ। यो लगतका प्रश्नहरु परिवारमूली वा परिवारमा उत्तर दिन सक्ने व्यक्तिसँग एक-एक गरी सोध्नुपर्दछ। उत्तर लेख्दा उपयुक्तसंकेतमा गोलो चिन्ह O लगाउनुपर्दछ। लेख्नुपर्ने भए स्प्ट अक्षर वा अंकमा लेख्नुपर्दछ।

पारिवारिक विवरण

१. यस परिवारले प्रयोग गरेको घरको प्रकार कस्तो छ?
१. पक्की २. अर्धपक्की ३. कच्ची ४. अन्य...................

२. यस परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व कस्तो हो ?
१. निजी २. भाडामा ३. अन्य...................

३. यस परिवारमा कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको जग्गा छ छैन ?
१. छ २. छैन→ ५

४. कृषि प्रयोजनका लागि चलन गरेको जग्गाको क्षेत्रफल कति छ ?

एकाइ	बिघा	कट्ठा	धुर
क्षेत्रफल			

रोपनी	आना	पैसा

५. यस परिवारमा कृषि प्रयोजनको लागि पाल्तु चौपाया/पंक्षी छन् छैनन् ?
१. छन् २. छैनन् → ७

६. कृषि प्रयोजनका लागि पालेका चौपाया पंक्षी कति छन् ?
१. जम्मा चौपाया ... ...
२. जम्मा पंक्षी ... ...

७. यस परिवारमा महिलाको नाममा (स्वामित्वमा) निम्नानुसारको सम्पत्ति छ छैन ?
१) घर १. छ २. छैन
२) जग्गा १. छ (खुलाउने) २. छैन

एकाइ	बिघा	कट्ठा	धुर
क्षेत्रफल			

रोपनी	आना	पैसा

८. महिलाको आफ्नो (पेवा, दाइजो/स्त्रीधन) पाल्तु चौपाया छ छैन ?
१. छ (खुलाउने) १. ठूला चौपाया जम्मा ... २. साना चौपाया जम्मा
२. छैन

९. यस परिवारले कृषि बाहेक अरु साना व्यवसाय चलाएको छ छैन ?
१. छ २. छैन ↓
११

१०. कृषि बाहेक साना व्यवसाय चलाएको भए मुख्य व्यवसाय कुन हो ?
१. साना उद्योग २. व्यापार
३. यातायात ४. सेवा ५. अन्य

क्र. सं.	परिवारका व्यक्तिको नाम, थर (परिवारका व्यक्तिको नाम, थर लेख्दा सबैभन्दा पहिले मूलीको नाम, थर लेखी अरु सदस्यको क्रमैसँग लेख्नुपर्दछ। भर्खरै जन्मेका बच्चा भए सो समेत समावेश गर्नुपर्दछ। कुनै सदस्यको गणना गर्न छुटाउनु वा दोहोरो लेख्नु हुदैन)	... को लिङ्ग कुन हो ? (पुरुष भए संकेत १ मा र स्त्री भए संकेत २ मा चिन्हलगाउनु पर्दछ)
१	२	३
०१		१. पुरुष २. स्त्री
०२		१. पुरुष २. स्त्री
०३		१. पुरुष २. स्त्री
०४		१. पुरुष २. स्त्री
०५		१. पुरुष २. स्त्री

११. परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएका छन् छैनन् ?
१. छन् ↓   २. छैनन्   ३. थाहा छैन १२   → व्यक्तिगत विवरण   → व्यक्तिगत विवरण
१२. परिवारका विदेश गएका व्यक्तिको विवरण दिनुहोस् **लिङ्ग**   **जाँदाको**   **गएको**   **गएको**   **गएको** १. पुरुष   उमेर   अवधि   कारण   देश २. स्त्री   (वर्षमा)   (वर्षमा)
१. ... .
... .
५. ... .
गएको कारणको संकेत (१.कृषि २.व्यापार ३.निजी नोकरी ४.संस्थागत नोकरी ५.अध्ययन ६.विवाह ७.अन्य)

०६		१. पुरुष २. स्त्री
०७		१. पुरुष २. स्त्री

जनगणना २०५८

घर क्र. सं. ....   परिवार क्र. सं. ....   परिवारमा जम्मा व्यक्ति संख्या ....   पुरुष .... स्त्री ....

विवरण

... को उमेर कति हो ? (पूरा भएको उमेर अंकमा लेख्नु पर्दछ, एक वर्ष नपुगे ०० लेख्नुपर्दछ)	**... को जात/जाति कुन हो ?** (व्यक्तिको जात/जाति कुन हो सोधी लेख्नुपर्दछ)	**... मूलीको के नाता पर्नु हुन्छ ?** (परिवारका प्रत्येक व्यक्ति मूलीको के नाता पर्ने हो, उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ। अन्य नाता भए संकेत ६ मा चिन्ह लगाई खुलाउनु पर्दछ)	**... कुन धर्म मान्नु हुन्छ ?** (व्यक्तिले मानी आएको धर्म कुन हो, उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ। अरु नै धर्म मानेको भए संकेत ७ मा चिन्ह लगाई खुलाउनुपर्दछ)	**... कुन भाषा बोल्नु हुन्छ ?** (संकेत १ मा मातृभाषा र बोल्न जानेको अरु कुनै भाषा भए संकेत २ मा लेख्नुपर्दछ)	**... को नागरिकता कुन हो ?** (कुन देशको नागरिक हो उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ। अन्य देशको नागरिक भए संकेत ४ मा चिन्ह लगाई खुलाउनु पर्दछ)	**... अपाङ्ग भए कस्तो हो ?** (व्यक्ति अपाङ्ग हो होइन उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पदृछ)
४	५	६	७	८	९	१०
		१. मूली २. लोग्ने/स्वास्नी ३. छोरा/छोरी ४. बुहारी ५. बाबु/आमा ६. अन्य	१. हिन्दू २. बौद्ध ३. इस्लाम ४. किराँत ५. जैन ६. इसाई ७. अन्य	१. मातृभाषा .... २. दोस्रो भाषा	१. नेपाली २. भारतीय ३. चिनियाँ ४. अन्य	१. शारीरिक अपाङ्ग २. दृष्टिविहीन ३. बहिरा ४. सुस्तमनस्थिति ५. बहुअपाङ्ग ६. अपाङ्ग नभएको
.						
		१. मूली २. लोग्ने/स्वास्नी ३. छोरा/छोरी ४. बुहारी ५. बाबु/आमा ६. अन्य	१. हिन्दू २. बौध्द ३. इस्लाम ४. किराँत ५. जैन ६. इसाई ७. अन्य	१. मातृभाषा .... २. दोस्रो भाषा	१. नेपाली २. भारतीय ३. चिनियाँ ४. अन्य	१. शारीरिक अपाङ्ग २. दृष्टिविहीन ३. बहिरा ४. सुस्तमनस्थिति ५. बहुअपाङ्ग ६. अपाङ्ग नभएको

परिशिष्ट २.२०: राष्ट्रिय जनगणना २०५८, लगत-२

(राष्ट्रिय जनगणना २०५८, लगत २ को पहिलो आधा खण्ड)

लगत २

राष्ट्रिय

जिल्ला ... ... गा. वि. स. / न. पा. ... ... वडा नं. ... ... गाउँ / बस्ती /टोल ... ... लगत १ को घर क्र. सं. ... ...

यो लगतका प्रश्नहरु छनोट भएका परिवारमूली वा उत्तर दिन सक्ने व्यक्तिसँग एक-एक गरी सोध्नुपर्दछ।

पारिवारिक

१. यस परिवारको पिउने पानीको मुख्य स्रोत कुन हो ?	**२.यस परिवारमा खाना पकाउन अक्सर कुन इन्धन प्रयोग गर्नुहुन्छ ?**	**३. यस परिवारमा बत्ती बाल्नको लागि अक्सर के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?**	**४. यस परिवारको चर्पीको व्यवस्था कस्तो छ ?**
१. धारा (पाइप) २. इनार/कुवा ३. टचुबवेल ४. मूल धारा ५. नदी/खोला ६. अन्य ...	१. दाउरा/काठ २. मटीतेल ३. एल पी ग्याँस ४. गोबर ग्याँस ५. गोरहा/गुइँठा ५. अन्य	१. बिजुली २. मटीतेल ३. गोबर ग्याँस ४. अन्य	१. आधुनिक/फ्लस भएको २. साधारण चर्पी ३. चर्पी नभएको

व्यक्तिगत

क्र. सं.	**परिवारका व्यक्तिको नाम, थर** (लगत १ बाट परिवारका व्यक्तिको नाम, थर यस महलमा क्रमैसँग उतारी पुरुष भए संकेत १ र स्त्री भए संकेत २ मा चिन्ह लगाउनु पर्दछ)	**उमेर** (लगत १ को उमेर यस महलमा उतार्नु पर्दछ)	**... को जन्मस्थल कहाँ हो ?** (उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ र जन्म अर्को जिल्ला वा विदेशमा भए उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाई खुलाउनु पर्दछ)	**महल ४ को २ वा ३ मा चिन्ह भएकालाई मात्र**		**उमेर पाँच वर्ष र सो भन्दा माथिकालाई मात्र**	**६ वर्ष वा सो भन्दा माथिकालाई मात्र**			**१० वर्ष वा सो भन्दा माथिकालाई मात्र**
				... यहाँ बसोबास गरेको कति वर्ष भयो ? (पूरा भएको वर्ष अंकमा लेख्नुपर्दछ। एक वर्ष पूरा नभए ०० लेख्नुपर्छ)	**... यस जिल्लामा बसोबास गर्नुको मुख्य कारण के हो ?** (जन्मस्थल छोडी हाल यस जिल्लामा बसोबास गर्नुको मुख्य कारणको उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ। अन्य भए संकेत ६ मा चिन्ह लगाई खुलाउनु पर्दछ)	**... को पाँच वर्ष अघि बसोबास कहाँ थियो ?** (उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ। संकेत २ वा ३ भए खुलाउनु पर्दछ)	**... ले पढ्न, लेख्न जान्नु भएको छ ?** (पढ्न मात्र जानेको भए संकेत १ मा, पढ्न लेख्न जानेको भए संकेत २ मा र पढ्न लेख्न नजानेको भए संकेत ३ मा चिन्ह लगाउनु पर्दछ)	**(महल ८ को २ मा चिन्ह भएकालाई मात्र) ... ले कति पढ्नु भएको छ ?** (संकेत १ मा उत्तीर्ण गरेको तह लेख्नुपर्दछ। एस. एल. सी. माथि भए संकेत २ मा मुख्य क्षेत्र खुलाउनुपर्दछ)	**... हाल स्कूल जाने गर्नुभएको छ / छैन ?** (२५ वर्ष वा सो भन्दा कम उमेरका १० कक्षा उत्तीर्ण नगरेकालाई मात्र सोधी उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ)	**... को वैवाहिक स्थिति के हो ?** (उपयुक्त स्थितिको संकेतमा चिन्ह लगाउनुपर्दछ)
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११

०१	१. पूरुष २. स्त्री		१. यही जिल्ला → ७ २. अर्को जिल्ला .... (१) गा. वि. स. (२) न. पा. ३. विदेश		१. व्यापार २. कृषि ३. नोकरी ४. अध्ययन ५. विवाह ६. अन्य	१. यही जिल्ला २. अर्को जिल्ला .... (१) गा. वि. स. (२) न. पा. ३. विदेश	१. पढ्न जानेको → १० २. पढ्न लेख्न जानेको ३. पढ्न लेख्न नजानेको → १०	१. उत्तीर्ण गरेको तह .... २. एस. एल. सी. माथि भए मुख्य क्षेत्र	१. छ २. छैन	१.विवाह नभएको→१५ २.एक विवाह ३. बहुविवाह ४. पुनर्विवाह ५. विधुर /विधवा ६. पारपाचुके ७. छुट्टिएको
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
०७	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

जनगणना २०५८

लगत १ को परिवार क्र. सं. .... **परिवारमूलीको नाम, थर ....** **परिवारमा जम्मा व्यक्ति संख्या ....** **पुरुष .... स्त्री ....**

उत्तर लेख्दा उपयुक्त संकेतमा गोलो O चिन्ह लगाउनु पर्छ। लेख्नुपर्ने भए अंक वा अक्षरमा स्पष्ट लेख्नु पर्दछ।

विवरण

५. यस परिवारमा निम्न सुविधाहरु के के छन् ? १. रेडियो ३. टेलिभिजन ३. साइकल ४. मोटर ५. मोटरसाइकल ६. अन्य सवारी साधन ७. रेफ्रिजरेटर ८. टेलिफोन ९. माथिका कुनै पनि नभएको	**६. बितेको १२ महिनामा यस परिवारमा कसैको मृत्यु भएको थियो थिएन ?** १. थियो २. थिएन ↓ व्यक्तिगत विवरण	**७. बितेको १२ महिनामा मृत्यु भएका व्यक्तिको विवरण दिनुहोस्।** **लिङ्ग** **उमेर** **मृत्यु भएको** **मृत्युको कारण** १. पुरुष २. स्त्री .... साल .... महिना .... १. पुरुष २. स्त्री .... साल .... महिना ....

विवरण

विवाह भएका लाई मात्र	**विवाह भएका १५ देखि ४९ वर्ष सम्मका महिलालाई मात्र**		**दश वर्ष वा सो भन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिलाई मात्र**						**१६ वर्ष भन्दा कम उमेरकालाई मात्र**
... को पहिलो विवाह गर्दा उमेर कति थियो ? (पहिलो पटक विवाह गर्दा उमेर कति थियो, पूरा भएको उमेर लेख्नुपर्दछ)	**... को हालसम्म जिउँदै जन्मेका छोरा छोरीको संख्या दिनुहोस्।** (जिउँदै जन्मेका छोराछोरीको मात्र संख्या लेख्नुपर्दछ)	**... ले बितेको १२ महिनामा जीवित बच्चा जन्माउनु भएको थियो ?** (बच्चा जन्मेको भए लिङ्ग, जन्म साल र महिना लेख्नुपर्दछ)	**... बितेको १२ महिनामा अक्सर के गर्नुहुन्थ्यो ?** (बितेको १२ महिनामा के गरेको थियो, उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनुपर्दछ)	**... ले बितेको १२ महिनामा के-के काम कति-कति समय गर्नु भयो ?** (बितेको १२ महिनामा के के काम कतिकति समय गरेको हो सो समय अवधि उपयुक्त ठाउँमा लेख्नुपर्दछ)	**... ले अक्सर के आर्थिक काम गर्नु भयो ?** (विभिन्न किसिमको आर्थिक काम गरेको भए बढी समय गरेको काम खुलाउनुपर्दछ)	**... ले उक्त आर्थिक काम कहाँ गर्नुभयो ?** (काम गर्ने ठाउँमा उत्पादन गर्ने वस्तु तथा सेवा लेखी काम गरेको ठाउँ, संघ/संस्था वा निकाय समेत खुलाउनु पर्दछ)	**... को उक्त आर्थिक काम गर्दाको तह कुन हो ?** (काम गर्दाको तह जनाउन उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनुपर्दछ)	**... ले वितेको १२ महिनामा अक्सर काम नगर्नुको कारण के हो ?** (काम नगर्नुको मुख्य कारण जनाउन उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ। अन्यमा भए संकेत ७ मा चिन्ह लगाई खुलाउनुपर्दछ)	**... कोसँग बसेका छन् ?** (१६ वर्ष उमेर नपुगेका केटाकेटीका लागि सोधी परिवारमा को सँग बसेका छन् उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनु पर्दछ। अन्यमा भए संकेत ८ मा चिन्ह लगाई खुलाउनुपर्दछ)
१२	**१३**	**१४**	**१५**	**१६**	**१७**	**१८**	**१९**	**२०**	**२१**

<table>
<tr>
<td></td>
<td><table><tr><td></td><td>छोरा</td><td>छोरी</td></tr><tr><td>१.सँगैबस्ने</td><td></td><td></td></tr><tr><td>२.अन्यत्रबस्ने</td><td></td><td></td></tr><tr><td>३.मरेका</td><td></td><td></td></tr><tr><td>४.जम्मा</td><td></td><td></td></tr></table></td>
<td>१. थियो २. थिएन
<table><tr><td>लिङ्ग</td><td></td><td></td></tr><tr><td>साल</td><td></td><td></td></tr><tr><td>महिना</td><td></td><td></td></tr></table>
(१. पुरुष २. स्त्री)</td>
<td>१.कृषि/आफ्नै खेतीपाती
२. तलब/ज्याला
३. आफ्नै व्यवसाय
४.विस्तारित आर्थिक काम
५. कामको खोजी
६. घरधन्दा
७. विद्यार्थी
८. कुनै काम नगरेको</td>
<td>१. आर्थिक काम गरेको ....
२. विस्तारित आर्थिक काम ....
३. आर्थिक कामको खोजी ....
१. आर्थिक काम नगरेको ....
जम्मा १२ महिना</td>
<td>..... ....
....
....</td>
<td>..... ....
....
....</td>
<td>१. अरुलाई काम लगाउने
२. अरुको काम गर्ने
३. निजी काम गर्ने
४. काम सघाउने मात्र</td>
<td>१. अध्ययन
२. घरधन्दा
३. बृध्द
४. पेन्सन/आयस्ता
५. शारीरिक/मानसिक रुपमा अपाङ्ग
६.विरामी वा जीर्णरोगी
७. अन्य ....</td>
<td>१. आमा बाबु
२. आमा
३. बाबु
४. बाबु र सौतेनी आमा
५. आमा र सौतेनी बाबु
६ अरु नातेदार
७. काम लगाउने व्यक्ति
८. अन्य ....</td>
</tr>
<tr><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td></tr>
<tr><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td><td>...</td></tr>
</table>

परिशिष्ट २.२१: राष्ट्रिय जनगणना २०६८, घरपरिवार सूचीकरण लगत

(राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को घरपरिवार लगतको पहिलो आधा खण्ड)

घर/परिवार सूचीकरण लगत **राष्ट्रिय जनगणना २०६८ - नेपाल**

जम्मा पाना … को पाना संख्या …

जिल्ला … … … … गा. वि. स. /न. पा. … … …

वडा नं. … … … गणना क्षेत्र नं. … … … गाउँ / बस्ती / टोल … … …

घर क्रम संख्या	परिवार क्रम संख्या	परिवारमूलीको			परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य संख्या				परिवारले यस जिल्ला भित्र कृषि प्रयोजनका लागि चलन गरेको जग्गा छ ? (आफ्नो र अरुको कमाएको समेत)	महल १० को १ मा गोलो घेरा भएकालाई मात्र					
		नाम	थर	जात/जाति	जम्मा	पुरुष	स्त्री	तेस्रो लिङ्गी		कृषि प्रयोजनका लागि चलन गरेको जग्गाको जम्मा क्षेत्रफल					
										बिघा	कट्ठा	धुर	रोपनी	आना	पैसा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)
									१. छ २. छैन →१७						
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…	…

सुपरिवेक्षकको नाम … … … … … **सही** … … … … … **मिति** … … … … …

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ मा संकलन गरिएका सबै विवरणहरु तथ्याङ्क ऐन, २०१५ बमोजिम गोप्य रहने छन्।

जम्मा पाना ... . को पाना संख्या ... ...

यस परिवारमा कृषि प्रयोजनका लागि पाल्तु पशु/पन्छी छन् ?	महल १७ को १ मा गोलो घेरा भएकालाई मात्र											यस परिवारले कृषिबाहेक साना घरेलु व्यवसाय (दर्ता नगरिएका र तलबी कामदार नभएका) चलाएको छ ?	यस परिवारले चलाएको साना घरेलु व्यवसाय कुन हो ?
	कृषि प्रयोजनका लागि पालेका पशु/पन्छीको संख्या दिनुहोस्।												
	पशु								पन्छी				
	गाई/गोरु	राँगो/भैँसी	याक/नाक/चौंरी	घोडा/खच्चर/गधा	भेडा/भेडी	बाखा/च्याङ्ग्रा	सुँगुर/बङ्गुर	अन्य पशु	कुखुरा	हाँस	अन्य पन्छी		
(१७)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)	(३०)
१. छन् २. छैनन् →२९												१. छ २. छैन → समाप्त	१. घरेलु उद्योग २. व्यापार ३. यातायात ४. सेवा ५. अन्य
...	...	...	...	...	...	...	...		...	...	...		
...	...	...	...	...	...	...	...		...	...	...		
...	...	...	...	...	...	...	...		...	...	...		
...	...	...	...	...	...	...	...		...	...	...		
...	...	...	...	...	...	...	...		...	...	...		
...	...	...	...	...	...	...	...		...	...	...		
...	...	...	...	...	...	...	...		...	...	...		

गा. वि. स. / न. पा. वडा सचिवको नाम ... ... **सही ... ...** **मिति ... ...**

परिशिष्ट २.२२: राष्ट्रिय जनगणना २०६८, लगत–१

सम्पर्क टेलिफोन नं. ....

(राष्ट्रिय जनगणना २०६८ - नेपाल, लगत १ को पारिवारिक विवरण खण्ड)

जिल्ला .... गा.वि.स./न.पा. .... वडा नं. .... गणना क्षेत्र......... गाउँ/बस्ती/टोल ....

पारिवारिक विवरण

१. यस परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व कस्तो हो ?

१. निजी २. भाडामा ३. संस्थागत ४. अन्य ... ...

२. यस परिवारले प्रयोग गरेको घरको बनौट कस्तो छ ?

<table>
<tr><td>२.१ जग</td><td>१. माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा २. सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा
३. ढलाना पिल्लरसहितको ४. काठको खम्बा गाडेको ५. अन्य ......</td><td rowspan="2">२.४ घरको तला संख्या ...</td></tr>
<tr><td rowspan="2">२.२ बाहिरी गारो</td><td rowspan="2">१. माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा २. सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा
३. काठ/फल्याक ४. बाँसजन्य सामग्री ५. काँचो इँटा ५. अन्य ....</td></tr>
<tr><td rowspan="2">२.५ घर कति वर्ष पुरानो हो ? ...</td></tr>
<tr><td>२.३ छाना</td><td>१. खर/पराल/छ्वाली २. जस्ता/टिन/चादर ३. टायल/खपडा/झिँगटी/ढुङ्गा
४. सिमेन्ट/ढलान ५. काठ/फल्याक ६. माटो ७. अन्य .....</td></tr>
</table>

३. यस परिवारको पिउने पानीको मुख्य स्रोत कुन हो ?

१. धारा/पाइप २. ट्युबवेल/हाते पम्प ३. ढाकिएको इनार/कुवा ४. खुला इनार/कुवा
५. मूल धारा ६. नदी/खोला ७. अन्य ......

४. यस परिवारमा खाना पकाउन अक्सर कुन इन्धन प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

१. काठ/दाउरा २. मटीतेल ३. एल. पी. ग्याँस ४. गुईंठा/गोरहा ५. गोबरग्याँस ६. बिजुली ७. अन्य .....

५. यस परिवारमा बत्ती बाल्न अक्सर के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

१. बिजुली २. मटीतेल ३. गोबरग्याँस ४. सोलार ५. अन्य ......

६. यस परिवारले प्रयोग गर्ने चर्पी कस्तो छ ?

१. फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल) २. फ्लस भएको (सेप्टिक टयाङ्क) ३. साधारण ४. चर्पी नभएको

७. यस परिवारमा के के सुविधाहरु छन् ? (बहुत्तर सम्भव छ)

१. रेडियो २. टेलिभिजन ३. केबल टेलिभिजन ४. कम्प्युटर ५. इन्टरनेट ६. टेलिफोन
७. मोबाइल फोन ८. मोटर ९. मोटरसाइकल १०. साइकल ११. अन्य सवारी साधन
१२. रेफ्रिजरेटर १३. माथिका कुनै पनि नभएको

८. यस परिवारमा महिलाका नाममा नेपालको कुनै पनि ठाउँमा घर छ ? १ छ २. छैन ११ →

९. यस परिवारमा महिलाका नाममा नेपालको कुनै पनि ठाउँमा जग्गा छ ? १. छ २. छैन

१०. महिलाका नाममा भएको घरजग्गाको जम्मा क्षेत्रफल कति छ ?

एकाइ	बिघा	कट्ठा	धुर
क्षेत्रफल			

रोपनी	आना	पैसा

११. बितेको १२ महिनामा यस परिवारमा कसैको मृत्यु भएको थियो ?

१.थियो, संख्या : … … … … २. थिएन ↓ १३

१२. मृत्यु भएका व्यक्तिको विवरण दिनुहोस् ।

क्र. सं.	मृत्यु भएका व्यक्तिको लिङ्ग	मृत्युको कारण	मृत्यु हुँदाको उमेर	मृतक १५ देखि ४९ वर्षको महिला भए	
				मृत्यु हुँदाको अवस्था	
	१. पुरुष २. स्त्री	… … … … …	… … वर्ष	१. गर्भवती ३. बच्चा जन्मेको वा गर्भावस्था समाप्त भएको ६ हप्ता भित्र	२. सुत्केरी व्यथा ४. अन्य
	१. पुरुष २. स्त्री	… … … … …	… … वर्ष	१. गर्भवती ३. बच्चा जन्मेको वा गर्भावस्था समाप्त भएको ६ हप्ता भित्र	२. सुत्केरी व्यथा ४. अन्य

१३. यस परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएका छन् ?

१. छन् २. छैनन् → व्यक्तिगत विवरण ३. थाहा छैन → व्यक्तिगत विवरण

१४. यस परिवारबाट विदेश गएका व्यक्तिको विवरण दिनुहोस् ।

क्र. सं.	लिङ्ग	जाँदाको उमेर (वर्षमा)	उत्तीर्ण गरेको कक्षा/तह*	गएको अवधि (वर्षमा)	जानुको उद्देश्य/कारण**	गएको देश
१	१. पुरुष २. स्त्री	… … …	… … …	… … …	… … …	… … …
२	१. पुरुष २. स्त्री	… … …	… … …	… … …	… … …	… … …
३	१. पुरुष २. स्त्री	… … …	… … …	… … …	… … …	… … …
४	१. पुरुष २. स्त्री	… … …	… … …	… … …	… … …	… … …

* **उत्तीर्ण गरेको कक्षा/तह (जाँदाको उमेर ५ वर्ष वा सो भन्दा माथिका लागि मात्र) :** जाँदाको उत्तीर्ण गरेको कक्षा/तह लेख्ने तर निरक्षर, अनौपचारिक, एस. एल. सी., प्रमाणपत्र, स्नातक, स्नातकोत्तर, पिएचडी भए सोहीअनुसार खुलाउने

** **जानुको उद्देश्य/कारण को संकेत :**

१. व्यापार २. निजी नोकरी ३. संस्थागत नोकरी ४. अध्ययन ५. द्वन्द ६. आश्रित ७. अन्य ८. थाहा नभएको

(राष्ट्रिय जनगणना २०६८ - नेपाल, लगत १ को व्यक्तिगत विवरण खण्ड)

व्यक्तिगत विवरण

परिवारका सदस्यहरूको संख्या	जम्मा	पुरुष	स्त्री
अक्सर बसोबास गर्ने			
अनुपस्थित (स्वदेशभित्र रहेका)			
अनुपस्थित (विदेश गएका)			

घर क.सं. .... परिवार क.सं. ....
परिवारमूलीको नाम थरः ....
परिवारमूलिको लिङ्ग : १. पुरुष २. स्त्री

क्र. सं.	परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिको नाम तथा थर	..... मूलीको के नाता पर्नु हुन्छ ?	..... को लिङ्ग कुन हो ?	..... को उमेर कति हो ?	..... को जात/जाति के हो ?	१० वर्ष वा सो भन्दा माथिका लाई मात्र	विवाह भएका लाई मात्र	..... ले कुन धर्म मान्नु हुन्छ ?	..... को मातृभाषा र दोस्रो भाषा के हो ?	..... कुन देशको नागरिक हुनुहुन्छ ?		५ वर्ष वा सोभन्दा माथिकालाई मात्र		
						..... को वैवाहिक स्थिति के हो ?	..... को पहिलो विवाह गर्दा उमेर कति थियो ?				..... मा कुनै किसिमको शारीरिक वा मानसिक अपाङ्गता छ ?	..... ले पढ्न, लेख्न जान्नु भएको छ ?	..... हाल स्कुल / कलेज जाने गर्नु भएको छ ?	..... ले कति पढ्नु भएको छ ?
	(परिवारका व्यक्तिको नाम र थर लेख्दा मूलीको लेखी अरु सदस्यहरुको क्रमैसँग लेख्नुपर्छ)	(परिवारको प्रत्येक व्यक्ति मूलीको के नाता पर्ने हो, उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनु पर्दछ । अन्य नाता भए संकेत १० मा गोलो घेरा लगाई खुलाउनुपर्दछ)		(पूरा भएको उमेर अंकमा लेख्नु पर्दछ, एक वर्ष नपुगेका लाई ०० लेख्नु पर्दछ)					(मातृभाषा संकेत १ मा र बोलीचाली को अरु कुनै भाषा भए संकेत २ मा लेख्नुपर्दछ)	(कुन देशको नागरिक हो उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनु पर्दछ । ...	(अपाङ्गता नभएमा संकेत १ मा र अपाङ्गता भएमा कस्तो हो २ देखि ९ सम्मको उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनु पर्दछ)	(उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनु पर्दछ)		(संकेत १ मा उत्तीर्ण गरेको तह लेख्नु पर्दछ । एस. एल. सी. भन्दा माथि भए संकेत २ मा मुख्य क्षेत्र/विषय खुलाउनु पर्दछ)
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
०१		१. मूली २. श्रीमान्/श्रीमती ३. छोरा/बुहारी ४. छोरी/ज्वाइँ ५. बाबु/आमा ६. सासू/ससुरा ७. दाजुभाइ/ दिदीबहिनी	१. पुरुष २. स्त्री	..... वर्ष		१. विवाह नभएको → ९ २. एक विवाह ३. बहुविवाह ४. पुनर्विवाह ५.	... वर्ष		१. मातृभाषा ... ... २. दोस्रोभाषा	१. नेपाल २. भारत ३. चीन ४. अन्य ...	१. अपाङ्गता नभएको २. शारीरिक अपाङ्गता ३. दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता ४. सुनाइसम्बन्धी	१. पढ्न, लेख्न जानेको २. पढ्न मात्र जानेको ३. पढ्न, लेख्न	१. छ २. छैन	१. उत्तीर्ण गरेको कक्षा /तह ... ... २. एस. एल. सी. माथि भए मुख्य

		८. नाति/नातिनी ९. घरेलु कामदार १०. अन्य				विधुर/विधवा ६. पारपाचुके ७. छुट्टिएको					अपाङ्गता ५. श्रवण दृष्टिविहीन ६. स्वर बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता ७. मानसिक अपाङ्गता ८. बौद्धिक अपाङ्गता ९. बहुअपाङ्गता	नजानेको		क्षेत्र/विषय ... ...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
०६	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

परिशिष्ट २.२३: राष्ट्रिय जनगणना २०६८, लगत-२

(राष्ट्रिय जनगणना २०६८ - नेपाल, लगत २ को व्यक्तिगत विवरण खण्ड)

राष्ट्रिय जनगणना

जिल्ला … … … … … **गा. वि. स. / न. पा. … … … … …** **वडा नं. … …** **गणना क्षेत्र नं. … … … … …** **गाउँ / बस्ती / टोल … … … … …**

यो लगतका प्रश्नहरु छनौट भएका परिवारका मूली वा उत्तर दिन सक्ने व्यक्तिसँग एक-एक गरी सोध्नुपर्दछ।

व्यक्तिगत विवरण

क्र. सं.	यी विवरणहरु लगत १ बाट क्रमैसँग उतार्नुपर्दछ।				… को जन्मस्थल कहाँ हो ?	महल १६ को २ वा ३ मा गोलो घेरा भएकालाई मात्र		उमेर ५ वर्ष र सोभन्दा माथिकालाई मात्र	विवाह भएका १५ देखि ४९ वर्ष सम्मका महिलालाई मात्र
	परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिको नाम	… को लिङ्ग कुन हो ?	… को उमेर कति हो ?	… को वैवाहिक स्थिति के हो ?	(उपयुक्त संकेतमा चिन्ह लगाउनुपर्दछ र जन्म अर्को जिल्ला वा विदेशमा भए उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाई जिल्ला वा देशको नाम लेख्नुपर्दछ)	… यहाँ बसोबास गरेको कति वर्ष भयो ? (पूरा भएको वर्ष अंकमा लेख्नु पर्दछ। एक वर्ष पूरा नभए ०० लेख्नुपर्दछ)	… यस जिल्लामा बसोबास गर्नुको मुख्य कारण के हो ? (जन्मस्थल छोडी हाल यस जिल्लामा बसोबास गर्नुको मुख्य कारण छुट्याई उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनुपर्दछ। अन्य भए संकेत ८ मा गोलो लगाई खुलाउनुपर्दछ)	… को पाँच वर्ष अघि बसोबास कहाँ थियो ? (बसोबास अर्को जिल्ला वा विदेश भए उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाई जिल्ला वा देशको नाम लेखनुपर्दछ)	… ले हालसम्म जीवित सन्तान जन्माउनु भएको छ ? (जिउँदै जन्मेका सन्तान भए १ मा गोलो लगाई जायजन्मसम्बनधी विवरण लेख्ने र नजन्मेका भए २ मा गोलो घेरा लगाई महल २२ सोध्ने)
१	२	४	५	७	१६	१७	१८	१९	२०
०१		१. पुरुष २. स्त्री		१. विवाह नभएको २. एक विवाह ३. बहुविवाह ४. पुनर्विवाह ५. विधुर/विधवा ६. पारपाचुके ७. छुट्टिएको	१. यही जिल्ला → १९ २. अर्को जिल्ला … … … … १. गा. वि. स. २. न. पा. ३. विदेश … … … …	… … वर्ष	१. कृषि २. व्यापार ३. नोकरी ४. अध्ययन ५. विवाह ६. आश्रित ७. द्वन्द ८. अन्य …..	१. यही जिल्ला २. अर्को जिल्ला … … … … १. गा. वि. स. २. न. पा. ३. विदेश … … … …	१. छ ↓ २. छैन → २२ विवरण | छोरा | छोरी १. सँगै बस्ने २. अन्यत्र बस्ने ३. मरेका ४. जम्मा
…	…	…	…	…	…	…	…	…	…
०६	…	…	…	…	…	…	…	…	…

२०६८ - नेपाल **जम्मा पाना … … को पाना संख्या … …**

लगत २

लगत १ को घर क्र. सं. … … … … **लगत १ को परिवार क्र. सं … … … … …** **परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्ति संख्या : जम्मा … … पुरुष … … स्त्री … …**

उत्तर लेख्दा उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा ० लगाउनुपर्दछ । लेख्नुपर्ने भए, नेपाली अक्षर वा अंकमा प्रष्ट लेख्नुपर्दछ ।

विवाह भएका १५ देखि ४९ वर्ष सम्मका महिलालाई मात्र	**दश वर्ष वा सो भन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिलाई मात्र**					**१६ वर्ष भन्दा कम उमेरकालाई मात्र**
… ले बितेको १२ महिनामा जीवित बच्चा जन्माउनु भएको थियो ? (जन्मेको बच्चा छोरा भए १, छोरी भए २ मा गोलो घेरा लगाई जन्मेको साल र महिना लेख्नुपर्दछ)	**… ले बितेको १२ महिनामा कुन-कुन काम कति-कति महिना गर्नुभयो ?** (बितेको १२ महिनामा कुन-कुन काम कति-कति महिना गरेको हो सो समय अवधि उपयुक्त ठाउँमा लेख्नुपर्दछ र १ देखि ८ सम्मका विवरणहरुको जोड १२ महिना हुनुपर्दछ)	**… ले अक्सर के आर्थिक काम गर्नुभयो ?** (विभिन्न किसिमको आर्थिक काम गरेको भए बढी समय गरेको कामको साथै पद पनि खुलाउनु पर्दछ) । **जस्तै : पढाउने, मा. वि. शिक्षक**)	**…ले उक्त आर्थिक काम कहाँ गर्नुभयो ?** (काम गर्ने ठाउँ, संघसंस्था वा निकायको नाम लेखी उत्पादन गर्ने वस्तु तथा सेवासमेत लेख्नुपर्दछ। **जस्तै : आफ्नै खेतमा, धान उत्पादन**)	**… ले उक्त आर्थिक काम गर्दाको हैसियत कुन हो ?** (काम गर्दाको हैसियत जनाउन उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनुपर्दछ)	**… बितेको १२ महिनामा आर्थिक रुपले सक्रिय नहुनुको कारण के हो ?** (६ महिनाभन्दा बढी आर्थिक रुपले सक्रिय नहुनुको मुख्य कारण जनाउन उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनुपर्दछ)	**… कोसँग बसेका छन् ?** (१६ वर्ष उमेर नपुगेका केटाकेटीका लागि सोधी परिवारमा कोसँग बसेका छन्, उपयुक्त संकेतमा गोलो घेरा लगाउनुपर्दछ । अन्यमा भए संकेत ८ मा गोलो घेरा लगाई खुलाउनुपर्दछ)
		महल २२: (१+२ +३+४)>०			महल २२:(१+२ +३+४+५)<६	
२१	**२२**	**२३**	**२४**	**२५**	**२६**	**२७**
१. थियो ↓ २. थिएन → २२ लिङ्ग | साल | महिना १. छोरा | | २. छोरी | | १. छोरा | | २. | |	१. कृषि / आफ्नै खेतीपाती … □हिना २. तलब / ज्याला … महिना ३. आफ्नै (गैरकृषि) व्यवसाय … महिना ४. विस्तारित आर्थिक काम … महिना ५. कामको खोजी … महिना ६. घरधन्दा …	… … … … … … … … … ☐☐☐☐	… … … … … … … … … ☐☐☐☐	१. अरुलाई काम लगाउने २. अरुको काम गर्ने ३. आफ्नै काम गर्ने ४. काम सघाउने मात्र	१. अध्ययन २. घरधनदा ३. बृध्द ४. पेन्सन / आयस्ता ५. अपाङ्गता ६. बिरामी वा जीर्ण रोगी ७. अन्य … …	१. आमाबाबु २. आमा ३. बाबु ४. बाबु र सौतेनी आमा ५. आमा र सौतेनी बाबु ६. अरु नातेदार ७. काम लगाउने व्यक्ति ८. अन्य … … …

छोरी	महिना ७. अध्ययन (विद्यार्थी) ... महिना ८. काम नगरेको ... महिना **जम्मा** **१२ महिना**					
...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...

परिशिष्ट २.२४: राष्ट्रिय जनगणना २०७८, घर तथा घरपरिवार सूचीकरण लगत

(राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को घरपरिवार लगतको पहिलो पाना)

घर तथा घरपरिवार सूचिकरण फाराम	राष्ट्रिय जनगणना २०७८

१. परिचयात्मक विवरण

प्रदेश	जिल्ला	गाउँपालिका/नगरपालिका	वडा नं.	गणना क्षेत्र नं.
....	....	....	....	....
कोड	कोड	कोड		

२. घरसम्बन्धी विवरण				
घर क्रम संख्या	यो घर कति तलाको छ र बनेको कति वर्ष भयो?	यो घर मुख्यरुपमा के को लागि प्रयोग गरिएको छ? (कोड)	यो घरमा कति परिवार बस्नुहुन्छ? (अलग / अलग भान्सा गरी बसेका)	यो घरमा बसोबास गरेका परिवारको क्रम संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
	... तला ... वर्ष			
...	...			
...	...			
...	...			
...	...			
...	...			
...	...			

३. परिवारसम्बन्धी विवरण							
जनगणना घर क्रमसंख्या	जनगणना परिवार क्रमसंख्या	पविारका मूलीको नाम थर	परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य संख्या				परिवारले यस जिल्ला भित्र कृषि प्रयोजनका लागि चलन गरेको जग्गा छ ? (आफ्नो जग्गा आफैंले कमाएको र अरुको जग्गा कमाएको समेत)
			पुरुष	महिला	अन्य लिङ्ग	जम्मा	
(६)	(७)	(८)	(९)				(१०)
							१. छ २. छैन →१७
		...		...	...	...	
		...		...	...	...	
		...		...	...	...	
		...		...	...	...	
		...		...	...	...	
		...		...	...	...	

४. कृषि तथा		
महल १० को १ मा गोलो घेरा भएकालाई मात्र		
आफैंले चलन गरेको कृषि प्रयोजनको जम्मा क्षेत्रफल		
बिघा रोपनी	कट्ठा आना	धुर पैसा
११		
...	...	...
...	...	...
...	...	...
...	...	...
...	...	...
...	...	...

महल ३ घरको प्रयोग (कोड): आवासीय .....१ व्यापार ....२ सरकारी......३ शैक्षिक..... ४ स्वास्थ्यजन्य.....५ उद्योग/कलकारखाना.....६

यस प्रश्नावलीमा भरिएका व्यक्तिगत विवरणहरु तथ्याङ्क ऐन, २०१५ बमोजिम गोप्य रहने छन्।	**जम्मा .... पानाको पाना नं. ......**

गाउँ/बस्ती/टोल	गा.पा./न.पा. मा जग्गाको क्षेत्रफल नाप्नका लागि कुन एकाइ प्रयोग गरिन्छ ?	
....	बिघा .... १ रोपनी . ..२	

पशुपन्छी सम्बन्धी विवरण																५. अन्य विवरण			
यस परिवारको यो गा.पा./न.पा. बाहिर आफैंले चलन गरेको कृषि प्रयोजनको जग्गा छ ? (आफ्नो जग्गा आफैंले कमाएको र अरुको जग्गा कमाएको समेत)	महल १२ को १ मा गोलो घेरा भएकालाई मात्र			यस परिवारमा कृषि प्रयोजनको लागि पालेका पशुपन्छी छन्?	महल १४ को १ मा गोलो घेरा भएकालाई मात्र											तपाईंको परिवारले सरकारी अनुदान अन्तर्गत आवासीय घर निर्माण गरेको छ ?	तपाईंको परिवारमा कति जना व्यक्तिको नाममा बैंक वा वित्तिय संस्थामा खाता छ ?	तपाईंको परिवारमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा वा तालिम लिएका व्यक्ति कति जना छन् ?	तपाईंको परिवारले बैंक, सरकारी संस्था वा वित्तीय संस्थाबाट ऋण सुविधा लिएको छ?
	आफैंले चलन गरेको कृषि प्रयोजनको जम्मा क्षेत्रफल				कृषि प्रयोजनका लागि पालेका पशुपन्छीको संख्या दिनुहोस्।														
					पशु								पन्छी						
	बिघा रोपनी	कट्ठा आना	धुर पैसा		गाई/ गोरु	राँगा/ भैंसी	याक/ नाक/ चौरी	भेडा	बाखा/ च्याङ्ग्रा	सुँगुर /बंगूर	घोडा / खच्चर / गधा	अन्य पशु	कुखुरा	हाँस	अन्य पन्छी				
(१२)	(१३)			(१४)	(१५)								(१६)			(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१. छ २. छैन →महल१४				१. छन् २. छैनन् →महल१७												१. छ २. छैन ३. लागू नहुने	महिला ... पुरुष ...	.... जम्मा	१. छ २. छैन

बैंक तथा वित्तीय संस्था ......७ संस्थागत ......८ होटल तथा लज ......९ गोठ/धनसार/मतान .....१० अन्य प्रयोग ....११ खाली घर १२

परिशिष्ट २.२५: राष्ट्रिय जनगणना २०७८, मुख्य प्रश्नावली फाराम

(राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को मुख्य प्रश्नावलीको पहिलो पानाको पहिलो खण्ड)

मुख्य प्रश्नावली	राष्ट्रिय जनगणना २०७८	परिचयात्मक खण्ड

प्रदेश	जिल्ला	गाउँपालिका/ नगरपालिका	वडा नं. ....
कोड ☐	कोड ☐☐	कोड ☐☐	कोड ☐☐

गाउँ/बस्ती/टोल	परिवारमूलीको नाम र थर ....
	सम्पर्क टलिफोन/ मोबाइल फोन नं. ....

पारिवारिक खण्ड

१. तपाईंको परिवारले चलन गरेको घरको स्वामित्व कस्तो हो ?

आफ्नै १
भाडामा २
संस्थापन ३
अन्य ४

कोड ☐

२. तपाईंको परिवारले प्रयोग गरेको घरको जग के ले बनेको छ ?

माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा ...१
सिमेण्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा २
ढलान पिल्लर सहितको ३
काठ/बाँसको खम्बा गाडेको ४
अन्य ५

कोड ☐

३. तपाइँको परिवारले प्रयोग गरेको घरको बाहिरी गारो के ले बनेको छ ?

माटोको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा १
सिमेन्टको जोडाइ भएको इँटा/ढुङ्गा २
काठ/फल्याक ३
बाँसजन्य सामग्री ४
काचो इँटा ५
जस्ता/टिन ६
प्रिफ्याब ७
अन्य ८

कोड ☐

४. तपाइँको परिवारले प्रयोग गरेको घरको छाना के ले बनेको छ ?

जस्ता/टिन/च्यादर १
सिमेन्ट ढलान २
खर/पराल/छवाली ३
टायल/खपडा/झिँगटी....४
ढुङ्गा/स्लेट ५
काठ/फल्याक............६
माटो ७
अन्य ८

कोड ☐

५. तपाईंको परिवारले प्रयोग गरेको घरको भुइँ कस्तो छ ?

माटो १
काठको फल्याक/बाँस ...२
इँटा/ढुङ्गा ३
सेरामिक टायल ४
सिमेन्ट ढलान ५
अन्य ६

कोड ☐

६. तपाइँको परिवारको खानेपानीको मुख्य स्रोत कुन हो ?

धारा/पाइप (घरपरिवार भित्र) .....१ .मूल धारा ६
धारा/पाइप (घरपरिवार बाहिर) ...२ .नदी/खोला.....७
ट्युबवेल/हाते पम्प ....३ .जार/बोतल ...८
ढाकिएको इनार/कुवा ....४ . अन्य ९
खुला इनार/कुवा ५

कोड ☐

७. तपाइँको परिवारमा खाना पकाउन अक्सर (मुख्यरुपमा) कुन इन्धन प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

काठ/दाउरा ....१ . बायोग्याँस ५
एल. पी. ग्याँस ...२ . मट्टीतेल..........६
बिजुली ....३ . अन्य ७
गुइँठा/गोरहा ४

कोड ☐

८. तपाइँको परिवारमा बत्ती बाल्न अक्सर (मुख्यरुपमा) के प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

बिजुली १
सोलार/सौर्यउर्जा २
मट्टीतेल ३
बायोग्याँस ४
अन्य ५

कोड ☐

९. तपाइँको परिवारले प्रयोग गर्ने चर्पी कस्तो छ ?

फ्लस भएको (सार्वजनिक ढल) १
फ्लस भएको (सेप्टिक टयाङ्क) २
साधारण ३
सार्वजनिक ४
चर्पी नभएको ५

कोड ☐

यस प्रश्नावलीमा भरिएका विवरणहरु तथ्याङ्क ऐन, २०१५ बमोजिम गोप्य रहने छन्।	जम्मा .... पानाको पाना नं.	A

गणना क्षेत्र नं.	जनगणना घर क्र. सं.	जनगणना परिवार क्र. सं.	परिवारका सदस्यहरुको संख्या (कुनै कोठामा संख्या नभएमा शून्य (०) लेख्नुहोस्)	जम्मा	महिला	पुरुष
☐☐	☐☐☐	☐☐☐	परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने सदस्य			
			परिवारमा अनुपस्थित (स्वदेश भित्र रहेका)			
			परिवारमा अनुपस्थित (विदेश गएका)			

१०. तपाइँको परिवारमा निम्न घरायसी सुविधा तथा साधनहरु के के छन् ? (बहुउत्तर सम्भव छ)				११. तपाइँको परिवारमा महिलाका नाममा नेपालको कुनै पनि ठाउँमा घर/जग्गा छ ?
A. रेडियो सुविधा ☐ B. टेलिभिजन ☐ C. ल्याण्डलाइन टेलिफोन ☐ D. मोबाइल फोन (साधारण) ☐	E. स्मार्ट मोबाइल फोन ☐ F. कम्प्युटर/ल्यापटप ☐ G. इन्टरनेट सुविधा ☐ H. कार/जीप/भ्यान ☐	I. मोटसाइकल/स्कुटर ☐ J. साइकल ☐ K. विद्युतीय पंखा ☐ L. रेफ्रिजरेटर ☐	M. वाशिङ मशिन ☐ N. एयर कन्डिसनर ☐ X. कुनै पनि नभएको ☐	घर मात्र भएको............१ जग्गा मात्र भएको......... २ घर र जग्गा दुवै भएको.......३ घर र जग्गा दुवै नभएको... ४ कोड ☐

१२. तपाइँको परिवारले कृषि बाहेक कुन मुख्य साना घरेलु व्यवसाय चलाएको छ ? (दर्ता नगरिएका र तलबी कामदार नभएका)	१३. तपाइँको परिवार उक्त साना घरेलु व्यवसाय कसले सञ्चालन गरेको छ ?
घरेलु उद्यो............१ . याताया ....३ .अन्य ....५ व्यापार ....२ . सेवा ....४ . साना घरेलु व्यवसाय नभएको ...... ६ → **प्रश्न नं. १४**	पुरुष ....१ महिला ....२ कोड ☐

मृत्यु सम्बन्धी विवरण

१५. मृत्यु भएका व्यक्तिको विवरण दिनुहोस् ।

क. सं.	**मृत्यु भएका व्यक्तिको नाम र थर**	**मृत्यु भएका व्यक्तिको लिङ्ग** • पुरुष • महिला	**मृत्यु हुँदा उमेर कति थियो ?** **(पुरा भएको वर्ष)**	**मृत्यु हुनुको मुख्य कारण के थियो ?** **(कोड)**	**मृतक १५ देखि ४९ वर्षको महिला भए मृत्यु हुँदा उहाँको अवस्था कस्तो थियो ?** • गर्भवती ...१ • सुत्केरी भएको छ हप्ता भित्र ....३ • प्रसुती .....२ • अन्य ४
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१					
२					
३					

मृत्युको कारण • सरुवा रोग ....१ • यातायात दुर्घटना ......३ • प्रजनन तथा प्रसुती जटिलता ......५ • आत्महत्या ....७. • अन्य ....९.
• नसर्ने प्रकृतिका रोग ....२ .• अन्य दुर्घटना..........४ • हत्या ....६ • प्राकृतिक प्रकोप ८

अनुपस्थित विवरण

१६. तपाइँको परिवारका कुनै अनुपस्थित सदस्य हाल विदेश गएका छन् ? छन् [ ] छैनन् → व्यक्तिगत खण्ड थाहा छैन.....→ व्यक्तिगत खण्ड

१७. तपाइँको परिवारबाट विदेश गएका व्यक्तिको विवरण दिनुहोस् ।

क्र. सं.	विदेश गएका व्यक्तिको नाम र थर	विदेश गएको व्यक्तिको लिङ्ग के हो ? • पुरुष .....१ • महिला ...२	विदेश जाँदाको उमेर कति थियो ? (पूरा भएको वर्षमा)	विदेश जाँदा उत्तीर्ण गरेको माथिल्लो शैक्षिक तह कति थियो ? (कोड) (५ वर्ष वा सोभन्दा माथिकालाई मात्र)	विदेश गएको कति वर्ष भयो ?	विदेश जानुको मुख्य कारण के थियो ? (कोड)	गएको देश कुन हो ?			
							नेपालको नाम	(कोड)		
(१).	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)			
१.										
२.										
३.										
४.										

महल ७. विदेश जानुको मुख्य कारण

- तलब/ज्याला, नोकरी ...१
- व्यापार/ व्यवसाय........२
- अध्ययन/तालिम ३
- कामको खोजी ४
- आश्रित ५
- अन्य ६
- थाहा छैन..................९

व्यक्तिगत खण्ड

क. सं.	जनसांख्यिक विवरण								
	परिवारमा अक्सर बसोबास गर्ने व्यक्तिको नाम र थर (परिवारका व्यक्तिको नाम र थर लेख्दा सबैभन्दा पहिले परिवारमूलीको नाम लेखी बाँकी सदस्यहरुको क्रमैसँग लेख्नुहोस्)	**...[नाम] ... परिवार मूलीको के नाता पर्नुहुन्छ ?** **(कोड)**	**...[नाम] ... को लिङ्ग कुन हो ?** • पुरुष ......१ • महिला २	**...[नाम] ... को जन्म कहिले भएको हो र पूरा भएको उमेर कति हो ?** (जन्म मितिको साल र महिना लेख्नुहोस्) (पूरा भएको उमेर अंकमा लेख्नुहोस्, एक वर्ष उमेर पुरा नभएकालाई ०० लेख्नुहोस्)	**५ वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरकालाई मात्र** **...[नाम] ... को जन्मदर्ता भएको छ ?** • छ ....१ • छैन २	**...[नाम] ... को जात/जाति के हो ?**		**...[नाम] ... को पुर्खाको भाषा कुन हो ?**	
						जात/जाति	**(कोड)**	**पुर्खाको भाषा**	**(कोड)**
(१).	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)		(८)	
०१				जन्म मिति ..../........ उमेर ....वर्ष					
...									
...									
०८									

(३) परिवारमूलीको नाता (कोड)

- परिवारमूली............१
- श्रीमान्/श्रीमती.......२
- छोरा/बुहारी.............३
- छोरी/ज्वाइँ..............४
- बाबु/आमा.............५
- सासू/ससुरा.............६
- दाजुभाइ/दिदीबहिनी.............७
- नाति/नातिनी......................८
- अन्य नातेदार..............९
- घरेलु कामदार............१०
- नाता नपर्ने.................११

...[नाम] ... को मातृभाषा कुन हो ?		...[नाम] ... को दोस्रो भाषा कुन हो ?		...[नाम] ... ले कुन धर्म मान्नु हुन्छ ?		...[नाम] ... कुन देशको नागरिक हुनुहुन्छ ? नेपाल......................१ भारत......................८१ चीन........................८२ अन्य (खुलाउने) (अन्य देश भए नाम र कोड लेख्नुहोस्)		१० वर्ष वा सोभन्दा माथि उमेर भएकालाई मात्र	
								...[नाम] ... को वैवाहिक स्थिति के हो ? (कोड)	...[नाम] ... ले कति वर्षमा विवाह गर्नु भयो ? (विवाह भएकालाई मात्र पहिलो पटक विवाह हुँदाको उमेर सोध्ने)
मातृभाषा	(कोड)	दोस्रो भाषा	(कोड)	धर्म	(कोड)				
(९)		(१०)		(११)		(१२)		(१३)	(१४)
....		....		....		....			
...									
....		....		....		....			

(११) धर्म (कोड)				(१२) वैवाहिक स्थिति -कोड)	
• हिन्दू...........१ • बौद्ध...........२ • इस्लाम.........३	• किराँत......... ...४ • क्रिश्चियन.... ...५ • प्रकृति.... ....६	• बोन...........७ • जैन............८ • इसाई..........९	• शिख.............१० • अन्य (खुलाउने)	• अविवाहित..........१ • विवाहित............२ • विधुर/विधवा.......३	• पारपाचुके...........४ • छुट्टिएको..............५

राष्ट्रिय जनगणना २०७८

(१६) शैक्षिक संस्थामा पढ्न, लेख्न गएको अवस्था

हाल पढ्न, लेख्न गइरहेको (कोड)

- स्कुल/कलेज (औपचारिक).....१
- अनौपचारिक शिक्षा २
- स्वअध्ययन. ३

हाल पढ्न, लेख्न नगएको (कोड)

- विगतमा पढ्न, लेख्न गएको १
- कहिल्यै पढ्न, लेख्न नगएको.....................२

(१८) अध्ययन गरेको क्षेत्र (कोड)

- मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र.................१
- व्यवस्थापन २
- शिक्षा ३
- विज्ञान तथा प्रविधि ४
- स्वास्थ्य/चिकित्साशास्त्र ५
- इन्जिनियरिङ ६
- कानून ७
- कृषि ८
- वन ९
- पशुविज्ञान/पशुचिकित्सा/मत्स्यपालन १०
- कम्प्युटर/सूचना प्रविधि...११
- अन्य १२
- थाहा छैन ९८

(१७) शिक्षाको तह (कोड)

- नर्सरी/के. जी..............०
- कक्षा १. ....१
- कक्षा २.......................२
- कक्षा ३. ....३
- कक्षा ४. ....४
- कक्षा ५. ....५
- कक्षा ६. ....६
- कक्षा ७. ....७
- कक्षा ८. ....८
- कक्षा ९. .... ९
- कक्षा १० (टेस्टपास).......१०
- एस.एल.सी./एस.ई.ई......११
- १० जोड २ वा सो सरह १२
- स्नातक वा सो सरह १३
- स्नातकोत्तर वा सो सरह .१४
- पि. एच. डि. १५
- अन्य ९०
- तह नभएको/तह नखुलेको ९१
- थाहा छैन ९८

शैक्षिक विवरण

क्र. सं.	५ वर्ष वा सोभन्दा माथिका उमेरकालाई मात्र			
(परिवारको सदस्यको क्रमसंख्या अगाडि अनुसार कै क्रमसंख्या)	**...[नाम] ... ले पढ्न, लेख्न जान्नु भएको छ ?** • पढ्न र लेख्न दुवै जानेको ....१ • पढ्न मात्र जानेको..................२ • पढ्न र लेख्न दुवै नजानेको..३	**...[नाम] ... कहिल्यै पढ्न, लेख्न कुनै शैक्षिक संस्थामा जानुभयो ?** (कहिल्यै पढ्न, लेख्न नगएको भए) **कोड ५ → महल १९** **(कोड)**	**...[नाम]... ले कति कक्षा उत्तीर्ण गर्नु भएको छ ?** (उत्तीर्ण गरेको तह)	**...[नाम]... को अध्ययनको क्षेत्र कुन हो ?** (१० जोड २ वा सो सरह वा सो भन्दा माथि उत्तिर्ण गरेकाको लागि मात्र) **(कोड)**
(१)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)
०१				
०२				
०३				
---	---	---	---	---
०८	---	---	---	---

	जम्मा .... पानाको पाना नं.	**B**

बसाइँसराई सम्बन्धी विवरण

जन्मस्थान सम्बन्धी			हालको स्थान अघिको बसोबास र पछिल्लो पटकको बसाइँसराई सम्बन्धी विवरण					
...[नाम]... को जन्मस्थान कहाँ हो ? • यही गा. पा./न. पा....१ → महल २१ • यही जिल्लाको अर्को गा. पा./न. पा...२ → महल २१ • अर्को जिल्ला ......३ • विदेश ४	**...[नाम]... को जन्म कुन जिल्ला/देशमा भएको हो ?** (जिल्ला वा देशको नाम र कोड लेख्नुहोस्)		**...[नाम]... को यहाँ बस्नु लगत्तै अघिको अक्सर बसोबास कुन स्थानमा थियो ?** • यही गा. पा./न. पा.....१ → महल २६ • यही जिल्लाको अर्को गा. पा./न. पा..............२ → महल २३ • अर्को जिल्ला ....३ • विदेश ४	**...[नाम]... बसेको उक्त स्थान कुन जिल्ला/देशमा थियो ?** (यस महलमा विदेश भएमा) → महल २४		**...[नाम]... ले यस अघि बसोबास गरेको स्थान छोड्दाको समयमा उक्त स्थान गाउँ वा नगर के थियो ?** • गा.वि.स./गा. पा...१ • न.पा. ....२ (महल २२ मा जिल्लाको कोड भएकाको लागि मात्र)	**...[नाम]... यस स्थानमा बसोबास गरेको कति वर्ष भयो ?** (पछिल्लो पटक बसाइँसराई गरी आएपछिको अवधि) **(वर्षमा लेख्ने)**	**...[नाम]... यस स्थानमा बसोबास गर्नुको मुख्य कारण के हो ?** • काम/रोजगारी .....१ • व्यापार/व्यवसाय....२ • अध्ययन/तालिम.....३ • विवाह ....४ • आश्रित................५ • प्राकृतिक प्रकोप .....६ • कृषि ....७ • घर फर्किएको.........८ • अन्य ९
	जिल्ला/देशको नाम	**(कोड)**		जिल्ला/देशको नाम	**(कोड)**			
(१९)	(२०)		(२१)	(२२)		(२३)	(२४)	(२५)
...								
...								
...								
...								
...								

क्र. सं. (परिवारको) सदस्यको क्रमसंख्या अगाडि अनुसार कै क्रमसंख्या)	प्रजनन सम्बन्धी विवरण						१८ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकालाई मात्र	अपाङ्गता सम्बन्धी विवरण	
	१५ वर्षदेखि ४९ वर्षसम्मका विवाह गरेका महिलालाई मात्र							...[नाम] ... लाई कस्तो प्रकारको अपाङ्गता छ ?	
	...[नाम] ... ले हालसम्म कति जना जीवित बच्चा जन्माउनु भयो ? (संगै बस्ने, अन्यत्र बस्ने र जीवित जन्मेर मृत्यु भएको समेत समावेश गरी संख्या लेख्नुहोस) (१ जना पनि जीवित बच्चा नजन्मेको भए) → महल २९		...[नाम] ... ले जीवित जन्माएका बच्चाहरुमध्ये कति जनाको मृत्यु भयो ?		...[नाम] ... ले गत १२ महिनामा कति जना जीवित बच्चा जन्माउनु भयो ? (जीवित जन्मेर मृत्यु भएको समेत समावेश गरी संख्या लेख्नुहोस)		...[नाम] ... कोसँग बसेका छन् ? • आमाबाबु दुवैसँग ....१ • आमासँग मात्र ....२ • बाबुसँग मात्र ....३ • बाबु र सौतेनी आमासँग ...४ • आमा र सौतेनी बाबुसँग ...५ • अन्य नातेदारसँग ....६ • काम लगाउने व्यक्तिसँग ....७ • अन्य व्यक्तिसँग ८	• शारीरिक अपाङ्गता ....१ • न्यून दृष्टियुक्त ....२ • पूर्ण दृष्टिविहीन ....३ • वहिरापन ....४ • सुस्तश्रवण ....५ • श्रवण दृष्टिविहीन ....६ • स्वर र बोलाइ ....७ • मानसिक वा मनोसामाजिक ....८ • बौद्धिक अपाङ्गता ....९ • अनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफेलिया) ....१० • अटिजम ....११ • बहुअपाङ्गता ....१२ • अपाङ्गता नभएको १३	...[नाम] ... ले गत १२ महिनामा सबै किसिमको आम्दानी हुने वा नहुने आर्थिक काम जम्मा कति महिना गर्नुभयो ? • ६ महिना वा सो भन्दा बढी ....१ • ३ महिनाभन्दा वा सो भन्दा बढी तर ६ महिनाभन्दा कम ....२ • ३ महिना कम ....३ • कुनै पनि आर्थिक काम नगरेको ....४ → महल ३६ (परिवारको खेतीपाती, व्यवसाय वा जुनसुकै आर्थिक क्रियाकलापमा पूर्ण वा आंशिकरुपमा सहयोग गरेको भए पनि समावेश गर्ने)
	छोरा	छोरी	छोरा	छोरी	छोरा	छोरी			
(१)	(२६)		(२७)		(२८)		(२९)	(३०)	(३१)
०१									
...									
०८									

यस परिवारको बारेमा जवाफ दिने मुख्य उत्तरदाताको नाम के हो ? .... महल नं. १ बाट उत्तरदाताको क्रमसंख्या लेख्नुहोस् [ ][ ]

आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी विवरण							
१० वर्ष वा सो भन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिलाई मात्र							
						६ महिनाभन्दा कम आर्थिक काम गरेका वा कुनै पनि आर्थिक काम नगरेकाको लागि (महल) ३१ कोड २, ३ र ४ हुनेलाई मात्र)	
…[नाम] … ले मुख्य के आर्थिक काम गर्नु भयो ? (यदि एकभन्दा बढी आम्दानी हुने वा नहुने आर्थिक काम गरेको भए सबैभन्दा बढी समय गरेको काम (पेशा) को विवरण र पद लेख्नुहोस्))		**…[नाम] … ले काम गरेको ठाउँमा मुख्यरुपमा कस्तो किसिमको वस्तु वा सेवाको उत्पादन हुन्छ ?** (व्यक्तिले काम गर्ने ठाउँ वा संस्थाको नाम लेखी उक्त संस्थाले मुख्यरुपमा कुन वस्तु वा सेवाको उत्पादन गर्दछ सो वस्तु वा सेवाको नाम स्पस्ट हुने गरी लेख्नुहोस्)		**…[नाम] … यो काममा कुन प्रकारले संलग्न हुनुहुन्छ ?** • अरुको काम गर्ने ……………..१ • रोजगारदाता ……………..२ • आफ्नै काम गर्ने ……………..३ • परिवारमा सघाउने मात्र …………..४	**…[नाम] … ले गर्नुभएको आर्थिक कामको संस्थागत क्षेत्र कुन हो ?** • सरकारी……….१ • वित्तीय संस्था …२ • गरैवित्तीय संस्था…३ • नाफा नकमाउने संस्था ……….४ • घरायसी क्षेत्र…..५	**…[नाम] … ले गत १२ महिनामा आर्थिक काम नगर्नुको मूख्य कारण के हो ?** • विद्यार्थी ….१ • घरधन्दा ….२ • पारिवारिक हेरचाह……३ • बृद्ध अवस्था …………४ • अशक्त/ बिरामी ….५ • पेन्सन/ आयस्ता ….६ • सामाजिक कार्य/ स्वयंसेवा …७ • अन्य ……..८	**…[नाम] … ले गत १२ महिनामा आर्थिक काम खोज्नुभएको वा कामको लागि उपलब्ध हुनु भएको थियो ?** • थियो (पूर्ण समय) ……….१ • थियो (आंशिक समय) ….२ • थिएन …..३
कामको विवरण र पद	**(कोड)**	**काम गरेको ठाउँ/संस्थाको नाम, उत्पादित वस्तु/सेवाको नाम**	**(कोड)**				
(३२)		(३३)		(३४)	(३५)	(३६)	(३७)
……….							
………							
………							

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मुख्य प्रश्नावली फारामको अनुकूलित नकल उतार ।

परिशिष्ट २.२६: राष्ट्रिय जनगणना २०७८, सामुदायिक प्रश्नावली फाराम

नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

सामुदायिक प्रश्नावली	राष्ट्रिय जनगणना २०७८	यस प्रश्नावलीमा भरिएका विवरणहरु तथ्याङ्क ऐन, २०१५ अनुसार गोप्य रहने छन् ।

खण्ड क: परिचयात्मक विवरण

प्रदेश		जिल्ला			गाउँपालिका/नगरपालिका			वडा नं.			नोट: प्रश्नावली भर्दा अक्षर जति सबै नेपालीमा र अंक जति सबै अंग्रेजीमा लेख्नुपर्दछ ।
कोड		कोड			कोड			कोड			

खण्ड ख: वडाको आधाभूत विवरण

१) यस वडामा रहेका निम्नानुसारको अनुमानित संख्या उल्लेख गर्नुहोस् ।

१.१ घर/भवन (आवासीयबाहेक) .... १.२ आवासीय घर .... १.३ घरपरिवार संख्या .... १.४ जनसंख्या ... ...

२) यस वडामा कति वटा बस्ती/टोल/गाउँ छन् ? ....

३) यस वडा कार्यालयबाट सबैभन्दा टाढाको बस्ती/टोल/गाउँ कुन हो ?

३.१ बस्ती/टोल/गाउँको नाम : ....

३.२ प्रयोग गरिने यातायातको माध्यम : .... १. सवारी साधन २. पैदल ३. दुवै ... ...

३.३ पुग्न लाग्ने समय (एकतर्फी) क) सडक यातायात घण्टा .... मिनेट ....

ख) पैदल घण्टा .... मिनेट ....

४) यस वडामा जग्गाको नापका लागि कुन एकाइ चलनचल्तीमा छ ? १. विघा २. रोपनी

५) यस वडामा उत्पादन हुने प्रमुख कृषिजन्य उपजहरु के के हुन् ? (उत्पादन परिमाणको आधारमा)

क) .... ख) .... ग) .... घ) ... ... ङ) ....

६) यस वडाबाट अक्सर बाहिर जाने प्रमुख कृषिजन्य उपजहरु के के हुन् ? (रकमको आधारमा)

क) .... ख) .... ग) .... घ) ... ... ङ) ....

७) यस वडामा उत्पादन हुने प्रमुख गैरकृषिजन्य/खानी जन्य उपजहरु के के हुन् ? (उत्पादन परिमाणको आधारमा)

क) .... ख) .... ग) .... घ) ... ... ङ) ....

८) यस वडाबाट अक्सर बाहिर जाने गैरकृषिजन्य/खानीा जन्य उपजहरु के के हुन् ? (रकमको आधारमा)

क) .... ख) .... ग) .... घ) ... ... ङ) ....

९) यस वडामा मुख्यत: कुन कुन स्रोतबाट राजस्व संकलन हुन्छ ? (गा.पा./न.पा. र अन्य निकायबाट प्राप्त रकमबाहेक)

१. सम्पत्ति कर	७. विज्ञापन कर	कोड	सबैभन्दा बढी राजश्व उठ्ने स्रोतअनुसार क्रमश: लेख्ने
२. घरबहाल कर	८. व्यवसाय कर		
३. घरजग्गा रजिष्ट्रेशन कर	९. सेवा, शुल्क, दस्तुर		
४. सवारी साधन कर	१०. पर्यटन शुल्क		
५. भूमी कर (मालपोत)	११. दण्ड, जरिवाना		
६. मनोरञ्जन कर	१२. अन्य कर		

खण्ड ग: जात/जाति तथा मातृभाषा सम्बन्धी विवरण

१०) यस वडामा कुन कुन जात/जातिका मानिसहरुको बसोबास रहेको छ ? (धेरै जनसंख्या अनुसार क्रमश: लेख्ने)

क्र.सं.	जात/जातिको नाम	कोड
१.		
२.		
३.		
४.		

क्र.सं.	जात/जातिको नाम	कोड
११.		
१२.		
१३.		
१४.		

क.सं.	जात/जातिको नाम	कोड	क.सं.	जात/जातिको नाम	कोड
५.			१५.		
६.			१६		
७.			१७		
८.			१८		
९.			१९		
१०.			२०		

११) यस वडामा कुन कुन लोपोन्मुख जात/जातिको बसोबास रहेको छ ?

<u>लोपोन्मुख जात/जातिहरु</u>: मेचे (93) राजी (95) कुशवाडिया (102) हायु (106) किसान (113)
राउटे (123) कुसुण्डा (125) वनकरिया ..... सुरेल ..... लाप्चे .....

क.सं.	लोपोन्मुख जात/जातिको नाम	कोड	क.सं.	लोपोन्मुख जात/जातिको नाम	कोड
१.			४		
२.			५		
३.			६		

१२) यस वडामा कुन कुन सीमान्तकृत जात/जातिको बसोबास रहेको छ ?

<u>सीमान्तकृत जात/जातिहरु</u>:
थारु (4) तामाङ (5) धानुक (22) कुमाल (30) भुजेल (31) राजवंशी (33) दनुवार (40)
माझी (42) चेपाङ (46) सुनुवार (49) सतार (सन्थाल) (52) झागड (57) गनगाई (58) थामी (61)
धिमाल (65) ताजपुरिया (68) दराई (70) पहरी (73) भोटे (75) बोटे (81) बरामू (83)
दुरा (91) ल्होपा (108) ल्होमी सिङ्सावा (116) तोप्केगोला (118) वालुङ (120) सियार (-)
थुदाम (-) डोल्पो (-) फ्री (-) मुगाल (-) लार्के (-)

क.सं.	सीमान्तकृत जात/जातिको नाम	कोड	क.सं.	सीमान्तकृत जात/जातिको नाम	कोड
१.			४		
२.			५		
३.			६		

१३) यस वडामा कुन कुन मातृभाषा बोल्ने मानिसहरुको बसोबास रहेको छ ? (धेरै जनसंख्या अनुसार क्रमैसँग लेख्ने)

क.सं.	मातृभाषाको नाम	कोड	क.सं.	मातृभाषाको नाम	कोड
१.			४		
२.			५		
३.			६		

खण्ड घ: वडाभित्र रहेका सेवा सुविधाको विद्यमान अवस्था

१४) यस वडाको भौगोलिक क्षेत्रभित्र रहेका सेवा सुविधा उपलब्धताको अवस्था (संख्या) उल्लेख गर्नुहोस्।

सि.नं.	विवरण	संख्या (यदि छैन भने शून्य लेख्नुहोस्)
१	प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र	
२	आधारभूत तहका विद्यालय (कक्षा १ देखि कक्षा ८ सम्म)	
३	माध्यमिक तहका विद्यालय (कक्षा १२ सम्म)	
४	महाविद्यालय (क्याम्पस/कलेज)	
५	विद्युतमा पहुँच (सुविधा) भएका विद्यालयहरु	
६	इन्टरनेटमा पहुँच (सुविधा) भएका विद्यालयहरु	
७	अपाङ्गमैत्री विद्यालयहरु	
८	वास (WASH) सुविधा भएका आधारभूत विद्यालयहरु	
९	आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र/शहरी स्वास्थ्य केन्द्र/सामुदायिक स्वास्थ्य एकाइ	
१०	स्वास्थ्य चौकी	
११	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र	
१२	पशुसेवा केन्द्र	
१३	पुनर्स्थापना केन्द्र	
१४	सरकारी अस्पताल	

सि.नं.	विवरण	संख्या (यदि छैन भने शून्य लेख्नुहोस्)
१५	सामुदायिक अस्पताल	
१६	निजी अस्पताल	
१७	एम्बुलेन्स सेवा	
१८	हाटबजार	
१९	मूलबजार	
२०	कृषि उपज संकलन केन्द्र	
२१	सहकारी संस्था	
२२	बैंक तथा वित्तीय संस्था	
२३	प्रहरी कार्यालय/चौकी	
२४	सार्वजनिक पुस्तकालय	
२५	सामुदायिक सिकाइ केन्द्र	
२६	वृद्धाश्रम	
२७	बालगृह	
२८	सार्वजनिक शौचालय	
२९	सामुदायिक भवन वा सभाहल	
३०	पशु वधशाला	
३१	व्यवस्थित शवदाह स्थल/शव गाड्ने स्थल	
३२	खेलमैदान/टुँडिखेल	
३३	सार्वजनिक पार्क	
३४	ताल/सीमसार र तलाउ पोखरीहरु	
३५	वडा कार्यालयको आफ्नै प्रशासकीय भवन	
३६	मठ मन्दिर, गुम्बा/चैत्य/बिहार, मस्जिद, चर्च आदि	

१५) यस वडाका स्वास्थ्य संस्थाहरुमा निम्न सुविधाहरु उपलब्ध छन् ?

१	गर्भावस्था परामर्श तथा गर्भावस्थाको स्वास्थ्य सेवा	१. छ २. छैन
२	प्रसुति सेवा सुविधा	१. छ २. छैन
३	परिवार नियोजन सेवा	१. छ २. छैन
४	खोप सेवा	१. छ २. छैन
५	स्वास्थ्य प्रवर्द्धन सेवा (परामर्श, जानकारी, सूचना)	१. छ २. छैन
६	झाडापखालाको औषधी उपचार सेवा	१. छ २. छैन
७	मलेरियाको औषधी उपचार सेवा	१. छ २. छैन
८	सामान्य आकस्मिक उपचार सेवा	१. छ २. छैन
९	आर्युर्वेद तथा वैकल्पिक स्वास्थ्य सेवा	१. छ २. छैन
१०	पोषण सेवा (तौल, भिटामिन, आइरन चक्की आदि)	१. छ २. छैन
११	सर्पदंश उपचार सेवा	१. छ २. छैन
१२	रेविजको उपचार/भ्याक्सिन सेवा	१. छ २. छैन
१३	निःशुल्क औषधी वितरण सेवा	१. छ २. छैन
१४	प्रसुतिपछिको स्वास्थ्य सेवा (PNC)	१. छ २. छैन

खण्ड ङः शहरी सेवा सुविधामा वडाबासीको पहुँचको अवस्था

१६) भौतिक पूर्वाधार/सेवा सुविधा

१	यस वडाको केन्द्रसम्म वर्षैभरी सडक यातायात सञ्चालन हुन्छ ?	१. हुन्छ २. हुँदैन
२	बहुसंख्यक वडाबासीको आधा घण्टाको दूरीमा सार्वजनिक यातायातको पहुँच छ ?	१. छ २. छैन
३	यस वडामा स्थानीय यातायात/नगर यातायात सेवा उपलब्ध छ ?	१. छ २. छैन
४	वडाभित्र कालोपत्रे भई बाह्रै महिना चल्न सक्ने सडकको लम्बाइ कति छ ?	................................कि.मि.
५	वडाभित्र ग्रावेल भई बाह्रै महिना चल्न सक्ने सडकको लम्बाइ कति छ ?	................................कि.मि.
६	वडाभित्र धुले/माटे सडकको लम्बाइ कति छ ?	................................कि.मि.
७	एक घर, एक धाराको हिसाबले पाइपबाट वितरित सुरक्षित खानेपानी कति घरपरिवारमा पुगेको छ ?	संख्या ....

८	घरभित्रै/घर परिसरभित्र शौचालय सेवा कति घरपरिवारमा भएको घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....
९	शौचालयको फोहोरमैला विसर्जनको लागि ढल सेवा कति घरपरिवारमा जडान भएको छ ?	संख्या............................
१०	फोहोरमैला नियमित संकलन गरी व्यवस्थापन गर्ने सेवा कति घरपरिवारमा पुगेको छ ?	संख्या ....
११	राष्ट्रिय प्रसारण लाइन वा भरपर्दो विद्युत प्रणालीमा जोडिएको घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....
१२	वडामा उच्च गतिको/ब्रोडब्याण्ड इन्टरनेट सुविधा कति जनसंख्यामा पुगेको छ ?	संख्या ....
१३	वडामा सुरक्षित घरहरु अर्थात् व्यवस्थित र योजनाबद्ध आवास (जग्गा विकास क्षेत्र, सामूहिक आवास, संयुक्त आवास, एकीकृत बस्ती) क्षेत्रमा बस्ने घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....
१४	३० मिनेटको पैदलयात्रामा बजारको केन्द्रसम्म पहुँच भएका घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....
१५	अव्यवस्थित बसोबास वा न्यूनस्तरीय बसोबास भएको (जस्तैः गरिब बस्ती, झुपडपट्टी, ज्यादै कमजोर घरसंरचना आदि) घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....

१७) सामाजिक पूर्वाधार/सेवा सुविधा

बहुसंख्यक वडाबासीहरुले वडाभित्र वा आधा घण्टा पैदल दूरीमा रहेको स्थानबाट उपभोग गर्दै आएको सेवा सुविधाका सन्दर्भमा तल उल्लेखित विवरणहरु दिनुहोस्:

१	आधा घण्टाको पैदल दूरीमा उच्च शिक्षा (१२ कक्षाभन्दा माथि) को सेवा उपलब्ध छ छैन ?	१. छ २. छैन
२	आधा घण्टाको पैदल दूरीमा पुस्तकालय सुविधा उपलब्ध छ छैन ?	१. छ २. छैन
३	आधा घण्टाको पैदल दूरीमा मेडिकल डाक्टर (एमबीबीएस MBBS) को सेवा उपलब्ध छ छैन ?	१. छ २. छैन
४	आधा घण्टाको पैदल दूरीमा सुरक्षा बेस वा प्रहरी चौकीको पहुँच छ छैन ?	१. छ २. छैन
५	वडाको मुख्य बस्तीबाट ५ कि.मि. दूरीमा दमकल सेवा उपलब्ध छ छैन ?	१. छ २. छैन
६	आधा घण्टाको पैदल दूरीमा हरियाली पार्क र बाल उद्यान/खेलमैदान छ छैन ?	१. छ २. छैन

१८) आर्थिक पूर्वाधार/सेवा सुविधा

१	यस वडामा परिवार नै बसाइँसरी आउने वा जाने अवस्था कस्तो छ ?	१. बसाइँसराईको अवस्था छैन (No migration/negligible) २. वडाबाट बाहिर जानेभन्दा आउने बढी छन् (In-migration) ३. वडामा आउनेभन्दा बाहिर जाने बढी छन् (Out-migration) ४. वडाभित्र आउने र बाहिर जाने करिब बराबर छन् (About zero net-migration)
२	आधा घण्टाको पैदल दूरीमा बैंक तथा वित्तीय (BFI) सेवा उपलब्ध भएका घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....
३	सहकारीमा पहुँच (घरबाट ३० मिनटभित्रको पैदलयात्रामा सहकारीमा पहुँच) भएका घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....
४	आधा घण्टाको दूरीमा सिनेमा हल/नाचघर/कला केन्द्र छ ?	१. छ २. छैन
५	आधा घण्टाको दूरीमा व्यापारिक केन्द्र/सपिङ मल छ ?	१. छ २. छैन
६	यस वडामा गैरकृषि पेशा वा व्यवसायमा लागेको घरपरिवार कति छन् ?	संख्या ....

खण्ड च: विपद् जोखिमको अवस्था

१९	तल उल्लेखित कुन कुन किसिमका प्राकृतिक विपद् वा प्रकोपको खतरा तथा भू-धरातलीय जोखिमहरु छन् ? (बहुउत्तर सम्भव छ)			उच्च जोखिमको आधारमा बढीमा ५ वटा	
	१. बाढी	२. पहिरो	३. भूक्षय	कोड	जोखिमको प्राथमिकता
	४. डुबान	५. आँधी/हुरीबतास	६. चट्याङ		पहिलो उच्च जोखिम
	७. असिना	८. अति वृष्टि	९. खण्डवृष्टि		दास्रो उच्च जोखिम
	१०. लू	११. शितलहर	१२. सुख्खा वा खडेरी		तेस्रो उच्च जोखिम
	१३. आगलागी (बस्तीमा)	१४. वन डँढेलो	१५. हिमपात विस्फोटन		चौथो उच्च जोखिम
	१६. हिम पहिरो	१७. कुनै जोखिम नभएको			पाँचौ उच्च जोखिम

२०) गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण भएको क्षतिको विवरण

१. गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति व्यक्तिहरुको मृत्यु भएको थियो ?	...... जना
२. गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति व्यक्तिहरु घाइते वा अंगभंग भएका थिए ?	..... जना
३. गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति घरहरुको क्षति भएको थियो ?	..... वटा

४. गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति जग्गाको क्षति भएको थियो ?	..... रोपनी वा बिघा
५. गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति पशुको क्षति भएको थियो ?	..... वटा
६. गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा कति परिमाणको बालीनालीको क्षति भएको थियो ?	..... मुरी/मन
७. गत १ वर्षभित्र प्राकृतिक प्रकोप वा विपद्का कारण यस वडामा भित्र्याइएको खाद्यान्न कति परिमाण भएको थियो ?	..... मुरी/मन

२१) गत १ वर्षमा वन्यजन्तु जंगली जनावरबाट भएको क्षतिको विवरण

१. गत १ वर्षभित्र वन्यजन्तु/जंगली जनावरको आक्रमणबाट यस वडामा कति जना व्यक्तिको मृत्यु भएको थियो ?	...... जना
२. गत १ वर्षभित्र वन्यजन्तु/जंगली जनावरको आक्रमणबाट यस वडामा कति जना व्यक्तिको अंगभंग भएको थियो ?	..... जना
३. गत १ वर्षभित्र वन्यजन्तु/जंगली जनावरको आक्रमणबाट यस वडामा कति पशुको मृत्यु भएको थियो ?	..... वटा
४. गत १ वर्षभित्र वन्यजन्तु/जंगली जनावरबाट यस वडाका कृषकहरुको कति परिमाणको बालीनाली क्षति भएको थियो ?	..... मुरी/मन
५. गत १ वर्षभित्र वन्यजन्तु/जंगली जनावरबाट यस वडाका कृषकहरुको भित्र्याइएको खाद्यान्न कति परिमाणमा क्षति भएको थियो ?	..... मुरी/मन

सुपरिवेक्षकको नाम र सही ....

कोड ....

मिति ....

वडा अध्यक्ष/सचिवको नाम र हस्ताक्षर ....

सम्पर्क नं. ....

वडा कार्यालयको छाप

धन्यवाद

टिप्पणी – राष्ट्रिय जनगणना २०७८ सामुदायिक प्रश्नावली फारामको अनुकूलित नकल उतार ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाली

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (केतवि), (२०१८क), *नेपाल अधिराज्यको राष्ट्रिय जनसंख्या,* परिभाषा तथा नियम, काठमाडौंः के. त. (जनसंख्या) विभाग, श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०१८ख), *नेपाल अधिराज्यको राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को प्रारम्भिक नतीजा,* काठमाडौंः के. त. वि., जनसंख्या शाखा, आर्थिक कार्य विषय मन्त्रालय, श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२३), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८को परिणाम प्रथम भाग,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२४), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम द्वितीय भाग,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२४क), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम तृतीय भाग, खण्ड १,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२४ख), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम तृतीय भाग, खण्ड २,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२४ग), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम तृतोय भाग, खण्ड ३,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२४घ), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम तृतीय भाग, खण्ड ४,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२६), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम तृतीय भाग, खण्ड ५,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२६क), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम तृतीय भाग, खण्ड ६,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२६ख), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम तृतीय भाग, खण्ड ७,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२६ग), *राष्ट्रिय जनगणना २०१८ को परिणाम चतुर्थ भाग,* काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०२८), *पारिवारिक लगत भर्ने निर्देशिका,* राष्ट्रिय जनगणना २०२८, काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०३८), *पारिवारिक लगत भर्ने नियम र परिभाषा,* राष्ट्रिय जनगणना आयोजना २०३८, काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०३८क), *व्यक्तिगत लगत भर्ने नियम र परिभाषा,* राष्ट्रिय जनगणना आयोजना २०३८, काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०३८ख), *जनगणना नक्सा प्रयोग सम्बन्धी निर्देशिका,* राष्ट्रिय जनगणना आयोजना २०३८, काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०४७), *गणक निर्देशिका,* राष्ट्रिय जनगणना २०४८, काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०४७क), *सुपरिवेक्षक निर्देशिका,* राष्ट्रिय जनगणना २०४८, काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०४८), "राष्ट्रिय जनगणना - २०४८, प्रारम्भिक परिणाम", *तथ्याङ्क गतिविधि,* वर्ष १२, अङ्क ३, काठमाडौंः नेपाल ।

——————— (२०५८), *प्रश्नावली निर्देशिका,* राष्ट्रिय जनगणना २०५८, काठमाडौंः श्री ५ को सरकार, नेपाल ।

——————— (२०६४), *केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको कार्यविधि, २०६४,* काठमाडौंः नेपाल ।

——————— (२०६६), *नेपालमा आधिकारिक तथ्याङ्क प्रणाली तथा विधि,* काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

——————— (२०६७), *गणना निर्देशिका,* राष्ट्रिय जनगणना २०६८, काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

------- (२०६७क), *सुपरिवेक्षक निर्देशिका*, राष्ट्रिय जनगणना २०६८, काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

------- (२०६७ख), *जिल्ला जनगणना अधिकृत निर्देशिका*, राष्ट्रिय जनगणना २०६८, काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

------- (२०६८), *राष्ट्रिय जनगणना २०६८ एक परिचय*, काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

------- (२०६८ख), *राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को प्रारम्भिक नतिजा*, काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

------- (२०७८), *राष्टिय जनगणना २०७८: प्रारम्भिक नतिजा*, काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

खनाल, रेवतीरमण, (२०३५), *मुलुकी ऐन केही विवेचना*, चौथो संस्करण, काठमाडौंः साझा प्रकाशन, नेपाल ।

देवकोटा, ग्रीष्मबहादुर (२०३६), *नेपालको राजनीतिक दर्पण*, दोस्रो-भाग (आम निर्वाचन र त्यसपछि), द्वितीयावृत्ति, काठमाडौं ।

निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण आयोग (२०४७), *निर्वाचन क्षेत्र सम्बन्धी विवरण*, काठमाडौं, नेपाल ।

------- (२०५१), *निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी विवरण*, काठमाडौं, नेपाल ।

------- (२०५९), *प्रतिनिधिसभा निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी निर्णय*, काठमाडौं, नेपाल ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (२०४०), *नेपाली बृहत शब्दकोश*, काठमाडौं, नेपाल ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान (२०७८), *प्रज्ञा नेपाली बृहत शब्दकोश*, काठमाडौं, नेपाल ।

नेपाल सरकार (२०११), *जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट*, काठमाडौं, संख्या विभाग, नेपाल ।

------- (२०१३), *पञ्चवर्षीय योजनाको संक्षिप्त मसौदा*, काठमाडौं, नेपाल ।

बालचन्द्र शर्मा (२००८), *नेपालको ऐतिहासिक रुप-रेखा*, बनारस, भारत ।

भीमबहादुर पाँडे (२०४२), *त्यस बखतको नेपाल*, भाग ५, ललितपुरः साझा प्रकाशन, नेपाल ।

महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय (२०५७), *संस्कृत-नेपाली बृहत् शब्दकोश*, वेलझुण्डी, दाङ, नेपाल ।

मोहनराज शर्मा (२०५३), *शब्दरचना र वर्णविन्यास, वाक्यतत्व र विविध अभिव्यक्ति*, काठमाडौंः नवीन प्रकाशन, नेपाल ।

राष्ट्रिय जनसङ्ख्या आयोग (२०४०), *नेपाल आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय बसाई-सराई, मूल प्रतिवेदन*, काठमाडौंः बसाई-सराई अध्ययन कार्य समूह, रा. ज. आ., नेपाल ।

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०७९), *राष्ट्रिय जनगणना २०७८, संक्षिप्त नतिजा*, काठमाडौंः नेपाल सरकार

शरच्चन्द्र वस्ती (२०६३), *हाम्रो भाषा*, ललितपुरः हिमाल किताब, नेपाल ।

श्री ५ को सरकार (२०१८), *पञ्चवर्षीय योजना (२०१३ - २०१८)*, प्रगति रिपोर्ट, काठमाडौंः राष्ट्रिय योजना परिषद् सचिवालय, नेपाल ।

श्री ५ को सरकार (२०५५), *नवौं योजना (२०५४ - २०५९)*, काठमाडौंः राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल ।

संख्या विभाग (२०११), *जनगणनाको अन्तरिम रिपोर्ट*, काठमाडौंः नेपाल सरकार, नेपाल ।

------- (२०१४), *नेपालको जनगणना*, काठमाडौंः नेपाल ।

सर्वाङ्गीण विकास अध्ययन केन्द्र (२०५९), *पूर्व प्रशासकका सम्झनाका गोरेटोहरु*, काठमाडौं : आई. आई. डी. एस. प्रकाशन ।

अङ्ग्रेजी

नेपाल सरकारका प्रकाशनहरु

Bastola, T. S. (1991a). "Sampling Frames used for the Agricultural Censuses of Nepal", *Tathyanka Gatibidhi, Traimasik Bulletin*, Year 12, No. 2. Kathmandu: Central Bureau of Statistics, Nepal, pp. 22 - 51.

_________ (1991b). "The 1991 Population Census of Nepal: A Brief Review of the Individual Schedule", *Tathyanka Gatibidhi, Traimasik Bulletin*, Year 12, No. 3. Kathmandu: Central Bureau of Statistics, Nepal, pp. 49-73.

_________ (1992). "Preliminary Results of the 1991 Population Census of Nepal: Geographical Distribution of the Number of Households", *Tathyanka Gatibidhi, Traimasik Bulletin*, Year 13, No. 2. Kathmandu: Central Bureau of Statistics, Nepal, pp. 16-25.

_________ (1993). "Advance Results of the 1991 Population Census of Nepal", *Tathyanka Gatibidhi, Traimasik Bulletin*, Year 14, No. 2/46. Kathmandu: Central Bureau of Statistics, Nepal, pp. 35 - 57.

_________ (1994). "Methods for the Apportionment of Seats to the House of Representatives in Nepal: Based on the 1991 Population Census", *Nepal Population Journal*, Vol. 2-3, No. 2. Kathmandu: Population Association of Nepal (PAN), pp. 15-32.

_________ (2000). "Urban Population of Nepal", *Nepal Population and Development Journal*. Kathmandu: Ministry of Population and Environment, Nepal.

_________ and Radhda K. GC, (2003). "A Perspective on Population Census 2001", *Population Monograph of Nepal, Volume I.* Kathmandu: Central Bureau of Statistics, Nepal, pp. 1 – 35.

Central Bureau of Statistics (CBS), Nepal (1975a). *Population Census – 1971, Nepal, General Characteristics Tables, Volume I*. Kathmandu: Nepal.

__________ (1975a). *Population Census – 1971, Nepal, Social Characteristics Tables, Volume II, Part I*. Kathmandu: Nepal.

__________ (1975c). *Population Census – 1971, Nepal, Social Characteristics Tables, Volume II, Part II*. Kathmandu: Nepal.

__________ (1975d). *Population Census – 1971, Nepal, Economic Characteristics Tables, Volume III, Part I*. Kathmandu: Nepal.

__________ (1975e). *Population Census – 1971, Nepal, Economic Characteristics Tables, Volume III, Part II*. Kathmandu: Nepal.

__________ (1975f). *Population census – 1971, Nepal, female fertility characteristics tables, volume IV*. Kathmandu: Nepal.

__________ (1975g). *Population census – 1971, Nepal, abstracts*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1977). *The Analysis of the population statistics of Nepal*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1984a). *Population census - 1981, Nepal, general characteristics tables, vol. I, part I.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1984b). *Population census - 1981, Nepal, social characteristics tables, vol. I, part II.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1984c). *Population census - 1981, Nepal, social characteristics tables, vol. I, part III.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1984d). *Population census - 1981, Nepal, social characteristics tables, (With fertility characteristics), vol. I, part IV.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1984e). *Population census - 1981, Nepal, economic characteristics tables, vol. I, part V.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1984f). *Population census - 1981, Nepal, economic characteristics tables, vol. I, part VI.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1984g). *Population census - 1981, Nepal, economic characteristics tables, volume I, part VII*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1984h). *Population census - 1981, Nepal, geographic characteristics tables, volume II*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1984i). *Population census - 1981, Nepal, urban areas tables, volume III*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1984j). *Population census - 1981, Nepal, household characteristics tables, volume IV*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1987). *Population monograph of Nepal.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1991c). Population Census 1991: Preliminary Results (in Nepali), *Tathyanka Gatibidhi,* Four Monthly Statistical Bulletin, Year 13, No 1. Kathmandu: Nepal.

_________ (1993a). *Population census 1991, Nepal, general characteristics tables, vol. 1, part I, (Population size, age, and sex composition).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993b). *Population census 1991, Nepal, social characteristics tables, vol. 1, part II, (Place of birth and residence one year ago).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993c). *Population census 1991, Nepal, social characteristics tables, vol. 1, part III, (Native born population and residence one year ago).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993d). *Population census 1991, Nepal, social characteristics tables, vol. 1, part IV, (Foreign born by duration of residence, education, and marital status).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993e). *Population census 1991, Nepal, social characteristics tables, vol. 1, part V, (Caste by residence one year ago).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993f). *Population census 1991, Nepal, social characteristics tables, vol. 1, part VI, (Religion, citizenship, mother tongue, and second language).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993g). *Population census 1991, Nepal, social characteristics tables, vol. 1, part VII, (Caste by education).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993h). *Population census 1991, Nepal, social and economic characteristics tables, vol. 1, part VIII, (Caste by economic activity and occupation).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993i). *Population census 1991, Nepal, social and economic characteristics tables, vol. 1, part IX, (Caste by industry).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993j). *Population census 1991, Nepal, social characteristics tables, vol. 1, part X, (Literacy, education, school attendance and field of study).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993k). *Population census 1991, Nepal, social and economic characteristics tables, vol. 1, part XI, (Marital status by relationship to head, education, occupation and industry).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993l). *Population census 1991, Nepal, social and economic characteristics tables, vol. 1, part XII, (Children ever born, still alive and dead, births during last 12 months).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993m). *Population census 1991, Nepal, economic characteristics tables, vol. 1, part XIII, (Economic activity and major occupation, industry and employment status).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993n). *Population census 1991, Nepal, economic characteristics tables, vol. 1, part XIV, (Major occupation by industry type of work employment status and education).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993o). *Population census 1991, Nepal, economic characteristics tables, vol. 1, part XV, (Economic activity, duration of work and reason for not being economically active).* Kathmandu: Nepal.

_________ (1993p). *Tathyanka Gatibidhi, 2049-50*, Four Monthly Statistical Bulletin, Year 14, No. 3. Kathmandu: Nepal.

_________ (1994a). *Population census – 1991, Nepal, urban tables, volume II.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1994b). *Population census – 1991, Nepal, household tables, volume III.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1995a). *Population census 1991, Nepal, geographical region tables, vol. IV.* Kathmandu: Nepal.

_________ (1995b). *Population monograph of Nepal.* Kathmandu: CBS, Nepal.

_________ (1997). *Nepal living standards survey, 1996: Main findings, volume 2*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1999a). *Report on the Nepal labour force survey, 1998/99*. Kathmandu: Nepal.

_________ (1999b). *Report on the Nepal labour force survey, 1998/99*. Kathmandu: Nepal.

_________ (2001). *Population census 2001, provisional population report*. Kathmandu: Nepal.

_________ (2002a). *Population census 2001, national report.* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002b). *Population census 2001,* five separate volumes by development region (*eastern, central, western, mid-western far-western).* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002c). *Population census 2001, VDC/municipalities.* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002d). *Population census 2001, caste, religion and mother mongue* – five volumes (e*astern, central, western, mid-western, far-western).* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002e). *Population census 2001, economic activity tables.* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002f). *Population Census 2001, selected data tables.* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002g). *Population census 2001, selected urban tables.* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002h). *Population census results in gender perspectives volume I, 2001.* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002i). *Population census results in gender perspectives volume II, 2001.* Kathmandu: Nepal.

_________ (2002j). *Population census results in gender perspectives volume III, 2001.* Kathmandu: Nepal.

__________ (2003a). *Population census 2001: Caste, religion and mother tongue – District level.* Kathmandu: Nepal.
__________ (2003b). *Population monograph of Nepal.* Kathmandu: CBS, Nepal.
__________ (2004). *Nepal living standards survey, 20034/04: Main findings, volume 1*. Kathmandu: Nepal.
__________ (2007). *National population census 2001 of Nepal: Procedural History.* Kathmandu: Nepal.
__________ (2011a). *Nepal living standards survey, 2010/11: Highlights*. Kathmandu: Nepal.
__________ (2011d). *Preliminary Results of national population census 2011*. Kathmandu: Nepal.
Department of Statistics . (1958). *Census of population 1952 – 54, Nepal*. Kathmandu: Nepal.

अन्य प्रकाशनहरु

Barclay, G. W. (1962). *Techniques of population analysis*, Third Printing. New York: John Wiley & Sons Inc.

Bhende, A. A. and T. Kanitkar (1994). *Principles of population Studies*, Sixth Revised Edition. Bombay: Himalaya Publishing House.

Bulcke, C. (1985). *An English-Hindi dictionary*, Reprint of the third edition, New Delhi: S. Chand and Co.

Carlin, T. C. and Crenich, J. "Small Farm Definition and Public Policy", *American Journal of Agricultural Economics*, Proceedings Issue, 61 (Number 5, December 1979).

Centre for Economic Development and Administration (CEDA), (1993). *Study on coverage of all national population censuses undertaken in Nepal* (Draft report). Kathmandu: CEDA, Trbhuvan University, Nepal.

Cox, Peter R. (1990). *Demography*, Fifth Edition, Second Indian Reprint, New Delhi: Universal Book Stall.

East-West Population Institute (1984). *Censuses of Asia and the Pacific: 1980 round*, Edited by Lee-Jay Cho and L. Hearn, Honolulu. Hawaii: East-West Center, pp. 129-36.

Feeney, Griffith (?). 'Advocacy for Improved Utilization of Population and Housing Census Results' published in *Advocacy and resource mobilization for the 2010 round of censuses.*

Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations (1978). *Taking agricultural censuses, guidelines supplementing the programme for the 1980 World census of agriculture.* FAO Economic and Social Development Paper 1. Rome: FAO.

__________ (1986). *Programme for the 1990 World census of agriculture*, FAO Statistical Development Series 2. Rome: FAO.

__________ (2005). World Programme for the Census of Agriculture 2010. *A system of integrated agricultural censuses and surveys, volume 1.* FAO Statistical Development Series No. 11. Rome: FAO.

Gaige, Frederick H. (1975). *Regionalism and national unity in Nepal.* Delhi: Vikas Publishing House Pvt Ltd.

Government of Nepal, (1990). *Election constituency delimitation commission act 1990 (2047), Act No. 12 of 2047.* Kathmandu: Ministry of Law and Justice, Law Books Management Board.

__________ (1992). *The Constitution of the Kingdom of Nepal 2047 (1990).* Kathmandu: Ministry of Law and Justice.

__________ (1990a), *Nagarpaalikaa ain, 2047* (Municipality Act of 1990), Kathmandu: Ministry of Law and Justice, Nepal.

__________ (1990b), *Gaaun vikas samiti ain, 2047* (Village Development Committee Act of 1990), Kathmandu: Ministry of Law and Justice, Nepal.

Hussmanns, Ralf, Farhad Mehran and Vijay Verma (1990). *Surveys of the economically active population, employment, unemployment and underemployment: An ILO manual on concepts and methods*. Geneva: International Labour Office.

Haupt, A. and Thomas T. Kane, (1998). *Population reference bureau's population handbook*, Fourth International Edition. Washington, D. C.: Population Reference Bureau.

Huntsberger, D. V., (1968). *Elements of statistical inference*, Second Edition. Boston: Allyn and Bacon.

Ministry of Health and Population, New ERA, Measure DHS, and USAID Nepal, (2007). *Nepal demographic and health survey 2006*. Kathmandu: Population Division of the Ministry of Health and Population, New ERA, MEASURE DHS, and USAID Nepal.

Ministry of Health and Population, New ERA, Measure DHS, and USAID Nepal, (2011). *Nepal demographic and health survey 2011, preliminary report*. Kathmandu: Population Division of the Ministry of Health and Population, New ERA, MEASURE DHS, and USAID Nepal.

Misra, B. D. (1981). *An introduction to the study of population.* New Dehli: South Asian Publishers Pvt. Ltd.

Office of Nepal – Antiquary (1991). *Nepal-Antiquary, Joint Special Issue No. 70-75, June 1991*, Edited and Compiled by Dr. Jagadish Chandra Regmi. Kathmandu: Nepal.

Openham AN (1966). *Questionnaire design and attitude measurement.* New York: Basic Books Inc. Publishers.

Panse, V. G. (1965). *Some problems of agricultural census taking with special reference to developing countries.* Rome, Italy: Food and Agriculture Organization of the United Nations.

Rao, C. Radhakrishna. (1997). *Statistics and truth: Putting chance to work,* Second edition, World Scientific Publishing Co. Ptc. Ltd. River Edge, NJ: USA.

Robey, B. (1989). *Two undred years of counting: The 1990 census,* Population Bulletin, Vol. 44, No. 1. Washington, D. C.: Population Reference Bureau, Inc.

Rogers. E. M. et al., “Research and development”, in the *Third world survey: Survey research in developing nations*, ed. Gerald Hurshcesar, and Prodipte Roy (New Delhi, India, 1976).

Roy, K. P. (1964). *Statistical techniques in commerce and economics.* Calcutta: Progressive Publishers

Sarle, Charles F. (1959), *NA handbook on agriculture census techniques in Asian countries: suggestions for increasing the reliability of agricultural censuses in Asian countries*, UN/FAO Regional Census Programme (Bangkok, Thailand: ECAFE)

Seltzer, William (1994). *Politics and statistics: Independence, dependence or interaction?* Working Paper Series No. 6 (ST/ESA/1994/WP.6). New York: Department for Economic and Social Information and Policy Analysis, United Nations.

Singh, S. and T. S. Bastola, (1999). "National Population Census of Nepal, 2001: The First Census of the Next Millenium", *Nepal Population Journal,* Volume 8, No. 7, September 1999. Kathmandu: Population Association of Nepal (PAN).

Sinha, V. C., E. Zacharia (1984). *Elements of demography (With demographic profile of India and the World),* Second Edition. New Delhi: Allied Publishers Private Limited.

Sirken, M. G. (1972). *Designing forms for demographic surveys, laboratories for population statistics,* Manual Series No. 3. North Carolina: University of North Carolina, USA.

Spiegelman, M. (1980). *Introduction to demography*, Revised Edition, Sixth Printing. Massachusetts: Harvard University Press.

Statistics Canada (1979). *Draft basic questionnaire design*, Second Edition. Canada: Federal Statistical Activities Secretariat and Special Surveys and Information Bank, Methodology Sub-division, Statistics Canada.

Survey Department and Central Bureau of Statistics (2004). *The population and socio-economic atlas of Nepal.* Kathmandu: Nepal.

United Nations (UN). (1980). *Population of Nepal:* ESCAP Country Monograph Series No. 6. Bangkok, Thailand: Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.

_________ (1985). National Household Survey Capability Programme, *Development and design of survey questionnaires*, INT-84-014. New York: United Nations, Department of Technical Cooperation for Development and Statistical Office.

_________ (1986). National Household Survey Capability Programme, *Sampling frames and sample design for integrated household survey programmes, preliminary version* (DP/UN/INT-84-014/5E). New York: United Nations, Department of Technical Cooperation for Development and Statistical Office.

_________ (2005). Household Sample Surveys in Developing and Transition Countries, New York: Department of Economic and Social Affairs Statistics Division Studies Capability Programme, *Development and design of survey questionnaires*, INT-84-014. New York: United Nations, Department of Technical Cooperation for Development and Statistical Office.

_________ (2008a). *Designing household survey samples: Practical guidelines*. Studies in Methods Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, Series F No. 98, (ST/STAT/SER.F/98). New York: United Nations, Department of Technical Cooperation for Development and Statistical Office.

_________ (2008b). *Principles and recommendations for population and housing censuses,* Revision 2, Statistical Papers, Series M No. 67/Rev. 2 ((ST/ESA/STA/SER. M/67/Rev.2). New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs. Statistics, Division.

UN/ESCAP (1978). *Asian and Pacific recommendations for the 1980 population and housing censuses,* ST/ESCAP/52. Bangkok: Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.

_________ (2005). *Household sample surveys in developing and transition countries,* Studies in Methods, Series F No. 96 (ST/ESA/STAT/SER.F96). New York: Department of Economic and Social Affairs Statistics Division.

UNFPA, (1997). *Population issues, briefing kit 1997*. New York: United Nations Population Fund.

UNFPA, (2004). *Engendering population census in South and West Asia,* Collected Papers. Kathmandu: UNFPA Country Technical Services Team for South and West Asia.

US Department of Commerce, Bureau of the Census (1979). Summary of Census Bureau Workshop in Questionnaire Design, (mimeo.), n. p.

_________ (1979a). *Popstan: A case study for the 1980 censuses of population and housing, statistical training document, part A, programme considerations*, ISP-TR-4C. Washington, D. C.: US Bureau of Census.

_________ (1979b). *Popstan: A case study for the 1980 censuses of population and housing, statistical training document part C, phase I: Complete count for Popstan census,* ISP-TR-4C. Washington, D. C.: US Bureau of Census.

_________ (1983). *Approaches to developing qQuestionnaires,* Statistical Policy Working Paper 10. Washington, D. C.: US Department of Commerce, Office of Management and Budget.

प्रकाशक:

नेपाल सरकार
प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय

थापाथली, काठमाडौँ

फोन नं.: ५३६५३२३, ५३४१८०१, ५३२८४०६, ५३४५९४६ (४७,४८) **फ्याक्स नं.:** ९९७-१-५३२७७२०

इमेल : info@cbs.gov.np **वेबसाइट** : www.cbs.gov.np

इमेल : population@cbs.gov.np **वेबसाइट** : www.censusnepal.cbs.gov.np